

ANTHRO POS

časopis za
psihologijo
in filozofijo
ter za
sodelovanje
humanističnih
ved

Filozofija

Rudl, Štern, Pihler,
Tóth, Potrč, Ošljaj

Psihologija

Rutar, Kobal, Lamovec,
Justin, Kranjc,
Bečaj, Selič, Cugmas,
Vuk-Godina

Družboslovje

Čarni, Ž. Žnidaršič,
Britovšek, Vegnuti,
Štern, Jerman

Prikazi

Švajncer

Prevodi

Turk, Lewis

Ocena

Turk

Povzetki

Anthropos

leto 1993

letnik 25

številka 3-4

Filozofija
Psihologija
Družboslovje
Prikazi
Prevodi
Ocena
Povzetki

ČASOPIS ZA PSIHOLOGIJO IN FILOZOFIJO TER ZA SODELOVANJE HUMANISTIČNIH VED

Anthropos izhaja pod pokroviteljstvom Univerze v Ljubljani; izdaja ga Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo in skupina družboslovnih delavcev.

Izdajateljski svet:

dr. Ljubo Bavacon, Martin Čokl, dr. Božidar Debenjak, dr. Janez Gregorač, dr. Andrej Kirn, dr. Alojz Kodre, dr. Edvard Konrad, dr. Cvetka Mladar, dr. Janek Musek, dr. Borut Pihler, dr. Marko Polič, dr. Hubert Požarnik, dr. Vojan Rus, dr. Jože Šter (predsednik sveta), dr. Andrej Ule, dr. Slavoj Žižek.

Člani redakcije:

dr. Ljubo Bavacon (pravo), dr. Milica Bergant (pedagogika), Zvonko Cajnko (sociologija), dr. Gabi Čačinovič-Vogrinčič (psihologija), dr. Ludvik Čarni (sociologija), dr. France Černe (ekonomija), dr. France Jerman (filozofija), dr. Stane Južnič (politologija), dr. Valentin Kalan (filozofija), dr. Boris Majer (filozofija), dr. Vid Pečjak (psihologija), dr. Vojan Rus (filozofija), Stane Saksida (sociologija).

Odgovorni urednik: dr. Janek Musek, dr. Vojan Rus, dr. Frane Jerman

Tehnična urednica in tajnica uredništva: Janja Rebolj

Lektor: Mihael Hvastja

Časopis ima 4-6 številke letno. Rokopisov ne vračamo.

Uredništvo in administracija:

Anthropos, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Ljubljana, Aškerčeva 2;
telefon 125-00-01

Anthropos naročajte na navedeni naslov, naročnino pa pošljite na žiro račun
50100-678-46236.

Cena te številke je 600 tolarjev.

Oblikovanje ovitka: d.i.a. Metka Žerovnik

Tisk: SKUŠEK

Založba: Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo

Časopis izhaja s podporo Ministrstva za znanost in tehnologijo, Ministrstva za kulturo in Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete v Ljubljani.

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-222/92 mb z dne 4. 3. 92 šteje časopis ANTHROPOS za proizvod od katerega se plačuje 5% davek od prometa proizvodov na osnovi 13. točke tarifne št. 3 tarife davka od prometa proizvodov in storitev.

VSEBINA
(Anthropos, št. 3-4/93)

I. FILOZOFIJA

- 5 - 13 Matevž Rudl: Razlaga in razumevanje
14 - 18 Artur Štern: Altruistično dejanje
19 - 36 Borut Pihler: Téchnē - poiesis - práxis - dýnamis - phainómenon -
lógos - hermeneía
37 - 46 Cvetka Tóth: Sistematičen antisistem
47 - 59 Matjaž Potrč: Dve predavanji o spoznanju in pojavoslovju
60 - 82 Borut Ošljaj: Antropološki temelji znanosti

II. PSIHOLOGIJA

- 83 - 94 Dušan Rutar: Psihologija skozi psihoanalizo VI. del: Psihologija je bistveno
ego psihologija
95 - 105 Darja Kobal: Nekatero novejšo teorijo o povezanosti med stresom
in psihosomatskimi motnjami
106 - 117 Tanja Lamovec: Sodobne metode preučevanja emocionalnih in
medosebnih vidikov sporazumevanja
118 - 124 Janez Justin: Dejanje obljube ali obljuba dejanja
125 - 137 Simona Kranjc: Otroški govor v zgodnjem obdobju svojega razvoja
138 - 153 Janez Bečaj: Dvojna funkcija socialne interakcije, II. del: Dinamika
primarnega nivoja socialne interakcije
154 - 175 Polona Selič: Psihodinamsko ozadje (ne)uspešnosti pri študiju: sklepno
poročilo
176 - 191 Zlatka Cugmas: Razumevanje pojmov: težavnost nalog, dosežek,
prizadevnost in sposobnost
192 - 207 Vesna Vuk Godina: Socializacijska teorija Talcotta Parsonsa II. del:
Analiza poteka socializacije na mikro ravni - od oralne do ojdipovske faze

III. DRUŽBOSLOVJE

- 208 - 217 Ludvik Čarni: Prispevek k zgodovini sociološke misli na Slovenskem:
Etbín Kristan (1867 - 1953)
218 - 227 Sabina Ž. Žnidaršič: Demografija kranjskih žensk na prelomu
zadnjega stoletja
228 - 237 Marjan Britovšek: Oblikovanje prve sovjetske ustave in formiranje
federacije
238 - 252 Miljana Vegnuti: Marginalnost v stiku s centrom
253 - 266 Artur Štern, Igor Jerman: Altruizem v luči paradigme sebičnega gena
in kvantno mehanske biologije

IV. PRIKAZI

- 267 - 272 Marija Švajncer: Uletova filozofsko inovativna refleksija sodobnih teorij znanosti

V. PREVODI

- 273 - 282 Boštjan Turk: Problem svobodne volje pri Tomažu Akvinskem: Summa Theologica Ia, Q 83, 1-4
283 - 293 David Lewis: Vzročnost Prevedel Danilo Šuster)

VI. OCENA

- 294 - 297 Boštjan Turk: Janžekovičev prevod De ente et de essentia v luči besedotvornega in besedoslovnega standarda sodobne knjižne slovenščine

Razlaga in razumevanje

MATEVŽ RUDL

POVZETEK

Avtor v članku analizira zvezo med pojmom razlage in razumevanja. Izkazuje se, da je razlaga proces umeščanja reprezentacij v reprezentacijski sistem, razumevanje pa umestitev kot rezultat umeščanja. Deduktivno-nomološki model razlage je samo ena izmed oblik razlage, ki singularne stavke umesti v reprezentacijski sistem pod vidikom deduktivnega sklepa.

DIE ERKLÄRUNG UND DAS VERSTEHEN

Im Beitrag analysiert der Autor das Verhältnis zwischen den Begriffen der Erklärung und des Verstehens. Es stellt sich heraus, dass die Erklärung ein Prozess des Representationseinbettens in das Representationssystem ist, das Verstehen aber das Einbetten selbst als das Resultat des vorhergegangenen Prozesses. Das deduktiv-nomologische Modell der Erklärung ist nur eine von den möglichen Erklärungsarten, in der die singulären Sätze von dem Standpunkt eines deduktiven Schlusses in das Representationssystem eingebettet werden.

I

Pojem razlage je v klasičnem deduktivno-nomološkem (DN) modelu ekspliciran s pojmom deduktivnega sklepa: razlaga je dedukcija. Temu modelu običajno pripisujejo naslednji lastnosti: prvič, da je dedukcija s splošnih zakonskih stavkov in robnih pogojev na empirično dejstvo **metodološko edina oblika razlage**; in drugič, da so v jezikovni analizi razlage (dedukcije) pomembni strukturni **odnosi med stavki**.

Poskušal bom prikazati, da sta obe lastnosti zadostni, ne pa tudi nujni za eksplicacijo pojma razlage (to pomeni, da je DN-razlaga le ena izmed možnih oblik razlag).

I. Prvi pomislek je naslednji: če bi vsaka razlaga bila dedukcija, si v vsakdanjem življenju večine stvari ne bi mogli razložiti. Npr.: zakaj je potrebno izkopati luknjo v zemljo, če želimo posaditi drevesce? Vrtnarjev odgovor: zato, da se koreninice "primejo".

Če bi želeli ta primer razložiti v skladu z DN-modelom, bi se morali potopiti v strukturo rastlin ter poiskati ustrezne biokemijske zakone z zadovoljivo splošnostjo uporabe. Ali pa

vsaj oblikovati "zakone vrtnarjenja" tipa "Vse rastline, ki uspevajo, so 'prijetje' v zemljo." Toda ali je to neizbežno?

Po mojem mnenju ni, saj je že vrtnarjev odgovor (ali pa vprašanje skupaj z odgovorom) razlaga.

Razlaga je v tem primeru stavek (morda konjunkcija vprašanja in odgovora) in ne deduktivni sklep. Podobno teorijo razvija Michael Scriven (Scriven 1988). Po njegovem mnenju moramo od razlage, ki je stavek, ločiti razloge za razlago. Splošni stavki (zakoni) zato niso nujen pogoj razlage: so kvečjemu razlogi, ki upravičujejo razlago (stavek).

Ugovor teoretikov DN-modelov se glasi, da ta (Scrivenova) teza "zamenjuje 'parafraze popolnih razlag' z razlagami samimi" (Ule 1992, str. 93). Praktična nezmožnost navedbe splošnih zakonov (v našem primeru je to posledica teoretske nepodkovanosti vrtnarja) ni načelna ugovor proti DN-modelu: splošne zakone načeloma lahko navedemo in tudi oblikujemo deduktiven sklep.

Toda ta logično nespodbitna trditev ne omaja "stavčnega modela razlage". Zamislimo si triletnega otroka, ki nas opazuje pri sajenju in želi vedeti, zakaj smo skopali tako globoko luknjo. Odgovorimo mu, da po dežju voda ostane globoko v zemlji in da bo drevce postalo veliko le, če bo popilo mnogo vode. Otrok ne zahteva in ne potrebuje niti splošnega stavka niti dedukcije, da bi pojasnilo sprejel kot razlago za kopanje luknje. Razlog za odvečnost splošnih stavkov je otrokova **pozornost**, ki je **usmerjena** le na konkretno drevo. Netočna je torej predpostavka, da lahko posamične dogodke in stvari razložimo le s pomočjo dedukcije iz splošnih stavkov.

2. Drugo vprašanje ob DN-modelu razlage se glasi: kakšna je zveza med pojmom **razlage** in **razumevanja**? Očitno je, da vsaka razlaga - tudi DN-razlaga - povzroči novo razumevanje razloženega. DN-teoretiki pa tega dejstva ne analizirajo (Friedman 1988).

//

Oglejmo si najprej primer vrtnarjeve razlage. Zakaj v tej in podobnih okoliščinah sprejmemo nek stavek kot razlago? Najpogostejši odgovor (in hkrati najpogostejša kritika DN- modela razlage) uvede analizo **pragmatičnega aspekta** razlage. Jedro teze o pragmatičnem aspektu predstavlja epistemološka analiza v širšem smislu (in ne le v strogo logičnem, kot pri DN-modelu), ki pa dopušča več pristopov. Enega je razdelal Peter Achinstein (Achinstein 1971, str. 61 - 84). V svoji teoriji je uvedel naslednje pojme: razlagati - razlaga, razumeti - razumevanje, poskusiti razložiti in poskusiti vzbuditi razumevanje.

Glagola "razlagati" in "razumeti" uvede, ker je vsaka razlaga **proces** razlaganja drugim osebam: "Osrednje za definicijo razlage je, da nekdo poskuša nekaj pojasniti **nekomu drugemu**." (Achinstein 1971, str. 67.) V skladu s to predpostavko ponudi naslednjo shemo razlage: "A bi poskusil razložiti **q** osebam v situaciji **S** z navedbo **E**-ja." (Achinstein 1971, str. 62.) Shematske črke zasedajo mesta za naslednje predmete: **A** je razlagalec, **S** je informacija o vedenju tistih, ki jim **A** razlaga, **q** je tisto, kar se razlaga (in kar lahko kot problem zastavimo v obliki vprašanja), in **E** je odgovor na **q** (odgovor je lahko navedba dogodka, stanja stvari, stavka). Toda pravkar navedeno ekspliciramo moramo po Achinsteinovem mnenju dopolniti se s pojmom **poskusiti vzbuditi razumevanje**: **A** bi poskusil razložiti **q** osebam v situaciji **S** z navedbo **E**-ja, če bi jim s to navedbo poskusil vzbuditi razumevanje **q**-ja. Zatem izraz "bi poskusil vzbuditi razumevanje" vstavi v zgornjo

shemo na mesto izraza "bi poskusil razložiti". Samo razlago pa definira s poskusom razlage (s pojmom "bi poskusil razložiti"), konec koncev torej s pojmom razumevanja in navajanja.

Za uresničitev razumevanja vprašanja **q** morajo biti zadovoljeni štirje kriteriji (str. 70 - 74). (1) **q** mora biti pravilno vprašanje in o njegovi pravilnosti mora biti prepričan tudi **A**. Pravilnost je odvisna od ozadne teorije oziroma prepričanj (veljavne teorije ali sistema prepričanj). (2) **A** mora biti vsaj do neke mere seznanjen s predmeti, ki so omenjeni v **q**. (Če govorimo o sajenju dreves, moramo biti seznanjeni z drevjem.) (3) **A** mora poznati **E**, ki je odgovor na **q**. O **E** mora vedeti, da je resničen, hkrati pa se mora **E** skladati z ostalimi prepričanji **A**-ja (kajti **A** odgovora **E** ne razume, če ta ni v skladu z njegovimi ostalimi prepričanji, pa četudi je **E** pravilen odgovor). Obseg prepričanj, s katerimi se mora **E** skladati, je odvisen od trenutnih zahtev ocenitve skladnosti odgovora **E** z ozadnim vedenjem (torej zahtevnosti in potreb **A**-ja). (4) Lahko pa se primeri, da **A** sicer ne pozna odgovora **E** na zastavljeno vprašanje **q**, pa vprašanje kljub temu razume. Primera takšnega vprašanja sta "Kako se je oblikoval sončni sistem?" ali "Koliko je visok Triglav?". Čeprav neastronom in negeograf ne poznata odgovora, si lahko zamislita nekatere implikacije teh vprašanj in ju zato (v skladu s tretjim pogojem) vendarle razumeta.

Sedaj Achinstein razlago definira takole (podajam grobo skico definicije): **E** lahko klasificiramo kot razlago **q**-ja v situaciji **S**, če in samo če **A** navede **E** in je prepričan, da je **E** pravilen odgovor na **q**. Njegovo prepričanje o pravilnosti **E**-ja in **q**-ja se presoja v skladu z zgornjimi kriteriji za razumevanje. (Achinstein 1971, str. 78.)

Achinsteinova teorija v splošnih črtah dovolj dobro utemlji uvodni primer razlage vrtnarskih opravil. V opisani situaciji ni epistemske (kognitivne) potrebe po iskanju niti splošnih in zakonitih stavkov niti po oblikovanju deduktivnega sklepa. Otrok in odrasli z ozirom na aktivna - v situaciji uporabljena - prepričanja dani odgovor sprejmeta kot razlago zastavljenega vprašanja.

III

Lahko pa se vprašamo, ali je podan opis razumevanja dovolj jasen, da lahko razumevanje sprejmemo kot primitiven pojem. Po mojem mnenju povsem zadovoljni ne moremo biti. Vseskozi se namreč sklicujemo na pragmatične oziroma kontekstualne ozire določene razlage, hkrati pa ne pojasnimo, kaj mislimo s kontekstualnostjo. Ali drugače: povedati še moramo, kaj je ali kaj določa kontekstualen odnos med stavki ali prepričanji.

Naslednja definicija verjetno ne bo v nasprotju z nameni zagovornikov pragmatične teorije razlage: **Dva ali več stavkov je v kontekstualnem odnosu, če med njimi obstaja pomenska ali smiselna povezava.** Očitna posledica te definicije je, da poleg teorije razumevanja potrebujemo še teorijo semantike. To pa grozi z zapletom, ki je vsaj na prvi pogled le stežka rešljiv.

Najudobnejša izbira bi zato bila združitev posamičnih teorij (razlage, razumevanja in pomena) v dve ali eno teorijo, ali pa oblikovanje teorij, ki se med seboj le neznatno razlikujejo. Prav to pa predlaga Paul Thagard s svojo računalniško teorijo znanosti (Thagard 1988). Preden bom prikazal Thagardov kognitivni model, moram opozoriti na manjšo terminološko novost. Doslej smo govorili o analizi stavčnih struktur in odnosov med stavki, Thagard pa uporablja pojme reprezentacij in reprezentiranja znanja. Premik za nas ni bistven, čeprav je njegov vzrok sprememba predmeta analize: če smo do sedaj analizirali

jezik, Thagard raziskuje in opiše kognitivni model. Jerry Fodor pa je pokazal, da ta premik v predmetu raziskovanja ni nujno dramatično velik - analizo jezika lahko uporabimo kot model analize reprezentacijskega medija (nekega kognitivnega sistema).

Thagard si kot izhodiščno nalogo zastavi oblikovanje modela znanstvene **dejavnosti**. Tak model mora biti praktično (psihološko) in zgodovinsko verodostojen ter filozofsko ustrezen. Kaj to pomeni?

Odgovor poda na primeru znanstvenih teorij. Računalniški model mora pokazati, "kako lahko teorije delujejo na vse raznolike načine, ki jih uporabljajo znanstveniki v razlagah, reševanju problemov, pojmovnem razvoju itd. Z uporabo v intelektualnih operacijah menimo, da mora teorija biti psihološko realna entiteta, ki lahko deluje v miselnih operacijah znanstvenikov." (str. 34) Struktura modela mora (vsaj v mejah sprejemljivega približka) ustrezati strukturi duševnosti znanstvenikov.

Z zgodovinsko ustreznostjo modela mislimo na verodostojno posnemanje dejanskih odkritij teorij in pojmovnih sprememb.

S filozofsko ustreznostjo pa mislimo na zadovoljivo pojasnjevalno moč modela v zvezi s tradicionalnimi filozofskimi vprašanji, npr. z analizo znanstvene razlage.

Za psihološko, zgodovinsko in filozofsko ustrezno modeliranje dinamike znanosti pa ne zadošča le **formalna** re-konstrukcija, ampak moramo poiskati tudi primerno obliko **reprezentiranja** korpusa znanosti. Formalizacija je sicer nujen pogoj **računalniškega** modeliranja, vendar ne tudi zadosten. Oblika reprezentiranja je pomembna za njegovo **praktično izvedbo**. Znanstveno védenje moramo namreč "reprezentirati v obliki, ki je računsko uporabna." (str. 13) Psihološko pomembnost oblike reprezentiranja pa uvidimo, če primerjamo uporabnost npr. rimskih in arabskih števil za računanje: "Rimska reprezentacija še zdaleč ne vodi k tako preprostemu algoritmu za dolgo deljenje/kakor pa arabska/." (str. 31.)

Thagard znanstveno védenje deli na opazovanja, zakone in teorije. Opazovanja so vezana na posamična empirična izkustva (npr. izjava "Ta bakrena žica prevaja elektriko."); zakoni so empirične generalizacije (npr. stavek "Vsaka stvar, ki je baker, prevaja elektriko."); teorije pa so splošni stavki, ki pojasnjujejo zakone (elektriko v bakru pojasnimo npr. z uvedbo teorijskega pojma toka elektronov). V vseh treh elementih znanstvenega védenja pa imajo pomembno vlogo pojmi.

Poglejmo, kakšno obliko reprezentiranja opazovanj, zakonov in pojmov Thagard izbere v programu z imenom PI.

Opazovanja so reprezentirana s **sporočili**. Sporočila so sezname, ki "vsebujejo naslednje informacije: predikat, argument, resničnostno vrednost, stopnjo zaupanja, ime sporočila." (str. 16) Opazovanje, da je planet Mars rdeč, je reprezentirano s seznamom (**rdeč(Mars)resničen I**).

Zakoni so reprezentirani kot pravila z naslednjo strukturo (ki je v programu še bogatejša):

Ime:	Pravilo-22
Podatkovni-tip:	pravilo
Pojmi-s-katerimi-je-povezan:	baker
Pogoj:	Če x je baker
Akcija:	Potem x prevaja elektriko
Moč:	0.7 (str. 16)

Pojmi so se bolj strukturirani. Thagard navede reprezentacijo pojma zvoka:

Ime:	zvak
Podatkovni-tip:	pojem
Sproženje:	0
Superordinati:	fizikalni fenomen, zaznava
Subordinati:	glas, glasba, zvižg, glasovi živali

Primeri:

Sprožen-z:

Pravila:

Pravilo-0: Če x slišimo, potem je x zvok.

Pravilo-1: Če je x zvok, potem zrak prevaja x.

Pravilo-2: Če je x zvok in je x oviran, potem x odmeva.

Pravilo-3: Če je x zvok in y oseba in je x v bližini y-ona, potem y sliši x.

... (str. 17)

Thagard posebej poudari, da so za modeliranje znanstvene dejavnosti zelo pomembni pojmi, ki pa jih ne smemo razumeti kot preproste predikate. Vsak pojem je vpet v mrežo drugih (nad- in podrednih) pojmov ter je sam struktura, ki posreduje informacijo o konkretnih primerih, pretekli uporabi (v zvezi s pravili) itd. Bogato strukturo pojmov potrebujemo, da lahko modeliramo usmerjeno iskanje rešitev problemov (kadar PI naleti npr. na dva pojma, bo izbral pojem z višjo stopnjo zaupanja).

Z reprezentacijami pojmov in pravil ne podamo nujnih in zadostnih pogojev za definicijo obsegov pojmov (to velja predvsem za "običajne" pojme, medtem ko jih v matematiki lahko natančno definiramo). Npr. za zvoke lahko v "PI s pravili zagotovimo / le/ grob opis tipičnih /značilnosti/ zvokov, ne pa njihove definicije" (str. 19). Ob tem se Thagard sklicuje tudi na raziskave Wittgensteina in Putnama v filozofiji, Roscha v psihologiji in Minskega v umetni inteligenci: vsem je skupno, da zavračajo možnost natančnega definiranja pojmov.

Osrednja dejavnost programa PI je reševanje problemov. Thagard navede reprezentacijo problema, ki ima za cilj razlago širjenja in odboja zvoka:

Ime:	razloži zvok
Podatkovni-tip:	problem
Start:	(zvok(\$x)resničen)
Cilji:	(odbija(\$x)resničen)(se širi(\$x)resničen)
Problemski-tip:	razlaga
Aktivacija:	1 (str. 19) ¹

Reševanje problemov je v PI vodeno s **trenutno delujočim vedenjem**, torej s trenutno aktivnimi reprezentacijami. V tem procesu je osrednja vloga namenjena **pojmom**: v pravkar avedenem primeru so to pojmi zvoka, odboja in širjenja. PI v bazi znanja poišče sporočila in pravila, pri katerih najde **izhodiščne pojme**. Pregleda pa tudi notranjo strukturo pojma.

¹ "Sx" označuje univerzalni, "%" pa eksistenčni kvantifikator.

V našem primeru pregleda pravila, ki so navedena ob pojmu zvoka, in pa nad- in podredne pojme (pojmov odboja in širjenja ne najde). Nato pa korakoma preiskuje bazo znanja z ozirom na najdene pojme in pravila.

Na ta način lahko po več poteh oblikuje valovno teorijo zvoka, ki pojasni, zakaj se zvok odbija in širi. Thagard opiše naslednjo verigo: PI najprej najde podredni pojem glasbe. V drugem koraku naleti na pojem instrumentalne glasbe kot podredni pojem glasbe. V strukturi pojma instrumentalne glasbe pa najde pravilo, ki pravi, da instrumentalno glasbo izvajamo z glasbili. Iz tega pravila izbere pojem glasbila in v njegovi strukturi najde podreden pojem glasbila na strune. Eno izmed pravil pojma glasbil na strune pa pravi, da glasbila na strune vibrirajo. Iz tega pravila PI izbere pojem vibriranja in pri njem najde pravilo, da se vse, kar vibrira, giblje gor in dol. V zadnjem koraku pa najde pojem valovanja kot podredni pojem k pojmu gibanja gor in dol. S tem pa PI lahko oblikuje hipotezo, da je zvok valovanje (str. 19 - 22).

Seveda sama najdba pojma valovanja ni že rešitev problema. PI mora opraviti sklep s konkluzijo, da je entiteta, ki je zvok, hkrati tudi valovanje. To PI doseže z obliko indukcije, ki jo Thagard po Peirceju imenuje abdukcija. Abdukcija je "sklep k hipotezi, ki zagotavlja možno razlago nekega zapletenega problema." (str. 51) Njen mehanizem lahko torej razumemo kot generator **hipotez in razlag**.

Thagard loči štiri vrste abdukcije: preprosto, eksistenčno, pravila oblikujočo in analoško. Za sklep v zvezi z zvokom lahko uporabimo preprosto abdukcijo.

Kot uvodno ponazoritev preproste abdukcije opiše dogodek, ki ga je doživel med potovanjem z letalom. Med potniki je bila skupina vpadljivo oblečenih mladeničev. Med opazovanjem je Thagard spontano oblikoval hipotezo, da so rokerska skupina.

Hipotezo je oblikoval z ozirom na ozadno informacije, ki jih je imel o rokerskih skupinah: npr., da se vse ali večina rokerskih skupin oblači vpadljivo. **Z ozirom** na ozadno informacijo je oblikovana hipoteza najbolje **razložila** dejstvo, da so mladeniči vpadljivo oblečeni.

Sklep ima torej naslednjo formalno obliko:

q moramo razložiti.

Če **p**, potem **q**.

Torej, hipotetično **p**.

Na primeru zvoka je abdukcija takšna:

(se širi (**\$x**) **resnično**) moramo razložiti.

Če (valovanje (\$x**) resnično) potem (se širi (**\$x**)**

resnično) je trenutno aktivno pravilo.

valovanje(**\$x**) zasnovano-kot-resnično). (str. 55)²

Ker je v strukturi pojma zvoka pravilo, ki govori o širjenju zvoka, ima argument **x** v pojmu se širi isto vrednost kot v pojmu zvoka. Zato lahko PI sklepa, da je entiteta, ki je zvok, tudi valovanje.

Iz prikazanega lahko razberemo osnovne značilnosti pojmov pomena, razlage in razumevanja v Thagardovi teoriji.

Pomen reprezentacij (pojmov, stavkov, zakonov) ni klasično denotativen oziroma ne razmejuje ekstenzij (ali tudi intenzij) neposredno sam, ampak je določen s kavzalno-funkcionalnimi vlogami in zvezami med reprezentacijami. (O odnosu med denotativno in

2 Z izrazom "zasnovano-kot-resnično" označimo, da gre za hipotezo.

kavzalno vlogo reprezentacij primerjaj **Boden 1990**.) Pri oblikovanju teorije pomena se Thagard sklicuje na Harmana³ in njegovo **semantiko pojmovnih vlog**. Po tem pojmovanju so "pomeni simbolov določeni z njihovo funkcionalno vlogo v mišljenju, vključujoč zaznavanje in razlaganje. Funkcionalni odnosi, ki določijo pomen simbola, zadevajo tako odnose do drugih simbolov kot njegovo zvezo z zunanjim svetom preko percepcije in delovanja." (str. 68 - 69)

Pomen pojma (npr. žirafe) določajo naslednji **proces**:

1. Razpršitev delovanja na pod- in nadredne pojme,
2. aktiviranje sporočil in pravil, ki vodijo k sproženju pravil in s tem k aktiviranju dodatnih pojmov,
3. aktiviranje preteklih rešitev problemov, ki so analogni trenutnemu,
4. sproženje induktivnih sklepov, ki lahko vodijo k novim pojmom, pravilom ali sporočilom." (str. 70)

Skladno s prikazom pojma pomena Thagard govori tudi o pojmih **razlage** in **razumevanja**. Za razlago meni, da ni logična struktura, kot jo opisujejo logični pozitivisti, niti nekaj, kar razlaga (to bi lahko bila zavrnitev Scrivenove teze): je "**proces**, ki zagotavlja razumevanje." (str. 44) Pojav pa razumemo, če ga lahko umestimo v strukturiran obrazec ali kontekst. Thagard omenja tudi Schanka in Abelsona, ki razvijata računalniško teorijo razumevanja, po kateri je razumevanje dogodka enako najdenju strukture znanja v spominu, katere konkreten primer je dogodek: "Razumevanje dosežemo predvsem s procesom **lociranja in prekrivanja**". (str. 44 in 45) Seveda pa mora (mentalni) sistem imeti tudi mehanizme, ki mu omogočajo vzpostavljanje novih struktur, ker ne moremo predpostavljati prirojenosti vseh možnih struktur. Program PI nove strukture vzpostavlja z različnimi oblikami induktivnega sklepanja (mi smo spoznali preprosto abdukcijo).

Pri Thagardu pomen, razlaga in razumevanje sodelujejo pri istem procesu: pomen reprezentacij je določen z zmožnostjo reprezentacij, da sprožijo nek proces, razlaga je na ta način sprožen proces, razumevanje pa je rezultat procesa. Pomen je začetek, razlaga sredina in razumevanje konec istega procesa. Vsak tako sprožen in zaključen proces pa je lahko uresničen le v danem reprezentacijskem sistemu.

IV

Naj zaključim z nekaj mislimi.

(1) Thagardova teorija je pokazala, da je DN-model samo ena izmed oblik razlage. Posebnost te razlage je umestitev singularnih stavkov v reprezentacijski sistem pod vidikom deduktivnega odnosa. To si lahko ponazorimo s pojmom logično neodvisnih stavkov (ali dejstev). Logično neodvisni so tisti stavki, ki niso logično izpeljivi niti drug iz drugega niti iz neke vsem skupne premise. Pred formuliranjem splošnega stavka so singularni stavki neodvisno drug od drugega (neodvisno v smislu klasične logične zveze, kot je dedukcija) razpršeni po reprezentacijskem sistemu in logično neodvisni. Po vzpostavitvi deduktivne zveze pa postanejo logično odvisni (glede logične neodvisnosti dejstev primerjaj Friedman 1988).

3 G. Harman (1987). (Nonsolipsistic) Conceptual Role Semantics. V: E. Lepore (izd.), *New Directions in Semantics*, London: Academic Press, str. 55 - 81.

Morda je res, da je eden izmed ciljev znanosti zmanjšanje logično neodvisnih stavkov in zato iskanje splošnih, kontrafaktično veljavnih stavkov, s katerimi oblikujemo dedukcije in z njimi logično poenotimo sliko sveta. Ni pa res, da je deduktiven sklep edina oblika razlage. Je le eden izmed procesov umeščanja reprezentacij v reprezentacijski sistem. To je tudi odgovor na drugo uvodno vprašanje po zvezi med pojmom deduktivne oblike razlage in razumevanja (pojem umeščanja reprezentacij je namreč definiens pojma razumevanja).

V zvezi s temi trditvami si še oglejmo ugovor, ki ga lahko s stališča DN-modela postavimo abdukciji kot obliki razlage (v ustnem pogovoru je nanj opozoril profesor Nenad Mišćević iz Zadra). Ideja je preprosta: po abdukciji lahko še enkrat vprašamo "Zakaj 'q'?" in "q" nato deduciramo:

q moramo razložiti.

Če p, potem q.

Torej, hipotetično p.

Torej, deduktivno q.

Zdi se, da "q" vendarle lahko pojasnimo v skladu z DN-modelom. Toda ta ugovor ni zadovoljiv: pove nam le, da "q" lahko razložimo tudi v skladu z DN-modelom. Natančneje rečeno: a) deduktivno razlago lahko opravimo šele po abdukciji; b) v skladu z zgornjo eksplikacijo pojma razlage je že abdukcija oblika razlage, ki "q" umesti na neko mesto reprezentacijskega sistema; dedukcija je novi vidik razlage v spremenjenem reprezentacijskem sistemu. To pa ne razvrednoti prvotnega vidika razlage, ki ga je vzpostavila abdukcija. (Poleg tega pa deduktiven sklep omogoči abdukcija, ki je hipotetična oblika sklepanja. Zato je vprašljiva tudi "deduktivna neizpodbitnost" kasnejše dedukcije.)

(2) Upravičeno se lahko vprašamo, zakaj DN-model tako težko spodbijemo. Poglavitni razlog je dominacija popularne fizikalne in v splošnem popularne znanstvene slike sveta. Ali v Thagardovem besednjaku: naš reprezentacijski sistem je prepreden s popularno znanstveno sliko sveta. To pomeni, da ob vsaki ponujeni razlagi preverjamo, ali velja za vse možne argumente dane domene. Ali pa iščemo lastnosti - npr. strukturo - opazovanega pojava, ki dopušča želeno posplošitev. Zato si ne znamo zamisliti razlage, ki kot pojasnilo navaja le posamično stvar ali dogodek. Otroku še dobrovoljno in pokroviteljsko odpustimo zanimanje za drevesce na vrtu, ki pije vodo. Toda odraslega človeka, ki bi kopal globoko luknjo in nam pojasnil, da je njegovo drevesce žejno, bi skozi prizmo znane Aristotelove definicije razglasili za bistveno defektnega. Menim, da s stališča pojma razlage neupravičeno.

(3) Poleg ugotovitve, da DN-model ne predstavlja ekskluzivne oblike razlage, iz Thagardovega prikaza znanosti še razberemo, da za teorijo razlage niso zanimivi le resničnostno-funkcionalni in tavnološki (deduktivni) odnosi med stavki, ampak da je za razlago relevantna struktura reprezentacijskega sistema mnogo bolj razvejana. Osrednjo vlogo pri tem imajo pojmi in njihova aktivna vloga v - klasično rečeno - preiskovanju in določanju domen predikatov.

(4) Navedene trditve - to še posebej velja za tezo, da je **razlaga** proces danega reprezentacijskega sistema - bo vzpodbudila ugovor, da je s tem pristopom pojem znanstvene razlage nedopustno relativiziran in da so cilj znanstvene razlage protidejstveno veljavni splošni stavki, ki dopuščajo deduktivno izpeljavo posamičnih dejstev. Cilj znanosti so torej absolutno veljavni splošni stavki, ki jih ne moremo relativizirati na nek pojmovni ali reprezentacijski sistem. Ker s tem predmet razprave že premeščamo na vprašanje narave splošnih stavkov znanosti, bo moj odgovor kratek.

Absolutno veljavnih (uporabil bom pleonazem: absolutno nujnih) stavkov znanosti ni. So le splošno veljavni stavki danega pojmovnega (reprezentacijskega) sistema. Razlika v kontrafaktični veljavnosti stavkov "Ni zlatih krogel, ki bi imele premer 100 metrov" in "Ni krogel plutonija, ki bi imele premer 100 metrov" se vzpostavi z ozirom na pojmovni sistem, v katerem jih izrekamo. V pojmovnem sistemu, ki ne pozna pojmov vode in vlage, je stavek "Če potegneš vžigalico po hrapavi podlagi, vžigalica zagori" kontrafaktično veljaven. V tem pojmovnem sistemu je stavek "Če potegneš vlažno vžigalico po hrapavi podlagi, vžigalica zagori" nesmislen. Svet za nas je samo tisti svet, ki ga razumemo.

Tako so pač nekateri obsojeni na vročino svoje peči in dobro ali slabo voljo kurjačev tam zunaj (glej Ule 1992, str. 104 - 106), druge zadovolji glajenje in občudovanje ljubljene avtomobila ob sončnih nedeljskih dopoldnevih, tretji poznajo tudi kakšen naravoslovni zakon, vsi pa smo obsojeni na svet, ki ga lahko opišemo z jezikom. Žal si še nihče ni izmislil stavka, s katerim bi meje razumevanja sveta premaknili prek meja, ki smo si jih s stavkom sami zastavili.

LITERATURA

- Achinstein, P. (1971). *Law and Explanation*, Oxford: Clarendon Press.
- Boden, M. A. (1990). *Escaping from the Chinese Room*, v: Boden, M. A., *The Philosophy of Artificial Intelligence*, Oxford: The University Press.
- Friedman, M. (1988). *Explanation and Scientific Understanding*, v: Pitt, J. C., *Theories of Explanation*, New York, Oxford: Oxford University Press.
- Hempel, C. G., Oppenheim, P., (1988). *Studies in the Logic of Explanation*, v: Pitt, J. C., *Theories of Explanation*, New York, Oxford: Oxford University Press.
- Scriven, M. (1988). *Explanations, Predictions, and Laws*, v: Pitt, J. C., *Theories of Explanation*, New York, Oxford: Oxford University Press.
- Thagard, P. (1988). *Computational Philosophy of Science*, Cambridge, Mass., London, England: The MIT Press.
- Ule, A. (1992). *Sodobne teorije znanosti*, Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Altruistično dejanje

ARTUR ŠTERN

POVZETEK

Človek kot celota je zaradi svoje zapletenosti preobsežen, da bi lahko veljal za osnovno enoto altruizma. Altruistično dejanje pa je mnogo manjša enota in vsaj teoretično ustreza zahtevi po nedeljivosti. Ravno nasprotno kot druga dva razprostranjena segmenta človekovega telesa in duše, sebični gen in mem, altruistično dejanje rešuje človekovo identiteto in mu zmanjšuje eksistenčno breme. Kot celota človek resda ne bo nikoli mogel povrniti škode, ki jo je naredil in ki jo kot živo bitje tudi pri najboljši volji še naprej povzroča, zato pa so lahko nekateri elementi njegove dejavnosti rešeni hipoteke in z imenom altruističnega dejanja obstanejo v etični veličini.

Kljub tveganju izgube dosedanje esencialno-genetske gotovosti o človekovi eksistenci tudi okolje razstavimo na manjše enote, in obstoj je zdaj razdeljen na enakovredne genetske in okoliške delce, ekone. Vsaka zveza ekonov z geni v določenem trenutku se imenuje dogodek. Nekateri med njimi so altruistične situacije, ki eventualno dozoriijo v altruistična dejanja.

ABSTRACT

ALTRUISTIC DEEDS

Man as a whole is too extensive, due to his complexity, to be considered as a fundamental unit of altruism. An altruistic deed is a much smaller unit and, at least theoretically, is suitably indivisible. In opposition to the other two expansive segments of man's body and soul, the selfish gene and meme, an altruistic deed saves the human identity and reduces the burden of existence. Man as a whole surely will never be able to reimburse for the damage he has caused and, as a human being, will continue to cause; thus, certain elements of his activity can be saved from mortgage and, in being called an altruistic deed, will consist of ethical greatness.

Despite the risk of losing the previous essential-genetic certainty of human existence we also divide the environment into smaller units, and existence is now divided into equal genetic and environmental parts, "econs". Each connection between econs and genes in a particular moment is called an occurrence. Some of them are altruistic situations which eventually mature into altruistic deeds.

I.

Človek-altruist v absolutnem smislu ne obstaja. Lažje gre kamela skozi šivankino uho... - in vsi smo bogatini, pa naj bomo še tako revni. Če nič drugega, namreč jemo, ko bi lahko dali jesti bolj lačnim od sebe. Ne pomaga nam niti ugotavljanje, kje je meja, ko smo sami tudi objektivno v največji stiski; kajti še takrat bi visoki altruizem moral delovati, ne glede na to, da je drugi v relativno boljšem položaju, v manjših težavah kot mi.

In tudi v čisti teoriji si ni mogoče zamišljati doslednega altruista, ki bi sploh lahko živel. V tistem hipu, ko bi nekdo postal dosleden altruist, bi od samega neizbežnega uvida, da s svojim obstojem nehote, a nujno škoduje tisočerm vsebinam, neživim in živim, majhnim in tudi velikim, moral umreti. Poudarimo pa lahko, da bi s tem šele postal take vrste altruist; kar seveda pomeni, da prej še ne bi bil. In če bi hotel biti, bi moral umreti še prej - in tako dalje, vse dokler se nazadnje sploh ne bi bil smel roditi. Tedaj pa o kakšnem njegovem altruizmu spet ne bi bilo moč resno govoriti. Hudo patetični in nadležni bi bili tudi tisti, ki bi, seveda povsem zaman, poskušali koga prepričati, da so oni sami "starši" takega individua in da prevzemajo zasluge nase. Sploh pa - tudi neobstoj, ta nojeva strategija, ničesar ne reši. Svetu prav ničesar dobrega ne stori! - samo pravilo ne škodovati še zdaleč ne zadošča, da bi bil kdo po njem resen in trajen altruist. Ne škodovati je le predpogoj. Primurnil nocere.

Človek ni le tisto, kar je v danem hipu, temveč med drugim tudi vsa svoja preteklost. Kot celota torej ne more biti sprejet za osnovno enoto altruizma - zaradi svoje zapletenosti je preobsežen za to vlogo. Kot edina možna realna kategorija se naposled izkaže altruistično dejanje. Gre za pravi nedeljivi, temeljni in središčni mozaični kamen, stičišče treh dimenzij (okopov (1), žrtvenikov (2) in sovražnikov (3)), enota altruizma. Veživo med posameznimi enotami je lahko tako krepko, da ponekod kar prehajajo ena v drugo, in oblikujejo polno četrto dimenzijo časa. Drugod je rahlo, struktura ohlapna. Na spet tretjih koncih pa vlada sama praznina brez slehernega kosca, sledu.

Vendar, ali je altruistično dejanje res lahko povsem brezmadežno? Vsekakor ga moramo v ta namen vsaj nekoliko izolirati od celote človeka: v trenutku dejanja na primer altruist še vedno rabi kisik, ki ga navkljub vsej minimalnosti vendarle odžira drugim. Ko izvedemo to, takorekoč mehansko odprepariranje, lahko začnemo upati, da bomo našli čisto altruistično dejanje. Težave pa so še vedno tu. Altruistično dejanje namreč venomer spremlja krivda, saj v enem izmed prejšnjih hipov nismo ravnali altruistično - pa ne gre le za kisik in podobno, temveč tudi za dejstva o psihi, ki pač ni vedno vsemogočno dobra do zunanjega sveta. Takšno stanje lahko racionaliziramo čisto po domače - češ, ni drugačne možnosti, da bi kot ljudje obstajali, nismo brezmejni; ali pa utemeljujemo s filozofsko-antropološkimi zakonitostmi nasprotij v človeku (4). Krivda pa vseeno ostane neizprosna. Naše altruistično dejanje postane celo nekakšna pokora, odkupnina in je zato obremenjeno z vprašanjem o npravnosti. Ali še delamo za drugega ali spet bolj za svojo odrešitev? Pred kom? Če pred Bogom-sodnikom, smo le hinavci. Če pred bogom-vestjo, smo tankovestni. A tudi v tem drugem primeru je to še vedno odplačilo. Nastane situacija, ko ni izhoda v brezmadežno vrlino. Katerokoli pot izberemo, nekaj človečnosti bomo pustili za seboj. Izbiramo manjše zlo. Tako se izkaže, da moralnim dilemam pač nismo kos, kajti v njih lahko venomer samo izgubljam. Le malo pomaga, da se izogibamo dvoreznim mečem, prejkoslej nas sami poiščejo in postavijo v kot.

Poiščejo pa nas tudi priložnosti za dejanja. Imenujemo jih altruistične situacije, saj se v njih pokaže možnost altruističnega delovanja.

Seveda takšne priložnosti ne nastopajo v podobi prijetnega. Nasprotno, izrazitejše in pomembnejše kot so, bolj grozne so videti. Obetajo večje trpljenje in vse bolj ničevno plačilo - razen skrivnostnega blagra glasu notranjosti, ki lahko pač presega tudi vsa druga bogastva. Ko se splet okoliščin postavi pred nas, izbiramo.

Lahko pa tudi sami aktivno iščemo take priložnosti. Nekateri ljudje imajo zelo pretanjena čutila za zaznavanje tegob drugih, ali jih celo predvidijo. Ne da bi bili postavljeni pred izbiro, sami od sebe ravnajo altruistično, še preden se je potreba sploh nakazala in stanje izostrilo. Takšni ljudje prav zares iščejo priložnosti, ko bi lahko pomagali.

Vedno pa je nekje meja, ko se skozi pravljico dobroto počasi zasveti tisti nepopisni dvojni meč resničnosti. Že samo življenje nas torej prisili v neizogibna obžalovanja dejanj izven dosega naše moči, in zato onstran krivde, katero pa trmoglavo vlačimo za seboj. A takih dogodkov je v primerjavi z drugimi - kjer pa čutimo, da sami izbiramo - morda manj. Zato je v našem dosegu stanje z minimalnimi usedlinami preteklih obžalovanj, iz katerega se lahko viteško podajamo na pohode, v iskanju svetega Grala.

Spoznanje altruističnega dejanja kot osnovne enote človekovega altruizma pa predstavlja velikansko pomoč na poti do odreditve. Kosanje človeka tu ne pomeni nikakršnega jemanje njegove identitete, tako kot to deloma počneta sebični gen¹ in mem² (5), eden iz notranjosti, drugi od zunaj.

Altruistično dejanje si namreč ne nadeva imena replikator. Ni nikakršen altruem ali altruon, ki bi prek svojega učinka ohranjal svoj obstoj skozi prihodnost. Njegova značilnost je, da je nezainteresirano za svoj obstoj in razmnožitev, in to tem bolj nezainteresirano, kolikor bolj si zasluži svoje ime - in po strogi definiciji pridejo v poštev samo dejanja popolnoma brez vsakega navdiha po ohranitvi. Pač pa je altruistično dejanje še kako zainteresirano tako za svoje preživetje, kot tudi za množitev, če gledamo na to iz drugega zornega kota - v tistem smislu, kjer ti dve dejavnosti služita svetu izven subjekta, nosilca dejanja.

Ravno nasprotno kot drugoimenski segmenti človekovega telesa in duše, torej altruistično dejanje rešuje človekovo identiteto, človekovo breme s tem spoznanjem postane lažje. Še vedno je človek kot celota odgovoren za svoja manj bleščeča dejanja, toda njegova osredotočenost se tu lahko usmeri v čisto jedro novega časa, ne da bi sploh še za seboj vlačil krivdo in zanjo plačeval. Kot celota ne bo sicer nikoli mogel povrniti škode, ki jo je naredil in ki jo kot živo bitje tudi pri najboljši volji še kar naprej povzroča, zato pa bo nekateri element njegove dejavnosti rešen hipoteke in bo z imenom altruističnega dejanja živel zase, toda zanj, predvsem pa za druge in drugo, v etični veličini.

II.

Bomo zadovoljno obsedeli v udobju pravkar doseženega? Ne, prehodili bomo še zadnjo sluteno razdaljo do novega trenutnega spoznanja, pri tem pa tvegali, da izgubimo pod sabo tla dosedanje esencialno-genetske gotovosti. Naše telo je po njej že tako ali tako navadna preživitvena mašina za sebični gen - redukcionizem nas je torej osiromašil

1 Sebični gen po Dawkinsu predstavlja vse replike določene nukleotidne sekvence, kar jih obstaja; pri tem pa tekmuje z vsemi drugimi geni, ki bi utegnili stopiti na njegovo mesto na kromosomu. Vsi geni so potemtakem sebični. Gen je tako celo osnovna enota sebičnosti.

2 Poleg gena obstaja še druga vrsta replikatorja (enote, ki se razmnožuje), mem. Pri slednjem gre po originalni interpretaciji za nekak možganski zapis informacije.

znanstvene utemeljenosti vere v svoj smisel, ki bi bil kaj več kot morala gena (6). Antropološka vizija visi zaprašena v kotu, kjer predstavlja le še nekaj starinski okras. Naj bo torej nam, človeku, mar za brambo vladavine sebičnega gena?

Poprimemo za isto sekuro redukcionalizma, in tudi okolje razstavimo na prafaktorje. Obstoj je zdaj razdeljen na genetske in okoliške delce, ki jih lahko imenujemo tudi ekoni. Bistveni poseg nastopi sam od sebe - ničesar ne stori, in vendar je vse storjeno - eni in drugi delci so naenkrat med seboj neločljivo pomešani (7). Tako pa je bilo v resnici že ves čas, le da nam nevidno. Sam avtor sebičnega gena je večkrat poudaril, da ne gre za genetski determinizem in da vse skupaj lahko deluje le na ozadju okolja. Gre pa prav za to, za ozadje in akterja - slednji je bil še vedno gen. Zdaj ne gledamo več tako. Oboje je enako relevantno, vse je dejavno in vse spet v ozadju. Noben gen se ne more uveljaviti v vsakršnem okolju. In noben delec-dejavnik okolja niti približno nima vsemogočne moči oživljanja ali onemogočanja vsakršnega gena.

Zavajala je različna časovna strnjenost segmentov ene in druge vrste. V danem organizmu, in lahko tudi še v dolgi verigi naslednikov, je gen ob svojem času videti kot zvezda stalnica. V resnici pač ni tako. Ne le smrt (ki ji skoraj nujno botruje okolje), tudi vsak, še tako majhen vpliv povezanosti s prostorom - in katerih je v vsakem trenutku nepreštevno veliko - igra svojo vlogo v orkestru. Pa še celo ob senzorni deprivaciji, eksperimentu psihologije, ko odstranijo karseda dosti okoliških faktorjev, pri testirani osebi dosežejo psihična stanja. Torej je sama odsotnost vplivov zopet vpliv, in to celo usoden; tako da po vsem tem zares ne kaže več razpravljati o avtonomnosti, kaj šele oblasti gena.

Časovna strnjenost zaporedij gena je večja in trajnejša kot pri mnogih ekonih, v primerjavi s številnimi drugimi pa je spet bistveno kratkotrajnejša. Pomislimo le na sonce z njegovimi žarki. V pravilni uravnovešenosti seva neprimerno dlje časa, kot obstaja katerikoli gen na našem planetu.

Sončevi žarki pa poleg tega delujejo tudi mutageno, in tako celo sami spreminjajo dedno snov, kar je - kljub fizičnemu preživetju substance gena - po definiciji sebičnega gena njegova ukinitiv.

Morda bodo geni preživeli tudi sončevo katastrofo, toda to ne spremeni argumenta. Ne le da geni niso pomembnejši kot okolje: geni so samo en dejavnik okolja. Eden od stalnejših, in za nas pač najbolj zanimivih.

Če se torej sprijaznimo z nadaljnjo razdeljenostjo eksistence, nismo, začuda, izgubili nič drugega kot okovov izpod vladavine sebičnega gena. Resda imamo sedaj teoretično nove veleposestnike nad sabo, toda njihova zemljišča in obnebja so tako prostrana, kot le zmore daleč odplavati naša divja misel, in nam samo ta tako postavi trenutno skrajno mejo. Kot je nekoč umrl prerok in odrešil svet, kot se je to ponavljalo pred tem in za tem, tako se tudi tu izkaže, da se je morala eksistenca starega telesa raztrgati, da je s tem podelila vrednejši večnostni trenutek esenci.

Vsaka družba ekonov ali zveza ekonov - po novem: kar vključno z geni - v določenem trenutku se imenuje dogodek. Nekateri med njimi so altruistične situacije. Izmed teh pa semintja kateri oživi in postane altruistično dejanje.

REFERENCE

1. Štern A: Okopi altruizma. Razgledi 1993; 3: 27-30
2. Štern A: Žrtveniki altruizma. Anthropos 1993; 1-2: 270-9.

3. Štern A: Sovražniki altruizma. 2000 1993; 67-68: 113-22.
4. Rus Vojan: Filozofska antropologija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1991.
5. Dawkins R: The Selfish Gene. Oxford New York: Oxford university press, 1990.
6. Kaye HL: The social meaning of modern biology- from social darwinism to sociobiology. New Haven and London: Yale university press, 1986.
7. Neville R: Gene therapy and the ethics of genetic therapeutics. V: Ethical and scientific issues posed by human uses of molecular genetics. New York: Academy of sciences, 1976.

“Téchne - poíesis - prâxis - dýnamis - phainómenon - lógos - hermeneía”

BORUT PIHLER

POVZETEK

V pričujočem tekstu smo poskušali osmisliti problem "hermeneie", oziroma hermenevtičnega skozi oblikovanje njenih kategorialnih možnosti v zgodovini metafizike takó, da smo izpostavili tista mesta, ki so za njeno kategorialno strukturiranje osrednjega pomena, po drugi strani pa smo poskušali nakazati tiste prelome, ki so vodili v smer njenega ontološkega razvijanja: dozdevna kategorialna tujost ontološkemu vodi dejansko tja, kjer stopi njena diskurzivnost na mejo, ki jo naznači Martin Heidegger s svojo mislijo ontološke diference, Derrida pa domisli skozi koncept sledi, skozi koncept, ki ni več koncept, in sicer takó, da s privzemanjem Heideggrovega premisleka o hkratnem vpisu in izbrisu sledi, ki je še vedno zavezan jeziku in "logosu" metafizike, vpiše razliko ("différance"), ki se diferira in je misljiva kot vpis, kot pisava.

ABSTRACT

"TÉCHNE - POÍESIS - PRÂXIS - DÝNAMIS - PHAINÓMENON - LÓGOS - HERMENEÍA"

In the present text we tried to give meaning to the problem of hermeneutics by shaping its categorical possibilities in the history of metaphysics in such a way that we exposed points which are of central importance for its categorical structuring, while on the other hand we tried to indicate those turning points which lead toward its ontological development: the apparent categorical strangeness leads the ontology to the point where its discursiveness reaches a limit, which Martin Heidegger marks with his idea on ontological differences, while Derrida completes the idea through the concept of a trace, through a concept which is no longer a concept, that by assuming Heidegger's consideration on the inscribing and obliterating of the traces which are still tied to the language and the "logos" of metaphysics, he thus registers the difference (la différance) which varies and is thought of as inscription, as writing.

“Créer, c’est toujours produire des lignes et des figures de différenciation”.

Gilles Deleuze

V študiji, ki je bila posvečena lógosu kot kategorialni formi (KF), in ki je izhodiščno poskušala nakazati zgodovinsko rekonstrukcijo tistega, kar se je v zgodovini zahodnoevropskega mišljenja kot lógos pojavljalo, smo ob koncu napisali naslednje: Derridajevo branje Heideggrove je v zvezi z našim problemom **lógosa** še posebej simptomatično v njegovi študiji “**souisa in grammé**”: Derrida precizira dvoje fundamentalnih motivov, ki ga vodita v teh razmišljanjih: (1) - da velja spraviti v jasno luč Heideggrove vprašanje po “Anwesenheit” kot onto-teološke opredelitve smisla biti; (2) - po drugi strani hoče Derrida naznačiti smer, ki je Heidegger ni razprl: to naj bi bil skrit prehod, ki povezuje problem “Anwesenheit” s problemom zapisane sledi. - Oba problema sta medsebojno povezana, pomembno pa je, da se znotraj njunega razreševanja dogaja hkrati nekaj, kar je vezano na usodo “**lógosa**”; če sta “**ousía**” in “**grammé**” pojma, ki se ju da homologno interpretirati kot “**bit**” in “**čas**”, je očitno, da je ujet heideggrovski premislek ontološke diference kot poskus sestopa v temelje **metafizike** in njenega preseganja v “**lógos**” in **ne** njegovega “**ukinjanja**” ali celo preseganja. “**Lógos**” jè, vprašljiva je njegova ekskluzivna dominacija: v tem kontekstu dobi nov pomen sama “**logomahija**”. - Če je **razumevanje fenomena** možno zgolj v luči **logosa**, če se “**phainómenon**” razodeva “**hermenei**” zgolj v osvetljavi “**logosa**”, velja premisliti na tem mestu, če že vemo, kaj je fenomen in kaj je lógos, naravo **hermeneie**.

Tudi na tem mestu bo za nas, kakor v ostalih študijah, izhodišče historično razvijanje in konceptualiziranje te kategorialne forme; pomeni, da nam na tem mestu ne gre za restavriranje zgodovine hermenevtike, pač pa za dojetje tistega, kar predstavlja kot “**hermeneía**” pogoje njenih možnosti. - Naj kljub temu nanizamo nekatere zgodovinske aspekte njenega nastajanja.

Če je pomen “**hermeneie**” izhodiščno vezan na tisto, kar lahko imenujemo naznanjanje, tolmačenje, prevajanje, pojasnjevanje, **interpretiranje**, (raz)umevanje in razlaganje, **dojemanje** in **dokazovanje**, je mitološko vezana hermeneía na zaposlitev grškega boga Hermesa, ki je bil pooblaščen, da je kot božji sel prinašal in delal razumljiva ljudem naznanila bogov. V najkrajši možni obliki je funkcijo hermeneie označil Hans-Georg Gadamer v geslu **Hermeneutik** (*Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Band 3, Basel 1974): **prenesti nek smiselnostni sklop iz tujega sveta v svoj lastni** - (HWdPh, 3, 1061). V trenutku, ko je stvar takó opredeljena, postane očitno, da je naloga hermeneie vezana ontološko na jezik, medtem ko je njen izvorni pomen zavezan tistemu, čemur se nemško reče “**Aussage von Gedanken**”. Pomenski obseg pa je širši, vezan na besede kot Äusserung - izjava, Erklärung - pojasnitev, Auslegung - razlaga in Übersetzung - prevod. Če je funkcija **hermeneie** ontološko vezana na jezik, je njen proces skoz in skoz jezikovno ustrojen, tako da ni dovolj, če rečemo, da je tisto edino, kar hermenevtika predpostavlja jezik, in da je jezik medij hermenevtičnega izkustva, pa ne samo medij, pač pa središče, jezik je, enostavno povedano usoda **hermeneie**. Če je to bil implicite na začetku, in če je to postalo eksplicitno v trenutku, ko je dobila hermenevtika, ali bolje **hermeneia** svojo ekskluzivno filozofsko podobo (H.-G. Gadamer - “**Wahrheit und Methode**”), predstavlja zgodovina njenega oblikovanja dejansko odmik od te njene izvorne zavezanosti in samorazvidnosti: zgodovina **hermeneie** je vezana na njeno metododološko podreditev ali celo samopodreditev, pri čemer se je sama pojavljala tudi znotraj povezav, ki z njenim izvornim pomenom niso imele dosti skupnega. - Če nosi Aristotelov spis “**Peri hermeneías**” kot del “**Organona**” to besedo

v sebi, to nikakor ne pomeni, da gre v njem za hermenevtilo, pač pa je tu ta beseda uporabljena kot oznaka za zvrst logične gramatike, katere predmet je raziskava logične strukture apofantičnega logosa, se pravi sodbe, oziroma sodb, katerih predmet je problem resničnega. - (HWdPh, 3, 1062)

Če govorimo v tej študiji o "hermeneif" kot kategorialni formi (**hermeneia** - interpretacija, dojetje, dokazovanje), je lahko za nas zanimiva tista opredelitev, ki jo je dal hermenei pred Aristotelom Platon ("Epinomis"), kjer je govora o "hermenei" kot večšini razlaganja, sicer razlaganja volje bogov (v tem smislu je sopostavljena ob **mantiko**), pri čemer sama ta funkcija razlaganja nima kompetenc dojetja resnice; dvojni ali večkratni smisel ji pripada. - ("Hermeneutische Philosophie", Hrsg. Otto Poggeler, München 1972, str. 10). - V trenutku, ko postane večšina, se lahko njen pomen veže, kar se je tudi zgodilo, s pomenom kot "učeno pojasnjevanje", hermenevt pa postane **pojasnjevalec** ali **prevajalec**. Tovrstno pojasnjevanje je v grškem svetu vezano na sakralno področje, hkrati pa je zavezano, ker samo ni per definitionem v stanju izpostaviti resnice, reprezentiranju sporočila (božje) avtoritete tistemu, ki posluša. Če tovrstno hermenevtilno pojasnjevanje ni vezano na predstavitev resnice, ostaja njegovo določujoče početje tisto, kar imenuje Gadamer "**alegorična interpretacija**"; gre za poskus predstavitve tistega, čemur se grško reče "hypónoia" ("Hintersinn"), se pravi za predstavitev skritega smisla. - Z aspekta hermenevtike kot filozofske hermenevtike je takšno dojetje **hermeneie** ravno tisto, za katero filozofski hermenevtik ne gre. Svojo filozofsko hermenevtiko postavlja Gadamer znotraj tistega, kar imenuje "novoveška znanstvena tradicija" ("Wissenschaftstradition der Neuzeit"). - (HWdPh, 3, 1062) - Uporaba besede hermenevtika v modernem pomenu besede je vezana na nastanek novoveškega pojma znanosti in metode, v tej zvezi pa izstopa delo z naslovom "**Hermenevtika**" (1654) J. Dannhauserja ("Hermeneutica sacra sive methodus exponendarum sacrarum litterarum"); Descartesova "Discours de la méthode pour bien conduire la raison et chercher la vérité dans les sciences" je iz leta 1637. - Hkrati se dogodi v delu Dannhauserja za hermenevtiko pomembna razločitev: jasno sta razločeni teološko filološka in juristična hermenevtika. - Če je cilj filozofske hermenevtike jasno razločevanje in celo distanciranje od teološko dojete hermenevtilne metode kot večšine razumevanja in razlage svetih spisov, pa to nikakor ne pomeni, da jo lahko kot nekaj tujega odrine ob stran: nekateri trenutki v zgodovini teološke hermenevtike so zaznamovani s fundamentalnimi teoretskimi premiki na tem področju. H.-G. Gadamer izpostavi naslednje: Avguštin "De doctrina christiana" - pomembno je tu naslednje: jasno razlikovanje med dobesednim pomenom, moralnim pomenom in duhovnim pomenom ali smislom teksta; vse to dojeto znotraj interesa aplikacije zgodovinskih tekstov za sakralno uporabo; Cassian sitematizira v srednjem veku patriistično hermenevtiko Origenesa in Avguština; Luthrova zahteva po novem branju Biblije: biblija je sui ipsius interpres, v ospredje stopi "princip pisave" ("sola scriptura") - K. Holl: "Untersuchungen zu Luthers Hermeneutik: Luthers Bedeutung für den Fortschritt der Auslegungskunst" - (1920) Splošna oznaka teološke oziroma humanistične hermenevtike pa je naslednja: oblikovanje jasne metodične zavesti, ki naj pripomore k razumevanju zabrisanega ali popačenega smisla; novo ali ustrezno razumevanje predpostavlja sestop do izvirov. - Druga smer razvoja hermenevtike je dajala podarek formalnim aspektom, in sicer tako, da je splošen nauk o razlagi uvrščala na področje logike in jo obravnavala kot njen del - Christian Wolff: "Philosophia rationalis sive logica" - 1732 - (HWdPh, 3, 1063). Utemeljitev hermenevtike je bila tu postavljena v **splošno semantiko**; J. A. Chladenius: "Rinleitung zur richtigen Auslegung vernünftiger Reden und Schriften" - 1742; G. Fr.

Meier: "Versuch einer allgemeinen Auslegungskunst" - 1756. Sámó oblikovanje hermenevtične zavesti pa je bilo zavezano dvema področjema: po eni strani didaktičnim smotrom razumevanja, po drugi strani iskanju usreznega "ključa" /"clavis"/, danes bi rekli "koda", ki bi bil v stanju to zagotoviti; pri tem so ostajala določujoča metodična pravila, ki so bila oblikovala v antični retoriki. Vzorčni primer takšnega nizanja pravil predstavlja delo Matthiasa Flaciusa Illyricusa "Do Ratione Cognoscendi Sacras Litteras" - 1567; Flacius navaja v tem delu sedemindvajset osnovnih napotkov za branje tekstov - ("Seminar: Philosophische Hermeneutik", Hrsg. H.-G. Gadamer - Gottfried Boehm, Frankfurt/M, 1976). - Naravo "**hermeneie**" odločilno opredeli filozof Baruch de Spinoza v svojem "Teološko-političnem traktatu" - (1670). Sedmo poglavje tega dela ima naslov "De interpretatione scripturae", pri čemer se v tem kratkem razdelku pojavlja pojem pisave v dvojnostnem smislu: po eni strani meri na **biblijo** kot napisan tekst, o drugi strani se ukvarja s problemom pisave kot **napisanega**; tisto, kar Spinoza z vso odločnostjo naredi na začetku, je, da metodološko izenači **proces pojasnjevanja pisave in proces pojasnjevanja narave**. Pravi takole (SPhH, 53): prav tako kot predstavlja poglobitveno nalogo pojasnjevanja narave razumevanje določenega naravnega dogajanja /"Naturgeschichte"/, iz katerega lahko potegnemo zanesljiva dejstva in iz njih definicije, prav tako je nujno, da storimo pri pojasnjevanju pisave: poznavanje "zgodovine pisave" omogoči dostop do zanesljivih dejstev in principiv, vse to pa omogoča dojetje in ujetje smisla, ki ga je nameraval sporočiti pisec. Iz tega se da po Spinozi potegniti poglobitveno pravilo /"Hauptregel der Schriftinterpretation"/, da ne smemo **pisavi** oz. **spisu** (v Spinozinem primeru svetim spisom) pripisati ničesar, česar se ne da z vso razvidnostjo izpostaviti iz njihove zgodovine oz. njihovega nastajanja. - Takšno delo pojasnjevanja predpostavlja: (1) - poznavanje specifičnosti jezika in pisave, v katerih je delo napisano; (2) - sistematična razporeditev vseh napisanih izjav o določenem predmetu; jasna razločitev med **smislom** teksta in **resnico** tistega, o čemer tekst govori; (3) - proučevanje zgodovine in usod posameznih spisov in njihovih avtorjev. - Spinoza tudi jasno razločuje med **pomenom** posameznih besed in smislom napisanega teksta.

Struktura "hermeneie" (mi bi rekli struktura **hermeneie** kot kategorialne forme) dobi novo razsežnost v delu Johanna Jacoba Rambacha "**Institutiones Hermeneuticae Sacrae**" - (1723): "subtilitas intelligendi" ("veščino razumevanja") in "subtilitas explicandi" ("veščino razlage") dopolni "subtilitas applicandi" ("veščina aplikacije"). Za Gadamerja je pomembna uporaba besede "**subtilitas**" namesto "**ars**" kot večšina nekaj priučljivega, je "subtilitas" / "Feinheit" / kot večšina nekaj, kar zahteva tisto, česar se ne moremo naučiti - "subtilitas" kot "**subtilna večšina**". (Mi smo "**hermeneio**" kot kategorialno formo tematizirali skozi troje aspektov: interpretacija /"ars interpretandi"/, dojetje /"ars comprehendendi"/, dokazovanje /"ars argumentandi"/; kakaj dokazovanje, ali bolje: večšina dokazovanja? Vsaka interpretacija potrebuje dokazov za legitimnost **smisla**, ki ga proizvede.)

Če je kategorialno fiksiranje hermenevtičnega problema vezano še na niz avtorjev, kot so: Karl Philipp Moritz ("Schriften zur Ästhetik und Poetik"), Siegmund Jacob Baumgarten ("Ausführlicher Vortrag der Biblischen Hermeneutik"), Johann Gottfried Herder ("Kritische Wälder"), Anton Friedrich Justus Thibaut ("Theorie der logischen Auslegung des römischen Rechts"), predstavlja Schleiermacherjev (1786-1834) poskus prvo univerzalno teoretsko in kategorialno oblikovanje "**hermeneie**" kot nauka o razumevanju in razlagi. Hermenevtika izstopi iz ožjih področij teologije in prava in pride skozi kantovsko vprašanje kako je razumevanje mogoče do odgovora, ki opredeljuje razumevanje kot reproduktivno ponovitev miselnega procesa produkcije intendiranega smisla. Ob vsej razsežnosti Schleiermacherjevega

početja nas tu zanima zgolj tisto, kar "**hermeneio**" kategorialno osmisli: po eni strani gre za tematiziranje njenih temeljev, po drugi strani je tu, kot bi danes rekli, **sistemsko orientirana**, hkrati pa postane osnova vseh duhoslovnih znanosti - (HWdPh, 3, 1064). Hkrati postane hermenevtika avtonomna v tem smislu, da se osvobodi podreditve v dvojnem smislu: teološke in juristične dogmatike; z vprašanjem po pogojih možnosti razumevanja in njihovim tematiziranjem je naredil Schleiermacher na področju **hermenevtičnega uma** tisto, kar je Kant storil za osmislitev delovanja "**čistega uma**". - Schleiermacherjevo mesto v zgodovini hermenevtike je bilo razumevano na več načinov, s formalnokategorialnega aspekta je najdosledneje obdelan v študiji Manfreda Franka "**Das individuelle Allgemeine - Textstrukturierung und Textinterpretation nach Schleiermacher**" (Frankfurt/M, 1985). Vprašanje po "**hermenei**" je tu izpostavljeno na tak način, da si izhodiščno stoji nasproti dvoje možnosti: na eni strani **eksistencialna hermenevtika**, na drugi strani **strukturalistični izziv hermenevtičnemu subjektu**; tako formuliran problem, ki poskuša realizirati refleksijo nasprotij med hermenevtiko in strukturalizmom, pa ni naključje: v Schleiermacherjevi hermenevtiki najde Manfred Frank ustrezno homologijo: tisto, kar je Schleiermacher v tej zvezi fundamentalnega storil in s tem hkrati anticipiral, je tematizirne **interakcije med individualnostjo smisla in univerzalnostjo signifikantnega reda**; če je individualnost smisla zavezana interpretaciji teksta ("**Textinterpretation**"), je univerzalnost signifikantnega reda zavezana strukturiranosti teksta ("**Textstrukturierung**"). Tisto, kar je za Manfreda Franka v prvi vrsti pomembno (IA-TuTnSch, 11), je, da je Schleiermacher ta dva aspekta hermenevtične situacije ne zgolj tematiziral, pač pa teoretsko osmisli znotraj **sistemske organizirane teorije**. Dvoje stvari je tu za nas pomembnih: aktualizacija Schleiermacherja se tu zgodi na takšen način, da je na trojnosten način iztrgan, in to dobesedno iztrgan, iz omejevalnih pogledov na njegovo delo: iz sklopa teološko orientiranih naziranj, iz sklopa zgodovine hermenevtike v ožjem pomenu besede, in iz sklopa hermenevtičnega impulza, ki ga je sprožil Heidegger. Kaj to pomeni?

Ali to pomeni, da projicira Frank v Schleiermacherja metodološki konflikt med strukturalizmom in hermenevtiko, ali celo model **konflikta interpretacij**, kot ga je osmisli Paul Ricoeur, ki je sicer izza tega konflikta iskal možnost možnost "posredujoče" ontologije kot "prelomljene", pa še vedno ontologije? Niti eno, niti drugo, niti tretje. Schleiermacher je po Manfredu Franku vnaprej formuliral tisto, čemur se po nemško reče "**Aufhebung**" teh konfliktov: in še: Schleiermacherjeva hermenevtika da velja še vedno za "posreduvalni model" / "**Vermittlungsmodell**" / z univerzalnim dometom. Če velja sicer Schleiermacher znotraj zgodovine hermenevtike za prvega sistematika in za prvega, ki se je vprašal po pogojih možnosti razumevanja, je tu postavljen na tisto mesto, ki mu omogoča preseganje / "**Überwindung**" / konflikta med strukturalno analizo teksta in interpretacijo smisla. - (IA-TuTnSch, 247). Problem je po svoji strukturi univerzalen (homologen razliki med **jezikom kot sistemom in jezikom kot govornim aktom**): na kakšen postopek obravnave tekstov se naj opre hermenevtika, ki hoče vzeti na znanje po eni strani veljavnost analitičnega aspekta **strukture**, po drugi strani legitimnost procesa sinteze dialektičnega posredovanja, in po tretji strani predpostavko, da ne more obstajati nikakršen smisel kot smisel, ki ni vpisan znotraj rigoroznega reda nekega teksta. - Frankov dstop do Schleiermacherja je regresiven: v svoje motenje povzame niz sodobnih razumevanj problema, ki ga izpostavi (analitično filozofijo, Sartrea, Lacana, Heideggerja, Gadamerja, Ricoeurja idr.); z drugimi besedami: Schleiermacherjeva razdelitev hermenevtične naloge na dvoje fundamentalnih postopkov, in sicer **gramatično** in **psihološko** interpretacijo, ki sta

avtonomni, pa kljub temu lahko ena stopa na mesto druge, uveljavlja možnost dveh momentov raziskovanja, pri čemer sta oba zavezana tistemu, kar imenuje "**die Totalität der Sprache**". - Tisto, kar lahko zgleda na začetku kot teoretsko preforsirana teoretska oznaka, da je namreč Schleiermacher "genetični strukturalist avant la lettre" - (IA-TuTnSch, 249), poskuša Frank pozneje utemeljiti. - Če je naslov poglavja, kjer to razvija, "Abstraktnosti brezsubjektnega jezika in objektivne interpretacije", se pot izvajanj zaostri ob ugotovitvi, da je jezikovna igra subjekt, ker je svoj lastni interpretant. Do tega ga privede branje E. D. Hirscha /"Validity in Interpretation", 1967/, kjer najde trditev, da teorija interpretacije nikakor ne more dospeti do fiksiranja "pravilnih interpretacijskih metod"; hkrati s tem pa gre tematiziranje "definitoričnega obvladovanja pravil", ki ima status "**splošnega-brez-subjekta**" /"Allgemeines- ohne-das-Subjekt"/. - (IA- TuTnSch, 260). V tem kontekstu postane subjekt "**jezikovna igra**". Sama individualna uporaba jezika pa se takó zreducira na golo aplikacijo relativno splošnih konvencij, ki so same inherentne gramatiki jezikovne igre in psihologizmu takoimenovane tehnične interpretacije: tisto, kar je odvzeto govorečemu subjektu, je dano jezikovni igri, ki jo prakticira. V zadnji instanci bi to pomenilo, da so razlike med različnimi načini pisanja ali jezikovne rabe kot take v razlikah propozicij, ki jih vzpostavljajo, pri čemer se te razlike dogajajo na osnovi **diskurzivne formacije** časa.

Po drugi strani so različnosti individualnih diskurzov v enotnosti gramatike, ki jim sploh omogočam da se dajejo kot **propozicije** /"messages", "sporočila"/. Če je znal po Franku Schleiermacher najti ustrezno posredovanje med pogoji možnosti in samim individualnim sporočanjem, je Emilio Betti tu pozneje naredil zasuk, ki je odločilno blokiral sodelovanje individuuma v procesu razumevanja, čeprav ga s "kánonom aktualnosti razumevanja" dejansko jemlje na znanje. To bi še drugače pomenilo naslednje: razumevanje tako ne bi bilo razumevanje individualnega "**vouloir-dire**", pač ujeta v modele "objektivnih pravil" in tradicij. - (IA-TuTnSch, 261) - Frankova naznaka Schleiermacherjeve hermenevtike v tem kontekstu je tako naslednja: redukcija razumevanja, ki pomeni zgolj prilagajanje tistega, ki interpretira, na "**propozicionalno vsebino**", ni po meri tistega, kar zanj predstavlja zahtevo aktualiziranja konstitutivnih dosežkov **zgodovinske, diskurzivne in individualne subjektivite**.

Psihološke aspekte procesa razumevanja, ki jih je tematiziral Schleiermacher, je razvijal naprej H. Steintal: "Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft" - (1881); za Gadamerja je ključnega pomena linija: Schleiermacher - Steintal - Dilthey: sistematična utemeljitev ideja "duhoslovnih znanosti".

Če smo v pričujoči študiji postavili kot problem "**hermeneio**" kot kategorialno formo, je lahko v tem kontekstu za nas zanimiv A. Boeckh ("Enzyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften" - 1877); nalogo modela interpretacije razvije naprej tu v tem smislu, da stvari diferencira naprej: štirje načini interpretacije izskočijo iz njegovih razmišljanj: (1) - gramatični model; (2) - model interpretacije, ki ga Boeckh označuje kot "literarisch-gattungsharte"; (3) - historično-realna interpretacija; (4) - psihološko-individualna interpretacija. - Diltheyev korak naprej pri tematiziranju funkcije "**hermeneio**" je utemeljen v pojmu **doživljanja** /"Erlebnisbegriff"/, ki zavzema znotraj "filozofije življenja" osrednje mesto, oboje pa je ujeta v tisto, kar imenuje Dilthey "verstehende Psychologie". - Filozofsko kategorialno profiliranje v pravem pomenu besede doživi hermenevtika pri Kilttheyu, pri čemer je tisto, kar izhodiščno omogoči to strukturiranje, razlikovanje med kategorijami naravoslovja in kategorijami duhoslovnih znanosti; če poskuša Kiltthey utemeljiti hermenevtiko v "**življenju**, postanejo osrednje kategorije hermenevtike "kategorije življenja",

pri čemer je za nas tu osrednjega pomena, da gre ravno za **kategorije**: življenje, doživljanj, doživljeno, razumevanje, pomen, izraz, tekst, razlaga, individualnost idr. **Odprtost sistema kategorij** sledi iz Diltheyevega fundamentalnega spoznanja, da se življenje samo razlaga kot niz pomenskih enot /"Bedeutungseinheiten"/, da je samo "**hermeneia**", da je tako "hermenevtika življenja" utemeljena v dejstvu in spoznanju tega dejstva, da je tisti, ki razumeva in razlaga, sam del tega procesa. Če je Dilthey svojo hermenevtično nalogo razumel kot "kritiko historičnega uma", je našel zadostni razlog za njeno utemeljitev prav v tem spoznanju. Dvoje Diltheyevih del v tej zvezi velja omeniti: "Das hermeneutische System Schleiermachers in der Auseinandersetzung mit der alteren protestantischer Hermeneutik" - (1861) in "Einleitung in die Geisteswissenschaften" - (1883). Sama hermenevtika kot analiza razumevanja pa ima tako za svoje izhodišče in cilj hkrati tematiziranje sklopa in povezave med **doživljanjem** (kot intenziviranim ponotranjenim življenjem), **izrazom** (kot objektivnega smisla) in **razumevanjem** (kot razčlenitvijo tistega, kar je potrebno razumeti). - ("Hermeneutische Philosophie", Hrsg. Otto Pöggeler, München 1972, str. 15). V svojem zasnoku k "**Nastanku hermenevtike**" sistematizira Dilthey problem razumevanja na naslednji način: **razumevanje** je postavljeno pod splošni pojem spoznavanja, hkrati pa je to spoznavanje razdeljeno na šest fundamentalnih principov, stavkov ali pravil; samo razumevanje pa je tu dojeta takó, da je kot njegov cilj postavljeno tisto, kar imenuje Dilthey "**allgemeingültiges Wissen**". Kar zadeva sam cilj se tu tako proces razumevanja ne razlikuje od procesa pojasnjevanja v naravoslovju. Še nekaj je v tej zvezi pomembno: v sklopu teh šestih pravil najdemo tudi poudarjen aspekt tistega, kar se imenuje refleksija spoznavno-teoretske legitimnosti kot element dokazovanja:

- (1) - razumevanje je opredeljeno kot **proces**, ki je vezano na **spoznanje** tistega, kar je ustvarilo **duševno življenje** /"das seeelische Leben"/;

- (2) - kljub različnosti stvaritev duševnega življenja morajo obstajati ugotovljive skupne značilnosti njihovega **spoznanja**;

- (3) - razumevanje kot veščina /"künstmässige Verstehen"/ tistega, kar je dano v formi pisave imenuje Dilthey razlago /"Auslegung"/, oziroma "interpretacijo" /"Interpretation"/;

- (4) - veščina interpreta mora biti fiksirana v pravilih, ki tvorijo kot celota metodo; Dilthey govori tu o interpretu, ki je na nivoju genialnega ustvarjalca kot o "genialnem interpretu"; in definicija hermenevtike: "Diese Kunstlehre des Verstehens schriftlich fixierter Lebensäusserungen nennen wir Hermeneutik" - (HPh, 75).

- (5) - tako opredeljeno razumevanje predstavlja po Diltheyu temeljni postopek duhoslovnih znanosti;

- (6) - poglavitna naloga v tej zvezi je spoznavno-teoretska, logična in metodična analiza;

V tej zvezi naniza Dilthey troje aporij: **1** - kako individualnost spravi tujo individualno stvaritev v okvir splošno veljavnega objektivnega spoznanja? **2** - kako priti iz celote do razumetja /"Verständnis"/, kako skozi celoto do posameznega? **3** - razumevanje se dogaja znotraj tistega, kar Dilthey imenuje aktiviranje afektov /"Leidenschaften"/, znotraj danih okoliščin; razumevanje lahko spremlja intenziven negativen čustven odnos do sodoživljenega; če je v tem kontekstu ob **razumevanju** nujno tudi **pojasnjevanje**, ki ju Dilthey načelno ločuje, postaneta tu nerazlikovana: "Aufs hochste getrieben, ist Verstehen so nicht vom Erklären unterschieden, ..." - (HPh, 76). Konsekvence so naslednje: če je spoznavno-teoretski problem hermenevtike v tem, da poda in definira razloge veljavnosti za konstitucijo duhoslovnih znanosti, in če v tem kontekstu nastopi tudi pojasnjevanje, vodi razrešitev tega spoznavno-teoretskega vprašanja po Diltheyu do hermenevtike kot **logičnega problema**.

Takšen dovolj širok zasutek Dilttheyeve hermenevtike, nas zanima tu tisto, kar je storil za kategorialno strukturiranost hermenevtičnega izkustva, je vodil v različne smeri: psihologija (Spranger), sociologija (Weber), logika in sistematika dugoslovnih znanosti, problemi teorije objektivnega duha (Rothacker, Litt, Freyer).

Če je Schleiermacher postavil odločilno filozofsko vprašanje po pogojih možnosti hermenevtike, če je Dilthey dojel hermenevtika takó, da je postala osnova vseh duhoslovnih znanosti in s tem hkrati izgubila svojo filozofsko profiliranost v ožjem pomenu besede, dobi "**hermeneia**", ali bolje problem "**hermeneie**", s filozofskim poskusom Martina Heideggra svojo dokončno osmislitev, po drugi strani pa postane takó razumljena vpeta v sólo dogajanje zahodnoevropske metafizike. Do problema "**hermeneie**" pa ne pride Heidegger niti naključno niti zaradi principelnega interesa za to področje: v trenutku, ko pride do ugotovitve, da ima "lógos" fenomenologije tubiti karakter "hermeneiein", in da je metodični smisel fenomenalní posel /'das Geschäft'/ hermenevtike je razlaga /'Auslegung'/; kolikor pa je sólo analitika tubiti zgolj pogoj možnosti za postavitev vprašanja po "smislu biti", postane hermenevtika hkrati hermenevtika v "smislu izdelave pogojev možnosti vsakega ontološkega raziskovanja". - (SuZ, ¹⁰1963, str. 37). V razdelku "Biti in časa", ki ima naslov "Razumevanje in razlaga", in kjer je posredno govora o eksistencialni konstituciji tistega "tu", umesti Heidegger **razumevanje in razlago** med eksistencialne možnosti **tubiti**; tako imamo tu problem "**hermeneie**" vpet v konstelacijo eksistencialne ontologije, hermenevtike, fenomenologije, razvitja možnosti tubiti, razumevanja in razlage, ki predstavlja za Heideggra temeljni posel hermenevtike. - "Das Dasein entwirft als Verstehen sein Sein auf Möglichkeiten." - (SuZ, 148). Če se tubit tako zasnúje, počivajo v tem hkrati možnosti razvitja razumevanja; razvitje in oblikovanje razumevanja pa imenuje Heidegger "**razlaga**": skozi proces razumevanja in razlage se razumevanja polašča tistega, kar je razumeti. Tisto, kar hoče Heidegger poudariti, je, da je razlaga utemeljena eksistencialno v razumevanju, da ni razumevanja utemeljeno v razlagi. Dalje: razlaga ni zgolj jemanje na znanje tistega, kar razumevamo ali hočemo razumeti, pač pa izdelava in razvitje možnosti, ki so zasute v razumevanju; tisto, kar še velja na tem mestu omeniti, je, da je razumevanje kot eksistencial tu postavljeno znotraj širšega okvira treh fundamentalnih možnosti načina eksistiranja: nepristno eksistiranje, nepristno eksistiranje, vsakodnevna poprečnost. - Če gre tu ta tematiziranje razumevanja in razlage, pa je za Heideggra pomembno to, da vedno že razumemo stvari na določen način vnaprej, pa ne samo razumemo, že predpredikativno motrenje prisotnega je razumevajoče in razlagajoče /'verstehend- auslegend'/ in to na nedefiniran način razumevajoče in razlagajoče. To ima nadaljnje konsekvence: že vsako zaznavanje /'Wahrnehmen'/ se obnaša "razumevanjoče-razlagajoče" /'verstehend- auslegend'/, Če stvari nanizamo na naslednji način: zaznavanje kot razumevajoče in razlagajoče že operira s tistim, kar imenujemo "pomen" /'Bedeutung'/ kot pravi Heidegger: preko prisotnega /'Vorhandene'/ meče mrežo pomena, pa ne samo to: s tistim, kar znotrajsvetno srečuje, poseduje vedno že vnaprej razprt položaj /'Bewandtnis'/, ki ga proces razlage razloži. - To pomeni za Heideggra: tisto "priročno" /'Zuhandenes'/ je vedno že razumljeno iz "Bewandtnisganzheit", iz "referencialne celote", če zadevo tu nekoliko neustrezno prevedemo. Pomeni, da je lahko razumljeno, ne da bi bilo dojeto skozi tematizirano razlago; to možnost in dejanskost vnaprejšnjega razumetja naznačuje Heidegger z oznakami "Vorhabe", "Vorsicht", "Vorgriff": "Die Auslegung von Etwas als Etwas wird wesentlich durch Vorhabe, Vorsicht und Vorgriff fundiert." - (SuZ, 150). Pomeni nadalje: razlaga kot razlaga nikoli ne predstavlja dojetja danega brez predpostavk; vse to poskuša

Heidegger postaviti nasproti interpretacijski iluziji, interpretacijski iluziji, ki meni, da je moči z eksaktnim metodološkim aparatom postaviti v oklepaj vse tisto, kar kot vnaprejšnje prinaša interpret s seboj. - Heidegger stvar obrne na naslednji način: edino, kar se samo po sebi kot nediskutabilno daje vnaprej je tisto, kar lahko označimo kot nereflektirane predpostavke interpreta. - Sledijo naslednja vprašanja: ali je moči to vnaprejšnost pojasniti, če rečemo, da gre za formalni "apriori"? Zakaj je lastna ta struktura **razumevanju**, ki smo ga označili kot funkcionalni eksistencial "**tubiti**"?

Ali velja povezati "vnaprejšno strukturo" razumevanja /"Vor-Struktur des Verstehens"/ eksistencialno-ontološko s fenomenom zasnutka /"Entwurf"/?

Če so to pri Heideggru vprašanja, pa dejansko vsebujejo v sebi že tisto, kar zahtevajo odgovori. Kaj to pomeni?

Heidegger stvari pojasnjuje na naslednji način: v samem zasnutku razumevanja je bivaajoče že razprto v svoji možnosti; sam karakter možnosti ustreza vedno načinu biti razumljenega bivaajočega; znotrajsveto-bivaajoče se vedno zasnuje nasproti svetu kot celoti pomenskoti /"auf ein Ganzes von Bedeutsamkeit"/; vzpostavljanje smisla je vezano na razumetje, razumetje na vzpostavljanje odnosa med bitjo tubiti in znotrajsvetno bivaajočim; in še: tisto razumljeno pa v strogem pomenu besede ni **smisel**, pač pa bivaajoče oz. bit; tako je smisel tisto, znotraj česa se razumljivost kot razumljivost /"Verstandlichkeit"/ vzdržuje in zadržuje. Opredelitev smisla je tako naslednja: **smisel je tisto, kar se da artikulirati v razumevajočem razpiranju** - (SuZ, 151). - Pojem smisla zaobsega formalno strukturo /"das formale Gerüst"/ tistega, kar nujno pripada tistemu, kar artikulira razumevajoča razlaga: "Sinn ist das durch Vorhabe, Vorsicht und Vorgriff strukturierte Woraufhin des Entwurfs, aus dem her etwas als etwas verstandlich wird." - (SuZ, 151)

Pomeni nadalje za Heideggra: smisel je eksistencial tubiti, samo tubit je lahko smiselnostna ali brez smisla; ker misli Heidegger radikalno, so radikalne tudi konsekvence: konsekventno vztrajanje pri ontološko-eksistencialni interpretaciji pojma "smisla" obsoja vse netubitno bivaajoče bivaajoče na smisla oropano dejanstvo. - Na tem mestu se obrne Heidegger nazaj in si priključ v spomin tisto, po čemer dejansko sprašuje: če je zanj vprašanje vseh vprašanj vprašanje po "**smislu biti**", potem to pomeni, da se postavlja in razrešuje zgolj, kolikor se dogaja znotraj eksistenciala razumevanja; če vodi to v domneven krog, predvsem na osnovi tistega, kar je Heidegger že domislil v zvezi z odnosom med razumevanjem in vnaprejšnjim razumetjem, potem za Heideggra to ni "domneven krog", ampak enostavno **krog, ki jè**: razlaga se vedno giblje že znotraj razumljenega in se iz njega hrani. - Zadrega kroga pa ni zadrega za Heideggra: če je za običajno zavesten krog v procesu razumevanja "circulus vitiosus", potem je krog v procesu razumevanja kot fundamentalnega eksistenciala tubiti, kot pravi Heidegger, izraz eksistencialne "vnaprejšnje-strukture" /"Vor-Struktur"/ tubiti same.

Dvoje stvari je tu na delu, ko se v Heidegrovem premisleku uveljavlja model kroga v pozitivnem smislu: po eni strani tisto, kar je bilo na hermenevtičnem področju že domišljeno v zvezi s problemom hermenevtičnega kroga, po drugi strani je tu odločilnega pomena sama radikalnost njegovega spraševanja: vsaka radikalnost se ujame v krog, Heideggrova zasluga pa je, da je z vso jasnostjo pokazal, da spada krog v razumevanju k strukturi samega smisla, in še odločilnejša ugotovitev: samo bivaajoče, ki mu gre za njegovo lastno bit, poseduje ontološko krožno strukturo /"ontologische Zirkelstruktur"/.

Tako se najdemo pred naslednjim nizom: razumevanje, razlaga, smisel, krog, izjava /"Aussage"/, sodba /"Urteil"/. - Razlaga kot razlaga je sestavljena iz izjav in sodb: kaj

pomeni, da je za Heideggra izjava izpeljani modus razlage? - Kolikor je izjava utemeljena v razumevanju in predstavlja izpeljano formo razlage, poseduje "smisel", ali kot pravi Heidegger dobesedno: "hat auch sie einen Sinn." - (SuZ, 154) Če ima smisel, pa da to nikakor ni tisto, kar bi prebivalo ob sámi izpeljavi sodbe /'Urteilsfallung'/.

Če se tu vrnemo nekaj korakov nazaj: če je proces razumevanja v svoji strukturiranosti vezan na karakter tistega "Vor-", je tistemu razloženemu /'Ausgelegten'/ in razlagi lasten karakter tistega "Als-". Analiza izjave kot izjave lahko pripelje po Heideggru do večje razjasnitve tistega, na kakšen način je za razumevanje in razlago konstitutivna struktura tega "Als-". - Pojasnilo je naslednje (SuZ, 154): zaradi tega poseduje analiza **izjave** znotraj fundamentalno-ontološke problematike odlikovano mesto: odločilno začetki antične ontologije so po Heideggru vezani na "lógos" kot tisto, kar je edino omogočalo dostop do pristno bivajočega /'zum eigentlich Seienden'/ in hkrati opredelitev **biti tega bivajočega**. - In še: **izjava** kot **izjava** je hkrati veljala in velja za mesto /'Ort'/, kjer se dogaja resnica. - Pomeni za Heideggra: če je očitno, da sta problema **biti bivajočega** in **resnice** tesno povezana med seboj, lahko **analiza izjave** to problematiko ustrezno razgrne. - Kaj je **izjava**, kaj je s pomensko razsežnostjo te besede, kako zamejiti in razmejiti, pa hkrati v enotnost postaviti, polno strukturo izjave /'die volle Struktur der Aussage'/? Da bi odgovoril na ta vprašanja, razloči Heidegger najpoprej troje pomenov te besede:

(1) - **izjava** /'Aussage'/ je vezana najpoprej na funkcijo **nakazovanja** /'Aufzeigung', /'Aussage bedeutet primar Aufzeigung'/ - (SuZ, 154); s tem se po Heideggru ohranja izvorni smisel "**lógos**" kot "**apóphansis**": pustiti videti bivajoče iz njega samega /'Seiendes von ihm selbst her sehen lassen'/ - Ta prvi pomen izjave je vezan v prvi vrsti na to, da se skozi **nakazovanje** razkriva bivajoče sámo, nikakor pa ne predstava o njem, ali pa nekaj, kar je zgolj predstavljeno, nikakor ne kakšno psihično stanje;

(2) - druga razsežnost **izjave**: izjava pomeni toliko kot "**predikacija**" /'Pradikation'/ - skozi **predikat** se izreka **subjekt**, ali drugače: skozi predikat se opredeljuje subjekt. Tisto izrečeno v tem pomenu izjave ni predikat, pač pa tisto, o čemer se izjava izreka - stvar, o kateri je nekaj izrečeno. Glede na izjavo kot nakazovanje, pride do zoženega opredeljevanja tistega, o čemer je beseda. Še nekaj je za Heideggra pomembno: "Jede Pradikation ist, was sie ist, nur als Aufzeigung." - (SuZ, 155) - Še pomeni: člena povedne artikulacije subjekt - predikat izraščata iz izjave kot nakazovanja; opredeljevanje, povedno opredeljevanje tako ne razkriva stanja stvari, pač pa ga omejuje in precizira; predikacija je vezana na tisto, kar imenuje Heidegger "Subjektsetzung";

(3) - **izjava** pomeni tudi **sporočilo** - "Mitteilung"; kot precizira dobesedno Heidegger: "Sie ist Mitschickenlassen des in der Weise des Bestimmtes Aufgezeigten." - (SuZ, 155) - Izjava kot tretja možnost pomeni delitev opredeljenega nakazanega bivajočega z drugim - "mit dem Anderen". Pomeni nadalje: k izjavi kot eksistencialno razumljenemu sporočilu spada "izgovorjenost" - "**Ausgesprochenheit**"; temeljna funkcija sporočilnosti izjave je v tem, da tistemu, ki sporočilnost sprejema, ni potrebno biti soudeležen pri samam nakazovanju stvari; in še: "Das Ausgesagte kann 'weiter-gesagt' werden." - (SuZ, 155) Sporočilnost predpostavlja poslušanje, in nadalje tisto, kar imenuje Heidegger "das Horensagen"; to poslušajoče izrekanje pa meni v svojem izrekanju še vedno tisto bivajoče, o čemer je nekaj izrečeno, in ne domnevnega "veljavnega smisla"; v tem smislu je "poslušajoče izrekanje" "bit-v-svetu" - "In-der-Welt-Sein".

To pomeni za Heideggra: izjava, ki sovključuje vse tri nivoje pomenjenja, ni vezana na fenomen veljavnosti /'Geltung'/, pač pa je ontološko zavezana **stvâri**, ki jo **nakazuje**,

predicira in sporoča. - Zakaj se na teh mestih Heidegger decidirano razmejuje od tematiziranja veljavnosti kot tistega, kar sodbo kot sodbo v zadnji instanci vzpostavlja, oziroma tistega, ob čemer se orientira? - Ali še drugače: zakaj ni za Heideggra "veljava" tisto poslednje, kar sodbo omogoča? - Heideggrov odgovor je decidiran; fenomen **veljave** (domnevna novokantovska razrešitev) da pogreša ustrezne ontološke pojasnitve, da gre celo za tisto, kar označuje Heidegger kot "besedni idol" / "Wortgotzen", se pravi za nekaj, kar ni niti dovolj precizirano niti dovolj pomensko enoznačno; troje pomenov **veljave** ali **veljavnosti** / "Geltung" / izpostavi Heidegger v "Biti in času":

(1) - "**veljavnost**" da pomeni najpoprej "**formo dejanskosti**" / "Form der Wirklichkeit", ki pripada vsebini sodbe / "Urteilsgehalt", pri čemer je ta vsebina sodbe tisto nespremenljivo nasproti spremenljivosti psihičnega procesa razsojanja;

(2) - "**veljavnost**" pomeni nadalje veljavnost veljavnega **smisla sodbe** / "Urteilsinn" / objekta, o katerem je govora, tako da pomeni tudi toliko kot "objektivna veljavnost" / "objektive Gültigkeit" / ali celo objektiviteta / "Objektivität überhaupt";

(3) - "**veljavnost**" da pomeni tudi "**zavezujočnost**" / "Verbindlichkeit" / v smislu "splošne veljavnosti" / "Allhemeingültigkeit"; - (SuZ, 156)

Troje pomenov veljavnosti je po Heideggru zavezano naslednjim nezadostnostim: pomeni nepredvidljivo prehajajo eden v drugega; ne da se jih uporabiti za vodilno interpretacije; Heideggra moti domnevna "objektivna veljavnost" "veljavnosti"; in poslednji razlog distanciranja: pojem **smisla** je za Heideggra v prvi vrsti "**eksistencialni fenomen**", ki je pred novokantovskim dojetjem, in ki šele omogoča izpeljana tematiziranja smisla.

Heidegger poskuša priti po opravljenih analizah in postavitvi "izjave" kot konstitutivne strukture **razumevanja in razlage** do ključne opredelitve ali definicije: "Izjava je sporočujoče opredeljujoče nakazovanje" - "Aussage ist mitteilend bestimmende Aufzeigung" - (SuZ, 156) - In vprašanje: zakaj imamo izjavo za modus razlage, in ali je to upravičeno? Če lahko pritrdilno odgovorimo na vprašanje, velja po Heideggru v njej najti ponovno bistvenostne strukture razlage. Stopnje razvijanj so naslednje: nakazovanje izjave se dogaja že na osnovi tistega, kar se razkriva in razodeva v razumevanju; da izjava ni obnašanje, ki bi lebdelo v praznem, pač pa se zadržuje vedno že znotraj tistega, kar imenujemo "In-der-Welt-Sein".

K izjavi kot opredeljujočemu sporočilu pripada vedno pomenska artikulacija nakazanega; pomeni, da je zavezana formi pojmovnosti. Tisto, kar leži med izjavo in razlago, je vezano na eksistencialno-ontološke modifikacije; vprašanje: "Durch welche existenzial-ontologischen Modifikationen entspringt die Aussage aus der umsichtigen Auslegung?" - (SuZ, 157) - Heidegger opisuje zadevo na naslednji način: "die Als-Struktur" razlage doživi modifikacijo v tem smislu, da postane "die Was-Struktur" izjave: izjava opredeljuje prisotno; kot to pove Heidegger na bolj kompliciran način: vezana je na možnosti artikulacije napotevanjskih odnosov pomenskoti / "Verweisungsbezugen von der Bedeutsamkeit"; ta odmik od izvirnega "kot" / "Als" / razlage k tistemu "kot" opredelitve prisotnosti / "Vorhandenheitsbestimmung" / je prednost izjave. Dvoje je tu pomembno: po eni strani dobi tu izjava možnost čistega nakazovanja, po drugi strani pa utemeljuje svojo zavezanost ontološkemu izvoru v razumevajoči razlagi: "Das ursprüngliche 'Als' der umsichtig verstehenden Auslegung (hermenefta) nennen wir das existenzial-hermeneftische 'Als' im Unterschied vom apophantischen 'Als' der Aussage." - (SuZ, 158) - "Hermenefta" je tu tako postavljena na nivo tistega, kar imenuje Heidegger "ontologische Herkunft", hkrati pa je to tisto bistveno, kar Heidegger stori za sam hermeneftični problem; pozicija **izjave** pa je hkrati pozicija **meje**: po eni strani meri v smer tistega, kar imenuje Heidegger

vmesne stopnje med izjavo in razlago (opisovanje dejanstev, situacij, dogodkov, stanj stvari...), po drugi strani v smer tistega, kar je Otto Friedrich Bollnow imenoval, ali bolje: poimenoval kot "**hermenevtično logiko**" / "Zum Begriff der hermeneutischen Logik", Hph, 100-122/, pri čemer je razvijal naprej idejo tistega, kar je poskušal G. Misch v delu "Lebensphilosophie und Phänomenologie" - (1931), in tisto, kar je za hermenevtično logiko naredil H. Lipps v delu "Untersuchungen zu einer hermeneutischen Logik" - (1938). Utemeljevanje možnosti hermenevtične logike je vezano na Ditheya in njegovo filozofijo življenja: elementarno forma, v kateri je tisto logično lahko utemeljeno, je izraz (Misch), kajti svet, v katerem živimo, je najpoprej "svet izraza" / "Ausdruckswelt"/; izraz poseduje svoj pomen in je skozi ta svoj pomen razumljiv drugim; če je govorica vezana na sporočanje pomenov, zahteva njena strukturiranost formo, ki ima logični karakter. Razumevanje kot razumevanje je tako vezano na dvoje izhodiščnih elementov: na pomene in njihovo logično strukturiranost, ki omogoča sporočilnost smisla večjih pomenskih enot: hermenevtika lahko postane filozofska metoda v strogem pomenu besede zgolj, če zaobseže v proces svojega delovanja in učinkovanja tudi logiko. - Izhodiščna razlika med formalno in hermenevtično logiko bi bila v naslednjem: če se prva vzpostavlja skozi forme pravilnega sklepanja in izpeljevanja, in če je njen interes v prvi vrsti posvečen morfologiji sodbe, je hermenevtična logika zavezana izrazom (življenja), njihovi pomenom in organizaciji njihovega smisla v procesu govorjenja in sporazumevanja in razumevanja. Odločilnega pomena za razvitje **ideje hermenevtične logike** je bil filozofski razvoj Hansa Lippsa: če je našel pri Heideggru razvito idejo **hermeneie**, ga je v smer strogosti logičnih razmišljanj vodila Husserlova zahteva iz "Logičnih raziskav"; husserlijanska sta tudi naslova njegovih del s tega področja: "Untersuchungen zu einer hermeneutischen Logik" in "Die Verbindlichkeit der Sprache. Arbeiten zur Sprachphilosophie und Logik". Če se je Husserl ukvarjal s problemom "izraza" in "pojma" v tistem smislu, ki naj bi ušel možni psihologizaciji tega fenomena, ali bolje teh fenomenov, ju veže Lipps na eksistenco in njeno obnašanje v svetu življenja; to naj bi pomenilo naslednje: **ne** vrnitev k psihologizmu, ampak k razgrnitvi tistih obnašanijskih modelov eksistence, ki so konstitutivni za človekovo logično obnašanje; logično samorazumevanje eksistenci se dogaja v človekom obnašanju do sveta, obnašanju, ki je jezikovno ustrojeno; tovrstno obnašanje ima karakter spoznanja, prvo stopnjo tega procesa pa postavi Lipps že v samo "videnje" / "Sehen"/. Če je dogajanje eksistence v tem smislu vezano na postopnost / "Existenz vollzieht sich in Schritten"/, mora isto veljati to za abstraktne **logične forme**; prav ta povezava med eksistencialnim samorazumevanjem eksistence in logičnimi formami je tisto, kar bi naj bilo po Lippsu zadostni razlog za obstoj **hermenevtične logike**: na ta način da prihaja le-ta do svojega dejanskega izvora, da s tem razgrinja svoj izvor, da prihaja takó do svojih vnaprejšnjih izhodišč in fiksnih mest / "Vorgriffen"/; vse to pa je najdljivo po Lippsu zgolj znotraj hermenevtične optike. Če so ta mesta in izhodišča hermenevtično najdljiva vnaprej, pa predstavlja posel hermenevtične logike njihovo tematiziranje in osmislitev / "Besinnung"/. Lipps uporablja Heidegrov termin, oziroma bolje eksistencial "tubit": vnaprejšnja nahajljivost / "Befindlichkeit"/ tubiti v svetu, ki je vezana na vnaprejšnje razumevanja, potrebuje eksplicitne hermenevtično-logične osmislitve in samopotrditve. Tako definirano izhodišče vodi pozneje Lippsa skozi različna tematiziranja problema logičnega v zgodovini filozofije; tisto logično vnaprej dano, pa je stvar "nezavednih izvorov" / "der unbewussten Ursprünge"/ - (HPh, 111). Ta situacija pa ima po Lippsu naslednje konsekvence: problem "morfologije sodb" / "Morphologie des Urteils"/ je homologen dogajanju izpolnitve eksistence. - Tako se da po Bollnowu nakazati

pristno eksistencialno osnovo Lippsove logike: "Existenz ist grundsätzlich nicht als ein festes Sein zu gewinnen, sondern nur in dem Vorgang, in dem sie sich immer neu vollzieht." - (HPh, 116) - Nujnostna povezava, ki upravičuje idejo **hermenevtične logike**, bi bila takó naslednja: če je fundamentalni eksistencial **tubiti v svetu, razumevanje**, in če je razumevanje **jezikovno ustrojeno**, velja iskati tisto logično v **jezikovno ustrojenih načinih obnašanja**: te načine obnašanja pa predpostavlja tisto, kar imenuje Hans Georg Gadamer **teorija hermenevtičnega izkustva**. Kontinuiran korak v tej smeri je možen zaradi naslednjih razlogov: Gadamer gradi svojo filozofsko hermenevtiko znotraj trojnostne tradicije: Diltheyevega poskusa, Husserlove zahteve po strogosti fenomenološke deskripcije in Heideggrove analitike tubiti. Ker nas v pričujoči študiji zanima problem "**hermeneie**" kot **kategorialne forme**, bom na teh mestih izpostavili tisto, kar predstavlja s kategorialnega aspekta osnovo Gadamerjeve filozofske hermenevtike, pri čemer bomo pri tem postavljeni pred naslednjo težavo: če je po eni strani našla Gadamerjeva hermenevtika svojo poslednjo ontološko osmiselitev v Heideggrovih eksistencialih, je njena dejanska zgodovinska in strukturna razgrnitev vezana na tradicijo oblikovanja in izoblikovanja hermenevtičnih kategorij. Nas zanima v tem kontekstu **kategorialni** aspekt hermenevtičnega izkustva.

Če je razumevanje kot razumevanje izhodišče hermenevtičnega izkušanja in dojemanja sveta, je izhodiščno ujetu pri Gadamerju v trojnostno vnaprejšnost: **zgodovinskost, vnaprejšnjo strukturo razumevanja** in v **hermenevtični krog**; ta vnaprejšnost pa je ontološko zavezana jeziku, in to zopet na trojni način: jezik predstavlja po eni strani **medij hermenevtičnega izkustva**, je hkrati tisto **dejansko zgodovinsko v njem**, naznačuje pa tudi **horizont hermenevtičnega izkušanja sveta**.

Če zveni naznačitev zgodovinskoti razumevanja kot nekaj samo po sebi razumljivega pa je njen hermenevtično produktivni karakter pri Gadamerju razvit v smer, ki mejo samorazumljivosti prestopa: princip **učinkujoče zgodovine** / "Wirkungsgeschichte" / in **zgodovinsko-učinkujoča zavest** / "wirkungsgeschichtliches Bewusstsein" / to nakazujeta. - Težave pri razumevanju tistega, kar označuje Gadamer kot "Wirkungsgeschichte", se začenjajo pri običajnem pomenu te skovanke: zgodovina učinkovanja (smisla) določenega teksta. - Če poskušamo tu izhodiščno nakazati tisto, kar hoče Gadamer s to kategorijo uveljaviti: dvoje stvari je postavljeno pod vprašaj: po eni strani zgodovinski objektivizem, po drugi strani linearnost zgodovinskega učinkovanja smisla; kategorija "učinkujoče zgodovine" bi tako pomenila naslednje: pri vsaki postavitvi vprašanja tradiciji součinkuje nekaj, kar uhaja neposrednosti spraševanja; tisto, kar uhaja neposrednosti spraševanja je ujetu v "**hermenevtično situacijo**"; če je učinkujoča zgodovina tisto, kar v hermenevtični situaciji soigra, pa ni tematizirano, je zgodovinsko-učinkujoča zavest tisto, kar tisto netematizirano spravlja v jasno luč: zgodovinsko-učinkujoča zavest je najpoprej zavest hermenevtične situacije. - (WuM, 285) Hermenevtična situacija implicira ujetost v hermenevtični horizont, ta horizont pa se skozi dogajanje razumevanje tradicije staplja s horizontom razumevanega teksta. Princip učinkujoče zgodovine jemlje na znanje, da je dogajanja zgodovinsko- učinkujoče zgodovine vezano na stapljanje domnevno med seboj ločenih horizontov. Zato naslednja opredelitev razumevanja: razumevanje je proces stapljanja domnevno med seboj ločenih horizontov. - (WuM, 289) - Če je zgodovinskost razumevanja vezana takó na hermenevtično situacijo, in če implicira hermenevtična situacijo določeno vnaprejšnost razumevanja, je ta vnaprejšnost konkretno vezana na **vnaprejšnje sodbe** / "Vorurteile" / kot produktivne vnaprejšnje sodbe, ki jih Gadamer jasno razločuje od predsodkov, ki blokirajo proces produktivnega razumevanja. Vezanost na določene vnaprejšnje

sodbe razgrinja nadalje vezanost na določene **védenjske avtoritete**, ki kot take sokonstituirajo hermenevitično situacijo. - Hermenevitično situacijo tako obvladuje model **hermenevitičnega kroga**: krog v procesu razumevanja dobi tako pozitivni karakter: ni več "circulus vitosus", ampak tisto, kar sam proces razlage sploh šele omogoča in kar spravlja do jasne zavesti tisto, znotraj česa sije sploh šele moči zagotoviti možnost raziranja **hermenevitičnega smisla**. - Tako postavljena in razumljena hermenevitična situacija spravlja na dan, da razumevanje kot razumevanje ni toliko dejanje subjektivitete kot sestop v dogajanje tradicije. - Če je zavezujoč v procesu razumevanja hermenevitični krog kot pogoj možnosti posredovanja razumevnega razumevajočemu, če pomeni to hkrati soprisotnost součinkovanja najmanj dveh součinkujočih horizontov, se kot neposredna relacija med tema dvema entitetama vzpostavlja tisto, kar označuje Gadamer kot "časovni razmak" /"Zeitenabstand"/, za naslednjim poudarkom: časovni razmak med tekstom in interpretom ni postavljen v negativnem smislu kot ovira za ustrezno razumevanje, pač pa je tematizirana njegova pozitivna stran: ni ovira za razumevanje, pač pa šele vzpostavlja odnos, znotraj katerega lahko prihaja do dejanskega razločevanja med **vnaprejšnjimi sodbami** kot pogoji možnosti razumevanja in **predsodki**, ki to razumevanje onemogočajo. - Če je to en aspekt tistega, kar se hermenevitično imenuje **časovni razmak**, se znotraj njega dogaja tudi tisto, kar bi lahko imenovali soprireenost razmerja med **deli** in **celoto**: celoto razumevamo skozi dele in dele skozi celoto, pri čemer se sam ta proces začne s tistim, kar imenuje Gadamer "**anticipacija smisla**" /"Antizipation des Sinnes"/ - (WuM, 275) - Anticipacija smisla predpostavlja vnaprej menjeni smisel celote, katerega korekcija predpostavlja analizo delov. Naslednje: anticipacija smisla, ki vodi naše razumevanje, ni tako dejanje subjektivitete, pač pa je soprireena dejanstvu naše povezanosti s tradicijo. Še pomeni: ne stopamo sami v odnos s tradicijo izročila, pač pa smo vedno že vnaprej postavljeni v tisto, kar imenuje Gadamer "**Überlieferungsgeschehen**" - "**dogajanje izročila**"; krog v procesu razumevanja med celoto in deli tako ni metodični krog, pač pa opisuje, nakazuje in nas postavlja znotraj "ontološkega strukturnega momenta razumevanja".

Nadaljnji aspekti smisla hermenevitičnega kroga: sam krog anticipira tisto, kar je kot hermenevitična konsekvence kot "**Vorgriff der Vollkommenheit**", ki vodi kot formalna predpostavka razumevanje: "Naznačuje to, da je razumljivo samo tisto, kar predstavlja dejansko popolno enotnost smisla." - (WuM, 278) Ta (po)polna enotnost smisla je tu vsebinsko opredeljena /"inhaltlich bestimmt"/: predpostavlja po eni strani **emanentno enotnost smisla**, ki vodi branje, po drugi strani je razumevanje tistega, ki bere, skoz in skoz orientirano ob, kot pravi Gadamer, transcendentnem smislu, ki je vezan na vnaprejšnje razumevanje stvari. - Takšen odnos potegne za seboj naslednjo hermenevitično kategorijo (Gadamer veže hermenevitične kategorije na Heideggrove filozofske eksistenciale), ki eksemplificira **pripadnost** /"Zugehörigkeit"/ razumevajočega tradiciji. - Vnaprejšnjost intendiranega smisla in sam proces realizacije razumevanje kot sopripadnosti tradiciji implicirata tisto, kar označuje Gadamer kot **problem aplikacije**; tisto, kar poskuša v tej zvezi razviti, je, da ni aplikacija nekaj, kar bi vodil kak zunanji aspekt razumevanja, pač pa da je sestavni del **hermenevitične situacije**: hermenevitično razumevanje kot razumevanje jemlje na znanje, da govori izročilo vedno že v našo sedanost; aplikacija tu tako ne pomeni vnaprejšnjega objektiviranja smisla in njegove poznejše uporabe, pač pa zadeva pristnost našega predajanja **igri**, ki se sproža med izročilom in živo sedanostjo. **Aplikacija** bi naj bila také opredeljena takole: ni nekaj, kar naj bi kot poznejše pomenilo uporabo razumljenega smisla, pač pa predstavlja sama kot taka šele dejansko razumetje tistega, kar bi naj bil nek

tekst za nas. V tem smislu je (raz)umevanje po Gadaerju način **učinkovanja** /"Wirkung"/ in tudi samo sebe razume kot **učinkovanje**.

Sámo dogajanje razumevanje in proces konstitucije smisla kot delovanja zgodovinsko-účinjuóe zavesti je vpeto v tisto, kar imenuje Gadamer **struktura hermenevtiúnega izkustva**; ustrezná pojasnitev te strukture zahteva razloúitev med izkustvom kot izkustvom in **bistvom hermenevtiúnega izkustva**. Dvoje razlik hoúe Gadamer v tej zvezi v prvi vrsti naznaúiti: razliko, ki jo vzpostavlja hermenevtiúno izkustvo nasproti tistemu, kar je Hegel razumel kot **znanost izkustva zavesti**, in razliko, ki vzpostavlja hermenevtiko nasproti **naravoslovnemu pojmu izkustva**. Úe govori o bistvu hermenevtiúnega izkustva, se mu tisto bistveno izhodiúúno razodeva v **notranji zgodovinskosti** /"innere Geschichtlichkeit"/ **izkustva**, ta notranja zgodovinskost izkustva pa je vezana na zgodovinskost tubiti /"des Daseins"/. Tako opredeljuje naravo hermenevtiúnega izkustva tisti model zgodovinskosti, ki ga je Heidegger v "Biti in času" pripisal sami "biti tubiti", sámó razumevanje pa pomeni nadalje zasnutek tubiti nasproti vsakokratni moúnosti "biti-v-svetu". - (SuZ, 387)

Tako orientirana in utemeljena zgodovinskost razumevanja bi naj po Gadaerju omogoúila, da ne bi hermenevtiúno izkustvo kot hermenevtiúno izkustvo doúivelo objektivistiúne metodoloúke skrajúave. Úe je hermenevtiúno izkustvo kot pristno izkustvo izkustvo svoje lastne zgodovinskosti in kot táko napoteno na izroúilo, pri úemer je sámó izroúilo hermenevtiúno opredeljeno kot dogajanje /"Geschehen"/, ni to izroúilo zgolj dogajanje, paú pa, kot pravi Gadamer, **jezik** /"die Sprache"/, ki nas nagovarja kot konkretni drugi. - Úe nekaj pomeni zgodovinskost hermenevtiúnega izkustva: ni se mogoúe distancirati od tradicije ali celo postaviti nad njo: resniúni smisel tradicije je usvojljiv zgolj skozi spoznanje, da smó sami del te tradicije, ki nam spregovori, úe ji postavimo ustreznó vpraúanje. - Zastvavitev takúnega vpraúanja predpostavlja tisto, kar imenuje Gadamer **odprtost hermenevtiúnega izkustva**, vpraúanje odprtosti pa je povezano z vpraúanjem po **logiúni odprtosti strukturi odprtosti**. - (WuM, 344) - Vpraúanje kot vpraúanje dobi takó znotraj analize hermenevtiúne situacije opredelitev **pojma**; úe ima takúno opredelitev, je z njegovim bistvom povezano, da poseduje smisel; smisel pa je tu usmerjevalni smisel. Kot pravi Gadamer: smisel vpraúanja je takó smer, znotraj katere je moúno dogajanje odgovora /"Antwort"/ kot smislu primernege odgovora. Úe nekaj je tu za Gadaerjo bistveno: sproúanje vpraúanja ni konstitutivno zgolj za razpiranje smisla odgovora, paú pa hkrati za razpiranje **biti** povpraúanega; úe je dogajanje odgovora vezano na **logos** sporoúenega, se tu hermenevtiúno izkustvo znajde pred svojo poslednjo resnico: ne sámó, da je bit, ki jo lahko (raz)umevamo jezik, paú pa je zavezana **logos-u**, hermenevtiúno izkustvo pa usodi metafizike: úe bi naj vpeljava heideggrovске tubiti to prepreúila, jo sámá resnica medija hermenevtiúnega izkustva postavlja ponovno vanjo; ponovno vanjo tudi zaradi tega, ker jezik razodene kot **horizont** hermenevtiúne ontologije.

Úe dobi tako "**hermeneia**" svoj poslednji ontoloúki fundament, nakazuje Gadaerjevo delo s svojim naslovom ("Resnica in metoda") v smer, ki ostane dejansko zastrta: struktura "hermeneie" ni z metodoloúkega aspekta niti tematizirana niti konceptualizirana; pogled v to smer je odstrl Emilio Betti.

Na tistih mestih, kjer govori Emilio Betti v svojem delu "Teoria generale della interpretazione" o hermenevtiúni metodologiji, lahko najdemo tisto, kar nas zanima v zvezi z našim problemom "hermeneie" kot **kategorialne forme**: úe predstavlja odlikovano podroúje hermenevtiúnega metodoloúkega motrenja **proces razlage**, je tu najdljivo tisto, kar jo strukturira. Betti najpoprej razloúi med seboj tisto, kar poimenuje in oznaúí kot teoretske

momente, ki procesu razlage sinhrono součinkujejo. To so: **filološki, kritični, psihološki** in **tehnični**. Filološki moment meri na to, da imamo opraviti z jezikovno strukturanimi tekstom ali smiselnoformami in načini obnašanja, katerih razumevanje je vezano na **filološke danosti**; vpeljava kritičnega momenta predpostavlja, da tisto, kar lahko tu označimo kot tekst, ni samoposebi razumljiva danost, pač pa zahteva poprejšnje obdelave, da bi se lahko začel sam proces razumevanja; psihološki moment predpostavlja, da ni potrebna zgolj filološka in kritična rekonstrukcija teksta, pač pa da velja vzeti na znanje tudi, da je tekst strukturiran skozi psihološki model, ki operira skozi zavest avtorja; s strukturalnega aspekta je ključnega pomena tehnični moment, ki je na delu, ko gre za analizo smiselnostne forme kot konstruktivno morfološkega problema, ko gre za dojetje teksta z aspekta njegove specifične logike in oblikovnih zakonitosti. Tem širim momentom je dodan **aksiološki moment**, katerega učinkovanje je vezano na dejstvo, da vrednote niso metafizične entitete, pač pa so soudeležene pri **strukturiranju** smiselnostne forme. - Situacija postavljanja vrednot strukturira sam tekst, in to mora tisti, ki tekst razumeva, vzeti na znanje: situaciji razgrajevanja vrednot ustreza struktura teksta, ki je homologna tej razgraditvi.

Kategorialno soprirejenost teksta in tistega, ki tekst razumeva zaobseže Betti v kánonih hermenevtičnega razumevanja, ki uravnovešajo danost tistega, kar je razumeti, in subjektov poseg v to danost: dvoje kánonov zadeva objekt razumevanja (1. samostojnost objekta in imanenca hermenevtičnega merila, 2. celota in skladnost hermenevtične vrednostne sodbe), dvoje subjekt razumevanja (3. aktualnost razumevanja, 4. prirejenost razumevanja: hermenevtična ustreznost in skladnost). - Kategorialno razvije Betti naprej svojo hermenevtično metodologijo v skladu s funkcijsko osmislitvijo razlage:

1. **razlaga v funkciji čistega spoznanja** (a - filološka, b - historična),
2. **poustvarjalna razlaga** (a - prevod, b - dramska interpretacija, c - glasbena interpretacija),
3. **normativna razlaga** (a - juristična, b - teološka).

Utemeljitev metodologije zahteva ustrezno spoznavno teorijo; Betti postavi epistemološki problem razumevanja znotraj splošnega problema spoznanja. Tisto, kar je za hermenevtično teorijo spoznanja značilno in hkrati konstitutivno, je, da je **objekt** razumevanja tu postavljen med dvoje **form subjektivnosti**: če je tisto, kar razumevamo, vedno v principu **tekst** (tudi ko gre za smiselnostne forme, ki se nam dajejo na drugačen način), je ena od form subjektivnosti tista, ki je tekst stkala, druga tista, ki je na sledi intendiranega smisla; temu mora biti prirejena zahteva hermenevtične teorije spoznanja. Še četrti element nastopa v tem kontekstu: **jezik kot sistem**, jezik kot sistem, ki zaobsega prejšnje **tri forme**; te štiri formalne entitete narekujejo nadaljnjo kategorialno strukturiranje in sistematiziranje: formalno-kategorialni karakter "**hermeneie**" sega takó na štiri področja, ki se diferencirajo naprej v skladu s **petimi momenti**, ki jih je Betti definiral in v skladu s **treimi fundamentalnimi tipi razlage**, ki jih je razvil, **kánoni razumevanja** pa imajo v tej zvezi delimitacijski in konstitutivni karakter. - Če je pri Bettiju pojem "**hermeneie**" univerzalno metodološko fiksiran in orientiran znotraj tistega sklopa, ki ga naznačuje oznaka "splošna teorija interpretacije", pa je vsebinski naziv, ki ga daje Betti svojim naziranjem zaobsežen v sintagmi "**hermenevtična fenomenologija**".

Naslednji poskus konceptualiziranja "**hermeneie**", ki nas bo zanimal, gre v smer dvojnostnega tveganja: po eni strani poskuša kategorialno osmisлити hermenevtični problem takó, da ga univerzalizira z upoštevanjem metodoloških modelov, ki so principiarno vezani na različne filozofske orientacije, takó dojeti postanejo hermenevtično modeli, po drugi

strani se napoti v smer oblikovanja univerzalnega filozofema, in to v tolikršni meri, v kolikršni predpostavi možnost ontologije, ki bi metodi dajala fundament: z neznako naslednjega paradoksa: ta fundament ju tu tisto, kar prihaja na koncu, njene možnost pa je ujeta v mrežo tistega, kar imenuje Ricoeur "prelomljena ontologija": če nam je bit dostopna skozi različne interpretacijske modele v svojo razlomljenosti, nikoli kot cela bit, ali kot bit sama, potem je lahko ustrezen pendant tej ontološki situaciji zgolj implicitna ali prelomljena ontologija. (Paul Ricoeur: "Le Conflit des Interprétations", Paris 1969, Cdi, 23). Zato je rezultat konflikta interpretacij sproščujoč: nobena ontologija ne poseduje več legitimne pravice, da bi položila svojo roko na celoto. Če je kaj paradoks pri tem Ricoeurjevem poskusu, je to poskus zasnutka ontologije kot možnosti v trenutku padca metafizike; če je to "Solidaritet im Augenblick ihres Sturzes" (Adorno), vodi njena dejanskost v tisto smer, kjer opravi delo **diseminacija** nasproti **polisemiji**; lahko bi rekli takole: razlomljeni **lógos**, razlomljena **ontologija**, razlomljena **metafizika**; lahko bi rekli še: razlomljeni **subjekt**, razlomljeni **smisel**. Početje diseminacije predstavlja korak naprej proti robu ali dovršitvi metafizike: če živi hermenevtika à la Ricoeur še vedno iz subjekta interpretacije, proklamira gramatologija nevrnljivi zaton subjekta, ki najde, kot bomo videli pozneje, kot **diseminirana subjektiviteta** zatočišče v sistemih ali sistemu, ki poskušajo biti transmetafizični, če je vztrajanje pri fiksiranem metodološkem modelu še vedno znotraj metafizično vztrajanje.

S kategorialnega aspekta lahko tako najdemo pri Ricoeurju modelne kategorialne konceptualizacije, ki predstavljajo različne kategorialne sklope, ki so vezani na različne filozofske modele; kot kategorialni sklopi so drug drugemu tuji, tisto, kar jih medsebojno povezuje, je hermenevtični interes; osmislitev "**hermeneie**" se dogaja tu po različnih poteh; in vprašanje: kako oblikovati órganon, orodje, metodološki aparat, ki bo omogočal njeno funkcioniranje? Izhodiščno združuje različne modele dvoje pojmov: **interpretacija** in **smisel**, pri čemer je semantična konceptualizacija interpretacije tako postavljena, da stoji nasproti svetu znakov, ki posedujejo po definiciji **dvojni** ali **večkratni smisel**; subjekt razumevanja je eksistenca. Nadalje: za samo tematiziranje **hermenevtičnega polja** pa je odločilnega pomena semantični nivo: vsako ontično razumevanje in ontološko umevanje je vezano na **jezik**, tako da velja iskati v semantiki **centralno os**, okoli katere je strukturirano celotno hermenevtično polje. Če je semantika takó odločilnega pomena, potem velja izdelati tisto, kar imenuje Ricoeur "**semantični vozle hermenevtike**". Nadaljnji moment, ki ga tematizira Ricoeur izhodiščno, in ki operira v različnih hermenevtičnih modelih je čisto določena "**arhitektura smisla**", določena "**struktura smisla**", katere strukturiranost je funkcionalno ujeta v semantiko **razkrivanja in prikrivanja**, ali bolje v semantiko večznačnih ali večpomenskih izraznih form. Te večznačne izrazne forme poimenuje Ricoeur s skupnim izrazom ("**simbolika** la symbolique"). Vsak od hermenevtičnih modelov ugrabi zgolj del pomena, oziroma smisla.

Naslednjo možnost usvojitve pozicije, ki bi posredovala različne filozofske modele razumevanja, konceptualizira Karl-Otto Apel takó, da reaktualizira idejo transcendentalizma skozi sintagmo "transzendentalhermeneutische Ansatz": če predstavljajo posamezni modeli kategorialno strukturirane "**jezikovne igre**", posreduje možnost njihove komunikativno interakcije koncept "komunikacijske forme" (Apel uporablja sintagmo "Kommunikationsgemeinschaft"): na mesto metafizično predpostavljene zavesti nasploh, ki potrebuje metafizično zagotovljeno subjektiviteto subjekta, lahkostopi transcendentalna sinteza jezikovno posredovane **interpretacije** (Karl-Ott Apel: "Der transzendentalhermeneutische Begriff der Sprache", izšlo v "Transformation der Philosophie"

II - Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft, Frankfurt 1973, str. 354); v tem kontekstu dobi tudi sama kategorialna struktura "**hermeneie**" nove razsežnosti; lahko bi rekli takole: ni več izvorno opredeljena skozi dozdevno samoumevno izhodiščno hermenevtično situacijo, v kateri nastopajo tri entitete: tisti, ki razumeva, proces razumevanja in tisto, kar je razumljeno, pač pa dobi novo razsežnost: konstitutiven ni več subjekt razumevanja, pač pa **transcendentalna mreža jezika**. Dvoje nadaljnjih razlikovanj je tu za Aplo bistvenih: ta **mreža** ni dana niti kot znotrajsvetni fenomen niti je ni možno konstruirati kot "semantical framework". Rezultat transcendentalne refleksije pri Aplo tisto, kar imenuje "das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft" - "**apriori komunikacijske forme**", resnica hermenevtičnega izkustva pa je zavezana tistemu, kar imenuje intersubjektivno oblikovanje konsenza na osnovi jezikovnega argumentativnega sporazumetja. - (TdPh, 312) Če hoče tako **hermenevtično situacijo** razumeti skozi formo komunikacije, je lahko tisto, kar imenujemo smisel zgolj rezultat vzajemnega učinkovanja - "**Wechselwirkung**". Kaj je s tem doseženo? - Pozicija, katere razvitje ne potrebuje vnaprejšnjih ontoloških postavitev, ne potrebuje reproduktivnega privzemanja ideje kantovske transcendentalne subjektivitete, lahko pogreša jezikovno- analitična in strukturalna dojetja jezikovnega fenomena, lahko pa v nadaljnjem produktivno uporabi nekatere Wittgensteinove ideje, kot so to: "Sprachspiele", "Lebensformen", "Weltinterpretationen". Vse te ideje živijo znotraj tistega, kar imenuje Apel "**transcendentalno-hermenevtični pojem jezika**"; še enostavneje bi lahko zadevo formulirali takole: ostanejo **igre, forme, interpretacije in vzajemna učinkovanja**; tisto najbolj hermenevtično "**hermeneie**", razumevanje in razlaga, pa je ujet v pojem "komunikacijske forme", ki zagotavlja intersubjektivno veljavnost / "Geltung" / **smisla**. Z aspekta kategorialne ustrojenosti Aplovega modela je pri njem ujet **smisel** na dvojnosten način v horizont metafizike: komunikacijska forma predpostavlja **dialog**, ki je hkrati zgodovinsko in metafizično izhodišče "**hermeneie**", in **idejo transcendentalnosti** kot pogoja možnosti oblikovanja regulativnega principa **razumevanja, sporazumetja in razlage**. Važnejše pa je naslednje: ideja komunikacijske forme ne omogoča zgolj legitimnega bivanja različnih hermenevtičnih modelov, pač pa izza **igre moči igro smislov in pomenov**, in s tem hkrati tisto, kar bi lahko poimenovali z oznako **paralelni sistemi smisla**; če je s tem nakazana nestabilnost univerzalnega, ali bolje, domnevnega univerzalnega Smisla, je kljub temu načeta metafizika na pravem mestu. Če se na tem mestu spomnimo verige "kategorialnih form": "techné-poíesis-práxis-dýnamis-phainómenon-lógos-hermeneí-fa-diáphora-íchnos-nóesis-noéseos", in mesta, kjer se začne njen vpis, ali bolje tekst, se velja vrniti k nekaterim mestom iz Derridajevga teksta "**Ousia in grammé**": če je pri Heideggru fundamentalno ontološko vprašanje zaobseženo v "**hermenei**" kot "**hermenei**": razkritje ontološke diference je vezano na razumevanje pozabe biti kot pozabe razlike med bitjo in bivajočim in razumevanje izbrisa sledi te razlike, pomeni, da velja misliti hkrati tisto izbrisano in tisto utrto sledi. V tekstu "Anaksimandrov izrek" pomeni to za Heideggra, da prihaja razlika do besede skozi **utrte sledi v logosu**. Če je to "lógos" metafizike, potem pomeni to za Derridaja, da pripadajo vse možne opredelitve in naznake te sledi k metafizičnemu tekstu, ki to sled varuje, in ne k sledi sami. Kot pravi Derrida: sled kot **sáma in pristna** ne obstaja. Če je sama opredelitev razlike biti do bivajočega metafizična, je lahko, kot pravi Derrida, razlika starejša kot bit **sáma**. - Če so kategorialne forme "rezultat" igre razlik in razlike / "différance"/, lahko rečemo z Derridajem: onstran biti in bivajočega se diferira ta diferenca, in ta diferenca bi bila takó tista prva ali poslednja sled, misljiva kot vpis, kot pisava.

Sistematičen antisistem

CVETKA TÓTH

POVZETEK

Prispevek, naslovljen kot Sistematičen antisistem, podrobneje govori o modelski analizi oziroma o modelih negativne dialektike, kakor jo je razvijal Theodor Wiesengrund Adorno v svojem zelo znanem delu Negativna dialektika (1966). Adornov antisistem še vedno ohranja nekatere najbolj bistvene vidike tradicionalnega sistema, tj. sistematičnost in enciklopedičnost, vendar zanimanje filozofskega preučevanja pomakne od občega k posebnemu in posamičnemu, celo k fragmentu. Negativna dialektika pojmovana kot "skupek modelskih analiz", ravno z modelom skuša dojeti konkretnost; v tem kontekstu pa zelo vidno izstopata pomen in vpliv Kantove filozofije na Adorna. Zaključni del prispevka opozarja na izstopajoč metodološki pomen v konstrukciji dela Negativna dialektika, ki je mnogo pomembnejši in odločilnejši za presojo celotne Adornove filozofije kot filozofskozgodovinski. Za razumevanje Adornove filozofije nima izključnega in prednostnega pomena njegova filozofija zgodovine.

ABSTRACT

ON A SYSTEMATIC ANTISYSTEM

The article entitled "On a Systematic Antisystem" concentrates on the model analysis, or rather on the models of negative dialectics as it was developed by Theodor Wiesengrund Adorno in his widely known work Negative Dialectics (1966). While Adorno's antisystem does retain some of the most salient features of the traditional system - viz. systematicity and encyclopedicity - it shifts the focus of philosophical attention from the general to the particular and the individual, and even to the fragment. It is precisely by employing the model that the negative dialectics conceived of as "an ensemble of analyses of models" attempts to comprehend concreteness; in this context, the influence and significance of Kant's philosophical thought as reflected in Adorno are clearly salient factors. The concluding part underscores the conspicuous methodological importance in the construction of the work Negative Dialectics, which is far more relevant and decisive than the historicophilosophical aspect in terms of assessing Adorno's philosophical thought in toto. Adorno's philosophy of history is not exclusive and preferential when it comes to understanding his philosophy.

Kako razumeti, da Adornova misel kljub vsej svoji kritiki sistema, odklanjanju sistematičnosti, metode, vendar ni sistematična, pa tudi ne brez metode in ne brez sistema. Vsak filozof je v filozofiji to, kar je, po svoji metodi. Tudi Adorno. Priznati mu je treba, da je s svojimi razmišljanji o tem, kaj je metoda, povedal več kot kdor koli drug v novejši filozofiji. Trditev je sicer drzna, toda že sama konstrukcija dela *Negativna dialektika* to potrjuje. V predgovoru *Negativne dialektike* jo Adorno sam označuje za "antisistem".¹

Kaj v Adornu zbuja odpor do sistema? Kot enega izmed možnih odgovorov na to vprašanje bi lahko imeli tega, ki ugotavlja, da je v sistemu, kjer je človek v središču, to mnenje hkrati pobrateno še (fašizem kot najbolj konsekvantno udejanjenje) z zaničevanjem ljudi. Eden redkih, ki so na glas izgovorili takšen misterij, je bil Nietzsche, zato se je Adorno pogosto skliceval nanj. Sicer teoretsko zastavljen program demontaže sistema temelji še na nekem zelo zanimivem dejstvu, namreč na Adornovem odklanjanju šole kot institucije.

Kako jo je doživljal v svojem otroštvu, še dodatno pojasnjuje njegovo odklanjanje sistema, kajti takratna šola je bila sistem represije, ki je pripravljala prihodnje kolovodje smrti tretjega rajha. Že površni poznavalec Adornove misli to razbere iz 123. aforizma v *Minimi Moraliji* z naslovom *Der böse Kamerad*. "Dejansko bi moral fašizem izpeljati iz spominov na svoje otroštvo. Kot kakšen osvajalec je v najbolj oddaljene province razposlal svoje apostole, prej preden jih je osvojil: moje šolske tovariše."² Z neko zelo prefinjeno, samo Adornu lastno senzibilnostjo, poroča o svojem občutku, kako grozljivo so zatirali vsi vsakega. Zato je lahko že v letu 1935 zapisal: "V fašizmu je mora otroštva prišla do same sebe."³ Vsekakor Adornovo doživljanje teh dejstev ni nepomembno pri oblikovanju njegove teoretske misli, po svoje celo zelo nazorno demonstrira njegovo pojmovanje smisla filozofske refleksije kot nereduciranega izkustva v mediju pojmovne refleksije.

Kaj izhaja iz Adornove kritike sistema, predvsem na teoretski ravni? Ne glede na številne in pogoste kritike sistema je treba reči, da tudi Nietzschejeva misel ni nepovezan in brez reda na kup zmetan tok misli, prepuščen zgolj trenutnim, bolj ali manj domiselnim prebliskom. Nedvomno že prva in izhodiščna težava pri razumevanju tako Adornove kot Nietzschejeve kritike sistema pa je ravno v tem, da ni njuna kritika glede na miselno posredovanje in izpeljavo nikdar kaotična.

Pri tovrstni kritiki sistema je njen paradoks v tem, da z njo v bistvu zatrujemo sistematičnost. Ostaja torej vprašanje: v čem je razvidna sistematičnost na podlagi Adornovega prispevka? V tem kontekstu vsekakor velja pritrditi oceni, da je "ideja 'negativne dialektike' ideja neke konsekvantne sistematike, ki se želi sistematično razviti kot antisistematika".⁴

"Sistem predstavitvena forma totalitete"⁵ kot nekaj povsem racionalnega in kar povrh tega nastopa še docela po sebi, je po Adornu "že od vsega začetka antinomičen".⁶ Ugotavlja, da antinomičnost potrjujejo že zgodnji začetki novoveških sistemov, od katerih je vsak kasnejši uničil prejšnjega. Razlog je po Adornu v tem, ker sistem kot uveljavljeni ratio prihaja v protislovje s stvarnostjo, ki jo skuša dojeti. Pri tem si jo vedno bolj podreja s svojimi

1 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, Gesammelte Schriften, Band 6, Suhrkamp 1973, str. 10.

2 Theodor W. Adorno: *Minima Moralia*. Reflexionen aus dem beschädigten Leben, Gesammelte Schriften 4, Suhrkamp, Frankfurt 1980, str. 217.

3 *Ibidem*, str. 218.

4 Kurt Weisshaupt: *Adornos Modellanalyse als Idee einer Systematik Negativer Dialektik*. Cit. iz: *Ist systematische Philosophie möglich?* (Hrsg. von Dieter Henrich), *Hegel-Studien*, Beiheft 17, Bouvier Verlag, Bonn 1977, str. 687.

5 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 35.

6 *Ibidem*, str. 32.

aksiomi, pozneje z identiteto in se tako tudi vedno bolj od nje oddaljuje. Kakor lahko razberemo iz Adornove kritike sistemov in njegovega teoretskega poskusa demontaže sistemov, je v njih zavračal ravno to, da v bistvu po krivem prisegajo, kako je red idej in pojmov enak redu stvari.

Iz Adornove kritike sistema izhaja tudi priznanje sistemu. "Kajti kritika sistema preprosto ne likvidira. Na vrhuncu razsvetljenstva je d'Alambert upravičeno razlikoval med *esprit de système* in *esprit systématique* in metoda enciklopedije je to upoštevala."⁷ Pri sistemu Adorna očitno privlačuje njegova sistematičnost in enciklopedičnost. Zato ni napačna trditev, da si Adorno v bistvu prizadeva to dvoje iztrgati absolutizmu sistema. Vsekakor je treba ohranjati tisto dinamiko in energijo posredovanja, s pomočjo katere se izgrajuje sistem pri Heglu. Temu je dal Adorno mnogo več priznanja kot scientističnim sistemom in njihovi potrebi po redu.

Skratka, filozofski idealizem je že znal prisluhniti temu, kako predmeti med seboj komunicirajo, zato je celo absolutnemu idealizmu priznaval, da njegova "konceptcija v sprevrnjeni obliki spominja na koherenco neidentičnega", ki jo žal "poškoduje ravno deduktivna sistematika"⁸ s svojim avtonomnim in emancipiranim ratiom. Ta ratio komunikacijo predmetov ne razume samó; kot dejavnost subjekta, zato precizira, da dojeti kakšno stvar samó nikakor ne pomeni prilagajati si jo, ampak "opazovati posamičen element v njegovi imanentni povezanosti z drugimi".⁹ V tem vidi Adorno smisel antisubjektivizma, uperjenega proti absolutnemu idealizmu in tak antisubjektivizem je pripravljen "razpreiti stvari" tako, kakor so nastale in ne prevajati stvari po vzoru velikih sistemov v kategorije.

Adorno zato predlaga pot od totalitete k fragmentu kot "formi filozofije", ki bi bila "totaliteta v partikularnem".¹⁰ Ta rešitev glede nominalizma in realizma (Adorno ne uporablja izraz konceptualizem) opozarja na nujnost mišljenja kot enciklopedije. Tej pa je bil zelo naklonjen celo pozni Hegel.

S pomočjo nekaterih posrečenih Blochovih interpretacij Hegla bi označila enciklopedijo kar z izrazom "oči pojma". Ernst Bloch je namreč opozoril na neko zelo pomembno dejstvo v razvoju Heglove misli. Res je bil Heglov življenjski ideal sistem, o čemer je razmišljal že v svojem najbolj zgodnjem razvoju in o tem tudi poročal Schellingu. Toda, ko je celota njegove filozofije izoblikovana, jo v naslovni formulaciji ne imenuje več sistem, ampak Enciklopedija. V svojem delu *Subjekt-Objekt* Ernst Bloch piše, da se je Hegel "vedno rogal mišljenju, ki se dogaja zaradi samega sebe. Njegov pojem ima oči in je od vsega začetka enciklopedično naraven".¹¹ Enciklopedija torej in ne sistem!

Esprit systématique je nekaj, čemur se filozofija po Adornu nikakor ne sme odreči. Z njegovim daljšim citatom lahko pojasnimo smisel enciklopedičnosti: "Mišljenje kot enciklopedija, kot to, kar je umno organizirano in vendar diskontinuirano, nesistematično, ohlapno, izraža samokritičnega duha uma. Zastopa to, kar je pozneje iz filozofije ušlo, najprej zaradi njene rastoče razdalje do prakse, nato zaradi njenega vključevanja v akademsko delovanje, zastopa izkustvo sveta, tisti pogled na realnost, katerega moment je tudi misel. Nič drugega ni svoboda duha."¹²

7 Ibidem, str. 35.

8 Ibidem, str. 36.

9 Ibidem.

10 Ibidem, str. 39.

11 Ernst Bloch: *Subjekt-Objekt. Erläuterungen zu Hegel, Gesamtausgabe, Band 8, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 179.*

12 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik, str. 40.*

S takim pojmovanjem sistematičnosti in enciklopedičnosti filozofskega mišljenja Adorno zanimivo združuje to, kar je že pri Platonu in Aristotelu veljalo za izvor, arhe filozofije: čudenje in dvom. Izvor potrebe po filozofiji in filozofiranju sta Platon in Aristoteles razumela z obstojem stvarnosti. Človek se čudi in strmi zaradi tega dejstva, da je nekaj, ne pa, da nečesa ni. Ker človekova misel napreduje v iskanju resnice, se temu še pridružuje dvom, če je to, kar je, sploh lahko spoznati, in če so stvari po svojem bistvu to, za kar se na zunaj kažejo - zatorej sprašujoče čudenje.

Hegel je bil glede začetka in napredovanja filozofije bolj naklonjen dvomu. Adorno govori o *thaumázein* že v krajšem prispevku z naslovom *Die Idee der Naturgeschichte* leta 1932, pozneje, npr. v *Negativni dialektiki*,¹³ ko polemizira s fundamentalno ontologijo. Ne glede na povsem svojstven jezik in terminologijo, ki jo Adorno uporablja, ohranja prvotni smisel kategorije *thaumázein* v tem smislu, ker je z njo izražena digniteta konkretnosti. Zanimivo potrjuje to še s svojim pojmovanjem jezika.

Smisel mišljenja je večkrat izrazil s pomočjo Hegla, ki vidi njegovo moč v momentu negacije, tj. v posredovanju. V tej zvezi je pogosto citiral Hegla iz *Enciklopedije*, da je "mišljenje bistveno negacija nečesa neposredno danega",¹⁴ kar pomeni neposredovanega. Ta moment posredovanja je v *Negativni dialektiki* prekomentiral ravno s svojim pojmovanjem filozofije kot izrazite zavesti o posredovanju, kajti: "Heglova izenačitev negativitete z mislijo, ki bi naj filozofijo obvarovala pred pozitiviteto znanosti in pred amatersko kontingenco, ima svojo izkustveno vsebino. Mišljenje je že samo po sebi pred vsakršno posebno vsebino negiranje, rezistenca proti vsiljenemu; to je mišljenje podedovalo od svoje izvirne podobe, od odnosa dela do svojega materiala."¹⁵

Kakor je po eni strani zahteval "potopitev v posamezno", tako je po drugi izrecno zahteval, da "do skrajnosti stopnjevana dialektična imanenca potrebuje kot svoj moment tudi svobodo, da izstopi iz predmeta, svobodo, ki jo identitetna zahteva, odreže".¹⁶ Adornova teoretska pričakovanja so: nevezanost in svoboda do vsakršnega sistema in hkrati še svoboda v odnosu do posamičnih predmetov.

Vprašanje odnosa med mislijo in predmetom je Adorno razreševal v duhu stroge prepovedi hipostaziranja česar koli že; v tem je zanj tudi pomen dialektične izpeljave, da nam prepoveduje hipostazirati celo dialektiko samo. Smisel filozofskega posredovanja, ki se sicer sklicuje na dialektiko, zelo natančno razloži še na primeru analize izraza "hipostaziranje". S tem izrazom po Adornu mislimo pojem, ki je postal samozadosten, nekaj, kar je po vzoru nemškega idealizma postalo po sebi bivajoče in je zato določen "način postvaritve (*Verdinglichung*)".¹⁷ S hipostaziranjem se izgublja ta izvor in poreklo pojmovnih tvorb. Adorno se zaveda nevarnosti takšnega izgubljanja; da bi se temu izognil, predlaga rabo izraza supozicija. Hipostaziranje dialektike pri Platonu je "preobrat dialektike v mit", skratka v "hipostaziran pojem".¹⁸

13 Ibidem, str. 119.

14 G. W. F. Hegel: *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften*, Meiner Verlag, Leipzig 1949, str. 44.

15 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 30.

16 Ibidem, str. 39.

17 Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung*, Band 2, Suhrkamp, Frankfurt 1974, str. 282.

18 Ibidem, str. 287. O Adornovem odnosu do Platona in Platonovega pojmovanja dialektike, v kontekstu negativne dialektike, bi veljalo spregovoriti podrobneje. Adornov odnos do Platonove dialektike nikakor ni samo odklonilen in negativen. V poznih Platonovih tekstih so po Adornu celo izrecni nastavki za negativno dialektiko, ki jo kot negativno pri Platonu samem označuje celo Hegel. Adornovo in Heglovo ugotovitev potrjujejo zelo številna Platonova stališča, npr. iz *Sofista*. Glej še Gottfried Martin: *Platons Ideenlehre*, de Gruyter, Berlin/New York 1973, str. 237/239.

S takó prekomentirano mislijo o posredovanju, ki se nikakor ni odrekla heglovstvu, smo na terenu Adornovega pojma filozofskega izkustva in njegovega pojmovanja negativne dialektike, znotraj tega, kar je sam imenoval nereducirano izkustvo v mediju pojmovne refleksije. Sistematičnost in enciklopedičnost negativne dialektike kot antisistema omogočajo pojmi, kot so posredovanje, konstelacija in konfiguracija resnice, prednost objekta itd. Z njihovo pomočjo razumemo, zakaj Adornova filozofija nikakor ni samo esejizem, pojmovna razpuščenost in nesistematično podana razmišljanja, ki bi Adornu jemali še celo status filozofa. Vztrajanje pri oceni, da je Adornova filozofija samo esejizem, ne pripelje nikamor.

Odrekel se je sistemu, da bi za seboj zapustil antisistem. Ko pa analiziramo njegovo organiziranje teorije, ne moremo mimo vprašanja, kaj je v tej organiziranosti dejansko novega. Še vedno združuje dve značilnosti vseh velikih sistemov, sistematičnost v pomenu konsekvence pojmovne izpeljave in kritiko, ki po neizprososti na številnih mestih prejšnje sisteme presega, tako da je v tej zvezi Rüdiger Bubner izrazil, da je Adorno "pisal sistem proti vsem sistemom".¹⁹

Organizirati teorijo kot celoto je zanj miselna obveza, ki se ne more odreči pojmu celote, toda pripeta ostaja na fragment, posebno in posamično. Iz te predpostavke je razumljivo njegovo stališče, da je "zahteva po obveznosti brez sistema, zahteva po miselnih modelih".²⁰ Adorno pri tem najprej precizira, kaj ti modeli niso, namreč, "da niso zgolj monadološke vrste". Iz tega sledi: "Model zadene specifično in več kot specifično, ne da bi ga razblinil v svojem splošnejšem nadrejenem pojmu. Filozofsko misliti je toliko kot misliti v modelih: negativna dialektika je skupek modelskih analiz."²¹ Zato je ideja negativne dialektike kot antisistem sistematično izpeljana. Kot kaže tretji del *Negativne dialektike*, je Adorno podrobno prikazal takó pojmovano modelsko analizo na izbranih predmetnih območjih, ki v marsičem sovpadajo s tradicionalnim predmetnim območjem filozofije iz časov velikih sistemov.

Ni ravno lahko dojeti smisel njegovih besed o filozofskem mišljenju, ki razmišlja v modelih, z gotovostjo pa lahko trdimo, da takó pojmovana analiza, tj. že omenjena, do skrajnosti stopnjevana dialektična imanenca, prepoveduje kakršnokoli prevajanje v kategorije, saj gre samo za potopitev v posamezno. Pri tem velja tudi upoštevati ugotovitev, ki jo je podal Herbert Schnädelbach, da Adornovo pojmovanje neidentičnega nikakor ne moremo "reducirati na trivialno diferenco med pojmom in stvarjo".²² S pojmom konstelacije resnice je razumljiva njegova analiza oziroma razmišljanje v modelih; model bi lahko razumeli kar kot sistem v posebnem in posamičnem.

Še bolj postane Adornov pristop razumljiv, če njegovo kritiko in odklanjanje sistema analiziramo na podlagi njegovega, verjetno najbolj popularnega dela z naslovom *Philosophie der neuen Musik* (1949). V njem dobimo zanimiv opis dialektičnega komponiranja, ki v bistvu "dialektiko zaustavlja".²³ Na podlagi tega zaustavljenega pojma dialektike - nekateri interpreti Adorna, kar z njim označujejo smisel negativne dialektike, npr. Albrecht Wellmer

19 Rüdiger Bubner: *Adornos Negative Dialektik*. Cit. iz *Adorno-Konferenz 1983*, (Hrsg. von Ludwig von Friedeburg und Jürgen Habermas), Suhrkamp, Frankfurt 1983, str. 35.

20 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 39.

21 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 39.

22 Herbert Schnädelbach: *Dialektik als Vernunftkritik. Zur Konstruktion des Rationalen bei Adorno*. Cit. iz *Adorno-Konferenz 1983*, str. 74.

23 Theodor W. Adorno: *Philosophie der neuen Musik, Gesammelte Schriften, Band 12*, Suhrkamp, Frankfurt 1975, str. 118.

- še za njegovo pojmovanje sistema lahko sklepamo, da je zaustavljeni sistem. Kot antisistem, ki pomeni konstelacijo konkretnih in neshematičnih odnosov, je po Adornu primerljiv s tem, kar Arnold Schönberg, znan komponist, pri katerem je Adorno leta 1925 na Dunaju študiral, imenuje model. Smisel modela je po Adornovi razlagi v Filozofiji nove glasbe izrecno v tem, da "se reflektira kot ne-identiteta".²⁴

Še na nekaj velja opozoriti v zvezi z njegovim antisistemom. Že večkrat je bilo poudarjeno, da Adorno s svojim načinom filozofiranja izrecno zahteva konkretnost; samo tisto razmišljanje je smiselno, ki svoj predmet tudi dejansko dosega in premore. Vemo, da je bil ves čas Adornov trajni mišljenjski motiv stroga prepoved dokončne konkretizacije in izrekanja nečesa docela oprijemljivega, še celo takrat, kadar gre za konkretizacijo in upodabljanje upanja, dialektike, itd. Zato so vse te njegove mišljenjske kategorije dejansko "zaustavljene".

Kakor izhaja iz celote njegove misli, je njegovo prevladujoče mnenje, da je vsako opredmetovanje isto kot odtujitev, reifikacija; skratka, glede odtujitve dobimo pri Adornu miselni model na ravni Zgodovine in razredne zavesti, po kateri sta identična pojem postvaritve (Verdinglichung) in upredmetenje (Vergegenständlichung), teza, ki se ji je Lukács pozneje docela odrekel, ne pa večinski del frankfurtske šole in tudi ne Ernst Bloch. Bi bila danes sprejemljiva trditve, da je ravno starozavezno teološko izročilo - vsaj pri Blochu in Adornu - deloma pogojevalo identifikacijo med postvaritvijo in upredmetenjem?

Sklepamo pa lahko še tudi v tej smeri, da se Adorno ne želi izpostavljati možnosti odtujitve in se tudi zato, pri že vseh naštetih razlogih, izogiblje logiki identificirajočega mišljenja, ki je vir odtujitvenih procesov. Zato je smiselno uporabljati izraze, kot: negativno upanje, negativna dialektika, negativna teologija, celo negativna ontologija in negativna metafizika. Adornova izrecna in na zelo visoki teoretski ravni izdelana prepoved vsakršne ikonolatrije ga pripelje, in to zelo konsekventno, še do izdelanega filozofskega sistema kot antisistema, ki ga je posrečeno imenoval z izrazom negativna dialektika; njegov sistem je zato negativni sistem.

Filozofi so se vedno ravnali po vodilu, da je misliti isto kot identificirati; to identitetno logiko mišljenja je Ernst Bloch zavrnil s svojo trditvijo, da misliti pomeni hkrati še presehati (Denken heisst Überschreiten). Po tej plati bi bilo mogoče trditi, da je Adornov negativni sistem, ne glede na vsa, večkrat izrečena nestrinjanja z Blochom, izrekel nekaj podobnega.

Njegovi zelo številni ugovori identitetnemu mišljenju, na katerem vztraja sistem, ugovori, ki so izdelani kot antisistem, vendar vsakemu interpretu njegove misli predstavljajo permanentno prepoved dokončnega izrekanja smisla sporočila o tem, kaj je dejansko njegova negativna dialektika. Smisel sporočila kakšne interpretacije ni v dokončnem sporočanju o tem, kaj je kakšna filozofska misel, ampak prej v poskusu odgovora na vprašanje, zakaj je kakšna misel, filozofija, teorija aktualna - kaj še ima povedati, četudi samo v drobcih: tu in zdaj.

Vsaka doba ima svojega Platona in Aristotela! Kot interpreti Adornove - in vsake druge filozofske - misli nimamo pravice po dokončnem in enkrat za vselej veljavnem izrekanju resnice njegove misli. Vsaka interpretacija pa mora - to je njena dolžnost - prisluhniti argumentom nekega konsekventnega mišljenja, kot je to Adornovo, znati te argumente posredovati, hkrati z njegovim opozorilom, da filozofija ni nekaj, kar bi se dalo ali celo smelo referirati.

24 Ibidem, str. 58.

V tem vidim moč njegovega negativnega mišljenja, njegovega negativnega sistema, ki v sebe vključuje tako negativno ontologijo, negativno teologijo itd., različne, konkretne modele kot antisisteme. Z vsem tem je hkrati še podan smisel tega, kar je del sodobne dialektične tradicije filozofiranja. Kaj ohranja dialektiko kot aktualno filozofiranje v novejši, celo najnovejši zgodovini filozofije, je razumljivo tudi s pomočjo Adornovega življenjskega prispevka.

Adorno izhaja pri kritiki sistema tj. demontaži sistema, najprej iz kritike konstitutivne subjektivnosti, ki se v izgotovljeni podobi sistema ohranja kot logika gospostva, zato je identificirajočemu mišljenju postavil za vzor mišljenje v modelih. Vprašajmo se še enkrat, kaj je to "misliti v modelih"?

Zelo odločno je treba povedati, da Adorno z njegovim pojmovanjem negativne dialektike kot zavesti o neidentiteti ne gre za to, da bi mišljenju odrekal njegovo najbolj elementarno odliko, da je misliti isto kot identificirati. Adorno izrecno opozarja, da "se ne da misliti brez identifikacije, kajti vsakršno določanje je identifikacija".²⁵ Mišljenje mora znati izraziti to, kar nekaj je, samo da gre pri dialektičnem načinu izražanja za bistveno drugačen pristop identifikacije kot pri t.i. identitetnem mišljenju. To mišljenje vse, o čemer govori, podreja in prilagaja nečemu višjemu, občosti, v kateri posamezna, konkretna stvar sploh ne pride več do veljave oziroma se je sploh ne da izraziti drugače kot samo nekaj povsem podrejenega.

Zaradi tega Adorno naravnost izrazi, da "identitetno mišljenje pove, pod kaj nekaj pade, česa primerek in predstavnik je, skratka, pove, kar ni ono samo. Identitetno mišljenje se oddaljuje od identitete svojega predmeta".²⁶ Ker znotraj takega mišljenja pojem stvari nikakor ne ustreza, saj ni niti pri njej, zahteva Adorno med mišljenjem in stvarjo nekaj mimetičnega in sama struktura pojma mora v sebi ohranjati ta mimetični impulz.

Kaj misli Adorno z mimetično strukturo pojma? V tej zvezi govori o pojmu v gibanju, ki naj ujame lastno identiteto stvari in spozna predmet v njegovi lastni, zgodovinsko pogojeni konstelaciji. Za vzor postavlja model, po katerem ravna jezik s svojo spoznavno funkcijo, kajti pojme "centrira okrog kakšne stvari". S takim razvrščanjem pojmov okrog stvari, ki jo je treba spoznati, pojmi "potencialno določajo njeno notranjost, z mišljenjem dosežejo to, kar je mišljenje iz sebe moralo izločiti".²⁷

O naravi jezika še bolj nazorno poroča v Filozofski terminologiji. Tu beremo, da "je jezik v splošnem pametnejši od nas, kajti upira se temu, da bi pod pojem subsumiral nekaj, katerega lastno bistvo je ravno nekaj nepojmovnega".²⁸ Adorno opozarja na empiristično filozofsko tradicijo, konkretno na Huma, saj je ta z izrazi, kot recimo "impressions", opisoval najbolj neposredne čutne danosti v nasprotju z že posredujočo zavestjo.

Samo deloma smemo sklepati o Adornovi reaktualizaciji empiristično usmerjene filozofije. Interpretacija je nedvomno zanimiva toliko, kolikor empiristično tradicijo filozofiranja sooča z modelom negativne dialektike. Iz fragmentarnega Adornovega soočanja s Humom vidimo, da Adorno predlaga "model za neko drugo spoznavnoteoretsko kategorijo", namreč za "pojem fenomenologije".²⁹

25 Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, str. 152.

26 Ibidem.

27 Ibidem, str. 165.

28 Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung*, Band 2, str. 291.

29 Ibidem, str. 292.

Preseneča s svojim zelo natančnim in podrobnim opisom tega, kar ima za smisel fenomenologije in filozofsko fenomenološkega razmišljanja. Fenomenologija "dejansko pomeni povezovati pojme s stvarmi", konfrontirati pojme s stvarmi, dobesedno s tem, na kar se pojmi nanašajo. Zaradi tega je Adorno odločno zaključil: "Kolikor je ta konfrontacija kakšnega pojma z vsebino stvari, ki jo pokriva, življenjski element mišljenja, je vsekakor vsako filozofsko mišljenje, dejal bi, zares fenomenologija."³⁰

Na podlagi takó razumljene fenomenologije bi smeli tudi Adornovo negativno dialektiko poimenovati kar fenomenologija mišljenja. Kakorkoli že, pri tej gre v bistvu za smisel njegovega mišljenja v modelih, saj si prizadeva zelo konsekventno reflektirati vse posledice konstitutivne subjektivnosti, tako pri Kantu kot pri Heglu; njuno miselno ravnanje - transcendentalizem s svojim samozadostnim jazom - po Adornovi kritiki nasprotuje fenomenologiji mišljenja. Kot je razvidno iz njegovih kritik sodobnih filozofskih smeri, je tudi tem očital, da v bistvu ne zadostujejo v prej opisanem smislu kriterijem fenomenologije mišljenja; še vedno namreč preveč izhajajo samo iz sredstev avtonomnega ratia ali pa so glede pojmovnosti - njegova znana kritika pozitivizma - na tako skromni ravni, da niti ne premorejo pojma celote, ki v mnogočem sploh šele omogoča teorijo.

Za takó pojmovano fenomenologijo mišljenja ni ničesar, kar bi se ne dalo dojeti in izraziti. Zato je po Adornu naloga filozofije povsem nasprotna od tega, kar je izrazil Wittgenstein v Traktatu; o čemer se ne da govoriti, o tem je treba molčati. Kot bi bil Adorno želel povedati, da je tudi neizrekljivosti treba ustvariti, dati pojem, toda tako, da se stvar sama v tem ne zaduši in utopi.

Pojem ni konstitutiven do stvari, tudi pojem svobode še ni konstitucija svobode. Sodba, da je kdo svoboden človek, se nanaša na pojem svobode. Če ga soočamo z izkustvom, sam sebi nasprotuje, prihaja v protislovje s seboj. Skratka, potem pojem svobode sploh ni več to, o čemer govori. Svoboda je konkretna ali pa je ni, vendar ni spoznavna po vzoru nečesa "prvega", še manj določljiva kot tako in nič drugače bivajoče.

Adorna najprej zanima konkretni pojem svobode, vendar takó, kot to preberemo v krajšem tekstu z naslovom Frankfurter Adorno Blätter (1992) iz njegove zapuščine, ki jo po postopni obdelavi izdaja Theodor W. Adorno Archiv: "Das Unfreie lasst sich erkennen, nicht darstellen."³¹ Tudi po zapisu iz Negativne dialektike se svobode ne da določiti opisno, kot nekaj že bivajočega, kajti svoboda je nekaj nastajajočega, zato je moč govoriti pri Adornu o negativnem pojmu svobode.

Kot prvega od miselnih modelov dialektike Adorno obravnava pojem svobode - s podnaslovom K metakritiki praktičnega uma - in z njim nazorno kaže vse aporije, v katere se ta pojem zapleta pri Kantu zaradi njegove izrazito subjektivistične naravnosti. Zato tudi ta Adornova razmišljanja o Kantovem pojmovanju svobode v bistvu nadgrajujejo njegovo programsko začrtano nalogo iz predgovora, ki je v tem, da prekine s t.i. konstitutivno subjektivnostjo, kajti Kantov pojem svobode temelji na avtonomiji uma, samodajanju zakonov in izrecni poslušnosti ter izpolnjevanju teh zakonov. Iz zaključnega dela K metakritiki praktičnega uma razberemo Adornova lastna stališča o pojmovanju svobode. Z njihovo pomočjo razumemo, zakaj je Kantovo pojmovanje svobode še vedno in kljub vsej kritiki vzor, ki se mu ni odrekal.

Modeli po Adornu nikakor ne pomenijo nekakšnega občega načina opazovanja, ampak peljejo k stvarnemu problemu in njegovi vsebinski intenciji, k temu, kar je označil

30 Ibidem.

31 Frankfurter Adorno Blätter, (Hrsg. vom Theodor W. Adorno Archiv), Edition Text + Kritik, München 1992, str. 7.

kot obrat k posebnemu in posamičnemu. Tako modelska analiza skuša rehabilitirati manj upoštevan, celo nepriznan del zgodovine filozofije, to, kar je hkrati programski zapis njegove filozofije, izražen kot zavest o neidentiteti. Vendar smisel modelov ni samo v tem, da demonstrirajo negativno dialektiko, temveč, da predstavljajo nekatere ključne pojme filozofskih disciplin. Z njimi nam Adorno omogoča stopiti v tradicionalno filozofsko predmetno območje, kar je po svoje paradoks njegove negativne dialektike, saj kaže na to, da Adorno v bistvu sploh ni antitradicionalist.

Vsekakor je možno obravnavati filozofijo po področjih in glede na problemske sklope, ki so se zgodovinsko izoblikovali znotraj nekega področja. Z Adornovim razumevanjem filozofije vsekakor ne moremo povsem zavrniti tradicionalnega, disciplinarnega pristopa glede filozofskega preučevanja. Kot da bi tradicionalna filozofija sama zavračala deklarirani univerzalizem, ki se je moral ravnati po meri občega in nujnega in z disciplinarnim pristopom, vsaj deloma, prisluhnila konkretnosti, ki jo je sicer podrejela zahtevam občesti uma in identitetne logike.

Na področju filozofije morale izstopa dialektika svobode in z njo si Adorno odpira pot v razmišljanja o filozofiji zgodovine. Četudi ta pristop na prvi hip še tako spominja na heglovski dojemanje svetovne zgodovine kot razvoja pojma svobode, govori Adorno o njem s Kantovo pomočjo. Že sama konstrukcija Negativne dialektike opozarja na prevladujoč Kantov vpliv, o katerem zanimivo poroča Jameson Fredric v svojem delu *Late Marxism. Adorno, or, the Persistence of the Dialectic*. "Dejansko je Negativna dialektika daleč od tega, da bi predstavila 'odprto' ali tvegano kompozicijo; imitira pa... osnutek Kantove Kritike čistega uma."³² Sicer s povsem drugačnim materialom in sredstvi, opozarja Jameson in pri tem podaja skoraj drzno ugotovitev, da Negativna dialektika "razgrinja Kantovo delo kot nekakšno postmoderno rekonstrukcijo",³³ čeprav Adorno ni nikdar pripadal postmoderni.

Že v konstrukciji Dialektike razsvetljenstva očitno prevladuje Kantov vpliv, še bolj pa v analizi modelov negativne dialektike. Tako so trije modeli te dialektike nesmrtnost, svoboda in Bog zaključni deli Negativne dialektike, opozarja Jameson, ugotovitev, ki ji seveda ne moremo oporekati. Tu je pred nami tudi nov koncept razumevanja odnosa med materializmom in nesmrtnostjo in je to nedvomno Adornov poskus filozofske zavrnitve teodicije smrti, zaradi katere so iz novejšje filozofije izginila razmišljanja o nesmrtnosti.

Nemi ostajamo vsekakor pred Jamesonovim opozorilom, da je Adorno s temi modeli bistveno razširil in filozofsko dopolnil "sámo marksistično dojemanje zgodovine".³⁴ Kot da bi nam ta zgodovinski trenutek sam prepovedal, da bi si sploh še upali razmišljati v kategorijah kot marksistično pojmovanje zgodovine ali pa si celo drzniti uporabljati izraze kot sodobni marksizem. V svetu, ki se je do pred kratkim imenoval socialističen, je socializem in marksizem skoraj tabu tema in le kdo lahko izmeri dolžino tega obstranskega zgodovinskega - nepotrebnega - razvoja.

Lepa pesniška vizija govori o tem, da so ga bičali, križali, zavrgli in globoko pod zemljo pokopali in še na njegov grob postavili skalo. A glej, zgodi se čudež, da tako umorjen, zavržen in zakopan prej ali slej od mrtvih vstane.

In kako se naj vsemu temu odzove filozofija? Gre za trenutek, ki nam ne dovoljuje drugega komentarja kot tega, ki ga omogoča pobeg v estetizacijo sveta, tudi z dokaj očitno

32 Fredric Jameson: *Spätmarxismus. Adorno oder Die Beharrlichkeit der Dialektik*, Argument, Hamburg 1992, str. 94.

33 Ibidem.

34 Ibidem, str. 96.

Adornovo teoretsko pomočjo. Vsekakor ne moremo mimo Jamesonove ugotovitve, da je v t.i. zahodnem marksizmu - ta si še upa naglas izreči besedo marksizem - glede njegove filozofske utemeljitve, po Lukácsevi Zgodovini in razredni zavesti, drugo delo na taki višini, samo še Adornova Negativna dialektika. Duhu identitete zdaj stoji nasproti še - povsem dostojen izziv - duh neidentitete, različnosti.

Jamesonov pristop opozarja na en vidik pri analizi Adornove filozofske misli, na presojo Adornovih stališč predvsem z vidika - popularen in v marsičem prevladujoč način študija filozofije pred dvajsetimi leti - filozofije zgodovine. To je in tudi nedvomno ostaja zelo pomemben vidik Adornove misli, vendar preveč obide in prezre neki še pomembnejši moment pri Adornu, tj. metodološkega.

Še ko je Adorno živel in takoj po njegovi smrti so mnogi interpreti njegove misli izpostavljali filozofskozgodovinski moment kot odločilen tudi zato, da bi Adorna lahko uvrstili med marksistične mislece, se med seboj žolčno prerekali o tem, koliko Adorno še je ali deloma sploh ni več marksist, nekateri od njih celo Adornu očitali odpad od marksizma. Zdajšnje študije o Adornu pa nam aktualnost njegove misli kažejo v povsem drugačni luči.

Ne da bi hoteli zanemariti filozofskozgodovinski vidik ali ga celo povsem odmisлити, zdaj aktualno branje in interpretacija Adornove misli, pojem dialektike kot še vedno aktualen filozofski način razmišljanja, izpostavlja izrazito z metodološke plati. Adornovo pojmovanje dialektike namreč zelo očitno izpostavlja vprašanje koncepta določene racionalnosti, tj. posredovanja, ki izhaja iz identificirajoče logike ratia kot prevladujočega miselnega modela v zgodovini filozofije.

Od zdaj že številnih del, ki preučujejo Adorna v tej smeri, moram omeniti vsekakor delo z naslovom Theodor W. Adorno, v katerem avtor tega dela Hauke Brunkhorst opozarja³⁵ na dokaj podobne zaključke še v delu z naslovom Negative Dialektik und Erfahrung.³⁶ Avtorica tega dela Anke Thyen povsem samostojno in neodvisno - po notranji logiki strukture Adornove misli - kaže na enodimenzionalnost interpretacije Adornove dialektike, pojmovane zgolj kot določene filozofije zgodovine.

Po mnenju obeh je zato pri poskusu razumevanja in ocene negativne dialektike mnogo pomembnejši metodološki vidik kot pa filozofskozgodovinski, ugotovitev, ki ji velja pritrditi. Predvsem zaradi tega, ker ne glede na izstopajoč filozofskozgodovinski moment, ki je dejansko razviden v vsakem stavku Adornove filozofske misli, filozofija zgodovine hote ali ne hote spravlja filozofijo v tesno bližino s svetovnonazorskostjo, ki pa jo je Adorno ostro zavračal. V tej zvezi je znana njegova izrecna zahteva, iz katere izhaja, da je treba svetovne nazore iz filozofije celo pregnati.

35 Hauke Brunkhorst: Theodor W. Adorno. Dialektik der Moderne. Piper, München 1990, str. 324.

36 Glej Anke Thyen: Negative Dialektik. Zur Rationalität des Nichtidentischen bei Adorno, Suhrkamp, Frankfurt 1989.

Dve predavanji o spoznanju in pojavoslovju

MATJAŽ POTRČ

POVZETEK

Kognitivno znanost zanima znanje oziroma vednost. V tem smislu je kognitivna filozofija blizu spoznavni teoriji. Med področji kognitivne filozofije so omenjeni modeli duha (še zlasti nevronske mreže), zdravorazumska psihologija, behaviorizem in ekologizem. Pojavi so določeni kot akcidenčne celote, ki imajo substanco za svoj lastni del.

Pojavi niso idealni, ampak so izkustveno podprti. Ocenjeno je razmerje pojavoslovja do naturalizma in psihologizma, nato pa je pojavoslovje soočeno z brentanovskim reističnim in nearistoteličnim mereološkim razumevanjem pojavov. Analitično filozofijo obeleža njena metoda. Zgolj metodologija analitične filozofije nam omogoča razumeti fenomenologijo ali pojavoslovje.

ABSTRACT

TWO LECTURES ON KNOWLEDGE AND PHENOMENOLOGY

Cognitive science is concerned with knowledge. In this sense, cognitive philosophy is close to epistemology. Models of mind, particularly neural networks, folk psychology, behaviourism and ecologism are discussed as areas of cognitive philosophy. Phenomena are determined as accidental wholes, possessing substance as their proper part. Phenomena are not ideal, they are experientially supported. Relation of phenomenology towards naturalism and psychologism is evaluated, and confronted with Brentanian reistic and nonaristotelian mereological understanding of phenomena. Analytical philosophy is characterized by its method. Only the method of analytical philosophy enables us to understand phenomenology.

Uvod

V svetu, pa tudi pri nas, je vse več slišati o kognitivni znanosti. V modroslovni stroki pa zavzema vse bolj pomembno mesto tudi kognitivna filozofija. Najprej bom povedal nekaj splošnega o tem, kako razumem kognitivno znanost in kaj mi pomeni kognitivna filozofija. Nato pa bom del prostora namenil modelom duha, še zlasti modelu nevronske mreže, kakor se mi pač zdi, da slednje lahko zanimajo kognitivno filozofijo. Ob primeru pojava in pojavoslovja bom še poskusil nakazati, kaj lahko k izboljšavi modelov duha prispeva filozofija. Na koncu bom nekaj besed namenil zdravorazumski psihologiji.

Kognitivna znanost

V preteklem desetletju ali dveh, kot rečeno, pogosto omenjajo kognitivno znanost. Najprej bom skušal orisati svoje razumevanje znanosti, nato pa še lastno razumevanju kognicije.

ZNANOST moramo zlasti razumeti kot dejavnost, ki čim bolj povezano in brez protislovij razlaga določeno področje. Poleg tega pa je bistvena sestavina znanosti tudi dejavno poseganje s pomočjo poskusov v razvozlanje ugank narave. Tako se, denimo, trudi kemija čim bolj povezano in brez protislovij razložiti svoje področje, namreč kemično zgradbo snovi. Pri spoznavanju kemične zgradbe snovi pa si kemik pomaga s poskusi, ki morajo sami zopet zadostiti določenim pogojem, denimo preverljivosti. S poskusi kemik praviloma poskuša potrditi svoje določene teoretske teze. Kakšen drugi kemik ima zopet lasten teoretski pogled na zgradbo snovi, ki ga bo skušal potrditi z malce drugače zastavljenimi poskusi.

KOGNICIJA je pravzaprav tujka oziroma drug izraz za spoznavanje ali spoznanje.

KOGNITIVNA ZNANOST bi lahko zato imela tudi naziv "znanost o spoznanju". Zanimivo je, da je ta znanost nastala šele pred kratkim. Bolj tradicionalne znanosti, kakršna je kemija, se običajno ukvarjajo z določenimi področji zunanjega sveta. Tako se pravkar omenjena kemija ukvarja s kemično zgradbo okolnega sveta. Če je kognicija pravzaprav spoznanje — kaj pa je potem kognitivna znanost? Kognitivna znanost ni nič drugega kot znanost o spoznanju. Kot znanost mora čim bolj povezano razložiti spoznanje, pri tem pa si pomaga s ponovljivimi poskusi, s pomočjo katerih znanstvenik preverja svoje hipoteze. Morda je razlog, da se je sistematično znanstveno raziskovanje spoznanja pojavilo sorazmerno pozno, v tem, da je spoznanje na nek način kar preveč očitno. Kemikova znanstvena dejavnost, na primer, gledano z določenega zornega kota, ni nič drugega kot spoznanje kemične zgradbe snovi. Tako je spoznanje del znanosti in vsakega človeškega naprezanja. V tem smislu je kognitivna znanost tista dejavnost, ki skuša razložiti človeški spoznavni aparat. Na spoznavni aparat lahko opazujemo kot nekaj individualnega, to je kot nekaj, kar je lastno posameznikom. V tem primeru imamo na primer opraviti z zaznavanjem. Spoznavni aparat pa so zopet tudi ustanove, ki omogočajo sistematični potek znanstvenega spoznavanja. Kognitivna znanost je poskus več različnih strok, da bi združeno pojasnile spoznavne zmožnosti in mehanizme. Zato kognitivno znanost sestavljajo znanosti, kakršna je psihologija, nevrofiziologija, umetna inteligenca, pa tudi filozofija.

Kognitivna filozofija

Kognitivna filozofija bi bila s tega stališča gledano filozofska stroka, katera skuša pojasniti napore kognitivne znanosti, oziroma znanosti o spoznanju. Obenem pa govori tudi

o mestu filozofije v okviru različnih strok, ki tvorijo skupni napor kognitivne znanosti, da bi obelodanila spoznanje. Tako je kognitivna filozofija na eni strani blizu psihologiji, umetni inteligenci ter drugim strokam v okviru kognitivne znanosti. Filozof se na svoj način vključuje v razreševanje docela določenih problemov, ki denimo nastopajo v okviru umetne inteligence.

Na drugi strani pa ne smemo pozabiti, da je, kot smo dejali, kognicija pravzaprav zgolj drugi izraz za spoznanje. S tega stališča gledano je kognitivna znanost tudi nadaljevanje ene temeljnih filozofskih dejavnosti nasploh, namreč razlage človekega spoznavanja. Zato ne bo odveč tudi na tem mestu podati okrajšave, s pomočjo katere so filozofi povzeli pogoje za spoznanje:

Vap = def p & Pap & Uap

(V je tod znak za vednost, a je oseba, p je poljubna propozicija, denimo "Zunaj je tema.", veliki P je znak za prepričanje in veliki U je znak za upravičenost. Formula pravi, da oseba a ve da p (Zunaj je tema), natanko tedaj, ko je res, da je zunaj tema (p), ko je oseba a prepričana, da je zunaj tema (Pap), in ko je poleg tega oseba a tudi upravičeno prepričana, da je zunaj tema (oseba a je informacijo dobila po zanesljivi poti, bodisi na primer po zaznavno zanesljivi poti, ali po spoznavno zanesljivi poti: denimo, da ji je to povedal prijatelj, ki mu lahko zaupa, in da slednji ni imel razloga, da bi osebo a prevaral.)

Poglavitna formula spoznavne filozofije ni kakšna čudodelna formula, ampak nam zgolj pomaga sistematično obelodaniti vse pogoje, katerim mora biti zadoščeno, da nekaj lahko velja za spoznanje. Formulo spoznavni teoretiki uporabljajo ravno zavoljo njene sistematičnosti.

Sicer pa je vprašanje o spoznanju eno najstarejših v filozofiji. To, da nekaj vemo, je namreč potrebno kot stališče obraniti proti skeptiku, ki trdi, da nič ne vemo ter da ne moremo ničesar spoznati. Kognitivna filozofija se v razrešitev tega starega vprašanja po vednosti ali znanju vključuje skupaj z naporimi ostalih empiričnih ved, ki želijo nekaj povedati o naših spoznavnih zmogljivostih. Novo je torej to, da filozofija pomaga pri eksperimentalnem preverjanju spoznanj o spoznanju. Na drugi strani pa kognitivna filozofija skuša ohranjati najboljše modroslovno tradicijo, s katero želimo zagotoviti temelje spoznanju nasploh.

Modeli duha

V okviru kognitivne znanosti je eden temeljnih poudarkov namenjen modeliranju duševnosti. Govorimo o modelih duha. Psihologi, nevrofiziologi, delavci na področju umetne inteligence ter drugi skušajo oskrbeti modele, ki naj bi ponazarjali različne spoznavne funkcije, vse od zaznavnih, kakršen je na primer vid, pa do spoznavnih, kot je denimo sklepanje.

Razpravljanje o duševnosti pa je lastno tudi filozofiji. Predpostavka je namreč pogosto bila, da je ravno duševnost sedež spoznanja. Seveda pa je lahko izraz "duševnost" le skupni pojem, pod katerega sodi zbir različnih zgoraj nakazanih zmogljivosti. Obsežnejšo filozofsko razpravo o duši je napisal Aristotel, sledili pa so mu še mnogi filozofi.

Razprave o duši pa še niso bile modeli duševnosti. Modeliranje različnih spoznavnih funkcij si je utrlo pot z izdelavo računskih in drugih avtomatov, na začetku razvoja umetne inteligence. Bolj ustrezne modele duševnosti smo dobili z nastopom računalnikov. Kaj je pravzaprav model? Model sončnega sistema skuša prikazati način sestave in delovanje sončnega sistema. Na podoben način skuša model duha prikazati način zgradbe in delovanja

naše duševnosti. Nobeden od obeh omenjenih modelov seveda ni idealen; oba sta pravzaprav empirični hipotezi o predmetnem področju, ki ga modelirata (sončni sistem, duševnost). Zato pa je modela mogoče izboljšati.

Če se na hitro ozremo na modele duševnosti, s kakrnimi pač razpolagamo, se izkaže, da je duševnost v celoti zelo težko modelirati. Uspešni smo praviloma pri modeliranju posameznih funkcij duševnosti.

Pri tem pa je zanimivo, da je prej uspelo izdelati modele višjih, spoznavnih funkcij duševnosti, kot pa nižjih spoznavnih funkcij. Pri tem mislim z višjimi spoznavnimi funkcijami na takšne zadeve kot sta zmožnost sklepanja in računanja. Z nižjimi spoznavnimi funkcijami pa merim na takšne spoznavne procese kot so gledanje, poslušanje, vohanje.

Dejstvo je, da so bili prvi avtomati namenjeni prav modeliranju računskih zmožnosti; tod menim različne računske avtomate. Tudi računalniki so dobili svoje ime po tej vrsti modeliranja. V sodobnem razvoju računalnikov so se najprej pojavili digitalni zaporedni modeli, ki so omogočili prav posnemanje računskih in sklepalnih mehanizmov. Ob tem pa je zaostalo modeliranje nižjih spoznavnih funkcij, kakršno je prej omenjeno gledanje ali poslušanje. Model mora na primer razložiti (in po svojih zmožnostih eksperimentalno preveriti) kako je možno prepoznavanje govornega besedila. Razložiti mora torej, kako je mogoče tisto, kar se ravnokar dogaja, namreč, da te stavke poslušate, jih kot take prepoznavate, in na koncu tudi razumete. Odgovor na vse to nikakor ni preprost, ne glede na to, da zadeva v običajnem življenju poteka nekako samodejno. Ko govorim o modeliranju nižjega spoznavanja, izraza "nižji" pri tem nikakor ne razumem kot da se nanaša na nekaj manj vrednega. Nasprotno, skupaj s slovenskim filozofom Francetom Vebrom (ki so ga prav tako zanimali modeli duha, saj je denimo napisal knjigi "Očrt psihologije" in "Analitična psihologija") bi si upal zatrditi, da so občutki bolj nizko umeščeni v tem smislu, da tvorijo podlago vsemu drugemu, prav vsakršnemu možnemu doživljanju, vsakršni vrsti doživljanja. To je med drugim Veber obdelal v spisu "Občutki in filozofski pogled na svet" leta 1975. Upam, da se bo profesor Jerman, ki sem mu ta tekst posredoval iz Vebrove graške zapuščine, kmalu potrudil, da ga zares natisne. Na ta način vidimo, kolikšni pomen je potrebno pripisati modeliranju nižjih spoznavnih procesov.

Nevronske mreže

Modeliranje nižjih oziroma temeljnih spoznavnih procesov, kakršno je na primer gledanje ali poslušanje, je bilo možno šele dokaj pozno. Prvi pomembni model gledanja (Marr) pravzaprav ni starejši od kakšnih dveh desetletij. Ta računalniško podprti model je pokazal, da imamo pri gledanju opravka z zapletenim procesom, ki sega vse od nižjih pa k višjim spoznavnim plastem, katere med seboj tudi sodelujejo.

Ravno na podlagi omejitev klasičnih računalniških modelov se je pojavila potreba po izdelavi v temelju novega računalniškega modela. Pojavile so se takozvane nevrnske mreže oziroma distribuirani vzporedni procesorji, torej modeli in stroji, ki podatke obdelujejo vzporedno enega ob drugem (in ne več zaporedno enega za drugim), ter ne uporabljajo več klasičnih propozicionalnih simbolov, na kakršne naletimo pri tradicionalnih računalnikih, ampak mrežasto vkodirane, prekrivajoče se mehke simbole. Ker so takšni modeli oziroma računalniki v nasprotju s prejšnjimi (ki so bili funkcionalistični, torej jih je zanimala bolj funkcija izvajanja kot pa idealna ali realna zgradba vezja, ki določen proces izvaja) dosti bližje resnici zgradbi možgan, temeljni gradniki možgan pa so nevroni, pravimo takšnim modelom tudi nevrnske mreže. Nevronske mreže imajo precejšen uspeh pri modeliranju

občutkov in zaznavnih procesov, omogočile pa so tudi bolj psihološko realističen pogled na višje spoznavne dejavnosti. Sklepanje (in tudi računanje kot psihološki proces) na primer ne poteka vselej po idealnih ali idealiziranih shemah, ampak je pogosto spoznavno omejeno z našimi zmožnostmi računajočih kot živih bitij. Takšne hevrstične (torej ne idealne, ampak z empiričnimi značilnostmi organizma omejene) postopke, kot jim pravimo, pa najbolj uspešno modelirajo ravno možganom podobna nevrnska vezja.

Behaviorizem in ekologizem

Doslej smo spoznali, da je eno osrednjih področij delovanja kognitivne filozofije modeliranje duševnosti. V tem smislu je kognitivna filozofija zelo blizu filozofiji psihologije. V bistvu je blizu naturalistični filozofiji psihologije, torej takšni, ki se zanima za izsledke psihologije kot naravoslovne eksperimentalne znanosti. Spoznali smo tudi, da se modeli duševnosti, ki zanimajo kognitivno filozofijo, vse bolj razvijajo v takšno smer, da so blizu resničnemu delovanju možganov. Mimogrede smo spoznali še, da so se modeli duševnosti sprva razvili zlasti za modeliranje višjih spoznavnih funkcij, kakršni sta računanje in sklepanje, da pa se sedaj razvijajo v smer modeliranja takšnih zadev, kakršni sta gledanje in prepoznavanje slušnih vtisov kot razumljivih sporočil. Ob tem postaja vse bolj jasno, da so prvi modeli duševnosti idealizirali in pretirano poudarili zgolj en del celotnih spoznavnih zmožnosti. Modelirani človek je torej bil nekakšen idealni razmišljujoči človek, brez vsakršnih zaznavnih procesov. Dejstvo pa je, da se bitje, ki razmišlja, običajno tudi odziva na dražljaje v svojem okolnem svetu ter da eno (razmišljanje) ne more potekati brez drugega (odzivanja na dražljaje). Pozabiti pa ne smemo niti na spomin.

Zato ni čudno, da so modeli duha pri nevrnskih mrežah, v razliki s klasičnimi računalniškimi modeli, zasnovani behavioristično, torej obnašajsko. Stari računalniški modeli so bili, kot rečeno, predvsem razmišljujoči. Novi nevrnsko utemeljeni modeli pa so behavioristični, odzivno utemeljeni. Na tem mestu bi lahko kdo ugovarjal, da modeli nevrnskih mrež ne morejo biti behavioristični, torej obnašajski, saj je že iz njihovega naziva razvidno, da so jim v oporo možgani. Možgani pa so v notranjosti organizma, in je zato takšen pristop nezdruljiv z behaviorizmom, ki opazuje organizem zgolj glede na njegovo obnašanje, glede na reakcije v okolju, sam organizem in njegova notranjost pa sta pri tem metodoloko izključena, nastopata kot neke vrste neznanka, kot črna škatlica. Odgovor na ta ugovor je, da so nevrnske mreže pač model, ki je možgansko obnašajski oziroma behaviorističen. To pomeni, da so v njegovem temelju zares možgani in njihova sestava. Vendar pa so sedaj pomembne vezi med posameznimi elementi v možganih, med nevroni. Ravno te vezi pa se utrjujejo na način odziva na okolje. Malce poenostavljeno povedano: Če večkrat opazim mačko na predpražniku, se utrdi povezava oziroma utež med nevronoma, ki sta vsak posebej zadolžena za mačko ter za predpražnik. Asociacije se torej utrjujejo na temelju izkustvenih odzivov, na teh asociacijah pa temelji model v celoti. V tem smislu lahko rečemo, da predstavljajo nevrnske mreže primer možganskega behaviorizma. Če lahko nadalje rečemo še, da je bil model duševnosti človek, je tako klasični model predstavil človeka zgolj kot razmišljujoče bitje, konekcionistični model (gre za povezave med nevroni), oziroma model nevrnskih mrež pa je človeka predstavil kot bitje, ki se odziva na okolni svet, v katerem pridobiva določena izkustva.

Na tem mestu pravkaršnjega kratkega pregleda razvoja modelov duha se lahko vprašamo, kaj bi morali dodati, da bi modeli postali še bolj realistični. Pomagamo si lahko z ekologizmom. Ekologizem je vrst psihologije, ki jemlje organizem v njegovem okolnem

svetu kot svoje temeljno izhodišče. Torej ne gre več zgolj za odzive organizma na dražljaje. Trditev je sedaj, da moramo posamični organizem ter njegov okolni svet obravnavati kot enotnost. Opraviti imamo z določeno vrsto sinergije, pri kateri organizma ne moremo obravnavati v ločitvi od njegovega okolja. Pomen predmetov v okolnem svetu je na primer odvisen od zgradbe posamičnega organizma. Stol se na primer meni ponuja za to, da se nanj usedem, mravlji pa se ponuja za plezanje. Od tod postaja razvidno, da pri ekologizmu ni smiselno govoriti o razdelitvi na organizem ter na njegov okolni svet, na subjekt in objekt, kot temu običajno pravimo. Zanimivo je tudi to, da ekologizem načeloma obravnava človeka kot enega od mnogih vrst organizmov, ki mu pač pripada tudi zanj značilen okolni bivalni svet. Sam ekologizem pa kljub vsemu, tako se zdi, morda še ne more podati zares zadovoljivega modela duševnosti.

Zato lahko ta kratek pregled modelov duha sklenemo z enim predlogom, kako bi lahko filozofija pomagala pri izdelavi še bolj ustreznega modela, kot pa smo ga imeli doslej. Na ta način bo postala nekoliko jasnejša tudi vloga kognitivne filozofije v okviru splošnega podjetja kognitivne znanosti. Filozofija lahko namreč pokaže na določene modele, ki jih je sama v svojem razvoju že bila izdelala, ter jih lahko ponudi v razmislek pri izboljšavi sedaj obstoječih modelov duševnosti.

Organska enotnost

Videli smo bili, da še obstajajo določene težave pri zares ustreznem modeliranju duševnosti, ne glede na to, da nam je zadnji razvoj modelov nevronske mreže prinesel precejšen napredek in doslej morda neslutene možnosti. Zato predlagam, da izboljšamo našo skico modela duševnosti s predlogom Organske Enotnosti, ki nastopa, kot ga sam razumem, v temelju fenomenologije oziroma pojavoslovja. Ta model je med drugim za nas pomemben zato, ker je bil v oporo tudi delom Franceta Vebr, najboljšega slovenskega filozofa, in predstavnika fenomenologije. Fenomenologija oziroma pojavoslovje temelji na POJAVIH, ki so razumljeni kot akcidenčne celote, ki imajo substanco za svoj lastni del.

Tako vsaj pojave lahko razumemo pri Brentanu kot začetniku pojavoslovja. Naj zgornjo opredelitev na kratko razložim. Pojavi so celote, opazovani so kot nekaj samostojnega. Niso pa nujni, zato so naključni ali akcidenčni. Pojava kot sta mačka ali misel o mački sta seveda naključna, in ne nujna. Vendar pa je pojav pravzaprav prej misel o mački kot pa mačka. Jasno je vsaj to, da nas v okviru modela duševnosti ne more v toliki meri zanimati mačka kot taka, pač pa prej misel o mački. Če pa je pojav misel o mački, potem je nadalje jasno, da mora biti to misel kogar koli že, denimo moja misel, ali pa tvoja misel. Torej terja misel na mačko kot pojav nekega podpornika, mislečega, denimo mene. Temu oporniku pojava bomo rekli substancia, saj je za obstoj pojava bistven, torej substancialen: brez opornika v substanci pojav ne more obstajati. Če tebe ni, tudi tvoje misli ne more biti. Ne glede na to, da je pojavu v oporo substancia, torej nek organizem, pa je pojav od tega organizma vseeno še neodvisen, vsaj obravnavati ga moramo kot neodvisnega, če nas že zanima pojavoslovje.

Iz zgornjega razmisleka bo tudi razvidno, da so pojavi pravzaprav organske enotnosti. Tako so organske enotnosti pravzaprav akcidenčne celote, ki imajo substanco (in nič drugega) za svoj lastni del. Dodati je potrebno zgolj še, da pojavi glede na pojavoslovje niso psihološke bitnosti. Pravzaprav po Brentanovem mnenju ne obstaja misel, ampak obstajajo zgolj posamične stvari, po latinsko *res*. Torej obstaja misleci-na-mačko kot posamična stvar, ne obstaja pa misel na mačko kot od substance odvisna zadeva.

Kaj nam vse to lahko pove pri modeliranju duha? Videli smo, da so modeli duha človeka sprva predstavili kot zgolj miselno bitje. Nato pa je bil človek s pomočjo nevronske mreže predstavljen kot bitje, ki se odziva na dražljaje v svojem okolju. Ekologizem je skušal organizem in njegovo okolje predstaviti kot celoto. Vendar pa šele naša izposoja pri pojavoslovju bolj natančno pokaže, kako naj nadalje opišemo razmerje med organizmom in pojavom, če želimo dobiti ustrežnejši model duha. Vsak pojav mora biti modeliran tako, da se v njegovem središču nahaja substanca kot njegov lastni del. Seveda na ta način filozofija ni pokazala, kako naj natančno izdelamo izboljšani model duha. Usmerila je zgolj k razmišljanju, kaj so doslejšnji modeli morda zanemarili in kaj je potrebno dodati, da bi prišli do bolj ustreznega modela duševnosti. Sedaj morajo zopet priskočiti na pomoč znanosti, kot sta psihologija in umetna inteligenca, da bi pridobili ustrezen model duha. Toliko na kratko, bolj v ilustracijo, glede ene od možnih smeri dejavnosti kognitivne filozofije. Ni težko videti, da je njen napor zares usmerjen v pojasnitev spoznavnih zmognosti ter v izboljšavo doslejšnjih modelov te pojasnitve. Konec koncev vidimo, da kognitivno filozofijo ne zanima nič drugega kot razlaga spoznavnih zmognosti te največje uganke vseh uganek, človeka. Vsi skupaj se trudimo, da bi prišli do integriranega modela duševnosti.

Zdravorazumska psihologija

Marsikomu se lahko zdi, da se kognitivna znanost, v njenem okviru pa tudi kognitivna filozofija, vse preveč odmakneta od načina, kako ljudje zares razmišljajo. Temu načinu so v modroslovnih razpravah vzdeli naslov zdravorazumska psihologija. Zdravorazumska psihologija ima zelo veliko razlagalno moč in včasih omogoča neverjetno natančna predvidevanja. Tako se s teboj pogovarjam po telefonu: "Kdaj pride iz Maribora v Ljubljano?", ti pa odvrneš "Jutri ob desetih.", in nato zares pride. Zanimivo je, da je zdravorazumska psihologija, četudi je njena natančnost včasih precej omejena, uporabna predvsem za tisto, čemur smo bili prej dejali višje spoznanje, predvsem za modeliranje procesov sklepanja. Zato so jo z veseljem sprejeli nekateri klasični računalniški modeli duševnosti.

Na drugi strani pa drži, da je veljavnost pravil zdravorazumske psihologije precej oddaljena od idealnega poteka. Zato bi sam dejal, da morda lahko zdravorazumsko psihologijo še najustrezneje modeliramo z mešanico višjih in nižjih spoznavnih procesov.

Kako pa bi bilo v tem primeru z modelom Organske Enotnosti? Model Organske Enotnosti nam ne odgovarja v tolikni meri na vprašanja po obliki sklepanja (Modus Ponens) in zanesljivosti sklepanja (hevrstika), ampak bolj na vprašanja, kako so posamični pojavi sploh možni, kako lahko nastopijo kot intencionalne, na nekaj usmerjene bitnosti. Odgovor je brentanovski: ker so pojavi pravzaprav Organske Enotnosti. Nekdo nekaj namerava vprašati, ko te vpraša "Kdaj pride iz Maribora v Ljubljano?". Sam mislim, da je brentanovska razlaga združljiva z ekologizmom. Vendar pa je to že naslednja zgodba.

II. ANALITIČNA FILOZOFIJA IN FENOMENOLOGIJA

Povzetek

Marsikdo je že slišal za analitično filozofijo, prav tako pa je morda tudi nekaj malega zvedel o fenomenologiji. Običajno sta analitična filozofija in fenomenologija dojeti kot nasprotujoči si filozofski šoli. Ko bom skušal preseči to nasprotje, bom mimogrede na kratko

govoril tudi o tem, kako sam razumem analitično filozofijo in fenomenologijo. Nato pa bom skušal pokazati, da nista nasprotni, temveč da je edino pravilno razumevanje fenomenologije mogoče zgolj na analitičnem temelju. Še več, fenomenologija (kot tudi večina drugih pomembnih filozofij danes in v zgodovini) je zvrst analitične filozofije. Le pozaba na izvorni pomen pojma fenomen ali pojav pri nekaterih sodobnih fenomenologih je omogočila docela neupravičeno ločitev fenomenologije od analitične filozofije. Zato bom skušal pojasniti zlasti pojem pojav, in sicer na izvornih fenomenoloških mereoloških temeljih.

Razprava s Hribarjem o pojavih.

Naj pričnem z opisom nedavnega dogodka ter z nekaj razmišljanji ob le-tem. Pred kratkim je k meni zašel Tine Hribar, ki zase trdi, da je fenomenolog. Povedal sem mu, da se zadnje čase tudi sam kar ukvarjam s fenomenologijo. Pokazal sem mu povzetek članka o fenomenologiji in organski enotnosti. Tam sem seveda omenil tudi pojave. Takoj je pripomnil nekaj takšnega (njegovo opombo bom skušal predstaviti v obliki argumenta): "Tebe zanimajo pojavi. Vendar pojavi niso področje fenomenologije. Pojavi so empirični, fenomenologijo pa zanimajo fenomeni oziroma idealna bistva."

Sam sem ga vprašal, ali se mu ne zdi, da so fenomeni pravzaprav pojavi in nič drugega. V svojih študentskih letih sem v Parizu poslušal nekega profesorja, ki je bil zatrdil, da uporabljamo tujko vselej tedaj, ko ne želimo nič povedati. To sem si bil zapomnil, in odtlej skušam vsak pojem razložiti kot je le mogoče na razumljiv način. Zato sem, ko sem razmišljal o tem, kaj fenomenologija pravzaprav je, najprej spoznal, da je to veda o pojavih, kajti fenomen ni nič drugega kot zgolj tuj izraz za pojav. V tem smislu sem fenomenologijo poslovenil z izrazom pojavoslovje. Dobro bi bilo, če bi se ta izraz udomačil, kajti v tem primeru bi pač bolje kot doslej vedeli, o čem govorimo, ko razpravljamo o fenomenologiji. Govorimo o pojavih in veda, ki se ukvarja s pojavi, je pojavoslovje. Fenomeni so torej pojavi in nič drugega. Z vpeljavo izraza pojav tako vemo, o čem pravzaprav govorimo. Vendar pa s tem še ni rečeno, da je odgovor na vprašanje, kaj je pravzaprav pojav, preprost. Prav lahko se pripeti, da je odgovor zapleten. Nekaj te zapletenosti bom skušal odplesti kar sedajle.

Začeti na začetku: pojavi sprva niso idealni, ampak so izkustveno podprti

Poglejmo sedaj, kaj pravzaprav trdi Hribar, in kakšen ugovor mu lahko ponudimo v razmislek. Hribar najprej trdi, da so pojavi, oziroma fenomeni, kot jih sam imenuje, idealni. Če so idealni, pa niso empirični.

Kaj naj to pomeni? Kot sam v prvem približku razumem pojave, in kot jih razume večina, so pojavi pač nekaj, neke bitnosti, ki se pojavijo. Tako sta - zopet zgolj v prvem približku, ampak vendarle, knjiga in mačka dva pojava. Vsakomur je jasno, da sta to dva različna pojava. Prvi pojav je potiskan in ga učenjak spoštljivo prebira. Drugi pojav pa med drugim lovi miši. Denimo, da so pojavi (oziroma fenomeni, kot jim pravi Hribar) zares idealni in da nimajo nič z empirično navlako konkretnih knjig in mačk. Naj bo tako. Vendar bo v tem primeru Hribar težko razložil, glede na kaj se razlikujeta idealna pojava knjige in mačke. Jaz sam vidim zgolj eno možnost, da razložimo, kako se pojava razlikujeta. I, tako pač, da so pojavu knjiga v oporo konkretne knjige in da so pojavu mačka v oporo empirične dlakave mačke. Če Hribar razpolaga s kakšno boljšo razlago, na podlagi česa se pojava knjiga in mačka razlikujeta, bi bilo pošteno, da jo obelodani. V pričakovanju odgovora si lahko ogledamo še nekatere dodatne Hribarjeve motive.

Preden se jih lotimo, naj sam pokažem svoje karte: zdi se mi pošteno, če pričnemo z razpravo kateregakoli problema, ki se ga lotimo, na njegovem začetku, s kot je le mogoče enostavnimi primeri. Kajti le če je zagotovljen trden začetek, je mogoče pozneje smiselno nadaljevanje zgodbe. Ob tem pa se, kot sem dejal, prav lahko izkaže, da enostaven začetek skriva bolj zapleten razplet zgodbe. Mimogrede bi dejal, da je takšno eno temeljnih vodil analitične filozofije.

Naturalizem in psihologizem

“Začetnik fenomenologije in pravi fenomenolog je Husserl. Husserl je kritiziral naturalizem ter psihologizem”, je nadalje ugotavljal Hribar.

Vse to je napačno, na nepravem mestu preveč poenostavljeno, ali pa kvečjemu zgolj deloma točno.

Priči, začetnik fenomenologije oziroma pojavoslovja ni Husserl, ampak Brentano. Brentano je bil učitelj Husserlu, kot tudi še marsikateremu pomembnemu filozofu. Tako Meinongu iz Gradca, učitelju najpomembnejšega slovenskega filozofa Franceta Veبرا. Brentano je uvedel razpravo o fenomenih ali pojavih in Husserl jo je zgolj prevzel ter po svoje predelal.

Nadalje, ko je Husserl sam postavljaj temelje fenomenologije, je to storil docela naturalistično, in sicer na Brentanovi sledi. Sam Husserl je bil sprva izrecno naturalist v filozofiji. To ni toliko presenetljivo, če obenem vemo, da je bil pravzaprav po izobrazbi naravoslovec in se je želel posvetiti matematiki. Šele srečanje z Brentanom ga je pripeljalo do tega, da se je odločil za filozofijo. Naturalistične teze je najprej izdelal za področje števil. Po Husserlovem mnenju imajo vsa števila empirični temelj v izkustvenih pojavih. Tako so najpomembnejša števila do vključno dvanajst, saj so nam le-ta neposredno izkustveno dostopna in temelje na števnih predmetih: na sedmih knjigah, ali pa zopet na konkretnih petih mačkah. Večja števila so navezana na takšno določno podlago, imajo pa sama svoj neodvisni način obnašanja. Poleg tega naturalistični Husserl za razlago števil uporablja mereologijo ali nauk o delih in celotah. Brez mereologije sploh ne moremo razumeti pojavoslovja, zato si bomo morali njene temelje tudi tukaj na kratko ogledati.

Pozneje je Husserl res zasnoval fenomenologijo, denimo v svojem delu o pojavoslovju kot o strogi znanosti. Takrat in še pozneje se je večkrat odrekel naturalizmu in psihologizmu. Husserl nikakor ni enostaven mislec, saj je med drugim napisal celo skladovnico beležk in predavanj. V njegovem razvoju moramo razlikovati najmanj štiri v temelju različna obdobja. Kot rečeno, je bilo prvo obdobje naturalistično, naslednja obdobja pa je izpeljal z vse večjimi, neupravičenimi ter neutemeljenimi odmiki od Brentanovega izvornega dojetanja pojavov.

Zgolj drobna, a vendarle temeljna podrobnost naj pokaže neutemeljenost Husserlovih postopkov, glede katerih ga je Brentano izrecno kritiziral. Eden Husserlovih poznejših bistvenih metodoloških predlogov je postavljanje zunanjega sveta v oklepaj, tako imenovana epohe. Najprej imamo živo mačko kot empirični izkustveni pojav. Vendar pa moramo ta izkustveni pojav postaviti v oklepaj. Odreči se moramo kakršnikoli sodbi o tej naši kosmati mački, da bi lahko z vrsto postopkov pričeli do idealnega bivanja pojava. Kaj pa to odmišljanje oziroma postavljanje v oklepaj pomeni? Na žalost nekaj docela neutemeljenega, saj imamo najprej trditev, kot “Tole tukaj je mačka”. Če nekaj takega trdimo, se pač obvežemo dejstvu, da obstaja mačka, da ima izraz pomen ter da mu lahko pripišemo resničnostno vrednost, da je bodisi resničen ali pa neresničen. Torej je vse tako, kot da bi imeli pred izrazom predpono

“Trdim da, obvezujem se na dejstvo, da...”. Skratka, trdim, da je tole mačka, s svojo trditvijo se obvezujem na dejstvo, da je tole mačka. Postopek postavljanja v oklepaj pa izbriše takšno trdilno in obvezujočo moč izraza. Tako lahko izrekamo karkoli, ne da bi se ob tem glede česar koli obvezovali.

Husserl je res nastopal proti naturalizmu in psihologizmu. Da je nastopal proti naturalizmu, kot smo pravkar videli, ni bila njegova posebna krepost. Poleg tega pa je bil v večini svojih obdobjih naturalist. To velja tako za njegovo že omenjeno zgodnje obdobje, kot pravzaprav tudi za njegove wittgensteinovske, na skupnosti (intersubjektivnosti) zasnovane razprave o življenjskem svetu, ki se kar rogajo naslovu knjige “Kartezijske meditacije”. Kot rečeno, je glavna teza knjige napad na stališče o Descartovski zavesti. Pozni Husserl je dal neposredno možnost razvoju v svet obrnjene organizmične Heideggrove biti-v-svetu tu-biti. Poleg tega pa je tudi iz njegovih še najbolj idealnih in transcendentnih obdobjih razvidno, da Husserl ni nikoli opustil utemeljenosti svojih razmišljanj v izkustvenem, predvsem vidno pogojenem svetu. Ko govori o zornih kotih, je to najprej treba razumeti dobesedno kot govorjenje o organizmovem vidnem zbiranju podatkov v okolju. Torej, ne glede na to, če je Husserl sem ter tja v svojih obsežnih spisih neutemeljeno nastopal proti naturalizmu, je sam ves čas ostal neke vrste naturalist. Prav gotovo so ga zanimale različne empirične znanosti, tako kot tudi druge fenomenologe. Spomnimo se zgolj na Brentanovo poznavanje fizike ter na njegovo zasnovanje psihologije kot empirične (in tudi eksperimentalne) znanosti. Ali pa na Merleau-Pontyjevo poznavanje eksperimentalne psihologije likov.

Kaj pa psihologizem? Husserl je res odklanjal psihologizem. Vendar pa to ni kaj posebnega, saj kot vem, noben pomemben pojavoslovec ni pristajal na psihologizem.

Analitična filozofija: metoda, naturalizacija

Ob tej polemiki s pojavoslovjem se nam seveda zastavlja vprašanje, kaj je analitična filozofija in kaj pravzaprav tukaj počne. Obljubil sem namreč, da bom trdil, kako je fenomenologija pravzaprav zvrst analitične filozofije.

Analitično filozofijo bom tu opredelil zgolj na kratko, saj sem več o tem pisal že drugje. Zlasti je treba vedeti, da analitična filozofija pravzaprav ni neka posebna smer ali stroka, kakršni sta denimo fenomenologija, ali zopet ontologija. Analitična filozofija je najprej metoda, ki jo lahko uporabljamo bodisi v fenomenologiji, spoznavni teoriji, v ontologiji, ali pa zopet kje drugod. Glavna metoda analitične filozofije je, kot pove že sam njen naziv, analiza. V tem smislu imamo opravka z analizo pojmov ter argumentov na nekem področju. Sam bi temu klasičnemu razumevanju analitične filozofije želel dodati, da je ustrezna analitična filozofija pravzaprav naturalistična, in sicer v smislu, da se zanima za znanost, ali pa da svoje pojmovne izsledke podkrepi z uporabo rezultatov znanosti.

Če tako gledamo na zadevo, pa se kaj kmalu izkaže, da lahko med analitične filozofe prištevamo skoraj vse pomembne filozofe v zgodovini, tako Aristotela kot Tomaža Akvinskega, pa zopet Descartesa, Kanta in Brentana. Vsi ti filozofi so uporabljali kot svoje glavno orodje argument in pojmovno analizo, ki so jo pogosto podkrepili še z interesom za znanost svojega časa. Glede argumentov in pojmovne analize je dovolj pogledati katerikoli tekst omenjenih filozofov. Glede zanimanja za znanosti pa naj zgolj omenim, kako je Aristotel pravzaprav sam ustvaril skoraj vse znanosti svojega časa. Pa še kartezični produkt in Kant-Laplaceovo hipotezo naj navržem.

S tega stališča gledano sta bila tudi Brentano in Husserl naturalista (prvi je imel znanstvene rezultate v psihologiji in drugi v matematiki), razprava v njunih knjigah pa se pozornemu bralcu kaj kmalu in v večini primerov izkaže za argumentativno podprto in analitično.

Fenomenologija: pojavi

Kot prvi približek razlagi pojavov sem omenil knjigo in mačko. Zakaj naj bi to bila pojava? Enostavno zato, ker se pač pojavita v svetu.

Premislek nam pokaže, da so nekateri pojavi sestavljeni iz svojih delov po večji nujnosti kot pa so drugi. Tako je mačja noga v večji meri lastni del mačke, kot pa je mizina noga lastni del mize. Premislek nam pokaže, da lahko mizino nogo nadomestimo s precejnejšim številom podobno oblikovanih stvari. Mačjo nogo pa lahko nadomestimo zgolj z zelo omejenim številom drugih mačjih nog. Razlog je v tem, da mačje telo kot celota genetsko prepozna nogo kot svoj del, pri mizi pa česa podobnega ne bomo opazili.

Pojavi so neke vrste enotnosti. Lahko opazimo, da je pojave mogoče razvrstiti glede na merilo, kako so te enotnosti, celote, sestavljene iz svojih delov. Prav gotovo obstaja razlika med tem, kako so enotnosti sestavljene v primeru organizmov, kakršen je mačka, ter zopet proizvodov, kakršen je miza.

Mačka je gotovo bolj kompakten pojav kot miza, saj je mačka organska enotnost, je organizem.

Takšen je lahko zgolj začetek razprave o pojavih v smislu pojavoslovja.

Mereologija

Doslej smo zatrđili, da je temeljna za razprave o pojavih veda o celotah in delih, oziroma mereologija. *Meros* pomeni grško del. Mereologija pa je nasploh tudi temelj za pojavoslovje ali fenomenologijo. Pojavi so za pojavoslovje celote, že iz enostavnega razloga, ker morajo biti v ospredju zanimanja pojavoslovja (podobno kot so kemične zadeve v ospredju zanimanja kemije). Ogedali smo si tudi že nekaj primerov celot in njihovih delov. Noga je del mize, noga je del mačke, dan je en del celotnega koledarskega leta. Postavlja se vprašanje, kako lahko razmerje med deli in celotami razložimo pri pojavih, kot jih uvaja fenomenologija.

Brentanovsko in aristotelovsko dojemanje pojavov.

Glede odgovora na to vprašanje se moramo napatiti k Brentanu kot začetniku pojavoslovja oziroma fenomenologije.

Za Brentana so pojavi celote, in sicer so pojavi zanj akcidenčne celote, ki imajo substanco za svoj lastni del. Ravno kar povedano zagotovo terja nekaj pojasnil.

Kamen, mačka in misel na mačko so lahko kandidati za pojave. Pravi pojavi pa so po Brentanovem mnenju lahko zgolj psiholški pojavi. Torej bi bil pojav med zgoraj naštetimi zgolj misel na mačko. Vendar tudi to ni čisto ustrezno. Pravi pojav ni misel, ampak misleča-stvar.

Pojdimo še enkrat zlagoma. Dejali smo, da je pojav celota. To pomeni, da je pojav samostojen. Vendar pojav ni samostojen na način, kot je to denimo s Fregejevo mislijo, ki je neodvisna od svojih nosilcev. Brentanovski pojav je samostojen, vendar še potrebuje nosilca. Nosilec pa je lahko zgolj določeni organizem, kakršen je človek, ali pa zopet opica. Pojav kot celota je nekaj naključnega, saj ni nujno, da obstaja. Zato mu lahko rečemo

akcidenca. Tako je moja misel o mački akcidenčna celota. Vendar pa lahko moja misel o mački obstaja zgolj v primeru, ko jo mislim jaz sam. Torej potrebuje pojav za svoj obstoj podporo nekega organizma. Takšni podpori organizma, po kateri pojav obstaja, bomo dejali substanca, saj je organizem bistven, substancialen za obstoj pojava.

Naslednji razmislek pokaže, da je pri organizmih, kakršen je mačka, pa tudi pri knjigah, vselej več delov. Mačka ima tace in rep in brke. Knjiga ima eno stran in drugo strani in platnice. Brentanovski pojav pa ima zgolj en sam lastni del, in sicer substanco. Kako naj to razumemo?

Kot smo dejali, bi bila misel približek k Brentanovskemu pojavu. Misel kot celota pa obstaja lahko zgolj v primeru, če jo nekdo misli, če jo na primer jaz mislim. Jaz sem v tem primeru, ko mislim misel, substanca misli. Poleg tega pa moja celota, ki je misel, nima drugega lastnega dela: za del ima zgolj mene kot substanco. Če vzamemo pojav kot celoti ta lastni del, substanco, misel kot pojav ne obstaja več.

Reizem: fenomenologija proti Aristotelu

Misel, sem dejal, pa ni pravi primer brentanovskega pojava. Pravi primer brentanovskega pojava je misleča-stvar, želeča-stvar. Kako lahko Brentano pride do podobnega sklepa?

Zlasti je skušal začetnik pojavoslovja Brentano poudariti pomembnost pojavov. Ravno zato je vsakemu pojavu dejal stvar. In to je tudi mislil, zanj je vsak pojav konkretna stvar, oziroma latinsko *res*. Zato se Brentanov nauk imenuje reizem. Reizem pa je postavljen v nasprotju z Aristotelom.

Aristotel je namreč na substanco in akcidenco gledal drugače kot Brentano. Za Aristotela je substanca neodvisna. Jaz torej na primer obstajam neodvisno od svojih misli. Moje misli in lastnosti so odvisne od mene v tem smislu, da so zgolj nekakšni naključni dodatki k mojemu obstoju, k meni kot substanci.

Brentano pa kot rečeno postavlja na prvo mesto pojave. Zato so vsi pojavi zanj konkretne stvari, in zanj ne obstajajo odvečne in od substanc odvisne bitnosti, kakršne so lastnosti in misli. Ravno zato pravi Brentano, da obstajajo zgolj misleče-stvari, ne pa misli.

Ugovori in odgovori

Na tem mestu bi lahko kdo ugovarjal, da je obdobje reizma pri Brentanu zgolj en in morda celo nepomemben del njegovega opusa. Prav tako bi lahko dejal, da moje dojetje pojavov nekako vključuje organsko enotnost ter da česa takega ni mogoče najti v fenomenologiji.

Kljub temu da so Brentanovi učenci, kot sta Husserl in Meinong, poslušali mlajšega Brentana, ko reizem še ni bil toliko v ospredju, pa je mereologija kot podlaga reizma bila docela prisotna že v njegovem zgodnjem obdobju, kar je denimo razvidno iz Brentanovih predavanj o metafiziki.

Na drugo pripombo bi odvrnil, da je organska enotnost prisotna v celotni fenomenologiji. Spomnimo se zgolj Husserla, pri katerem pojavi obstajajo zgolj skozi zavest. Zavest je vsekakor substanca, ki terja obstoj organizma. Kljub temu da je substanca ali zavest temelj pojava, pa sama substanca ni identična s pojavom. Organsko enotnost zasledimo docela jasno tudi pri Heideggru v delu *Bit in čas*, saj je tam tu-bit jasno na mestu organizma, po katerem svet šele pridobi svoj smisel. Tu-bit oziroma organizem je torej substanca, skozi katero svet šele je. Nadalje je jasno, da je eksistencialist Sartre prav tako v temelj pojavov postavil obstoj ali eksistenco.

Pravilno razumevanje fenomena oziroma pojava nam predoči analitično filozofijo kot edino, ki nam lahko pojasni pojavoslovje ali fenomenologijo

Ko smo skušali razumeti fenomenologijo, smo pričeli s predstavitvijo pojava. Izkazalo se je, da je za razumevanje pojava temeljna mereologija. Mereologijo pa lahko ustrezno poda zgolj analitična filozofija. Morda bi bilo še bolj primerno reči, da je pomembna za razumevanje pojava in pojavoslovja primerna metodologija, s katero razpolaga analitična filozofija. Zato lahko morda na koncu sklenemo, da omogoča pravilno razumevanje fenomenologije zgolj analitična filozofija. To pa ni nič tako nenavadnega, saj sta se tvorca pojavoslovja, kakršna sta Brentano in Husserl, nedvomno vzgledovala pri najbolji filozofski metodologiji.

Antropološki temelji znanosti

BORUT OŠLAJ

POVZETEK

V članku zagovarjam poleg teze, da je znanost z religijo, mitologijo in filozofijo mogoče primerjati samo horizontalno in ne vertikalno, tudi hipotezo, da specifične lastnosti racionalističnega pojma niso prvič zaznavne šele v pojmu logosa, antične ekonomije in ostalih posebnosti starogrške civilizacije, temveč že v specifikah židovske religije, ki sama pomeni odločilni preobrat znotraj zgodovine religij. S tem da izvorov znanosti ne iščemo samo v filozofiji in mitologiji, temveč tudi in predvsem v religiji (židovski), s tem problematiziramo znanost na njeni antropološki ravni; le-to pa skušamo predstaviti kot najbolj plodno izhodišče pri reševanju njenih problemov, v katere je zašla predvsem v 20. stoletju.

ABSTRACT

THE ANTHROPOLOGICAL FOUNDATIONS OF SCIENCE

In the article, alongside the idea that science may be compared with religion, mythology and philosophy only on a horizontal and not a vertical level, I also advocate the hypothesis that specific characteristics of the rationalistic notion of science (linearity of progress, quantification, abstraction...) are not only first perceived in the concept of logos, ancient economies and other particularities of ancient Greek civilization, but also already in the specifics of the Jewish religion which in itself is a revolution within the history of religion. Since the origins of science can be found not only in philosophy and mythology but also, and above all, in religion (Judaism), science is thus hindered on the anthropological level; and it is this level that we are trying to present as the most promising point of initiation for solving the obstacles it now faces, especially as of the twentieth century.

UVOD

Človek je v svoji zgodovini razvil zelo razlikujoče se načine spoznavanja in mišljenja, ena od teh oblik je znanost.¹

Znanost ni apriorni način spoznavanja, ki bi bil že vnaprej vpisan v temelj človekove narave, saj bi jo v tem primeru ne razvila samo zahodna civilizacija, temveč tudi vse ostale. Možen ugovor bi lahko bil, da predstavlja naša civilizacija doslej najvišjo stopnjo v razvoju, ki jo je človek dosegel, in da potemtakem starejše civilizacije do znanosti - zaradi zaostalosti - niso mogle priti. Ta ugovor pa je mogoč samo, vkolikor smo se že vnaprej odločili za zahodno ideologijo napredka, ki more zaradi svoje legitimnosti v predhodnih spoznavnih oblikah (religija, mitologija, ...) videti nek kontinuiran razvoj, ki se mora nujno končati v pojmu znanosti.

Že v samem dejstvu, da je človek razvil religijo, mitologijo, filozofijo, umetnost in znanost, se skriva antropološko jedro. Vse oblike spoznavanja je razvil človek kot zgodovinsko in ustvarjalno bitje. Vsaka od teh oblik je torej nujno zaznamovana z določeno mero relativnosti, tudi znanost, in morda celo predvsem ona, saj je prav znanost najbolj poudarjala svojo nadzgodovinsko držo.

Ena od nalog članka je prav ta, da pokažemo na zgodovinskost nadzgodovinske držbe znanosti, s tem pa jo eo ipso predstavimo kot antropološki problem, problem človeka kot zgodovinsko ustvarjalnega bitja.

Če problem znanosti zastavimo na tak način, potem je ni mogoče objektivno obravnavati znotraj njene lastne ideologije, oziroma okolja, ki to ideologijo ustvarja, temveč v širšem preseku z religijo, mitologijo, filozofijo, prav tako pa tudi ekonomijo in lingvistiko. Problem znanosti je treba nujno obravnavati v povezavi z religijo, mitologijo in filozofijo, delno pa tudi umetnostjo; saj edino tovrstna horizontalna primerjava lahko pokaže, ali je morda v zaporedju religije, mitologije, filozofije in znanosti res na delu kontinuiteta napredovanja človekovega spoznanja, ali pa meja med njimi ni tako ostra in vertikalna. Vprašati se je celo mogoče, ali ni morda v jedru znanosti ohranjena filozofija, in še več, celo religija in mitologija?

Feyerabend, ki sicer ni začel procesa demistifikacije znanosti, ga pa je nedvomno pripeljal do najbolj radikalnih zaključkov, je v znanosti videl ideologijo, ki se bistveno ne razlikuje od mitologije. "Znanost je torej dosti bližja mitu, kot je to filozofija znanosti pripravljena priznati. Ona je ena izmed številnih form mišljenja, ki jih je razvil človek, in ne nujno najboljša. Napadalna je, bučna, nesramna, toda inherentno superiornejša je samo za tiste, ki so se že odločili v korist določene ideologije ali ki so jo sprejeli, ne da bi raziskali njene prednosti in omejitve."² Feyerabend ima nedvomno prav, ko zapiše, da je znanost osvojila svet s silo in ne z argumentom;³ konec koncev se vzpon moderne znanosti prekriva z zadušitvijo kulturne avtonomije nezahodnih ljudstev in plemen. "Prevzgoja" le-teh pa se prične najprej na religiozni ravni. Prastaro vero staroselnicov nasilno nadomesti krščanstvo in s tem pripravi odločilne pogoje za neoviran razvoj po poti zahodne civilizacije.

1 Ko govorim o pojmu znanosti, mislim na njegovo klasično razumevanje, ki temelji na kavzalnem zakonu. Nove vsebine, ki jih je dala pojmu znanosti kvantna mehanika, le-tega spremenijo na nekaterih ključnih mestih, tako da tukaj o tem pojmu brez pridržkov ne moremo več govoriti.

2 Paul Feyerabend: Protiv metode, Veselin Masleša, Sarajevo; 1987, str. 287 (od tod citiramo - Feyerabend: Protiv).

3 Feyerabend: Protiv, str. 288.

V nadaljevanju članka bom zagovarjal tezo, da predstavlja židovska religija, ki ohrani svoje bistvene lastnosti tudi v krščanstvu, religiozno osnovo znanosti, še več, brez židovstva znanosti sploh ne bi bilo.

Razmerje znanosti in mitologije bomo obravnavali z naslednjimi ključnimi pojmi: kvantiteta-kvaliteta, prostor-čas, zrenjsko mišljenje, logos, subjekt-predikat, identiteta-razlika.

Za razvoj same znanosti je razmeroma pomemben razvoj od kavzalnega principa (vse ima svoj vzrok) do kavzalnega zakona (enaki imajo enake posledice).⁴ Ta razvoj predstavlja nekakšno grobo ogrodje, znotraj katerega je mogoče obravnavati prehod od mitosa k logosu.

Pri razmerju znanosti in ekonomije se bomo naslanjali predvsem na Alfreda Sohn-Rethla. Pojmi: blagovna menjava, denar, trg, abstrakcija, duševno in telesno delo, naravoslovje, družboslovje.

Problem razmerja filozofije in znanosti je predvsem problem vprašanja metafizike. Znanost stoji na stališču, da se absolutno razlikuje od metafizike. Za Wittgensteina so bili vsi tisti stavki pri katerih ne poznamo kriterija resničnosti, nesmiselni. S tem je Wittgenstein usodno odprl pot neopozitivizmu, ki je filozofijo (metafiziko) postavil pred zasramovalni steber. Nesmiselnost stavkov metafizike pa za Wittgensteina ni pomenilo nič pejorativnega, nasprotno, metafizika je bila zanj še pomembnejša, zakaj ona kaže tisto, česar znanost ne more nikoli izreči. Wittgensteina z ostalimi neopozitivisti družijo to, da verjame v obstoj bistvene razlike med znanostjo in metafiziko. Danes pa je ta razlika že bistveno manj vidna; s tem je postalo razmerje znanosti in filozofije spet aktualno. Predvsem se spet zastavlja vprašanje odnosa logos - duh (duh razumem kot nekavzalni, nediskurzivni, intuitivni, čustveni, sinhroni način spoznavanje). Filozofija se ne odreka ne enemu ne drugemu, znanost pa se je oklepala izključno prvega. Toda pri kvantni mehaniki, ki ne raziskuje predstavnega sveta, se začne med logosom in duhom vzpostavljati ravnovesje.

Znanost vse do danes ni odgovorila na prav nobeno bistveno življenjsko vprašanje človeka. Življenjska situacija (človek kot psihološki in družbeni subjekt v razmerju do okolja) je tako osupljivo mnogovrstna, da je znanstveni jezik, ki je skrajna abreviatura vsakdanjega jezika, ne more nikoli zajeti, še več, niti približati se ji prav ne more. Če znanost človeku ne pomaga neposredno, ali mu pomaga vsaj posredno s tehnološkim razvojem, medicino in kemijo? Pretok in hitrost informacij sta že dosegla zgornjo mejo predstavljalivosti, toda po drugi strani so mediji vzeli človeku toliko časa, da zaradi tega zelo trpi njegovo socialno in družinsko življenje. Življenje čedalje manj izkuša neposredno, in čedalje bolj posredno prek medijev. Namesto da bi življenje živel, se vanj samo še vživlja, postaja abstrakten. Moderna, na znanosti temelječa tehnologija človeku sicer prinaša udobje, jemlje mu pa določene lastnosti, ki sestavljajo njegovo bistvo. Znanost torej tudi posredno, v tem oziru, ne pomaga, da bi človek naprej razvijal svoje bistvene kvalitete. Res je, da medicina ozdravi marsikatero bolezen, ki je v prejšnjih stoletjih stala človeka tudi njegovega življenja; toda po drugi strani je moderni način življenja (v ozadju katerega v mnogočem stoji kemija) povzročil nove neozdravljive bolezni, pred katerimi je znanost nemočna. Človek danes doživi večjo starost kot prej, toda ali se je s tem podaljšalo tudi njegovo življenje, ali pa morda samo njegovo životarjenje. Kvantiteta in kvaliteta sta si danes vsaka sebi. Ker pomeni kvantiteta paradigmo sodobne znanosti, ta zaradi tega že apriori ne more povečati kvalitete človekovega življenja.

4 Ob tem se bomo predvsem naslanjali na knjigo *Mythos und Logik im 20. Jahrhundert*, avtorja Michaela Hochgesanga.

Ali to pomeni, da znanosti preostane samo še raziskovanje objektivne stvarnosti, iskanje resnice v univerzumu? Toda ravno najbolj eksaktna vseh znanosti, fizika, je v kvantni mehaniki prispela do tiste stopnje, kjer se objektivni in subjektivni svet mešata do neprepoznavnosti, kjer se takorekoč rušijo vsi postulati, na katerih je znanost stala in gradila. Znanstvena objektivnost, eksaktnost, preverljivost se izkažejo za fantazmo, za nekaj, kar je relativno in subjektivno.

Paradoks propada klasičnega pojma znanosti pa je v tem, da ni propadla zato, ker bi bila premalo človeška, temveč ravno nasprotno, bila je preveč človeška, le da si je domišljala, da to ni.

OD MITOSA K LOGOSU

Razlika med kavzalnim principom in kavzalnim zakonom je ena tistih, ki nam omogoča razumeti nekatere temeljne razlike in podobnosti med mitosom in logosom. Na njih je v zelo dobri študiji opozoril Michael Hochgesang (*Mythos und Logik im 20. Jahrhundert*). Toda, da bi bil prehod iz ene oblike kavzalnosti v drugo - tisto, ki omogoči znanost - razumljiv, je treba pritegniti v polje raziskave poleg mitosa še nekatere aspekte primitivnih religij, židovske religije in ekonomije.

a) Kavzalni princip

Kavzalni princip, po katerem je "vsako bivajoče povzročeno"⁵, je značilen tako za logos, oz. znanost, kot tudi za mitologijo. Ta princip "ustreza tako mitičnemu kot logičnemu mišljenju".⁶ Znano je, da v mitološkem svetu ne obstaja nobena stvar ali dogodek brez svojega vzroka, čeprav ta kavzalnost seveda ni empirična, temveč magična. Če skušamo biti bolj natančni, potem o vzroku, ki je logična kategorija, v mitičnem svetu ne moremo govoriti, zakaj tam je šlo vedno za nekega "mitičnega storilca", skratka za konkretno, enkratno bivajoče, z določeno kvaliteto (ki ni kvantitativna) vsebino. Mitični človek je obseden s kavzalnim instinktom, saj za vsakim, navidez tudi najbolj naključnim dogodkom, najde magičnega storilca. Ta seveda ni, tako kot pozneje vzrok, kvantificiran, abstrakten in od človeka ločen, temveč ravno nasprotno, kvaliteto določen in usmerjen na človeka; je antropomorfen, je del njegovega zavestnega univerzuma. Mitični vzrok ima svoj smisel.

Tisto, kar je za mitičnega človeka kavzalnost, ni vedno kavzalnost tudi za logičnega. Mitična zavest namreč povezuje tudi istosmiselne dogodke, ki se hkrati pripetijo na različnih krajih. Jung imenuje to sinhronost. Zgodilo se je že, da je nekdo sanjal, da mu je umrl prijatelj. Naslednji dan je izvedel, da se je to tudi dejansko zgodilo, in sicer v času njegovih sanj. V tovrstnih primerih je očitno, da ne gre za vzrok in posledico, ki si sledita v nekem časovnem razmaku, temveč za prekrivanje v času, za istočasnost.⁷ Predstava sinhronosti je bila mitičnemu človeku nekaj povsem normalnega. Sinhronosti si zahodni človek ne more kavzalno razložiti, saj kavzalnost predpostavlja prostor in čas, sinhronost pa ju ravno ukinja. Mitični človek, ki je verjel v magične sile, si je lahko tovrstne pojave zelo hitro razložil in

5 Michael Hochgesang: *Mythos und Logik im 20. Jahrhundert*, Verlag C. H. Beck München, 1965, str. 14 (od tod citiramo - Hochgesang: *Mythos*).

6 Hochgesang: *Mythos*, str. 14.

7 C. G. Jung: *Sinhronost: načelo nevzročnega povezovanja*, v *Tumačenje prirode i psihe*, Globus Zagreb, 1989, str. 24-25 (od tod citiramo - Jung: *Sinhronost*).

s tem našel vzrok-storilca. Jung dokazuje, da so sinhronistični pojavi zelo odvisni od afektov, čustev, medtem ko je vzročnost razumska. Ker je bil odnos mitičnega človeka do sveta neprimerno bolj čustven kot razumski, to še toliko bolj potrjuje njegovo dovzetnost za razumevanje tovrstnih pojavov. Mitična zavest najde skratka vzrok tudi tam, kjer vlada za logično zavest popolno naključje - ker pač ne zna misliti sinhrono.

Vprašati se je treba, kje je vzrok temu, da je bil za mitično zavest storilec vedno konkreten, individualen, oblikoven. Razlog temu najde Hochgesang v načinu mišljenja mitičnega človeka, ki ga imenuje "zrenjsko mišljenje" (Anschauliches Denken)⁸. Po njegovem mnenju tega mišljenja ni mogoče povsem ostro ločiti od zaznavanja, zato je predvsem vezano na konkretne, časovno- prostorske situacije. "Za zrenjsko mišljenje, še posebej velja to za misel v pred-logičnem času, je vse vezano na nek kraj, tudi nevidno je vselej mišljeno krajevno."⁹ Predstave se razvijajo izključno v obliki podob (Gestalttypen), bodisi so te človeške, demonske, božje. Poudarjanje individualnega pa "ni začetek, temveč vrhunec zrenjskega mišljenja"¹⁰. Tudi sam pomen besede *mythos* je v celoti povezan s tem mišljenjem. "V objektivnem smislu pomeni 'mythos' toliko kot 'besedo'. Toda tukaj ni mišljena preiščena, preračunana smiselna beseda, temveč resnična in dejanska. *Mythos* je stvar sama..."¹¹ V mitičnem univerzumu ima vsaka stvar, vsak dogodek, vsaka beseda, življenjsko - konkretno podobo. Vse, tudi nadčutno, se zanj pojavlja v čutnih podobah zrenjskega mišljenja. Nič mističnega ni tukaj, vse je stvarno in oprijemljivo. Tudi mitična kavzalnost je povsem ujeta v meje predstavnega univerzuma mitične zavesti. Zrenju dopušča, da ostaja pri mnogopomenski, mnogooblikovnosti videnega; ne teži za tem, da bi posploševala, individualno raznolikost univerzuma pušča nedotaknjeno. Toda kljub slepeči raznovrstnosti individualnih podob, kljub temu da si ne prizadeva, da bi to mnogovrstnost sistematično uredila, okrajšala in abstrahirala, svet mitične zavesti ni kaotičen in nesmiseln. Nasprotno, ta svet je hiperkonsistenten, saj je vsak mitični pojav, vsak vzrok-storilec, vsaka stvar naperjena na klan, pleme ali ljudstvo; govori o njegovi preteklosti, o njegovem nastanku in njegovih rodovih, povezuje ga z mitičnim časom začetka in ga tako osmišlja. Vsaka stvar tukaj pojasnjuje človeka, njegov nastanek in propad. Vsaka posamezna, individualna podoba je usmerjena na celoto, je zaradi celote, vsak posamezni košček lesa ali kamna nosi v sebi vse gozdove in vse gore. Del in celota sta v mitični zavesti neločljivo povezana.

Če vzamemo za primer totemizem, lahko vidimo, da se v navidez povsem partikularnem koščku izrezljanega lesa ali oblikovanega kamna, v podobi živalskega ali rastlinskega prednika, zrcali celotni univerzum, da je v tem koščku lesa ali kamna vsebovana celotna zgodovina nekega klana, in to ne simbolično, temveč dejansko. Tudi magija temelji na istem principu del-celota, saj že samo en sam las zadostuje da tistega, ki ga je izgubil, uročimo, zakaj tudi v lasu je skrit cel človek.

Celotni mitični univerzum je kavzalno - sinhrono povezani cikel, ki se neskončnokrat ponavlja. Ta svet ni prostorsko-linearen, ki bi se izgubljal v neskončnosti, temveč časovno-ciklični, ki vedno znova propada in spet nastaja. Vsaka posamezna stvar, ki ima sveto obeležje, je center, ki onemogoča, da bi cikel iztiril.

Del v mitičnem univerzumu ni število, ni kvantificiran in razosebljen, temveč je kvaliteten, in predvsem to je prispevalo k stabilnosti mitičnega sistema. Mit in kvantiteta

8 Hochgesang: *Mythos*, str. 7.

9 Ibid.

10 Hochgesang: *Mythos*, str. 8.

11 Walter F. Otto, v Hochgesang: *Mythos*, str. 12.

nimata nič skupnega. Vsak delček je bil kvaliteta zase, nezamenljiv z drugim, in vendar nesoč v sebi celoto.

b) Kavzalni zakon in logos

Kavzalni zakon (enaki vzroki imajo enake posledice) je tesno povezan z nastankom in razvojem tistega, kar imenujemo s splošnim izrazom "logos". Za logos je pomemben seveda tudi kavzalni princip, to pa kaže, da logos ni neka povsem nova kvaliteta glede na mitos, temveč da neposredno izide iz njega in tudi marsikaj ohrani. Tisto, kar logos najbolj zavezuje mitosu, je splošni pojem kavzalnosti. Šele specifična vrsta kavzalnosti - kavzalni zakon - predstavlja eno od tistih značilnosti logosa, ki ga hkrati naredijo za nekaj radikalno novega glede na mitologijo. V mitično zrenjskem mišljenju ni bil možen noben kavzalni zakon, "zakaj v mitičnem svetu ne obstajata dva a-ja, ki bi lahko imela enake učinke. Vsaka podoba je bila sicer z drugo primerljiva, toda nikoli zamenljiva".¹² Kavzalni zakon predpostavlja enake "a"-je, in šele tedaj je mogoče govoriti o enakih posledicah. Z drugimi besedami je mogoče reči, da gre pri prehodu od mitosa k logosu, od kavzalnega principa h kavzalnemu zakonu za prehod od kvalitete h kvantiteti, zakaj vsak x ni več nezamenljiva kvalitetna entiteta, temveč abstraktna, števna, brezsmiselna kvantiteta. X nima več smisla na sebi, temveč samo še v odnosu na nekaj drugega, za katerega je vzrok. Števne entitete niso med seboj samo primerljive, temveč tudi zamenljive; več "a"-jev je predpogoj logičnega mišljenja. Kvantifikacija.

Toda kako pride do pomnožitve "a"-jev?

Hochgesang zapiše: "Odločilni mejnik pri prehodu od mitičnega k logičnemu je razvoj predstave o absolutni identiteti. Ta pomeni izključitev vsake prostorske in časovne perspektive. Z zajetjem absolutne identitete postane predstava časovno in prostorsko razrešeni pojem, iz mnogopomenskega nastane enopomensko. Iz zrenjskih spreminjajočih se razmerij med predstavami nastajajo trdni nezrenjski odnosi med pojmi."¹³

Poleg te težnje k identiteti, pa zaznamuje prehod k logosu tudi neka novonastala razlika, ki je vezana na jezik. Gre za razliko subjekta in predikata.

Hochgesang dokazuje, kako je mitično zrenjsko mišljenje predpostavka za nastanek jezika. "Vse do poznih razvojnih in dekadentinih stopenj se je v številnih jezikih ohranilo, da se stvari v besedah pojavljajo kot delujoče in trpeče...tudi da imajo kot prava živa bitja svoj spol... Toda jezik gre še naprej od mita in vidi žive podobe tudi v rečeh, ki jih imamo sicer za mrtve. Mi pravimo, 'reka teče', 'strela udari', in ne samo, da tako pravimo, mi mislimo tudi tako v smislu mitične kavzalnosti."¹⁴ Kavzalne zveze mitičnih bitnosti so najbolj na delu prav v besedah, oz. jeziku; in tega mitičnega karakterja se jezik ni nikoli povsem znebil.

V čem je mitičnost,¹⁵ če rečemo in mislimo, da "reka teče"? Predstavljajmo si, da vidimo reko, ki teče. Dejstvo je, da imamo pred seboj nek enoten pojav, ki sam na sebi ne kaže razlike med nečim, kar je subjekt (reka), in tistim, kar se giblje, predikatom (teče). Pred seboj imamo neko gibajočo se gmoto. Mitična zavest, ki je v svojem zrenjskem mišljenju podobotvorna, teži k temu, da nek enoten pojav "substantivira", oz. imenuje, in s tem individualizira. Toda ker ga s tem zakoliči in tako omrtvi, mu zato šele naknadno (v predikatu) podari gibanje. Gibanje, ki je v bistvu edino, kar imamo pred očmi, ko zaznavamo

12 Hochgesang: Mythos, str. 17.

13 Hochgesang: Mythos, str. 115.

14 Hochgesang: Mythos, str. 10.

pojavnost, postane tako nekaj drugotnega. Mitična zavest pojav najprej ustvari, si ga priliči kot individualnega, personificiranega sogovornika, in mu šele naknadno, za nazaj - v predikatu - vrne njegovo bistvo. Hipertrofija mitičnega kavzalnega instinkta povzroči, da se enoten pojav razdeli na subjekt in predikat, reka postane tako vzrok temu, da teče. Stavek "reka teče" je čisti analitični stavek, saj je predikat že vsebovan v pojmu.

Ekonomičnost mišljenja je tista, ki nek enoten pojav najprej razdeli, nakar to mitično delitev ohrani v jeziku. Človekova težnja, da vse pojave individualizira in imenuje, ima najbrž svoj vzrok v človekovi zavesti. Sama zavest se namreč človeku kaže kot izvor vseh akcij (Jaz), telo pa ima na drugi strani samo videz izvrševalca. Ne glede na to, ali je razlika med zavestjo in telesom dejanska ali ne, zavest spontano po svoji meri substantivira okrog sebe vse pojave; najelementarnejši akt tega substantiviranja pa je imenovanje. Ime je glede na nek pojav abstraktum, ki je dodan od zunaj. Takoj, ko si zavest ustvari sogovornika, ga avtomatično podvoji. Z ozirom na dejstvo, da kitajski jezik te podvojitve ne izpelje, temveč dojema pojave kot enotne procese, lahko sklepamo, da akt podvojitve ni nekaj, kar bi bilo apriori vpisano v človekovo naravo kot nujnost, temveč ima svoje konkretne zgodovinske razloge.

Vrnimo se nazaj za Zahod. Mitična zavest pa razlike med subjektom in predikatom vendarle ne loči zavestno. Predpostavke razlikovanja ohrani v jeziku, vendar jih na zavstni ravni ne izpelje do konca, tako kot logika. V mišljenju mitičnega človeka je to razlikovanje sicer latentno prisotno, toda subjekt in predikat ostajata med seboj neločljivo povezana.

Pojem absolutne identitete ter zavestno razlikovanje subjekta in predikata sta tisti dve značilnosti, po katerih logos sploh je logos; kot smo videli, pa je splošni pojem kavzalnosti (kavzalni princip) mitičnega izvora.

Vrnimo se za trenutek k vprašanju jezika. Rečeno je bilo, da je zrenjsko mišljenje predpostavka jezika, saj so besede vse do danes ohranile svoj mitični karakter. Če zdaj postavimo jezik med mitos in logos, potem je brez večjih težav mogoče ugotoviti, da služi jezik najprej in predvsem mitičnemu zrenjskemu mišljenju in ne logičnemu, saj "so jedro nekega jezika stavki delovanja in dogodkov, in ne logične sodbe".¹⁵ Če je jezik besedno mišljenje, potem je logika nebesedno mišljenje, saj abstrahira od žive vsebine in neposrednosti besed v jeziku. Logos kot preiščena in preračunana beseda, ki naj izrazi nekaj umnega, triumfira v pojmu; na tem temelji celotni zahodni racionalizem in njegova kvintesenca znanost. Toda kljub temu, da je logos nebeseden in nejezikoven, da se distancira od mitične oblikotvornosti in njenih podob, pa v sebi kljub temu ohrani mitično kavzalnost in antropomorfno delitev subjekta in predikata, ki jo radikalno izpelje do konca. V tem smislu logos gotovo izvira iz mitosa in se ga prav gotovo ne bo mogel nikoli povsem znebiti. "To nejezikovno mišljenje je mogoče primerjati s skokom ribe iz vode. Prihaja iz zrenjskega in jezikovnega, samo občasno se lahko nejezikovno giblje, in mora spet nazaj v zrenjsko in jezikovno."¹⁷ O nemoči logičnega mišljenja kot osnove znanosti bomo več spregovorili v

15 Če rečemo, da je razlika med subjektom in predikatom mitičnega izvora, potem je treba izraz "mitično" jemati z določeno rezervo, saj je denimo kitajska kultura z "mitosom" neprimerno bolj povezana kot evropska, pa vendar kitajski jezik ne pozna delitve na subjekt in predikat, kjer bi predikat gibal subjekt, tako kot v indoevropskih jezikih. Mitos skratka ni enoličen pojem, ki bi ga bilo mogoče brez pridržka, v vseh njegovih razsežnostih, poljubno uporabljati za vse obstoječe in minule civilizacije.

16 Hochgesang: Mythos, str. 133.

17 Alfred Sohn-Rethel: Duševno in telesno delo, Krt, Ljubljana, 1983, str. 37 (od tod citiramo - Sohn-Rethel: Duševno in telesno).

nadaljevanju članka, zaenkrat pa nas še vedno zanima sam fenomen prehoda od mitosa k logosu.

Dejali smo, da poleg razlike subjekta in predikata prevzame logos od mitosa tudi kavzalnost, toda kavzalnemu principu sam še doda kavzalni zakon. Že sama beseda "zakon" govori o tem, da imamo tukaj opraviti s posploševanjem, oz. poskusom redukcije mitične mnogopomenskosti na logično enopomenskost. Šele več "a"-jev omogoča enake posledice.

Zdaj bom poskušal predstaviti hipotezo, s katero je vsaj delno mogoče pojasniti, od kod izvira ta zgodovinski preobrat, ki je edinstvenost številnih entitet skrčil na eno samo in ki je hkrati nedvomno prispeval tudi k zavestni razdelitvi subjekta in predikata. Gre za problema stare židovske religije in blagovnega gospodarstva v antični Grčiji. Začenjamo s prvim.

Za predžidovske religije je bilo značilno, da pri njih o pojmu vere še ni bilo mogoče govoriti. Predpostavka za vero je namreč neka distanca, prepad, zavestna razlika; šele znotraj razlike lahko vznikne fenomen vere, ki ima izrazito sintetično funkcijo. Da bi bilo o sintezi, združevanju mogoče govoriti, je torej najprej potrebna razlika. Do zavestne ločitve med človekom in bogovi pa v predžidovskih religijah še ni prišlo. Spomnimo se samo na Homerja, v katerega delih je ohranjena mitologija in religija Krete in Miken. Prav tako velja to za vse starejše in primitivne religije, ki so vse po vrsti politeistične in ciklične. V njih je človek skupaj sodeloval pri uničenju in ponovnem ustvarjanju kozmosa. S tem, da je enkrat na leto sodeloval pri kozmogonijskih obredih, je bil eo ipso tudi sam postavljen v illud tempus stvaritve, sam je postal eden izmed bogov, ki so ustvarjali svet in človeka. Ciklizem kozmogonij je skrbel, da je bil človek v nenehnem stiku z viri življenja.

Z Abrahamovo vero pa se pred nami odpira nek popolnoma nov svet. Bog se tukaj razodeva kot oseba, kot neka od človeka ločena eksistenca, ki ukazuje, kaznuje in odpušča. Ločitev človeka od boga povzroči razkol, v katerega se lako naseli edino vera. Med Bogom in Abrahamom se odpre prepad, radikalni prelom kontinuitete. Posamezne bogove, ki so prej skupaj s človekom bivali na točno določenih krajih (reke, morja, gozdovi, gore...), nadomesti en sam, abstraktni Bog v abstraktnih nebesih. Točka, kjer mnogopomensko prvič v zgodovini postane enopomensko, se torej ne zgodi šele ob rojstvu logosa v stari Grčiji, temveč že pri Abrahamu. Pojem identitete je židovski pojem in ima svoj izvor v religiji, oz. v specifičnem procesu le-te.

Možno bi bilo seveda reči, da je znotraj židovske religije že na delu sam logos, vendar bi bilo potem zaradi neodpravljljive razlike med religijo in logiko težko ali pa sploh nemogoče začrtati mejo med logičnim in religioznim znotraj židovske religije in pokazati, od kod in zakaj naenkrat ta tujek v njej. Zato se bolj nagibam k hipotezi, da so specifični procesi znotraj religioznega življenja (razlogi za te spremembe so še vedno nejasni) med drugim pripravili tudi pogoje za nastanek logosa.

Če tako gledamo na nastanek logosa, potem v njem samem ni nič originalnega in povsem novega, saj po eni strani črpa iz specifičnosti mitološke naravne govornice, po drugi strani pa iz židovske religije. Razlika med religijo, mitologijo in logiko ni načelna, temveč kontinuirana.

Pandan abstraktnemu Bogu židov je v logiki abstraktni "a", absolutna identiteta. Toda v naravi tako židovske religije kot logike je neka ekonomija mišljenja, ki okrajšuje in poenostavlja bogastvo konkretnega sveta (in to so primitivne religije neprimerno bolj točno odslikavale) tako dolgo, dokler ga ne zajame v neki namišljeni abstraktni entiteti. Razlika med prvo in drugo je samo v tem, da religiji v podobi abstraktnega Boga to tudi uspe, medtem

ko je to za logiko, zaradi njene specifičnosti, neskončni proces. Židje imajo zato en sam abstractum, logika jih ima (na njeno žalost) vse polno.

Tudi razlika med subjektom in predikatom, ki je in potentia prisotna že v govoricu, se dejansko ne radikalizira z logiko, temveč prav tako že v židovski religiji.

Tako kot sta subjekt in predikat v navadni govoricu še skupaj, tako kot sta skupaj človek in bog v predžidovskih religijah, se zdaj z ločitvijo človeka in boga pri Židih ločita tudi subjekt in predikat. V predžidovskih religijah ne vemo nikoli natančno, kaj je subjekt in kaj predikat, kaj je substativirano ime in kaj gibalno, kdo človek in kdo bog (predvsem v različnih iniciacijskih, magičnih in kozmogonijskih obredih, sta se človek in bog pogosto zlila v nerazločljivo celoto). Pri Židih pa postane Bog nedvomni subjekt, tisto imenovano (čeprav se v začetku ne sme izreči), negibno bistvo človeka, sam človek pa postane predikatni gibalec, božje telo. Tako kot židovska religija razdeli enotno človeško bistvo na dušo in telo, na subjekt in predikat, tako to stori tudi logika na formalni ravni, le da bolj radikalno. Seveda pa je razlikovanje med subjektom in predikatom za logiko le začetek vseh ostalih številnih delitev (predvsem gramatičnih in na njih temelječih).

Ekonomija je naslednje pomembno področje, skozi katerega je mogoče opazovati vplive na razvoj logosa. Najdlje je šel pri tovrstnih raziskavah Alfred Sohn-Rethel v svojem delu "Duševno in telesno delo", ki obravnava nastanek blagovne produkcije v antični Grčiji. Osrednji fenomen predstavlja funkcija denarja, ki ima po njegovem prepričanju odločilne posledice za ločitev med duševnim in telesnim delom, subjektom in predikatom, človekom in naravo, in pomeni nenazadnje tudi začetek kvantificiranega naravoslovja. Logika, matematika, filozofija in naravoslovna znanost izvirajo po njegovem mnenju v celoti iz fenomena antične ekonomije. To stališče je najbrž pretirano, saj nam je, upam da, uspelo pokazati, da ima logos v marsičem izvor že v mitologiji in religiji. Nedvomno pa je dala antična ekonomija odločilni zagon naravoslovnemu načinu mišljenja.

Na tem mestu se ne mislimo spuščati v razlage nastanka blagovnega gospodarstva, zato si oglejmo le nekaj najpomembnejših poudarkov iz Sohn-Rethelove knjige.

Denar kot odepitev, natančneje "postvarela osamosvojitve blagovne forme"¹⁸, neposredno prispeva k ločitvi telesnega in duševnega dela. Delo proizvajalčevih rok ostaja kot nepomembno v ozadju, saj vrednost njegovemu proizvodu določa trg. Brezčasna menjalna abstrakcija, ki je utelešena v denarju, postane dejanska vsebina produkta. Ne konkretni produkt, njegova abstraktna menjalna vrednost, izražena v denarju, postane nosilec resničnosti. Toda, kakor je abstrakten denar, tako je abstraktna tudi ta resničnost. V obdobju naturalne zamenjave delitve med duševnim in telesnim delom ni bilo, saj je človek zamenjal svoj produkt neposredno za produkt sočloveka, brez abstraktnih posredovanj. Delo rok se je neposredno zamenjavalo za delo rok.

Predpogoj blagovne menjave je privatna lastnina, ki namesto kolektiva poudarja posameznika. Na tem mestu bi želel potegniti trojno vzporednico z židovsko religijo.

Poudarjanje privatnosti in privatnega se namreč spet pojavi najprej v tej religiji. Pojem boga kot osebnega Boga prej ni bil znan. Če je bilo v predžidovskih religijah osnovno razmerje med bogovi in plemenom ali kakšno drugo organizirano skupino, se v židovski religiji to kolektivno razmerje skrči na osebno razmerje človeka do Boga (Bog Abrahama, Bog Izaka, Bog Jone...). Nikoli se ni tako zelo krepilo družinsko življenje, kot prav tedaj, hkrati s tem pa se je vzpostavila razlika med družino in družino, ki prej nikoli ni bila tako

¹⁸ Hochsant: Mythos, str. 10-11.

izpostavljena. Za razliko od kolektivne lastnine, se je začela samodejno drepiti privatna lastnina. Pa tudi sicer je znano, da je Jahve vzpodbujal k materialnemu bogastvu.

"Blagovna produkcija se začne, kjer se konča kolektivno delo občestvenega načina produkcije."¹⁹ Le-to pa se je dokončalo prav z židovstvom.

Tudi v primeru duševnega in telesnega dela lahko najdemo izvor že pri Židih in njihovem ločevanju med dušo in telesom. Tretjo vzporednico pa nam ponuja sam pojem denarja. Sohn-Rethel govori precej o družbeno sintetični funkciji denarja: "Abstraktificirana enotnost sveta kroži kot denar med ljudmi in omogoča njihovo povezanost v eno družbo."²⁰ Tisto, kar je denar v primerjavi z naravno zamenjavo, je Jahve v primerjavi s totemom; gre za razmerje med abstraktnim in konkretnim. Če je totem vedno predstavljal konkretno žival in rastlino in se je nahajal v središču sveta (plemena), potem je židovski Bog popolnoma abstraktno bitje, ki je hkrati povsod in nikjer. Brez tveganja je mogoče parafrazirati Sohn-Rethla in zapisati: Abstraktificirana enotnost sveta kroži kot Jahve med ljudmi in omogoča njihovo povezanost v eno družbo. Kot si skuša vsak trgovec nabrati čim več denarja zase, tako si prizadeva vsak Žid imeti čim boljše odnose z Bogom. Mislum, da ni nemogoče trditi, da ima tudi ekonomija svojo religiozno podlago v židovstvu.

Dejstvo, da so Židje trgovsko in ekonomsko najbolj uspešen narod, nikakor ni presenetljivo, temveč je povsem dosledna realizacija specifičnih nastavkov židovske religije.

Naslednja pomembna delitev, ki jo prinaša ekonomija, je ločitev človeka in narave, subjekta in objekta. Na trgu "se narava udejanja kot moč, ki je natančno ločena od človeške sfere in se nahaja izven vsake skupnosti s človekom, gre za moč narave kot golega objektnega sveta".²¹ Narava se skozi gibanje menjalne abstrakcije izkaže za goli materialni objektivi svet, svet, "iz katerega se je človek kot subjekt umaknil".²² Narava ni več smoter sam po sebi, temveč postane sredstvo abstraktnega gibanja. Vse kar je telesno, izgubi tako dostop do resnice.

Problem narave kot objektnega sveta pa je neposredno povezan z naraščajočo kvantifikacijo življenja, ki ga neposredno krepi blagovno gospodarstvo. "Ekonomske pojeme vrednosti, ki je njen rezultat, označuje popolno odsotnost kvalitativnosti in možnost čisto kvantitativnega diferenciranja..."²³ Že samo dejstvo, da se kolektivna lastnina podredi privatni, da se celota razdeli na dele, prinaša s seboj namesto kvalitete kvantiteto; eno se razdeli na mnogo, mnogo pa se najlažje uredi na kvantificiranih - števnih razmerjih. Dejstvo, da postane narava od človeka ločeni objekt in naraščajoča kvantifikacija življenja, sta po Sohn-Rethelovem prepričanju glavna vzroka za kvantificirano znanost naravoslovja, kjer si človek kot abstraktni, od narave ločeni subjekt domišlja, da lahko, ravno zaradi te ločitve, objektivno raziskuje naravo. Tudi matematika in logika sta zanj utemeljeni v brezčasni kvantitativni strukturi tržne menjave. Da je imela antična ekonomija določen vpliv, morda celo zelo velik, na nastanek brezčasnih struktur logike in matematike, to nedvomno drži; toda pretirano je reči da izvirata izključno iz zgodovinsko pogojene blagovne menjave. Logika, matematika in znanost niso relativne zato, ker bi bile utemeljene v ekonomiji, temveč so relativne toliko, kolikor je relativen sam človekov proces, ki teče od religije in

19 Sohn-Rethel: Duševno in telesno, str. 77.

20 Sohn-Rethel: Duševno in telesno, str. 61.

21 Sohn-Rethel: Duševno in telesno, str. 68.

22 Sohn-Rethel: Duševno in telesno, str. 68-69.

23 Sohn-Rethel: Duševno in telesno, str. 46.

mitologije, prek ekonomije do logike, pri čemer pa nobena faza ne pomeni preloma s predhodno, saj razlika med njimi ni načelna, temveč kontinuirana. Ima pa Sohn-Rethel nedvomno prav, ko pravi, da je uporaba teh kvantificiranih, abstraktnih pojmov "za karkoli drugega kot za naravo vsekakor samo njihova zloraba. Ti pojmi so slepi za družbeni svet ljudi kot subjektov."²⁴

Za novonastali človekov odnos do narave pa je pomembno še nekaj; ta namreč ne dojema več narave ciklično temveč linearno. Mitični, ciklično vračajoči se čas, sredi katerega je stal človek (v središču sveta), nadomesti v antični Grčiji postopoma Evklidov kvantificirani linearni prostor, ki se izgublja v neskončnosti. Človek tukaj ni več v središču sveta, temveč je iz njega izločen, narava se mu kvečjemu prikazuje samo še kot empirično zasnovani linearni prostor, ki se izgublja onstran meja zmožnosti človekove vizualne percepcije. In tudi v tem primeru se prehod od ciklizma k linearizmu prvič pojavi v židovski religiji. S tem, da se je človek oddaljil od Boga, oz. Bog od človeka, je bil hkrati ustvarjen nek linearni prostor, ki je zahteval premostitev. Celotna človekova psiha je od tega trenutka podrejena tovrstni linearnosti, na koncu katere jo čaka obljubljeni cilj. Mitični človek je bil v središču, on sam je bil cilj; že zato ideja napredka znotraj mitičnega ciklizma ni bila mogoča. Tudi če pogledamo ikonografijo tlorisa krščanskih cerkva, vidimo, da jim najbolj ustreza longitudinalni - vzdolžni tip, medtem ko so bili templji, v sicer že desakralizirani politeistični rimski religiji, centralni. Ko stopimo v krščansko cerkev, prostora ne moremo več zajeti z enim samim pogledom, sredine ni več, zdaj se pojavi nekaj novega, cilj v obliki oltarja, kjer je shranjeno Kristusovo telo. Vernika na poti k oltarju dobesedno silijo ritmično razvrščeni stebri ob strani več ladijskih bazilik.²⁵ Celotna filozofija in znanost se gibljeta na tej linearni prostorski strukturi do "resnice", ki ju čaka na koncu opravljene potu, ali pa vsaj v smeri proti njej. Tudi sam pojem resnice ima svoj smisel samo v strukturi linearnega neskončnega prostora. Tak prostor pa je seveda že sam na sebi posebej primeren za delitve, kvantifikacije in popolno odsotnost kvalitete. Z raztegnivijo zemeljskega prostora v neskončnost, izgubi svet svoj krajevno oblikovani red. Razesredičenje sveta je predpogoj za logos in spremljajoči analitičen, abstrakten in kvantificirajoč način mišljenja.

Upam, da nam je tako uspelo pokazati vsaj nekaj motivov, ki so bili, če že ne odločilni, pa vsaj spremljajoči, istosmiselni - enako naravnani pojavi ob nastanku logosa. O "nastanku logosa" je mogoče govoriti samo pogojno, saj so njegove temeljne značilnosti (identiteta, subjekt-predikat, človek-narava, kvantiteta, linearnost, abstrakcija...) vse prej kot njegove lastne. Logos ne vznikne naenkrat v izgotovljeni podobi kot fantom iz črne noči; veliko prej je samo skupno ime za nenavadne procese, ki so se začeli znotraj same religije, za specifične mitične lastnosti (kavzalnost, govorica), ki so bili v antični Grčiji, vzpodbujeni z blagovnim gospodarstvom, privedeni do zavesti. Pri čemer pa so dogodki na ekonomskem področju prej posledica prvih dveh razlogov, kot pa samostojni tretji dejavnik.

V tem, pravkar opisanem procesu ne vidim nujno nekega pozitivnega razvoja, kjer bi logos predstavljal krono razvoja in bi v sebi sintetiziral pozitivno religije in mitologije. Veliko prej se mi zdi, da je šlo za nek, še danes nerazložljiv prelom znotraj religije, ki pa je s seboj, žal, prinesel tudi številne deformacije, ki so vodile predvsem v smeri človekovega odtujevanja od narave in samega sebe. S tega stališča sta religiozni svet in svet logosa med seboj primerljiva samo od židovstva naprej, medtem ko so predžidovske religije z logosom

24 Sohn-Rethel: Duševno in telesno, str. 75.

25 Pri opisu gre za starokrščanske bazilike.

popolnoma neprimerljive, gre za dve popolnoma različni "ideologiji", ob pomanjkanju vsakega argumenta, ki bi lahko odločil v prid ene ali druge. Ker pa je pojem "argument" vzet iz zakladnice logičnega univerzuma, je takšno stališče mogoče zastopati le, če smo se že vnaprej odločili za to "ideologijo". Če pa izhajamo iz antropologije, če izhajamo iz človeka, potem je odločitev mogoča, saj je življenje "predlogičnega človeka" neprimerno bolj celovito kot je življenje logičnega človeka, pri katerem se začne razkroj njegovih bistvenih lastnosti in njihova odtujitev v, od njega ločene, abstraktne strukture.

Na tem in takšnem logosu je zgrajena moderna naravoslovna kvantificirajoča znanost. Dejali smo že, da predstavlja dejstvo, da se je znanost razvila v Evropi, in ne morda na Kitajskem, ki je bila dolgo časa po odkritjih pred Evropo, dokaz, da je znanstveno-logična misel relativna spoznavna metoda, ki se je razvila v specifičnih življenjskih pogojih neke civilizacije in ni apriori vpisana v "koncept razvoja človekovega bistva". Kot je glavni razlog za to, da se je v Evropi razvila znanost, skrit v židovski religiji, je glavni razlog temu, da se na Kitajskem to ni zgodilo, v njihovi taoistični religiji, ki je ohranila vse značilnosti predžidovskih cikličnih religij.

Znanost je vse do začetka 20. stoletja verjela v vsemogočnost svoje spoznavne metode, nakar si je začela postopoma sama izpodkopavati tla pod nogami.

RAZKROJ KLASIČNEGA POJMA ZNANOSTI

Znanstvena metoda je doživela svojo nedvomno apoteozo pri pozitivistih in neopozitivistih. Vse temeljne poteze logosa, ki predstavljajo ogrodje znanstvene metode, so bile tukaj razumljene kot večne in nespremenljive.

Poglejmo si nekaj tipičnih pozitivističnih tez o znanosti.

- a) Vera v premoč logike nad zgodovino
 - b) Vera v napredek znanosti.
 - c) Sedanja znanost je norma za presojo racionalnosti v prejšnji znanosti.
 - d) Nadzgodovinski kanon znanosti (približevanje k resnici).
 - e) Znanost se prične pri dejstvih.
 - f) V znanosti se lahko odločamo med različnimi hipotezami z metodo logično - empirične verifikacije, oz. falsifikacije.
 - g) Dve teoriji sta med seboj vselej komenzurabilni.
 - h) Ostro razlikovanje med teoretičnimi in empiričnimi stavki.
 - i) Brez omenjenih kriterijev ni racionalnosti v znanosti.
 - j) Znanost bo napredovala, če se znanstveniki držijo teh pravil racionalnosti.²⁶
- a) Prepričanje, da logika ni podvržena zgodovinskim spremembam, je tukaj še vedno trdno. Nadzgodovinskost logike pa, kot smo videli, temelji na naraščajočem pomenu abstrakcije, ki ga je mogoče povsem jasno zgodovinsko lokalizirati na židovsko religijo in antično Grčijo.
- b) Tudi vera v napredek znanosti ima ideološko ozadje, in sicer v razsrediščnem linearizmu židovsko-krščanske religije in kvantificiranem grškem logosu (človek ni več

26 Andrej Ule: Zapiski iz predmeta Gnoseološki problemi znanosti, zimski semester 1986/87 (od tod citiramo - Ule: Zapiski).

povezan s celoto sveta, ta cilj je postavljen v illud tempus mesijanske prihodnosti, oziroma v pojem resnice, ki čaka znanost na koncu njene poti - obe strukturi sta identični).

c) Teza, da je sedanja znanost poklicana za presojo racionalnosti prejšnje znanosti, temelji na veri v napredek znanosti (b), ki naj bi bil kontinuiran. Nova znanost prevzame vsa pozitivna dognanja prejšnje in jo dopolni z novimi. Znanosti si kontinuirano sledijo z vedno novimi odkritji, dokler ne pridejo do popolne pojasnitve univerzuma, do resnice.

d) Nadzgodovinski kanon znanosti in vera v možnost približevanja k resnici; utemeljeno v a, b, c.

e) Prepričanje, da se znanost pričinja pri dejstvih, temelji na apriornem ločevanju teorije in empirije. To ločevanje pa ima svoj zgodovinski začetek v židovskem ločevanju duše in telesa, in ločevanju duševnega in telesnega dela, ki ga prinese s seboj antična ekonomija. Drugi vidik znanstvene iluzije, da se le-ta pričinja pri dejstvih, ima svoj vzrok v prepričanju, da je narava objektivni svet, ki je od človeka ločen. Objektivna, znanstvena raziskava narave pa je seveda možna le, če smo ob tem prepričani, da izhajamo iz dejstev narave same. Toda človek se od narave nikakor ne more dejansko ločiti; gre zgolj za ločitev na zavestni, ideološki ravni. Ta odtujitev je prvič izpeljana v židovski religiji.

V predžidovskih in primitivnih religijah je bil človek povezan s celoto narave bodisi prek bogov, ki so zastopali številne naravne pojave, ali pa na magično - animistični ravni, saj je bil prepričan, da je njegova duša sorodna dušam živali in rastlin; pravtako je verjel, da imajo dušo tudi nežive stvari. Toda potem, ko se razmerje človeka s celoto sveta in kozmosa v židovstvu zamenja z njegovim razmerjem do abstraktnega, osebnega Boga, se preneha njegovo neposredno razmerja do narave. Tako pride v ospredje človekov duhovni odnos do Boga, človekovo telesno, materialno razmerje do narave pa postane drugotnega pomena. Ta delitev pa je bila, kot smo videli, z vso brutalnostjo do konca izpeljana z razvojem blagovne menjave.

f) V znanosti se lahko odločamo med različnimi hipotezami z metodo logično - empirične verifikacije, oz. falsifikacije. Vera v to možnost temelji na ločevanju teoretičnih in empiričnih stavkov in na "objektivnem" razmerju do narave; utemeljeno v e.

g) Dve teoriji sta med seboj vselej komenzurabilni. Primerljivost teorij izhaja iz prepričanja o kontinuiranem razvoju znanosti; utemeljeno v b, c.

h) Ostro razlikovanje med teoretičnimi in empiričnimi stavki; utemeljeno v e.

i, j) Zahteva o "racionalnosti znanosti" pomeni toliko, kot vztrajanje na logičnih pravilih razuma, ki jih znanost razume kot večna. Pojem racionalnosti, kakor ga je uporabljal pozitivizem, ni kompatibilen s tistim, kar imenujemo z besedo razum, temveč docela izhaja iz tistega pojma logosa, ki, kot smo skušali pokazati, na specifičen način združuje nekatere posebnosti mitosa, židovske religije in antične ekonomije.

Pojem racionalnost je samo povzetek vseh navedenih pozitivističnih tez o znanosti, vse teze pa tvorijo notranjo vsebino tega pojma.

Rudolf Carnap, predstavnik neopozitivistične šole, docela zastopa navedeni racionalizem znanosti. V svojem delu s tipičnim naslovom "Logična struktura sveta" zagovarja tezo, da je ves svet mogoče izpeljati iz bazičnih podatkov (čutnih zaznav) in tako ustvariti zaprt deduktivni logični sistem, ki je bil glavna preokupacija vseh pozitivistov. Vse tisti stavki, ki se niso dali zvesti na elementarne, so bili zanj nesmiselni, to je metafizični; s tem sta bili odpisani vsa religija in filozofija. Tukaj imamo opraviti s poskusom tipičnega hiperkonsistentnega, totalizirajočega, ideološkega sistema; čim se namreč kdo postavi na stališče, da poseduje neko deduktivno popolno znanje, potem vrhovni principi tega znanja

postanejo nedvoumne resnice.²⁷ Tudi Carnapov poskus, da bi teoretične in empirične stavke povezal s korespondenčnimi pravili, je bil neuspešen, saj je bil zasnovan na številnih nedokaznih predpostavkah, ki so bile izključno teoretske.

Od tega trenutka naprej začenja pojem racionalnosti znanosti in njen realizem vidno izgubljati na svoji prepričljivosti.

Karl Popper, ki kritizira pozitivizem iz analitičnih izhodišč, še vedno sicer zastopa racionalnost znanosti, vendar pa kljub temu odpre nekaj novih vprašanj, ki temu pojmu prej škodijo kot koristijo, in tako v bistvu odpre proces postopne demistifikacije znanosti, ne da bi se tega povsem zavedal.

Prvi udarec pozitivizmu povzroči že s tem, ko zastavi vprašanje problema indukcije, kot glavnega orožja znanstvene objektivnosti. Njegov argument je mogoče povzeti z naslednjimi besedami: Iz tistega, kar vemo, lahko izpeljemo samo tisto, kar je v tem vsebovano, in ne tistega, česar ne vemo. Indukcijo razkrije kot prikrito dedukcijo.²⁸

Naslednji pomembni korak povzroči s tem, ko relativizira razliko med bazičnimi - protokolarnimi stavki in teoretičnimi stavki. Popper trdi, da pri protokolarnih stavkih nikoli ne gre samo za čisto izkustvo, ampak da le-ti vedno vsebujejo neko mikroteorijo. Zavoljo prepletenosti bazičnih stavkov s teorijo, so lahko le konvencije tiste, ki odločajo o tem, kateri stavki so bazični in kateri ne. Vendar pa se Popper izogne relativizaciji znanosti, ki bi temeljila na konvencijah s tem, da verifikacijo, kot pozitivni način preverjanja znanstvenih hipotez, zamenja z falsifikacijo. Teorije, ki so zgrajene na bazičnih stavkih, niso več konvencije, saj so podvržene falsifikacijam. Ker je Popper indukcijo zavrnil kot prikrito dedukcijo so zato zanj vsi zakoni nekakšne generalne hipotezne, ki jih ne moremo nikoli do konca potrditi, lahko jih samo zavrnemo. Ker pa mora imeti vsaka falsifikacija svoje objektivno, dokazljivo ozadje, na katerega se ob zavrnitvi neke hipoteze sklicuje, s tem Popper reši racionalnost znanosti. Tako kot pozitivisti, tudi on verjame, da znanost napreduje vedno globlje in globlje, čeprav se zaveda, da tak način predpostavlja metafizični pojem "poslednje resnice".

Čeprav Popper zamaje samozavest znanstveni metodi, pa se vendarle bori za njeno racionalnost. Po njegovem mnenju pomeni znanost utelešenje človekove racionalnosti; če bi se podrl pojem racionalnega napredka, bi postala znanost nekaj iracionalnega in s tem vse človeštvo.²⁹ Tovrstnih "groženj" z iracionalnostjo je bilo v filozofiji znanosti še nekaj (Lakatos), vendar bi želel ob tem poudariti, da so tovrstni stavki brez vsakršne vsebine; so čiste tautologije. To je enako, kot če bi nikomu zagrozili: Če se boš ločil, potem ne boš več poročen. Problem tovrstnih izjav je v tem, da se vnaprej (ideološko) predpostavi svetost pozitivne vsebine racionalnosti, s tem pa zadobi vse, kar se ne ujema s temeljnimi postulati racionalnosti nek zlovesč prizvok. Gre skratka za tipično ideološko frazo: kdor ni z nami, ta naj bo preklet.

Popprova precejšnja zasluga pa je vendarle v tem, da je poudaril, da ne obstaja ostra meja med teoretičnimi in empiričnimi stavki, da se subjektivni in objektivni svet pri opazovanju prepletata, da skratka človek od narave vendarle ni tako ločen, kot bi si to želela znanost v imenu objektivnosti. S tem pa je že narejen korak, ki abstraktne znanstvene, kvantificirane ločitve postopno preusmerja v smer dejanske, mitične neločljivosti človeka

27 Andrej Ule: O znanstveni pojasnitvi in ideološkem samoopravičevanju, Časopis za kritiko znanosti, št. 64-65, str. 167.

28 Ule: Zapiski.

29 Ule: Zapiski.

in narave. Spoznavno teoretski Robinzon se izkaže za znanstveno fantazmo, ki v človeku ne vidi konkretnega, z naravo povezanega bitja, temveč abstraktno entiteto.

Toda to stališče, ki je pri Poppru vendarle ostalo v povojih, doseže radikalnejšo izvedbo pri Quinu (**Willard van Orman Quine**). Quine v svojem delu "Two dogmas of Empiricism" dokaže, da je razlika med analitičnimi (teoretičnimi) in sintetičnimi (empiričnimi) stavki metafizična dogma empiristov. Trdi, da noben stavek sam na sebi nima določenega smisla, da se noben stavek ne more potrditi sam na sebi (analitični). Edini analitični stavki so zanj tautologije in kontradikcije. S tem zastopa Quine radikalno empiristično pozicijo. Čisti analitični stavki so čiste logične abstrakcije, ki jim v dejanskem svetu nič ne ustreza. Tistega neodvisnega, v samem sebi utemeljenega logičnega "a"-ja ni nikjer; s tem pa Quine že zaneti preplah pri zagovornikih racionalizma, še posebej ker mu nikakor ne morejo argumentirano odgovoriti brez sklicevanja na apriorne trditve.

Tudi teorije niso utemeljene v sami sebi, temveč so del neke širše celote, v kateri se pojavlja človekovo znanje. "Celotno naše t. i. znanje ali verovanje, začnši pri najbolj vsakdanjih vprašanih geografije ali zgodovine, tja do najbolj osnovnih zakonov atomske fizike ali celo čiste matematike in logike, je mreža, ki so jo spletli ljudje in ki le na svojih robovih stoji v stiku z izkustvom."³⁰ Znanstvene teorije predstavljajo samo en del človekovega znanja, ki je vedno podano v nekih celotah. Ne samo da postane razlika med teoretičnimi in empiričnimi stavki relativna razlika centra in roba, temveč postane relativna tudi razlika med znanstvenimi teorijami in običajnim človekovim znanjem. Človekovo znanje je podano v celotah (holizem); na začetku tega kontinuuma so stavki majhne kompleksnosti, na koncu pa so stavki kvantne in relativnostne teorije. "Tudi stavki filozofske ontologije imajo svoje mesto v tem kontinuumu in niso vnaprej izključeni kot nesmiselni. Razlike med njimi so prej v stopnji kot v zvrsti."³¹

Quineov holizem tako spet prebujata človekovo mitično bistvo celovitosti, kjer se opazovalec in opazovano stapljata, kjer so vse razlike neostre in kontinuirane. S tem ko Quine demaskira na absolutnih razlikah zasnovano logično blodnjo, ki si domišlja, da sta svet in človek zgrajena iz številnih posameznih in med seboj nepovezanih delov samo zato, da jih bo potem sama lahko poljubno razvrščala in sestavljala, ki si domišlja, da je človek v celoti svojega čutenja, zaznavanja in mišljenja, v celoti svojega razmerja do narave prav tako razslojen, kot so med seboj razslojeni zgodovinsko posredovani deli družbe, s tem v bistvu med prvimi nakaže antropološko izhodišče za razumevanje znanosti. Znanost tako podredi celoti človeka in pokaže, da ni nekaj bistveno novega in drugačnega, temveč da je le kontinuiran del celote človekovega znanja. S tem Quine, ne da bi o tem izrecno govoril, poudari mitično bistvo človekove narave, v katerem so vse entitete med seboj povezane v neločljivo celoto. Ne-mitična, logična predpostavka pa je bila ravno ta, da je človeka kot opazovalca mogoče ločiti od opazovanega objekta.

Če govorimo o razkroju pojmov znanosti in logosa, potem v nobenem primeru ne moremo mimo Ludwiga Wittgensteina. Wittgenstein je dvakrat dobesedno šokiral svetovno filozofsko javnost, prvič leta 1922 z Logično filozofskim traktatom, in drugič leta 1953 s Filozofskimi raziskovanji.

V filozofskem traktatu, ki je postal takorekoč kulturna knjiga neopozitivizma, so nastavki, ki v dobršnji meri spodjedajo tedanjo prevladujočo racionalistično sliko

30 Andrej Ule: Od filozofije k znanosti in nazaj, DZS Ljubljana, 1986, str. 140 (od tod citiramo - Ule: Od filozofije).

31 Ule: Od filozofije, str. 124.

neopozitivistov. Mislim predvsem na njegovo razlikovanje med izrekanjem in kazanjem. To razlikovanje je bilo zanj fundamentalno določilo vsakega jezika, določilo, "ki sploh omogoča jezik kot sistem smiselnih stavkov. Zato je Wittgenstein obseg izrekljivega (opisljivega) izenačil s smiselnim, vse ostale izraze pa določil kot brezsmiselne ali navidezno smiselne stavke."³² Wittgenstein tukaj smiselno izenačuje z empirično preverljivim zato se lahko o tem izrekamo samo v smiselnih stavkih. Osnovna težnja filozofije je bila, da je poskušala izreči, opisati absolutno resnico sveta, da je skušala torej s smiselnimi stavki izreči tisto, kar se kvečjemu kaže na jeziku. Zato so zanj filozofski stavki brezsmiselni, toda to ne pomeni, da so ne-smiselni, saj je bil prepričan, da filozofija skuša izreči nekaj bistvenega za človeka, le da tega ni mogoče izreči, ker se zgolj kaže. "Vsekakor je nekaj neizrekljivega. To se kaže, to je mistično."³³ Wittgenstein s tem prenese težišče iz logike na mistiko. Tudi znanost, ki govori zgolj o tistem, kar je mogoče izreči, s tem izgubi prevladujoči pomen; ta se iz znanosti prestavi na človeka, od izrekanja h kazanju. "Čutimo, da bi celo v primeru, ko bi bilo odgovorjeno na vsa možna znanstvena vprašanja, naši življenjski problemi sploh ne bili dotaknjeni."³⁴

Na mesto logične neskončnosti, mitična celovitost. "Občutek sveta kot omejene celote je mistični občutek."³⁵ Logičen ne more biti zaradi tega, ker logos temelji na linearizmu, ki je brez konca; na njem se celota lahko kvečjemu kaže, in to kazanje samo je nek mitično - mistični presežek logosa, je nekaj, kar v njem samem ni on sam. Izreči pa tega ne moremo, ker je onstran meja jezika; s tem, ko se je dotaknemo, kažemo onstran. Jezik ne nosi v sebi samo izrekljive mitične zrenjskosti in deloma na tej utemeljene logike, temveč tudi nekaj, kar se zgolj kaže, česar ne moremo izreči, o čemer moramo molčati.

Wittgenstein je še en mislec, ki dokazuje, da znanost in logos takrat, ko sta postavljena v razmerje do človeka, hitro začenjata izgubljati svojo gloriolo vrhunca človeškega spoznanja.

Če je Wittgenstein v Logično filozofskem traktatu samo posredno omajal pomen logosa in znanosti, stori to v Filozofskih raziskovanjih mnogo bolj neposredno. Jezik tukaj ni več logična slika sveta, temveč sistem številnih jezikovnih iger. Vsa pravila so izpeljana iz iger, ki so brez pravil. Pojmovanje jezika kot jezikovnih iger prinaša s seboj neko anarhičnost, ki je seveda povsem tuja logično apolitičnemu instinktu, ki je za vsako besedo zahteval en sam predmet, "ime katerega je ta beseda bila. Tako kot zdaj obstaja neskončno število jezikovnih iger, tako obstaja tudi neskončno število uporab besed, in samo ena od teh je imenovanje predmeta."³⁶ Beseda tako lahko služi različnim funkcijam, pač odvisno od tega, v kakšni jezikovni igri se pojavlja. Tudi gramatična pravila so zgolj slučajna in naključna. S tem si Wittgenstein nakoplje proti sebi celotno tradicijo esencialistične filozofije in racionalizma. Da je razlikovanje subjekta in predikata naključno, smo lahko videli že ob tem, da ga kitajski jezik ne pozna. V tolikšni meri, v kolikšni je logos zgrajen na gramatiki, so mu zdaj odvzeta objektivna tla.

Toliko na kratko o Wittgensteinovih raziskovanjih jezika, ki so bistveno prispevala k demistifikaciji logosa.

32 Andrej Ule: Osnovna filozofska vprašanja sodobne logike, CZ Ljubljana, 1982, str. 335 (od tod citiramo - Ule: Osnovna fil. Vprašanja).

33 Ludwig Wittgenstein: Logično filozofski traktat, MK Ljubljana, 1976, str. 165 (od tod citiramo - Wittgenstein: Traktat).

34 Wittgenstein: Traktat, str. 165.

35 Ibid.

36 Ludvig Vitgenštajn: Filozofska istraživanja, Nolit Beograd, 1980, str. 43.

Neposredno kritiko na področju same filozofije znanosti pa doživi pojem znanosti šele v knjigi **Thomasa Kuhna** "Struktura znanstvenih revolucij". To delo je bolj kot katerikoli do tedaj usodno vplivalo na dogajanja znotraj filozofije znanosti. Po njem, o klasičnem pojmu znanosti ni bilo mogoče več govoriti. Rezultat Kuhnove knjige je obrat pozitivističnih tez o znanosti, ki smo jih navedli na začetku tega poglavja.

- a) Premoč zgodovine nad logiko.
- b) Ni pravil, po katerem bi lahko znanost napredovala.
- c) Sodobna znanost ni norma za presojo racionalnosti bivše znanosti.
- d) Kanon znanosti je zgodovinsko relativen. Približevanje znanosti k resnici ne obstaja.
- e) Znanost se ne pričinja pri dejstvih, temveč pri osnovnih stališčih paradigme, ki določa, katera dejstva bomo izbrali. Do paradigme in njene uporabe pridemo s pomočjo vzorčnih učnih primerov.
- f) Metoda verifikacije - falsifikacije teorij ali hipotez velja kvečjemu za normalno znanost, ne pa za znanstvene revolucije, kjer gre za izbiro paradigem. Ni krucialnega eksperimenta, ki bi odločil, katera paradigma ima prav.
- g) Teorije med seboj niso komenzurabilne. Zastopniki različnih paradigem imajo različne poglede na osnove znanstvenega dela. Ni dokazov za ali proti.
- h) Dejstva so vedno dejstva določene teorije. K naravi vedno pristopamo s propozicijami.
- i) Ne, znanost ni iracionalna. Kriteriji racionalnosti niso algoritemska pravila, temveč skupne vrednote, ki jih znanstvenik upošteva. Te vrednote so: točnost, konsistentnost, širok domet, enostavnost in plodovitost.
- j) O napredku znanosti lahko govorimo samo s stališča sedanje paradigme, to pa ni objektivno. Če že govorimo o napredku, potem pride do njega prav takrat, ko se znanstveniki ne držijo več nobenih pravil.³⁷

Racionalna pravila znanosti, ki so bila, kot smo pokazali, zgrajena ob podpori razmeroma naključnih zgodovinskih okoliščin, so prej ali slej morala izgubiti svoj lažni videz večnosti in biti razkrita kot ideološka. Najbolj sistematično je bilo to storjeno prav v Kuhnovi knjigi.

Kuhn je jasno pokazal, da v dobi spopada dveh paradigem ni nobenega argumenta, ki bi lahko bil v prid ene ali druge teorije. Argument je namreč vedno argument določene paradigme, oz. teorije, in ima svojo logično vrednost samo, kolikor se razpravlja o problemih znotraj neke znanosti, kjer vsi predstavniki zastopajo iste paradigme.³⁸ Argument kot objektivno raziščišče je zgolj metafizična predpostavka, s katero vsaka teorija brani svojo lastno pozicijo. Dejanski argument bi lahko bil samo tisti, ki bi bil nad vsemi paradigmi in teorijami, hkrati pa bi jih vključeval vase. To pa bi lahko bila samo neke vrste "božja sodba". Idealni argument znanosti je tako neločljivo povezan z religijo.

Ne logika argumenta, temveč logika prepričevanja je tista, ki lahko odloči boj med različnimi paradigmi. Argument dobi svojo veljavo šele, ko je boj že odločen, ko si začne zmagovalna paradigma prirejati vse dotedanje znanje; to je v obobju normalne znanosti.

Na podlagi tega je zavrjena možnost primerljivosti različnih paradigem in pojem napredovanja.

37 Ule: Zapiski.

38 Kuhn je sicer primerjal teorije z popolnoma različnimi paradigmi, ki jih je med dejanskimi znanostmi težko najti; toda četudi imata dve znanosti nekatere paradigme skupne, spor ne nastaja okrog teh, temveč okrog tistih, ki se med seboj razlikujejo, tam pa argument res ni mogoč.

Značilnosti dobre teorije, kot so točnost, konsistentnost, širok domet, enostavnost in plodovitost, niso nobena pravila, temveč vrednote, ki so odvisne "tudi od idiosinkratičnih dejavnikov, odvisnih od posameznikove biografije in osebnosti".³⁹ Človek se skratka vedno odloča in deluje kot celovito bitje, z vsemi svojimi posebnostmi, čustvi in razumom, in ne zgolj kot logična abreviatura svojega bistva.

Čim bolj se je poudarjal človek, tem bolj se je krhala podoba logosa in na njem zasnovana znanost. **Paul Feyerabend** je antropološke momente poudaril bolj kot kdor koli drug pred njim v filozofiji znanosti; temu primerni pa so bili tudi rezultati. Na vsakogar, ki količkaj verjame v realizem znanosti, deluje Feyerabendova knjiga "Proti metodi" šokantno; za njo ne ostane skorajda nič več od tistega, s čimer se je znanost kitila zadnja štiri stoletja.

Feyerabend se sprašuje: "Ali je zaželeno živeti po pravilih kritičnega racionalizma?" In odgovarja: "Toda, če imamo pred očmi interese človeka in predvsem vprašanja njegove svobode (osvobojevanost od lakote, obupa, od tiranije okamenelih miselnih sistemov, ne akademske 'svobodne volje'), potem je to najslabša pot. Ali torej ni mogoče, da znanost, kot jo poznamo danes, ali 'iskanje resnice' tradicionalne filozofije ustvarjata pošast? Ali ni mogoče, da človeku škoduje, ga spreminja v ubožen, neprijazen, hinavski mehanizem brez šarma in humorja... Slutim, da mora biti odgovor na ta vprašanja pozitiven, in verjamem, da je reforma znanosti, ki le-to naredi bolj anarhistično in (v Kierkegaardovem smislu) subjektivnejšo, nujno potrebna."⁴⁰

Že sama beseda anarhizem vzbuja pri zapriseženem racionalistu tesnobne občutke. Toda treba je poudariti, da je Feyerabendova uporaba termina "anarhizem" usmerjena izrazito protimetafizično, saj mu ne pomeni nereda, zmede in neurejenosti, temveč brezvladje ideoloških spoznavnih sistemov; gre mu za to, da bi to kulturo osvobodil dominantne ideološke pozicije, ki jo znanost nedvomno ima, in jo postavil v odkrito konfrontacijo z drugimi spoznavnimi sistemi, kot so, religija, mitologija, mistika, astrologija, alkemija... "Obstajajo miti, obstajajo dogme teologije, obstaja metafizika in obstajajo mnoge druge možnosti, da se konstruira slika sveta."⁴¹ Mnenja sem, da ima Feyerabend popolnoma prav. Dosedanje zgodovinske izkušnje kažejo, da je neka kultura zmožna relativne demokracije znotraj svojih lastnih meja, nikakor pa se ni mogla odkrito soočiti z drugačnimi kulturnimi sistemi, ne da bi ob tem že vnaprej zavarovala svojo lastno pozicijo. Prav tako odkrito soočenje je pogoj "razvoja", šele to lahko prinese novo obogatitev človeka. Feyerabendova prizadevanja niso destruktivna, pač pa izrazito konstruktivna, ne gre mu za to, da bi odpravil znanost, temveč da bi ji odvzel monopol. Tudi če uporabimo znanstvena merila na njo samo, ni nobenega argumenta, ki bi lahko potrdil, da je prinesla nekaj nedvomno pozitivnega za človeštvo; ene je res naredila bogate, toda zato je druge pahnila v revščino, tisto, kar je dala z eno roko, je z drugo največkrat odvzela (tako, kot smo to že opisali). "Znanost nima nič večje avtoritete od katere koli druge forme življenja. Njeni cilji niso nič pomembnejši od ciljev, ki vodijo življenje v religiozni skupnosti ali v plemenu, ki ga združuje mit... Ločitev države in cerkve mora biti torej dopolnjena z ločitvijo države in znanosti." "Ta ločitev je lahko naša edina priložnost, da dosežemo človekoljubje..."⁴²

39 Thomas Kuhn: Objektivnost, vrednostna sodba in izbor teorije. Časopis za kritiko znanosti, št. 64-65, 1984, str. 9.

40 Paul Feyerabend: Proti metodi, Časopis za kritiko znanosti, št. 64-65 str. 88-89 (od tod citiramo - Feyerabend: Proti).

41 Feyerabend: Proti, str. 92.

42 Feyerabend: Proti, str. 291-292.

Dokler govorimo o znanosti znotraj nje same - kar je morda z delno izjemo Quina počela večina - je njena pozicija razmeroma jasna in tudi bolj ali manj trdna. Takrat pa, ko jo zajamemo globalno, ko jo postavimo v isto vrsto z religijo, mitologijo..., šele takrat jo lahko objektivno opazujemo od zunaj in jo primerjamo z ostalimi sistemi; toda ta zunaj ni nek abstrakten u-topos, temveč je povsem konkretno in edino realno izhodišče za primerjavo vseh različnih spoznavnih sistemov, **človek**. Ena sama resnica izključuje človeka; šele takrat, ko se življenje predstavi kot mnogovrstno, zadobi človek spet svojo resnično večplastnost; abstraktna enota postane spet življenjska mnogooblikovnost, logos je nadomeščen z mitosom; zdaj gre spet za "človekoljubje".

Feyerabend navaja primer astrologije iz kamene dobe, ki ni bila samo dejstveno zadostna, "temveč tudi emocionalno, saj je reševala tako fizikalne kot družbene probleme (česar pa ne bi mogli trditi za moderno astronomijo)..."⁴³ Ker religiozno - mitološki sistemi niso bili zgrajeni na enostranskih abstrakcijah, se je lahko človek v njih tudi bolj vsestransko potrjeval kot v znanosti, ki je izrazito enostransko abstrakcionistična, saj je zasnovana na logosu, ki predstavlja samo eno izmed človekovih spoznavnih moči, pa še ta je dvomljivi vira izvora.

Ni mogoče povsem z gotovostjo trditi, ali je bilo antropološko izhodišče tisto, ki je Feyerabenda pripeljalo do relativizacije znanosti, ali pa je bila obratno relativizacija vzrok, ki ga je pripeljal k antropologiji; oboje je mogoče.

Feyerabend pa ne relativizira znanosti samo v razmerju z drugimi spoznavnimi sistemi, temveč jo relativizira tudi znotraj nje same. Znanost ni noben monolit, saj "je povsod obogatena z neznanstvenimi rezultati"⁴⁴. Osredotoči se predvsem na podobnosti med znanostjo in mitom. Tako za znanost kot za mit je namreč značilno, da oba presegata zdrav razum s teoretično nadgradnjo. Tako kot so za mit svete njegove osrednje ideje, so za znanost sveti njeni osrednji principi (paradigme); oba sistema reagirata s tabu reakcijo, ko sta ogrožena. Ne samo da je znanost z drugimi sistemi primerljiva, v marsičem tudi iz njih izhaja. "Podobnost med znanostjo in mitom je zares osupljiva."⁴⁵

Na ravni zgodovine znanosti, ki predstavlja večji del knjige, Feyerabend še nekoliko radikalizira Kuhnova stališča. Tudi on je prepričan, da se zvestoba za nove ideje ne more doseči z argumenti, "temveč le z iracionalnimi sredstvi, kot propaganda, čustva, ad hoc hipoteze in s sklicevanjem na predsodke vseh vrst"⁴⁶. Ideje preživijo samo zato, "ker so se predsodek, strast, domišljavost, zmote, čista trmoglavost, skratka, ker so se vsi elementi, ki karakterizirajo kontekst odkritja, zoperstavili zahtevam razuma, in ker se je tem elementom dopustilo, da so šli svojo pot"⁴⁷. Znanost skratka napreduje samo zato, ker je razum na določeni točki njenega razvoja preglasovan, ker so imeli odločilno vlogo iracionalni elementi. Ti elementi so: "stil, eleganten izraz, enostavna predstavitev, prepričljiv osnutek, prepričljiva izpeljava, zapeljiva vsebina..."⁴⁸ Znanost postane spet racionalna takrat, ko je neka teorija že zmogala; racionalnost se veže na kontekst utemeljitve, iracionalnost na kontekst odkritja.

Tu se še enkrat potrjuje, da znanstvenik v konfliktnih situacijah, ko se mora odločati med različnimi paradigami, deluje predvsem kot človek, to je vsestransko, s čustvi,

43 Feyerabend: Proti, str. 298-299.

44 Feyerabend: Proti, str. 297.

45 Feyerabend: Proti, str. 290.

46 Feyerabend: Proti, str. 75.

47 Feyerabend: Proti, str. 77.

48 Feyerabend: Proti, str. 79.

razumom, pričakovani, tako da o racionalnosti v teh trenutkih res ni mogoče govoriti. Vendar pa Feyerabend pretirava, ko omenja zgolj iracionalne elemente odločitve.

Tudi njegovo poudarjanja popolne teorijske obloženosti dejstev je samo metafizični obrat enostranskega pozitivističnega prepričanja. Feyerabend je na več mestih zašel v tovrstne enostranosti, kar pa v celoti ne zmanjšuje vrednosti in pomena njegovega prizadevanja, ki je kot glavno kvaliteto prineslo s seboj antropologizacijo znanosti.

KVANTNA MEHANIKA: MITOS IN DUH

Znanost je lahko tako dolgo uspešno prikrivala svoje omejene spoznavne zmožnosti, dokler ji je bil predmet raziskovanja čutno dostopen, dokler se je njeno, iz mitosa prevzeto zrenjsko mišljenje nanašalo na konkreten predmet. S pojavom kvantne mehanike pa predmet ni več dan ne v prostoru in ne v času, kajti objektivni svet prostora in časa pri atomih ne obstaja več. Znanost si je šele tukaj morala izprašati svojo lastno vest; in eno najbolj avtentičnih pričevanj o teh dogodkih nam je zapustil eden izmed pionirjev kvantne mehanike **Werner Heisenberg** v delu "Del in celota".

Če ne prej, pa nam je najpozneje s Kantom postalo jasno, da se naše celotno mišljenje v končni fazi nanaša na zrenje, to je na čutnost, in da nam na kak drug način predmet ne more biti dan. Tovrstna mitična logika pa nam v kvantni mehaniki ne pomaga več, zakaj tukaj gre za popolnoma drugo, nezrenjsko stvarnost, ki je ni mogoče lokalizirati in ne utelesiti. Eksakten opis je mogoč samo pri predmetih, ki jih lahko merimo z velikim merilom; to pa pomeni, da je naš spoznavni svet mitičen, funkcionira tako dolgo, dokler imamo pred seboj oblikovnost materialnega sveta. Korak v tej smeri pa je bil storjen že v specialni relativnostni teoriji, ki je znanstveno zavest šokirala najprej s tem, da je pokazala, da se prostor, ki se našim očem kaže kot linearen, v makrodimenzijah izkaže za zakrivljenega, drugič pa tako, da je odpravila abstraktnega Newtonovega opazovalca, ki je stal pred mirujočim prostorom. Einstein je absolutno mirovanje nadomestil z absolutno hitrostjo in odpravil mirujoči Newtonov koordinatni sistem. Vrednosti so zdaj izključno odvisne od gibljivega stanja opazovalca, ki je tako spet povezan z gibljivo celoto. V makro in mikro dimenzijah človekov predstavniki svet ne obstaja več, s tem postanejo stvari relativne. "Objektivni svet prejšnjega stoletja je bil, kot zdaj vemo, idealni mejni pojem, ne pa resničnost"⁴⁹ V relativnostni teoriji in kvantni mehaniki se izkaže, da "ne moremo opazovati, ne da bi motili pojav, ki ga opazujemo, in kvantni učinki, ki delujejo na pripomoček opazovanja, povzročajo že sami neko nedoločeno v opazovanem pojavu".⁵⁰ Tudi če bi želeli iz atomskih pojavov sklepati na zakonitosti, se pokaže, "da ne moremo več zakonito povezati objektivnih dogodkov v prostoru in času, temveč - da uporabim previdnejši izraz - položaje opazovanja. Samo za te dobimo empirične zakonitosti."⁵¹ Izkaže se, da v ozadju vsakega opazovanja in raziskovanja ostaja subjekt, ki ga enostavno ni mogoče izbrisati. Kvantna mehanika tako na neki povsem drugi ravni potrdi resnico mitosa, da sta človek in svet, del in celota med seboj povezana, in da človek, prav zaradi tega, ker je notranji del celote, le-te ne more objektivno opisati.

Z odkritjem, da atomi "niso nikakršne stvari,"⁵² se znanosti podre njena esencialistična struktura. Ta odmik od oblikovnega sveta oropa znanost, poleg splošnega pojma kavzalnosti,

49 Werner Heisenberg: Del in celota, Mohorjeva družba Celje, 1977, str. 103 (od tod citiramo - Heisenberg: Del).

50 Heisenberg: Del, str. 120.

51 Heisenberg: Del, str. 138.

52 Heisenberg: Del, str. 55.

njenega edinega mitološkega izhodišča, to je zrenjskega mišljenja. Ker pa naš jezik in način mišljenja teh dveh mitičnih lastnosti še zmeraj nista izgubila, pomeni to za kvantno fiziko naslednji problem: "Mi naj bi namreč povedali nekaj o strukturi atoma, nimamo pa jezika, v katerem bi se lahko razumljivo izražali." "Biti si moramo na jasnem o tem, da tukaj jezik uporabljamo samo podobno kot v poeziji, kjer tudi ne gre za to, da bi dejansko prikazali določena stanja, temveč za to, da v zavesti poslušalca priključimo slike in naredimo smiselne povezave."⁵³

Zaradi teh problemov je prišlo v kvantni mehaniki tudi do znanih sporov okrog delcev, oz. kvantov. Schrödinger je zagovarjal tezo, da "tisti trenutek, ko smo pripravljani spremeniti podobo, se pravi reči, da elektroni ne obstajajo kot delci, pač pa obstajajo elektronski valovi ali valovi materije, tedaj je vse videti drugačno."⁵⁴ Jedro Schrödingerjeve zahteve je seveda v tem, da se moramo odpovedati substancam in entitetam v prid procesa, saj dinamizirani svet relativnostne teorije in kvantne fizike ne prenese več mitično-logično-metafizično negibnih substanc, ker te preprosto ne ustrezajo več realnosti, temveč zgolj še grško podedovanemu načinu mišljenja. Zahodna znanost je morala prehoditi izjemno dolgo pot, da je na koncu prišla do elementarne ugotovitve, ki je bila denimo povsem običajna kitajskemu človeku in ki jo je med predsokratiki zelo jasno zastopal tudi Heraklit, namreč, da ni nobenih trdnih, nespremenljivih entitet, temveč da je vse v gibanju da je vse proces. Schrödingerjeva pobuda, da bi teorijo delcev zamenjal z valovno teorijo, ni bila uspešna, saj se je izkazalo, da so tudi valovi del predstavnega sveta, zato se danes govori samo še o fizikalnih količinah.

Feyerabendova teza, da zaznave in izkustvo za delovanje znanosti niso nujne, se v primeru kvantne mehanike docela potrdi. Vendar pa tega ni mogoče posplošiti na celotno znanost; v klasični Newtonovi mehaniki igrajo zaznave in izkustvo pomembno vlogo, saj ta raziskuje objektivni, človekovim čutom dostopni svet. Toda ker klasične mehanike ni mogoče aplicirati na mikro in makro svet, lahko govorimo v tem, in samo v tem primeru o relativnem realizmu znanosti. To pa pomeni, da ima klasična mehanika zgolj praktično, in ne splošno spoznavno funkcijo. Spoznavno bi imela tedaj, če bi lahko človek presegeel meje predstavnega, konkretnega sveta; tega pa ne more, že zaradi jezika ne. Tudi Bohr je vedno znova rezignirano ugotavljal, da se zrenja ne moremo znebiti.

Neposredna posledica vseh omenjenih težav je "relacija nedoločenosti", ki jo je prvi formuliral prav Heisenberg. Gre za to, da lahko računi kvantne mehanike prikažejo zgolj tisti položaj, "v katerem je elektron približno - se pravi z neko nenatančnostjo - na določenem mestu, in ima pri tem približno - se pravi spet z nekaj nenatančnosti - neko vnaprej dano hitrost..."⁵⁵ Matematični simboli teoretične fizike niso več sposobni prikazovati dejanskega, temveč samo še tisto, kar je "mogoče". Mitično - ekonomske določenosti logosa kvantna fizika enkrat za vselej relativizira.

Toda če se zdaj znanost odreče tistih dveh mitičnih lastnosti (kavzalnost, oblikovnost), ki sta neposredni začetek logosa, pa se začne približevati mitosu na neki drugi ravni, in sicer ob pojmu "stabilnosti materije". "Z besedo stabilnost hočem reči, da nastopajo vedno znova enake snovi z istimi lastnostmi, da se delajo enaki kristali, da nastajajo enake kemične spojine itn... To je po klasični mehaniki nedoumljivo, posebno tedaj, če je atom podoben

53 Heisenberg: Del, str. 54.

54 Heisenberg: Del, str. 89-90.

55 Heisenberg: Del, str. 93.

planetarnemu sistemu. V naravi torej obstoji težnja, da ustvarja določene oblike in skrbi, da te oblike, tudi če so poškodovane ali uničene, nastajajo vedno znova.⁵⁶ Kvantna mehanika tako skozi sintagmo "stabilnosti materije" dokončno postavlja na laž Evklidov neskončni linearni prostor in se vrača k mitični cikličnosti, nespremenljivi, zaprti celoti, ki se v sebi neskončnokrat ponavlja.

Hochgesang pa celo trdi, da se fizika približuje nazaj k mitičnemu vzroku (Ursache), "pri čemer ne gre več za smisla osvobojeni vzrok, temveč za mitični vzrok, za smiselno delovanje".⁵⁷

Zelo pomembne in omembe vredne se mi zdijo Heisenbergove izkušnje o načinu spoznavanja v kvantni fiziki. Citiral bom dve tipični izjavi: "Čisto neposredno se je čutilo, da Bohr do svojih rezultatov ni prišel s preračunavanjem in dokazovanjem, temveč z vživljanjem in ugibanjem."⁵⁸ "V resnici ima vendar domišljija v kraljestvu znanosti in ravno tudi naravoslovne znanosti odločilno vlogo..." Urejanje dejstev se posreči zgolj tedaj, "če se v pojave vživimo bolj čustveno kot pa miselno".⁵⁹ Z ozirom nato, da predmet raziskovanja kvantne mehanike ni več del predstavnega sveta, ji logične funkcije merjenja, preračunavanja, dokazovanja, ki so vse vezane na zrenjskost jezika, ne pomenijo več tiste opore, ki je še imela odločilno vlogo v klasični mehaniki. Zdaj stopijo na prvo mesto tiste lastnosti, s katerimi smo v uvodu označili pojem duha: neposredno intuitivno vživljanje, sinhronost, domišljija, čustva... Logos nikoli ni dopuščal, da bi prekoračili meje izrekljivega, oziroma zrenjskega, na katerem je utemeljen jezik. Početje mitosa je bilo neprimerno bolj "liberalno", saj je jasno, da mitoloških sistemov nikakor ni mogoče zgraditi zgolj iz zrenjske neposrednosti, temveč je bila ta dopolnjevana z duhovnimi prvinami, ki so edine lahko človeka pripeljale do ideje vsesplošne povezanosti vseh delov univerzuma v neskončno ponavljajočem se gibanju in do ideje boga oz. bogov.

Tudi Wittgensteinova delitev izrekanja in kovanja ne kaže na nič drugega, kot na razliko logosa in duha. Sam jezik in njegove meje nosijo to delitev inherentno v sebi. Na povsem konkretni ravni pa je to razliko ponovno aktualizirala šele kvantna mehanika in pokazala, da sta oba načina med seboj prepletena in da nastopata enotno v spoznavno-ustvarjajoči človekovi dejavnosti. Nedvomno lahko duhovna dejavnost prodira neprimerno globlje od logične, saj ni vezana na prostorsko - čutni svet, vendar pa tega ne more v zadovoljivi meri izraziti, saj nam tega ne dopušča naš jezik; to sta vedela tako Kant, kot Wittgenstein. "Tako je kvantna mehanika čudovit zgled za to, da je mogoče neko dejansko stanje razumeti popolnoma jasno in hkrati vseeno vedeti, da je mogoče o njem govoriti samo v podobah."⁶⁰ To je pa tista točka, kjer si znanost sega v roko z umetnostjo.

Tako kvantna mehanika kot umetnost ne prikazujeta dejanskega, temveč mogoče, ne z eksaktnimi pojmi, temveč v podobah, in se ob tem ne naslanjata toliko na logos, kot na duha. Znanost se v odločilnem trenutku zateče po pomoč k umetnosti in združi mitično-logično z duhovnim.

V kvantni mehaniki znanstvenik ni več abstraktni človek brez čustev, afektov in nagnjenj, temveč je tudi umetnik, ki se v predmet raziskovanja čustveno vživlja, ki ve, da to, kar razume, ne more izreči, temveč lahko na to le kaže s pomočjo podob.

56 Heisenberg: Del, str. 52.

57 Hochgesang: Mythos, str. 20.

58 Heisenberg: Del, str. 51.

59 Heisenberg: Del, str. 204.

60 Heisenberg: Del, str. 229.

Pravi cilj te znanosti ni več posamezno, temveč celota. "Kadar pa zadeneš na te čisto preproste velike povezave, ki se končno določijo v aksiomatiki, tedaj je stvar čisto drugačna. Tedaj se pred našimi duhovnimi očmi nenadoma prikaže povezava, ki je tudi brez nas že od nekdaj obstajala in ki je očitno niso naredili ljudje. Take povezave so nedvomno prava vsebina naše znanosti."⁶¹

Pojmu spoznanja in globalne pojasnitve univerzuma se mora ta znanost nujno odpovedati, zakaj s kombinacijo izrekanja in kazanja ne moremo več govoriti o spoznanju in globalni pojasnitvi, temveč le še o relativnem spoznavanju, ki se meša s kontemplativnim razumevanjem.

V vsej svoji zgodovini je znanost bolj ali manj potrebovala sovražnika, da bi ob njem vzdrževala svojo lastno ideološko pozicijo. Našla ga je v metafiziki, oz. filozofiji. Predvsem pozitivi in neopozitivi so govorili o metafiziki v zelo zaničljivem tonu. Posmeha vredni sta bili za njih predvsem dve lastnosti, ki pa sta bili vsebinsko povezani: to je bila želja metafizike, da bi smiselno govorila tudi o tistem, česar ni mogoče dokazati, kar se zgolj kaže, in drugič, njena težnja po univerzalnosti. Metafiziki se je skratka očitalo, da ni bila sposobna narediti koraka od abstraktnih celote h konkretnim posameznim predmetom.

Danes alternativa, znanost ali metafizika, ni več aktualna, še posebej ne po dogodkih v kvantni mehaniki, ko je ta prevzela marsikatero lastnost, ki je še pred kratkim veljala za metafizično. Alternativa med znanostjo in metafiziko že zato ni mogoča, ker sta obe notranji enemu in istemu jezikovnemu sistemu. Ali če se izrazim v Quinovem jeziku: Evropski miselni univerzum je celota, v katerem ni mogoče potegniti ostre ločnice med filozofijo (metafiziko) in znanostjo. Filozofija je nastala v istem miselnem okolju kot znanost, obe temeljita na istih predpostavkah, tistih, ki smo jih navedli v prvem delu seminarja. Razlika med njima ni v formi, temveč zgolj v vsebini, oz. sredstvih, kako priti do poslednje resnice ali približevanja k njej; obe sta zasnovani linearno, to je prostorsko.

Toda v nekem drugem, širšem smislu je celo znanost sama metafizika, vkolikor je metafizika vse, kar temelji na linearizmu.⁶² Prava in edina alternativa je tako lahko samo linearizem ali ciklizem; vse ostalo so interna quasi vprašanja.

S tem, da se znanost in filozofija čedalje bolj približujeta, se sklenjujejo samo tista nasprotja, ki so notranja zahodni kulturi. Židovska religija, mitologija in specifične antične kulture predstavljajo skupni izvor zahodne civilizacije, zato je proces, v katerem se posamezne delnosti zahodnega metafizičnega miselnega univerzuma združujejo, gotovo pozitiven. Toda s tem se notranje konsolidira zgolj naš sistem; z medsebojnim približevanjem znanosti, filozofije in umetnosti se ne zblížajo vsa nasprotja, ki jih je ustvaril človek.

61 Heisenberg: Del, str. 115.

62 O tem podrobneje v mojem članku z naslovom: O nekaterih predpostavkah začetka filozofije (Anthropos 1991, št. 6).

Psihologija skozi psihoanalizo

VI. del

Psihologija je bistveno ego psihologija

DUŠAN RUTAR

POVZETEK

W. James je razvil nekaj za nas zelo zanimivih in uporabnih teoretskih konceptov, ki smo jih podrobneje obdelali skozi nekatere psihoanalitične koncepte. Predmet naše posebne pozornosti je bil najprej koncept inteligentnega umnega delovanja, nato Jamesov koncept volje, in na koncu Freudov koncept želje.

Načela psihologije, ki jih je v omenjenih konceptih razvil James, smo uporabili v našem razmisleku o logiki interpretacije in nekaterih pravil interpretacije, ki so bistveni pogoj za razumevanje subjektivnih izjav in njegovega položaja v svetu, ki ga strukturirajo.

ABSTRACT

PSYCHOLOGY THROUGH PSYCHOANALYSIS

PART VI: PSYCHOLOGY IS ESSENTIALLY AN EGO PSYCHOLOGY

W. James has developed some theoretical concepts which we have found very interesting and useful in our theoretical elaboration of the relations between psychology and psychoanalysis. We have, of course, elaborated them through the some psychoanalytic concepts. First, we've outlined a concept of mind and its intelligent way of working. Second, we've briefly presented James' concept of will, and third, Freud's concept of desire.

In our thesis on the logic of interpretation and interpretative principles, we have applied the principles of psychology as elaborated by W. James. Our thesis is that these principles are among the most important conditions to fulfill if we wish to understand the subject's statements and his position in the world as created by these statements.

W. James¹ ni bil nikoli posebno naklonjen psihoanalizi,² morda prav zato, ker se je leta začela razvijati v času njegovega teoretskega in življenjskega zatona; v času torej, ko je komaj rojeno pozitivistično psihologijo že pretresala prva kriza.³ Freuda je srečal leta 1909, ko je G. S. Hall - ustanovitelj Amerikega psihološkega združenja - spomladi povabil njega in C. G. Junga na Clark University (Worcester, Massachusetts), kjer je imel Freud jeseni svojih pet znamenitih predavanj.⁴ Kljub svojemu povsem odklonilnemu odnosu do psihoanalize, je zanjo in njeno teoretsko delo zelo pomemben, nenazadnje tudi zaradi svojega obsežnega psihološkega opusa, v katerem je temeljito in natančno elaboriral načela psihologije.

V našem projektu, v katerem smo se namenili napisati dvanajst metapsiholoških spisov, v katerih želimo tematizirati odnos med psihologijo in psihoanalizo, zastopa W. James upoštevanja vredno mesto, zato bomo naslednje strani namenili analizi nekaterih psiholoških toposov, ki jih je razvil: opremljeni bomo seveda, kot vedno, s Freudovo psihoanalizo.⁵

Ogledali si bomo tri vprašanja in skušali nanja odgovoriti: (1) zakaj lahko James trdi, da živčni sistem deluje inteligentno, (2) zakaj se pri elaboraciji načel psihologije nenehno sklicuje na koncept volje in želje, (3) kako misliti sebstvo (self), ki predstavlja enega osrednjih Jamesovih konceptov.

Že v uvodu k svojemu monumentalnemu delu iz leta 1891 poda W. James začetno - rekli bi, delovno - definicijo psihologije: **psihologija je znanost o končnem individualnem umu**. Um deluje tako, da predeluje lastne gradiente. Ti gradienti so občutki in misli ter fizični svet, ki ga um pozna.⁶ Um obstaja v času in prostoru ter spoznava svet, v katerem obstaja. Samemu sebi predstavlja fizični svet, ki ga spoznava, kar pomeni, da je telo mejnik med

1 W. James je odprl prvi laboratorij v ZDA za preučevanje odnosov med fiziologijo in psihologijo; leta 1884 je pomagal pri organizaciji Ameriškega društva za psihološke raziskave.

2 Leta 1894 je objavil recenzijo kratkega prispevka, ki sta ga 1893 skupaj objavila Freud in Breuer. Povejmo, da je v nekaj vrsticah zelo jasno izrazil svoj odnos do psihoanalize. Takoj na začetku teksta omeni F. W. H. Myersa, nato pa še P. Janetja in doda, da je delo, ki sta ga napisala Breuer in Freud "a comment" k njenemu delu ter, sicer neodvisna, potrjujev tezi P. Janetja. Tudi iz nadaljevanja je razvidno, da daje James prednost P. Janetju. Histerija, piše James, vedno nastane zaradi šoka, vsaj tako naj bi trdila Breuer in Freud. (Cf. Freud, S. (1940 - 41(1892)); Breuer, J., Freud, S. (1893)) Tak način razumevanja travme je še danes med psihologi zelo pogost: travma naj bi bila nek intenziven in neprijeten dogodek iz otroštva. Freud je glede narave travme - tako kot vedno - zelo natančen: psihična travma postane vsak vtis, ki se ga živčni sistem ne more znebiti (s pomočjo motorine reakcije) oziroma ga ne more urediti v sistem asociacij. James tudi ne govori o nezavednem, ampak o "subliminal consciousness" (podpražna zavest), medtem ko je travmo razumel kot "thorn in the spirit" (trn v duhu). Nasproti subliminalni zavesti postavlja James "principal consciousness" (primarno zavest), ravno nasprotno od Breuerja in Freuda torej. O odnosu W. Jamesa do Freuda glej tudi Clark, R. W. (1982), str. 258-59.

3 Cf. Buhler, K. (1927).

4 Cf. Freud, S. (1910 (1909)).

5 Odnos psihoanalize do psihologije bomo imenovali **ironični odnos**. Psihologija psihoanalize ne fascinira, zato ne rabi občudovanja, ampak ironijo. Podobno je Freudova metoda prostih asociacij primer ironije par excellence: sledi sledem teksta, a samo zato, da razvije svoj tekst. Zaradi tega je seveda nesmiselno razpravljati o "objektivni resničnosti" analitične konstrukcije. O konceptu ironije cf. Rorty, G. (1989).

6 James, W. (1952), str. xiii.

zunanjim empiričnim svetom in notranjim mentalnim ali umnim svetom. Notranji svet pa je zato lahko le zunanji svet in vice versa. Ko človeški um spoznava svet, spoznava tako zunanji kot notranji svet, ali natančneje rečeno: obstaja en sam svet, ki ga um na neki ravni spontano deli na zunanjega in notranjega. Realnost, ki jo je um sposoben spoznavati, ni neposredna ali naravna, pač pa posredovana (kondicionirana), kar pomeni, da šele konstituiranje človekovega mentalnega aparata določi pomen realnosti in ustvari nujno iluzijo o realnosti, ki je obstajala pred umom in neodvisno od njega. Nič čudnega ni, da pozitivistično naravnani psihologi vedno znova skušajo zagovarjati izkušnje enotnosti, substancialnosti, identitete posameznika, njegove osebnosti in uma. V tem zagovarjanju in samih izkušnjah je mogoče najti določeno zadovoljstvo, ki ni brez povezave s subjektivim prvotnim doživljanjem realnosti.⁷

Atraktor, okoli katerega se organizira otrokovo prvotno doživljanje realnosti, je seveda imago, idealna, enotna podoba telesa. Ta podoba otroka fascinira, pritegne njegov pogled in ga fiksira. Imago je prvi izvor zadovoljstva, ki ga otrok doživlja skozi izkušnje enotnosti in substancialnosti telesne sheme. Odnos do realnosti je torej najprej odnos do podobe, njene enotnosti in substancialnosti: je torej odnos do idealne podobe, ki pritegne pogled. Struktura jaza je bistveno odvisna od pogleda, je imaginarna, virtualna instanca, za katero so značilne tri iluzije: iluzija o psihičnem svetu, ki je v notranjosti telesa, iluzija o empirični zunanosti, ki je izven telesa, iluzija o lastni avtonomnosti in izvornosti. Vsak pozitivizem je nepopravljivo zavezan tem trem iluzijam.

James nadaljuje s svojimi ugotovitvami in vse tisto, kar um spoznava, imenuje **discussable**;⁸ nekaj torej, o čemer je mogoče razpravljati. To ni nekaj, kar bi bilo dano kot enoznačna in transparentna dejstva, o katerih ne bi bilo mogoče razpravljati.⁹ Vse, o čemer je mogoče razpravljati, in razpravljati je mogoče o vsem, sodi v red metafizike, ki pa je James začuda ne uvrsti med načela psihologije.¹⁰ Posumimo lahko, da bo v nadaljevanju skušal utemeljiti psihologijo mimo metafizike, kar je seveda v nasprotju z njegovo definicijo psihologije, v kateri zatrjuje, da se psihologija ukvarja z mentalnimi fenomeni in pogoji le-teh. James celo zapiše, da je "the most interesting task of psychology"¹¹ prav analiza pogojev, pod katerimi je um sploh možen. Še enkrat lahko rečemo, da pomeni raziskovanje uma raziskovanje abstraktnih načel delovanja uma in pogojev le-tega.

Eden najmočnejih argumentov v prid pozitivizma, ki ga je zagovarjal James, je skorajda trivialna ugotovitev, da še nikoli ni prišlo do mentalnih sprememb, ki ne bi bile povezane s telesnimi. Iz tega bi zlahka zaključili, da je telo pogoj za mentalno delovanje. To se vsekakor da dokazovati, vprašanje pa je, če je telesnost tudi zadosten pogoj za mentalne

7 Mislimo seveda na fazo zrcala, to prvotno dramo rojevanja subjekta. Relacijo med *Innenwelt* in *Umwelt* vzpostavi imago telesa (lastnega ali telesa nekoga drugega). Šele prek imaga je novorojeni otrok sposoben začutiti lastno integriteto. Ni mogoče govoriti o integriteti jaza, ki ne bi bila zavezana logiki pogleda; fascinacije torej. Ve o tem v: Lacan, J. (1971), Boothby, R. (1991), Gaddini, E. (1992).

8 W. James (1952), str. xiii. Mogoče bi bilo bolje, če bi rekli *theorizable*. S tem bi psihologijo ločili od magije.

9 Hegel, G. W. F. (1970), *passim*.

10 Podobno je skušal tudi K. R. Popper (1979) potegniti mejo med znanostjo in metafiziko. Lahko bi rekli, da pozitivizem pomeni pogled na enotnost, koherentnost in substancialnost sveta, medtem ko ravno metafizika razpravlja (ni obremenjena s pogledom) in v svojih razpravah vedno znova naleti na neenotnost sveta, na njegovo nekoherentnost in nesubstancialnost.

11 W. James (1952), str. 2. Analiza pogojev lastnega obstoja loči psihologijo od ideologije in religije.

proces. V zvezi s tem je James hvalil Spencerja in njegov vpogled, da sta bistvo mentalnega življenja in telo isto.¹² Mentalni procesi so tako nevrofiziološki procesi.¹³

Vprašanje, ki si ga moramo v nadaljevanju naše razprave nujno zastaviti, je povsem pričakovano: ali so vsi mentalni fenomeni (poleg občutkov, misli, čustev, želja, verjetij itd.) istočasno tudi fizični fenomeni?

Kriterij in znak mentalnega v vsakem fenomenu sta "the pursuance of future end and the choice of means for their attainment".¹⁴ Drugače rečeno: izraz umnega delovanja je lahko samo tisto, kar je teleološko (naperjeno na nek cilj) in ima možnost izbiranja. Izrazi umnega delovanja pa kljub temu niso predvidljivi, zapiše James.¹⁵ To je tako, nadaljuje avtor, kot bi vodilno vlogo prevzele ideje, ki ustrezajo dogajanju na nevrofiziološkem nivoju. Spremembe na eni strani povzročijo - posredno ali neposredno - spremembe na drugi strani. Od tod je do ideje o lokalizaciji idej v možganih samo še majhen korak.¹⁶ To nekoliko nejasno in nasprotujoče si argumentiranje bomo lažje razumeli, če bomo doumeli povezavo med nastajanjem idej in delovanjem volje. Kljub temu namreč, da James ve, da brez korteksa ni možna nobena zavest, se nenehno sklicuje na človekovo voljo. To nas še bolj preseneča, ker zagovarja tezo, po kateri je normalno delovanje v možganih zavezano logiki najmanjšega odpora, tj. najmanjšega napa. Volja pa je temu ravno nasprotna. Zdrav razum nam govori, da lahko z močno voljo dosežemo marsikaj: premagujemo napor, se upiramo težnji po ugodju itd. Volja, na katero se sklicuje James, neposredno deluje proti normalnemu delovanju možganov, kar pomeni, da predstavlja nekaj nenormalnega in patološkega. Da človek premaguje napor, ni znak normalnega delovanja, ampak znamenje patološke volje.¹⁷

Zavest mora izbirati med senzacijami, pri tem pa nujno - že zato, ker jih je preprosto preveč - daje nekaterim prednost. Te izbrane senzacije si zapomni in jih je sposobna priklicati tudi ob njihovi empirični odsotnosti. V vsakem primeru pa postanejo cilji (ends) želje, kar pomeni, da želeti pomeni ponavljati vse tisto, kar je bilo neko selekcionirano in opaženo. Iz tega sledi sklep, da je zaželeno samo ponavljanje. Če pa zavest v spominu lahko identificira motorično sproščanje, ki vodi k tem ciljem, in cilje poveže z motoričnim sproščanjem, bo tako sproščanje postalo nekaj zaželenega. Zaželeno je sproščanje (ugodje) in ponavljanje sproščanja. Tako se razvije volja.¹⁸

12 Ibid., str. 4.

13 Reduciranje psihologije na nevrofiziologijo je zavezano iluziji prvotnega primitivnega jaza o zunanjem in notranjem svetu. Zunaj telesne podobe naj bi ležal od telesa neodvisen empirični svet, znotraj telesne sheme pa naj bi obstajal mentalni svet. James velik del svojega najpomembnejšega dela posveti analizi notranjosti, ki jo razume dobesedno: raziskuje delovanje centralnega živčnega sistema in verjame, da pojasnjuje substancialne temelje psihičnega delovanja, oziroma psihično delovanje samo.

14 Ibid., str. 5. Vsi občutki, ki so neuporabni (useless) znaki (sign) pri vodenju k našim ciljem (ends), postanejo nezavedni (ibid., str. 774). Jamesov subjekt je torej pragmatični stroj, usmerjen k določenim ciljem: zavest, ki ga vodi, je podvržena težnji/zakonu k minimalnemu zapletanju (minimum complication) (ibid.).

15 Ibid., str. 11.

16 Prav tako je samo majhen korak od religioznega subjektivizma do pragmatizma. Nič čudnega ni, da je James kot priznani pragmatik proti koncu svojega življenja pisal tekste z vse bolj religioznimi temami. Leta 1902 je objavil delo z naslovom *The Varieties of Religious Experience*. V predgovoru k delu je zapisal, da religiozne izkušnje povezuje z ostalimi načeli zdravega razuma (spomnimo se, da se James nenehno sklicuje prav na zdravi razum), ki so nekakšno zdravilo proti pretiravanju. Cf. James, W. (1990).

17 Volja, zlasti pa močna volja, ni nič drugega kot prisila k ponavljanju. Vprašanje, ki nas takoj zanima, je naslednje: kako se je lahko volja kot nekaj nenormalnega in patološkega potem sploh razvila? Temu vprašanju sledi še eno: zakaj se je razvila in kaj je njen cilj? James odgovori takole.

18 Ibid., str. 51.

Problem je sedaj še bolj zapleten: če volja pomeni premagovanje napora, potem ne more biti istočasno naperjena k sproščanju, ki pomeni ugodje. Vemo tudi, da za voljno delovanje v zadnji instanci ne najdemo nobenega razloga: volji za svoje delovanje vedno manjka vzrok, ki bi ga lahko racionalno razložili. Volje, še bolj pa t.i. močne volje, se vedno drži značaj nečesa demonskega, iracionalnega. To ne pomeni, da zadnjega vzroka ne moremo racionalno pojasniti; pomeni le to, da je zadnji vzrok mitološki. Dovolj je, da ga predpostavimo kot nekakšen X in to nam pojasni psihologijo osebnosti.¹⁹

Teleološkost uma pomeni ponavljanje vsega tistega, kar je zaželeno. Gibanje uma je zavezano kroženju, zato raziskovanje umnega delovanja pomeni, da vedno pridemo na mesto, kjer smo že bili, ne da bi to vedeli.

Spoznavanje bi v tej luči lahko imenovali **preurejanje (reordering) predpostavk**²⁰, na katerih konstruiramo realnost. Realnost ni nič več urejena po načelu hierarhičnosti, kjer ležijo v osnovi elementarni gradienti (senzorni input), na vrhu pa univerzalne izjave, pač pa je urejena **horizontalno, krožno** in v **plasteh**.

O konstruiranju realnosti govorimo zato, ker je realnost **posledica** dejstva, da subjekt govori in ne obstaja pred tem dejstvom, ali drugače rečeno, simbolni svet proizvaja svet stvari, in ne obratno. Pred tem dogodkom svet dobesedno ne obstaja.

Delovanje živčnega sistema je "inteligentno", saj lahko selekcionira in daje prednost enim stvarim pred drugimi in ima svoje cilje. S tem ko smo vpeljali voljo, je človek sposoben narediti veliko več od tistega, kar je vgrajeno v živčni sistem. Še več: sklicevanje na isti živčni sistem postane s tem preprosto nepertinentno. Možganov v istem stanju ne moremo misliti; podobno ne moremo resno govoriti o tem, da možgani ali živčni sistem mislijo, se odločajo, selekcionirajo dražljaje. Koncepta delovanja centralnega živčnega sistema ne moremo artikulirati brez koncepta psihičnega delovanja.²¹

Možgani in živčni sistem ne morejo delovati po poti najmanjšega odpora, tako lahko deluje le volja. Torej je delovanje volje paradokсно: po eni strani deluje po poti najmanjšega odpora, po drugi strani pa premaguje odpor. Zavest namreč izbira glede na svoje interese in želje. Ob tem se seveda postavi vprašanje njene učinkovitosti.

Ali lahko zavest poveča svojo učinkovitost tako, da vedno izbere najboljše opcije? Pritisk v tej smeri bi nujno povzročil inhibicije na drugih področjih. Ker je James nekje pripomnil, da se bo pri svojem teoretskem delu držal zdravega razuma (common sense), še sami vprašajmo na zdravi razum glede narave in značilnosti tega problema.

Zdrav razum nam pravi, da bomo izbirali tiste situacije, ki nam bodo prinesle ugodje in obratno; vendar se istočasno zavedamo, da ne moremo vedno vedeti, ali nam bo izbira tudi zares prinesla zadovoljstvo in ugodje. Še več, zavedamo se, da lahko izbiramo tudi take situacije, kjer vnaprej vemo, da ne bomo deležni nikakršnega ugodja. Avtomatizem ponavljanja ugodja (najmanjši napor) očitno ne more biti univerzalno načelo umnega delovanja, pa tudi načelo najmanjšega odpora je treba dodatno pojasniti.²² Um zaradi tega ne more povečati svoje učinkovitosti; obsojen je na ponavljanje in preurejanje.

19 Pri Freudu poznamo vsaj dva mita: (1) mit o prahordi in prauboju očeta, (2) mit o gonski energiji.

20 Preurejanje predpostavk je ironija. Šele ironija omogoči tekstu, da premisli lastne predpostavke in svojo logiko. Ironija omogoči tekstu samorefleksijo. Cilj vsakega teksta je lahko samo ironija, kajti ironija omogoči tekstu, da živi; živi pa samo s tem, ko artikulira lastno nekoherentnost, predsodke, aporije in paradokse. Življenje teksta je odvisno od njegove sposobnosti za **ironični transfer**.

21 Ali kot je večkrat pripomnil Lacan: ne morete potegniti zajca iz klobuka, če ga niste pred tem dali v klobuk (Lacan, J., (1978), passim).

22 Več o tem v: R. Boothby (1991).

Spoznavanje realnosti je problem interpretacije; tudi problem delovanja volje in želje.

Ne glede na to, da je zavest reflektivna²³ (zavest nekaj ve in tudi ve, da ve in kaj tisto, kar ve, je), pa se James giblje k nečemu, kar ni brez povezave s tezo, da je vsak človek že samemu sebi psiholog. Ugotovi namreč, da mora mišljenje potekati tako, da bodo stvari, ki jih mislimo, povezane med seboj. Vprašanje: kaj jih povezuje med seboj? James odgovarja: "Whatever things are thought in relation are thought from the outset in a unity, in a single pulse of subjectivity, a single psychosis, feeling, or state of mind."²⁴ James predpostavi, da je celotna misel, še preden odpremo usta, prisotna v duhu "in the form of an intention to utter that sentence"²⁵

Najprej obstaja intenca, za katero velja, da "it has no simple name"²⁶. Misel torej ni izjava, je zgolj intenca, o kateri subjekt ne more reči nič drugega kot to, da se pojavi tik preden spregovori. Ko spregovorimo, ne povemo misli, ki je že bila izoblikovana v našem duhu. Nič čudnega, da James na tem mestu citira Jouberta: "Kaj smo hoteli reči, zvezmo šele potem, ko smo že izrekli tisto nekaj."²⁷ Še bolj je pripomnil M. V. Eggar: "Pred izrekanjem komaj vemo, kaj hočemo (intend) reči, vendar nas kasneje izpolni presenečenje in občudovanje, da smo mislili in izrekli tako dobro."²⁸ Presenečenje je na tej strani in ne na oni: ne gre za to, da česa ne bi mogli izreči, preseneča nas, da vse, kar povemo, povemo tako dobro. Ko govorimo, ne proizvajamo samo hrupa, pač pa čutimo pomen (meaning), ki je pomen-v-prehodu: pojavi se in takoj nato tudi izgine, zato je konstruiranje sveta in razumevanje izjave stvar **spomina**, ali drugače rečeno, pomen moramo nekako skušati ujeti in nato fiksirati. Šele v tem primeru razumemo izjavo, ki vedno potencialno nekaj pomeni. Spomin ima pri tem gotovo pomembno vlogo, še zlasti zaradi svoje **nezanesljivosti**.²⁹

Omenjeni identiteti sta odvisni od naglaševanja (accentuation) in poudarjanja (emphasis), kar pomeni, da je vsaka percepcija nujno delna in odvisna od kriterijev, ki določajo, kaj bomo iz množice vtisov izbrali in nato poudarili. Ni treba dodati, da je že sama izbira poudarjanje. Kar bomo izbrali, bo realnost, v kateri bomo živeli. James poudari, da pri zaznavanju sveta ne gre samo za selekcijo dražljajev, ampak za ignoranco večine dražljajev.³⁰ Zaznavamo samo tisto, kar nas zanima, bodisi iz praktičnih bodisi iz estetskih razlogov.³¹ Ko na ta način izberemo kvalitete (sensible qualities) - ne kvantitete! - na um (mind) ponovno selekcionira tudi te. Selekcija je v tem primeru drugačna: izberemo tiste senzacije, ki čimbolj pravilno zastopajo stvari ("... to represent the thing most **truly**").³²

23 Refleksija v nobenem primeru ne pomeni **zrcaljenja**, pa tudi subjektovga **introspektivnega vpogleda** v samega sebe ne. Ker so koncepti del empiričnega sveta, je refleksija akt, s katerim skuša subjekt (ne ego) analizirati **pogoje in meje konceptov**, tj. pogoje in meje empiričnega sveta. V tem smislu je psihologija reflektivna, ali pa o njej sploh ne moremo govoriti. Več o logiki refleksije glej v izvirnem delu **J. Robertsa (1992)**.

24 Katerkoli stvari, ki jih mislimo kot povezane, so od samega začetka mišljene kot enotne: v enem samem vzgibu subjektivnosti, psihoze, občutka ali stanja duha.

25 Ibid., str. 181

26 Ibid., str. 181.

27 Ibid., str. 182.

28 Ibid., str. 182.

29 Blagohotnega bralca naprošamo, naj se skuša spomniti, kaj je večerjal prejšnji četrtek. Pomen izjave je lahko danes enak tistemu od včeraj, ni pa nujno. Enako je jaz danes enak tistemu od včeraj, čeprav to nikakor ni nujno.

Primer je Jamesov.

30 Ibid., str. 184.

31 Ibid., str. 185.

32 Natančno, ustrezno, pristno, naravno, pravšno, avtentično.

Če so senzacije osnovni gradienti, ki jih um predeluje, se sprašujemo, kaj je kriterij, glede na katerega lahko rečemo, da so senzacije osnovni elementi realnosti.

Vprašanje: kdo lahko odloča o tem, kdaj bo zastopanje bolj avtentično in ustrezno in kdaj manj? James je jasen: "The mind chooses to suit itself, and decides what particular sensation shall be held more real and valid than all the rest."³³ Jamesov problem je tukaj v tem, da ne more razložiti, zakaj bi se um odločil ravno tako, da bi izbral tiste kvalitete, ki zastopajo objektivno realnost na najboljši način ("...to stand for the objective reality par excellence").³⁴ Seveda stavek lahko tudi obrnemo in rečemo, da ljudje verjamejo, da tiste senzibilne kvalitete, ki jih sami izberejo, zastopajo objektivno realnost na najbolj pristen način. To pomeni, da subjekt postavlja oziroma spoznava kriterije, ki jih uporablja pri spoznavanju in razumevanju realnosti, z določenim zamikom. Verjetje s tem postane idiosinkratično, kar pa ni zadosten pogoj za objektivnost spoznavanja, saj bi imel potem vsak človek svojo resnico. Verjetje je treba prenesti na neko instanco, ki je skupna vsem ljudem in jamči za resnico, šele potem je mogoče razpravljati o posameznih realnostih. Kriteriji izbire zato subjektu niso znani; izbira se dogaja takorekoč za njegovim hrbtom.

Paradoks, ki ga preizvede James, je naslednji: um očitno ni avtonomen, saj ga nekaj ves čas priganja k pravih, objektivnim izbiram, če pa ni avtonomen, mora obstajati neka instanca v umu (po tej različici bi bil um notranje razslojen), ali izven njega, ki pritiska na njega. Instance izven uma ni mogoče misliti, zato je um lahko samo notranje razslojen in razcepljen. Poleg razslojenosti in razcepljenosti moramo govoriti še o odtujenosti, saj instanca, o kateri govorimo, ne more biti del uma. Čeprav je znotraj uma, je zanj nedostopna. Um je odtujen samemu sebi.

James je predpostavljal, da obstajajo senzacije neodvisno od človeka, ki jih nato izbira v skladu z omenjenimi kriteriji. Pri tem ni povsem jasno, zakaj bi um deloval racionalno, kjer je racionalnost "another form of the selective activity of the mind".³⁵ Racionalnost v tem primeru ne pomeni nekakšnega nasprotja iracionalnosti: razumeti jo moramo zgolj tako, kot je zapisal James. Racionalnost je način selekcije, ki se dogaja kot teater, v katerem vedno lahko igramo več vlog. Um (mind) je teater, ki se vzpostavlja skozi že omenjene selekcijske procese. Ne moremo reči, da najprej obstajata Kozmos in Um, potem, v nekem kasnejšem trenutku, pa Um uporabi svoje mehanizme in diferencira Kozmos. Oba, kozmos in um se konstituirata skozi mehanizem selekcije, zato izven tega procesa sploh ne obstajata.

Jamesov subjekt sicer živi v multidimenzionalnem svetu, ki pa ga bolj ali manj suvereno obvladuje in reducira v skladu s kriteriji, ki jih postavlja njegov um. V skladu s konceptom uživanja v tekstu, ki ga je razvijal R. Barthes, pa bi lahko rekli, da je Jamesov subjekt - bralec nekoliko obsesiven,³⁶ saj je prisiljen nenehno izbirati tiste kvalitete, ki so najbolj pravilne, objektivne, veljavne in ustrezne. Je bralec Velike knjige sveta, svoje izkušnje pa proizvaja inteligentno. S tem proizvaja določen tip izkušenj in določeno realnost, ne proizvaja pa izkušnje, ki bi osvetlila njegov položaj. V mislih imamo nekakšno metaizkušnjo, vendar se z njo James ni pripravljen ukvarjati. Zdi se, da pogoje izkušanja hipostazira, kar mu tudi zagotavlja zanesljivost v pomenu, ki ga pripisuje svetu, in gotovost pri interpretaciji. Lahko rečemo, da James ni psiholog, saj nasprotuje lastni definiciji psihologije.

33 Um se prilagaja in odloča, katera posamezna senzacija je najbolj realna in veljavna.

34 Ibid., str 185.

35 Ibid., str 186.

36 Ostali tipi so fetišist, paranoik in histerik.

Subjekt izkuša svet, to je za Jamesa nesporno. Nesporno je tudi, da proizvaja izkušnje, vendar se iz teh nič ne nauči, kajti vedno znova se kot obsesivec vrne v iste kolesnice, o katerih smo že govorili. Njegov položaj in njegova struktura sta paradoksalna: ne more se otresti iluzij, ki so zanj konstitutivne. Ker se jih ne more otresti, jih lahko le spozna.

Interpretativna načela, o katerih govori James, so premočna. Res je, da izkušamo svet v skladu s temi načeli (selektivnost, sintetiziranje, poudarjanje), vendar ni subjekt tisti, ki obdeluje tekst. Mnogo bolj deluje sam tekst, ki ga subjekt skuša interpretirati. Subjekt nima niti te privilegirane vloge, da bi sintetiziral elemente teksta v enkratnem dejanju subjektivacije, potem pa bi to vlogo izgubil. Tekst, ki je sintetiziran iz kaosa, ima svoja pravila, po katerih se mora ravnati tudi subjekt. Predpostavke, s katerimi manipulira bralec, so predpostavke teksta, ki oblikuje in premešča samo sposobnost branja. Velika knjiga sveta zato ni zaprt, sklenjen tekst, ampak odprt polivalenten, fragmentiran in multidimenzionalen tekst, ki ga je mogoče vedno znova brati na različne načine. Subjekt-bralec je organizator in podložnik teksta. Njegova svoboda je v tem, da vse izkušnje še niso bile izkušene in da vsi teksti ne bodo nikoli napisani.

Tekst je struktura, v kateri igra subjekt kot podložnik glavno vlogo. Da bi bil tekst smiseln, morata izjavljalec in naslovljenec izjave zasedati neko določeno mesto v samem tekstu. Katero mesto bosta zavzela, ni odvisno od njiju, ampak od interpretativnih načel tiste interpretativne skupnosti, ki ji v določenem trenutku pripadata in katere proizvod sta.³⁷ Le redko se zgodi, da subjekt v herojskem dejanju zapusti interpretativna načela skupnosti in oblikuje tekst tako, da proizvede nova interpretativna načela, s katerimi odpre možnosti za oblikovanje nove interpretativne skupnosti.

Subjekt ni avtor, ki jamči za sintetičnost teksta in odpira možnosti za to, da bo branje teksta proizvedlo novo branje.

Branje je poskus artikulacije realnosti, ki je ves čas že za nami in vedno še pred nami. Temu procesu torej ne moremo predpostaviti konca. V tej luči lahko ponovno premislimo Jamesovo tezo, da je vse "discussable". Sam James je s svojim pisanjem pokazal, da je mogoče razpravljati o vsem, razen o mestu subjekta. Temu vprašanju se je izognil in s tem pokazal, da ne želi videti iracionalnosti, ki je pogoj vsaki realnosti. Realnost kot totaliteta je namreč močna samo, če je subjekt nekaj povsem odvečnega, nekaj, kar je zgolj motor, ki spravi v pogon samo totaliteto. V tem je vsa iracionalnost.³⁸ Zaradi tega ne potrebujemo nikakršnih kriterijev izbire, saj subjekt s svojo prisotnostjo zgolj spravi realnost v pogon, nato pa jo prepusti njej sami. Način, kako to naredi, pa je povsem nepredvidljiv in iracionalen; natanko tej iracionalnosti pa se je James kot dober pozitivist skušal izogniti. Ta iracionalnost je seveda subjekt sam. Izogibati se subjektu, pomeni izogibati se iracionalnosti in vice versa.

James skuša biti birokrat, ki nezainteresirano in nevtravno bere Veliko knjigo sveta (njegovi teksti so izjemno dolgi in pikolovsko natančni ter drobnjakarski). Ni čudnega, da

37 Culler, J. (1991), str. 64.

38 Ego pa je, kolikor je različen od subjekta, simptom, ki omogoča in zagotavlja nekakšno enotnost realnosti, ki jo skuša interpretirati in rekonstruirati. Tudi s subjektom je tako kot s simptomom: prinaša nelagodje, a odstraniti ga ne smemo. Na zadnji nasvet glede simptoma je zato naslednji: spoštujte simptome. Ego nasprotno prinaša in zagotavlja ugodje, zato nikomur ne pride na misel, da bi ga skušal odstraniti; prav nasprotno, vsi bi ga radi še razvili. Ne smemo ga zato, ker ga ne moremo. Kar zadeva subjekta, pa je najbolj prepričljivo, če ostanemo pri Freudu: subjekt je neinterpretabilni in nesimbolizabilni element realnosti. Subjekt je das Ding. Več o tej temi cf. Cadava, E. et al. (1991).

obenem, ko opravlja svoje birokratsko delo, govori o subjektovi avtentičnosti in njegovi naravi.

Jamesov problem je v tem, da objektivni svet ni onstran, tako kot pri Spencerju, pri njem je ta objektivnost še preveč prisotna v tostranosti. V svoji inertnosti in negibnosti je objektivna realnost nekaj, kar ne dopušča interpretacije; vsiljuje se kot taka. Tudi Jamesovi teksti so takšni: polno je dejstev, podatkov, ki so vsi "resnični", le da z njimi ni kaj početi. Lahko jih le sprejmemo ali zavrnemo. Nobena interpretativna igra ni močna.

K interpretaciji, volji in želji moramo prišteti še subjekt, ki ga bomo razumeli kot simptom.

Tako kot um ni nekakšna celota-ropotarnica vseh možnih misli, tudi kozmos ni seštevek vseh partikularnih realnosti. Isto velja tudi za sebstvo (self), za katerega James trdi, da je totaliteta vsega, kar ima um lahko za svoje.³⁹

Koncept sebstva je še toliko pomembnejši, ker se sebstvo pogosto pojavlja v vlogi centralne in avtonomne instance v človeku. Pogosto je tudi razdelano na različne aspekte, med katerimi so vzpostavljeni hierarhični odnosi. Značilno je, da je na najvišjem mestu skoraj vedno spiritualno ali transcendentno sebstvo, kar ni brez povezave s prevladujočimi pogledi krščanstva na človeka. Seveda se pozitivistični psihologi običajno ne sprašujejo o naddoločenosti takih konceptov, zato jih jemljejo kot nekaj danega in se pri tem izgovarjajo, da so jih zgolj odkrili.

Občutenje samega sebe (self-feeling) je odvisno od različnih impulzov, ki jih je James imenoval instinktivni impulzi⁴⁰. Ti impulzi so usmerjeni na tri področja: telesno, socialno, spiritualno. Področje telesnega je podvrženo impulzu k samoohranitvi in razvoju telesnega sebstva, socialno izpopolnjevanje (social self-seeking) je določeno z našo željo po ugajanju, medsebojnem priznavanju, iskanju moči in vpliva itd. Spiritualno samoizpopolnjevanje vključuje vsak impulz k psihičnemu razvoju (intelektualnemu, moralnemu, duhovnemu).⁴¹

Omenjena tri področja ustrezajo običajnemu naporu, ki ga ljudje vlagajo v iskanje resničnega sebstva (true self), ki ga sicer spontano čuti vsak človek. Tripartitna delitev, ki jo razvija James, zapolni vsa možna področja: pravo mesto sebstva je lahko le v telesu, ali pa je kar telo samo, v zunanjih, intersubjektivnih relacijah, ki jih subjekt vzpostavlja z drugimi ljudmi, ali pa v transcendenci, če se komu zdi, da sta obe prejšnji področji preveč materialni. Hierarhična delitev vseh treh sebstev je v takem primeru zgolj logično nadaljevanje intelektualnega igranja: telesno sebstvo je seveda na dnu lestvice in je torej najmanj pomembno, socialno sebstvo je na sredini, na vrhu pa je izventelesno, transcendentno sebstvo. Različne oblike moralnega in etičnega izpopolnjevanja se predpisujejo kot zdravilo tistim, ki so preveč orientirani na telo, ali pa se v nekem trenutku za samo telo izkaže, da je sedež transcendentnega sebstva, odvisno pa od okusa. Vsako sebstvo je potencialno in idealno. Izmenoma se zato obremenjujemo z realizacijo idealnega telesnega sebstva, idealnega socialnega sebstva in/ali idealnega transcendentnega sebstva.⁴² Vsakokrat je eno

39 Ibid., str. 188.

40 Instinktivni impulzi, refleksni impulzi in emocionalni vzgibi so primarni, voljna dejanja so sekundarna (James (1952), str. 767).

41 Ibid., str. 199.

42 Ibid., str. 199-202.

od sebstev, kamor usmerjamo na napor, "resnično, intimno, ultimativno, permanentno".⁴³ James doda k dvojici potencialno/idealno sebstvo še self-love, ki se zopet nanaša na vsako od treh sebstev.

Kot otroci ljubimo podobo svojega telesa, kajti v tem času je telo objekt našega zanimanja. Kasneje - kot pri hierarhiji, ki smo jo omenili - se naše zanimanje prenese na socialno področje (social self-love) in še kasneje v onstranost (spiritual self-love). Ko pridemo do konca, se lahko vrnemo na začetek in zagovarjamo koncepte telesnega sebstva, na katerega da so ostali avtorji v svoji naglici pozabili. Danes je tako telo privilegirano mesto, kjer se srečujeta vednost in moč.

Psihologija nikoli ni mogla povsem premagati enostavne delitve materialno-duhovno, zato lahko mirno rečemo, da tudi zaradi tega nikoli ni razvila koncepta, ki bi pomembno prispeval k teoriji subjekta. Subjekt ni namreč nič materialnega, pa tudi duhovnega ne.⁴⁴

James povzame in pregledno poda vse, kar je o subjektu mogoče reči vzdolž dimenzije materialno-duhovno, na naslednji shemi.⁴⁵ Empirično življenje sebstva deli na:

Materialno Socialno Spiritualno

Telesni apetiti in instinkti Ljubezen do olepšav, gizdavost, lakomnost, konstruktivnost Ljubezen do doma itd.

Želja biti opažen, občudovan, želja po ugajanju itd. Sociabilnost, ambicije, ljubezen, zaviranje, tekmovalnost, iskanje časti itd.

Intelektualne, moralne in religiozne aspiracije, skrbnost, vestnost.

Arogantnost, skromnost, Strah pred revščino, ponos nad blagostanjem.

Socialni in družinski ponos, ošabnost, domišljavost, sram, skromnost itd.

Občutek mentalne ali moralne premoči, istost itd. Občutek manjvrednosti ali krivde.

Samoizpopolnjevanje ima za svoj cilj lastnosti, ki so značilne za kapitalistično produkcijo ob koncu XIX. stoletja (skrbnost, vestnost, moralni občutki...): James zagovarja linearno logiko samorazvoja in samoizpopolnjevanja subjekta. Ta logika se bistveno razlikuje od logike, ki jo je razvijal Hegel.⁴⁶ Hegla seveda omenjamo zato, ker je fenomenologija duha področje, s katerim se z razvojem kapitalizma da največ in najboljše zaslužiti. Foucault je to vsekakor dobro vedel.

Vrhunec subjektovga samovrednotenja je za Hegla popolno zadovoljstvo s tistim, kar je; subjektu ostane le, da doume to, kar je, in to artikulira v govoru. Natanko to je mislil Hegel s svojim konceptom neposrednosti, posredovanja in ukinitve.⁴⁷ Absolutno spoznanje je edini močni konec samoizpopolnjevanja in samovrednotenja. Do tega spoznanja lahko pride samo modrec, katerega naloga je, da si pojasni realnost in samega sebe.⁴⁸ Pojasniti samega sebe, pomeni razložiti pogoje svojega nastanka in obstoja.

Samoopazovanje, pripominja Hegel, predpostavlja vsaj minimalno koherentnost psihičnega aparata, čeprav je naloga psihologije odkrivati osnovne forme mentalnega življenja, ki so nujno med seboj kontradiktorne. Skozi kontradiktornosti lahko napredujemo

43 Ibid., str. 203.

44 Prim. Kvale, S. (ured.) (1992). Urednik že uvodoma pripomni, da raziskuje implikacije postmoderne misli za psihologijo. Misel je pomembna zato, ker ne govori o implikacijah psihološkega raziskovanja za postmoderno kulturo. Upravičeno bi zato sklepali, da psihologija zaostaja za kulturo, ki se je intenzivno in živahno razvijala vsaj zadnjega pol stoletja.

45 Ibid., str. 212.

46 Cf. Kojeve, A. (1989).

47 Ibid., str. 431-508.

48 Ibid., str. 521.

k višjim oblikam mentalnega življenja, ne da bi pri tem lahko upali, da bomo kontradikcije odstranili.

Samoizpopolnjevanje pa, nasprotno, Jamesu predstavlja kot bolj ali manj linearno napredovanje k nekemu končnemu zaželenemu stanju, ki je nekontradiktorno. Nehomeostatičnost umnega delovanja, o katerem smo govorili na začetku našega prispevka, pa postavlja pod vprašaj tudi logiko samorazvoja in samoizpopolnjevanja sebstva.

Že pri otroku, zapiše Freud leta 1920⁴⁹, lahko opazimo, kako v svoji igri ponavlja neprijetne izkušnje. Ponavljanje ima funkcijo abreakcije vsega tistega, kar je na otroka naredilo močan vtis. S tem aktom skuša postati gospodar nad neprijetnimi izkušnjami. Seveda ne gre niti za instinktivno obnašanje niti za imitacijo, pripominja Freud; gre za načelo, ki je mnogo primitivneje in neodvisno od načela ugodja. V umu ne deluje samo eno načelo, temveč dve, ali natančneje rečeno, opozicija in nepomirljivi konflikt med obema. Samoizpopolnjevanja zato ne moremo misliti brez (samo)destruktivnosti, brez mazohizma in sadizma torej.

Samodestruktivnost moramo razumeti kot rezultat konflikta med obema omenjenima načeloma, kar pomeni, da ni ego tisti, za katerega bi lahko rekli, da je destruktiven ali pa ni. Destruktivnost je neodvisna od ega, ki je ne more obvladovati, ker ne more obvladovati niti delovanja načela ugodja niti načela, ki je onstran le-tega. Ne gre torej za instinkt agresivnosti, ki se obrne bodisi navzven k drugim ljudem bodisi k egu samemu. Tako kot ni odpravljen konflikt, tudi ni odpravljava agresivnost. Agresivnost je v svojem jedru usmerjena na ego, ki predstavlja oviro, to je zadnja Freudova beseda o Thanatosu.

Ego torej vedno znova **poskuša** postati gospodar v lastni hiši; še ve, iluzija o lastni naravi je zanj konstitutivna; je pogoj za njegovo duševno zdravje. Poskusi so zagozdeni med imaginarne funkcije ega, ki skuša ohranjati svoj položaj, enotnost, realitetno kontrolo itd. na eni strani, in pritiske Thanatosa, za katerega je ego ravno ovira na poti h končnemu stanju, ki je za ego smrt.⁵⁰ Na strani ega je sicer volja, vendar je na strani subjekta želja.

Empirično življenje sebstva ni samopremagovanje ali samoizpopolnjevanje: bolj gre za spuščanje k notranjim mejam subjektive realnosti. Ostreje rečeno: samoizpopolnjevanje je v prvi vrsti pot k samomoru. Ne gre za nikakršno dvigovanje k transcendentnemu sebstvu, pač pa za logiko želje. Brez težav lahko ugotovimo, da je gibanje želje povezano z delovanjem načela, ki deluje onstran načela ugodja. Samoizpopolnjevanje je zavezano želji (idealni jaz) in samodestruktivnosti. Vrhunec samorazvoja je zato odstranitev jaza in ne njegovo samouresničevanje. Natanko jaz je instanca, ki je pogoj kakršnemu koli konceptu samorazvoja in samoizpopolnitve, in njegova največja in neodstranljiva ovira. Vsakega koncepta samorazvoja se zato drži nota agresivnosti in destruktivnosti.

REFERENCE

- Biti, V. (ured.) (1992), *Suvremena teorija pripovijedanja*, Zagreb: Globus.
 Boothby, R. (1991), *Death and Desire (psychoanalytic theory in Lacan's return to Freud)*, New York & London: Routledge.
 Breuer, J., Freud, S. (1893), *Über den Psychischen Mechanismus Hysterischer Phänomene (Vorläufige Mitteilung)*, *Neurologisches Centralblatt*, 12 (1), str. 4-10; (2), str. 43-7.

49 S. E. XVIII, str. 16-17

50 Ne gre za biološko smrt, ampak za smrt ega kot virtualne, imaginarne instance.

- Büler, K. (1927), *Die Krise der Psychologie*, Jena: Verlag von Gustav Fischer.
- Cadava, E., Connor, P., Nancy, J.-L. (ured.) (1991), *Who comes after the subject?*, New York, London: Routledge.
- Chomsky, N. (1991), *Jezik i problemi znanja*, Zagreb: FF.
- Clark, W. R. (1982), *Freud - the man and the cause*, London: Paladin Grafton Books.
- Culler, J. (1991), *O dekonstrukciji*, Zagreb: Globus.
- Freud, S. (1940 - 41(1892)), *Sketches for the "Preliminary Communication" of 1893*, S. E. I, str. 145-154.
- Freud, S., (1910 (1909)) *Five lectures on psychoanalysis*, S.E. XI, str. 3-55.
- Freud, S. (1920), *Beyond the Pleasure Principle*, S.E. XVIII, str. 3-64.
- Gaddini, E. (1992), *A Psychoanalytic Theory of Infantile Experience (conceptual and clinical reflections)*, London & New York: Routledge/Tavistock..
- Hegel, G. W. F. (1970), *Phänomenologie des Geistes*, F/M: Suhrkamp.
- James, W. (1952), *The Principles of Psychology*, London, Chicago, Toronto: William Benton.
- James, W. (1894), *Über den psychischen Mechanismus hysterischer Phänomene (Breuer, J., Freud, S.)* - recenzija, *Psychological review*, 1(2), str. 199.
- James, W. (1990), *Raznolikosti religioznog iskustva (studija ljudske prirode)*, Zagreb: Naprijed.
- Kojeve, A. (1989), *Kako čitati Hegela*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kvale, S. (ured.) (1992), *Psychology and Postmodernism*, London: SAGE Publications.
- Lacan, J. (1971), *Stadij zrcala kao oblikovatelj uloge ja*, *Pitanja* 26/27, str. 751-54.
- Lacan, J. (1978), *Le Sminaire Livre II. Le moi dans la thorie de Freud et dans la technique de la psychoanalyse*, 1954-1955, Paris: Les Editions du Seuil.
- Popper, K. R. (1979), *Objective Knowledge (An Evolutionary Approach)*, Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- Roberts, J. (1992), *The Logic of Reflection (German Philosophy in the Twentieth Century)*, New Haven and London: Yale University Press.
- Rorty, G. (1989), *Contingency, irony, and solidarity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sloterdijk, P. (1990), *Mislilac na pozornici*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Nekatere novejšje teorije o povezanosti med stresom in psihosomatskimi motnjami

DARJA KOBAL

POVZETEK

Sestavek obravnava nekatere novejšje psihološke teorije o povezanosti med psihosomatskimi motnjami in stresom. Uvodni del se dotakne psihodinamične razvojne teorije, ki osvetljuje obrambne mehanizme, značilne za ljudi s psihosomatskimi motnjami. Kratkemu pregledu nekaterih psihosomatskih bolezni sledi obravnava (zgodovinsko) pomembnih teorij o "izboru organa" za razvoj psihosomatske bolezni. V nadaljevanju članek obravnava nekatere novejšje teorije stresa (in psihosomatskih motenj), ki temeljijo na povezanosti med posameznikom in okoljem. Sledi prikaz nekaterih najnovejših spoznanj o stresu pri delu, pri čemer se delo pojmuje kot "totalni" dejavnik subjektovega življenjskega kroga, v sklepnem delu pa poskuša izluščiti določene preventivne implikacije, ki izhajajo iz razumevanja problematike stresa in psihosomatskih motenj.

ABSTRACT

SOME RECENT THEORIES ON THE LINK BETWEEN STRESS AND PSYCHOSOMATIC DISORDERS

The composition discusses some new psychological theories concerning the connections between psychosomatic disturbances and stress. The introduction mentions the psychodynamic development theory which highlights defense mechanisms characteristic for people who are psychosomatically disturbed. Following a short survey of some psychosomatic diseases is a historical discussion of important theories on the "choice of organ" in the development of psychosomatic diseases.

The article proceeds to discuss certain more recent theories on stress (and psychosomatic disturbances) which are based on the connection between the individual and the environment. An account of some current perceptions of stress at work follows, in which work is conceived as the total component of the subject's environment. The conclusion is concerned with uncovering particular preventive implications which are derived from understanding the problems of stress and psychosomatic disturbances.

*I. PSIHODINAMIČNA RAZVOJNA TEORIJA O RAZMERJU MED STRESOM, PSIHOSOMATSKIMI MOTNJAMI IN OBRAMBNIMI MEHANIZMI***1. Zgodnje razvojne faze in primitivni obrambni mehanizmi**

Britanski psiholog H. Bridger (1986) meni, da se posameznik že od rojstva spoprijema s stresom - od znotraj in od zunaj, na fizični in mentalni ravni. Uspešnost obvladovanja stresa je odvisna od njegovih prepričanj, verovanj, vrednot in predsodkov, ki jih - sprva v odnosih do primarnega objekta, tj. matere, kasneje pa v interakcijah s širšim družbenim okoljem - izoblikuje v svojem osebnostnem razvoju.

V prvih tednih - v obdobju avtizma - otrok nima objekta. V svoji primitivni halucinatorni zmedenosti teži, kot zatrjuje Mahlerjeva (Blanck, 1985), zgolj k homeostazi. Zavest o materi kot objektu še ne obstaja, zato umanjka tudi zavest o lastnem telesu. Šele v tretjem mesecu nastopi prava simbioza, ki jo spremlja nejasno zavedanje, da potrebe zadovoljuje nek objekt. Dojenček navezuje stike s svetom prek matere, ki postane njegov pomožni ego.

Tako se torej telesni ego in fizični self začneta oblikovati šele takrat, ko se otroku posreči razlikovati med samim seboj in objektom. Otrok v predverbalnem obdobju ne more govorno posredovati svojih čustev, niti zavestno predelovati svojih doživljanj. Šele s pričetkom oblikovanja podobe o lastnem telesu postanejo duševna in telesna, psihološka in biološka dogajanja medsebojno tesno prepletena.

Spitz (Blanck, 1985) pravi, da vlada na začetku otrokovega življenja biologija. Zato o psihi v pravem pomenu besede ne moremo govoriti, saj je otrokovo psihično tako prepleteno s telesnim, da bi tej "instanci" bolj ustrejal izraz "somatopsiha". Avtor poudarja, da utegne vzpostavljane objektivnih odnosov med dvema tako neenakima partnerjema, kot sta mati in njen otrok, kaj hitro pripeljati do resnih motenj, če ti odnosi niso usklajeni. Potencialna nevroza, kot izraz neuskklajenih, patoloških odnosov med otrokom in materjo, se iz tega obdobja izlušči v obliki psihosomatske motnje, ki jo največkrat sproži materina nevroza. Tako so psihosomatske motnje pogojene zlasti z neoptimalno simbiozo otroka in matere. Ravno v tem obdobju nastopijo prve, naje nastavnejše obrambe, kakršni sta zanikanje in projekcija, ki jima sledita še splitting in projektivna identifikacija.

Ego in superego obstajata zgolj v zametkih, meja med zavestjo, predzavestjo in nezavednim ni načrtana, otrok pa še ni zmožen opravljati preizkusa realnosti. Subjekt v tem življenjskem / razvojnem obdobju še ni strukturiran, morebitni primanjkljaji ega lahko, ne pa nujno, vodijo tudi v psihosomatske motnje. Tako na normalni kot na patološki razvoj namreč vplivajo številni dejavniki. V luči Schultz-Henckeejeve (Bregant, 1986) teorije igrajo takšno vlogo: otrokova konstitucija, rizična peristaza in sprožilna situacija, ki temelji bodisi na odrekanju (želenega objekta) bodisi na skušnjavi (da bi se dokopal do želenega objekta). Nevtralizacija nagonskih impulzov v tem zgodnjem obdobju predstavlja osnovni model za kasnejšo somatizacijo nevrotičnega konflikta (Praper, 1989/90).

Obrambni mehanizmi, ki jih uporablja subjekt s psihosomatskimi motnjami, so zatorej primitivnejši: projekcija, zanikanje, premeščanje, splitting in projektivna identifikacija. Takšno obrambno vedenje močno prizadene posameznikovo pozitivno vrednotenje samega sebe, omaje njegovo samospoštovanje, sposobnost integracije dobrih in slabih potez v enotno predstavo o objektih ter sposobnost razlikovanja med subjektivno doživetimi vsebinami in objektivno realnostjo (Kernberg, 1987).

Njegova samopodoba je izkrivljena, in sicer na ravni psihološkega jaza (obvladovanje impulzov, čustveni ton in predstava o telesu), socialnega jaza (socialni odnosi, vrednote in

morala, poklicni in študijski cilji), seksualnega jaza (vedenje in odnos do spolnosti), družinskega in prilagoditvenega jaza (obvladovanje zunanjega sveta in optimalno prilagajanje) (Offer, 1988).

2. Somatizacija

Opozoriti velja še na en obrambni mehanizem, na t.i. somatizacijo, ki po Overbacku (Blanck, 1985) pacientu "pomaga", da svoje psihične stiske razrešuje v obliki somatskih "tegov".

Schur (Blanck, 1985) - začetnik psihoanalitičnega preučevanja psihosomatskih motenj - (ki se opira na Freuda, Hartmanna in Jacobsonovo), v svoji teoriji somatizacije izhaja iz domneve o deneutralizaciji nagona in diferenciaciji med selfom in objektom. Po njegovem mnenju so poglaviti dejavniki, ki povzročajo stres in odločilno vplivajo na morebitni razvoj psihosomatskih motenj, empirična ali fantazmatska travmatična doživetja (ki spremljajo otroka že od rojstva dalje) in pomanjkljiva osebnostna struktura, zaradi katere subjekt ni zmožen predelati in obvladati svojih travm (Petelin, 1980).

Odrasel človek, ki trpi zaradi psihosomatskih motenj, nazaduje v zgodnje infantilno obdobje ter svoje agresivne in libidne nagone sprošča skozi telo. Zdi se, da nekako ni uspel v zadostni meri ponotranjiti tistih objektivnih odnosov, ki jih otrok običajno ponotranji na prehodu iz stadija predhodnega objekta v stadij parcialnega objekta. Njegov ego zaradi šibkosti ni zmožen oblikovati lastnega libidnega objekta (Spitz, po Blanck, 1985), zato se na somatopsihični ravni še vedno nekako zliva z objektom (Mahler, po Blanck, 1985). Ni zmožen vzpostaviti "kontakta navzven", ki se - po Mahlerjevi - kaže v otrokovem razvojnem obdobju kot "prvi nasmeh", zato pogosto vztraja v izolaciji, samotarstvu, izogibanju socialnim stikom itd., kot pripomoček za vzdrževanje takega stanja pa uporablja zlasti projekcijo, splitting in projektivno identifikacijo. Ti mehanizmi pa se oblikujejo prav v obdobju simbioze, v katerem začneta delovati osnovna modela za obvladovanje impulzov - nevtalizacija in diferenciacija (Praper, 1989/90).

3. Dvofazno potlačevanje

Tudi obrambni mehanizem potlačevanja igra bistveno vlogo pri ljudeh s psihosomatskimi motnjami, vendar ne več v obliki, ki je značilna za histerijo. Pri njih se pojavlja t.i. "dvofazno potlačevanje" oz. "dvofazna obramba".

Za prvo, akutno fazo tvorbe psihosomatskih simptomov je značilen nastanek psihonevrotskih simptomov. V drugi, kronični fazi se pojavijo telesni simptomi, psihonevrotski simptomi pa se "umaknejo v ozadje". To potrjujejo tudi nekatere novejšje raziskave sodobnih depresij: 40 odstotkov sodobnih depresij se kaže brez občutkov depresije, zgolj v somatski obliki (ugotovili so, da sodijo v to skupino zlasti preprosti ljudje in ljudje, ki živijo v tujini) (Lokar, 1991/1992).

Ljudje s psihosomatskimi motnjami se težje prilagajajo novim življenjskim položajem in se izogibajo socialnim stikom. Sebe vidijo pretežno v slabi luči, zato se čutijo osamljeni in odrinjeni, misel na prihodnost pa jih navdaja z obupom.

Njihove psihične stiske se izražajo v obliki telesnih bolezni. Zakaj? Gotovo je, da so telesne težave v naši "modernejši" družbi bolj sprejemljive kot duševne. Povsem "normalno" je, da nekdo telesno zboli - bolj ko je bolan, več pozornosti je deležen. Tak človek je tedaj videti psihično zdrav in - kot pravi Mitcherlich (Nastović, 1984) - socialno prilagojen. Da bi - na nezavedni ravni - dokazal prilagojenost družbi, ki ji pripada, se raje "odloči" za telesno

bolezen, ker "ne želi", da bi ga ostali označili za "norega" ali "bolnika z duševnimi motnjami".

Tako najde psihosomatska motnja dovolj varno zatočišče. Posledice njene fiksacije pa so ireverzibilne. Motnje telesnega ega so namreč tako globoke, da je njihova škoda nepopravljiva.

Nastović (1984) poudarja, da sodelujejo pri tvorbi psihičnih motenj poleg dvofaznega potlačevanja tudi drugi obrambni mehanizmi, zlasti projekcija in identifikacija. Obrambni mehanizmi so med ključnimi dejavniki, ki "odločajo" o načinu rešitve nevrotičnega konflikta. Avtor opozarja, da je treba predpostaviti obstoj specifične strukture ega pri ljudeh s psihosomatskimi motnjami. O tej strukturi vemo razmeroma malo, zaradi česar se pojavijo pri zdravljenju teh bolnikov številne nepravilnosti.

Simptomi psihosomatskega obolenja se kažejo na različnih organih. Pri tem se spremeni njihovo delovanje in pojavijo se posamezne psihosomatske bolezni.

II. KRATEK PREGLED NEKATERIH PSIHOSOMATSKIH BOLEZNI

Klasični razvrstitvi sedmih psihosomatskih bolezni, ki jo je izdelal Alexander (Rojšek, 1990) (čir na dvanajsterniku, arterijska hipertenzija, bronhialna astma, bolezen ščitne žleze, revmatoidni artritis, ulcerativni kolitis in neurodermitis), Rojšek v svoji disertaciji dodaja klasifikacijo ameriškega psihiatričnega združenja (A.P.A., D.S.M., III.), ki obsega bolezni kože, prebavil, dihal, srca in ožilja, žlez z notranjim izločanjem, revmatološke bolezni oz. bolezni mišičnokostnega sistema in vezivja, ginekološke in druge bolezni.

1. Bolezni mišično-kostnega sistema in vezivnega tkiva

Lowen (1984) namenja v knjigi "Bioenergetika" posebno pozornost prav križu. Meni, da se v križu srečata dve nasprotujoči si sili: težnost (ki mu predstavlja zahteve, telesne in duševne obremenitve itd.) in sila, ki človeku pomaga, da se "drži pokonci", da lažje prenaša bremena, ki mu jih nalaga življenje.

Od tod ne razlaga le bolečin v križu, temveč tudi bolečine v kolenu (koleno namreč "sprejema" obremenitve) in bolečine v sklepih. Družinsko ozadje ljudi, ki trpijo zaradi vnetja sklepov, je nekoliko drugačno: ti ljudje niso izkusili dovolj človeške toplote, vzdušje v družini je bilo togo, anankastično, vzgoja prestroga. Imeli naj bi šibko realitetno kontrolo, težave s spolno identiteto in naj bi bili pogosto depresivni (agresivnost usmerjajo proti samemu sebi).

Nagi s sodelavci (Kmetič, 1990) je v eni izmed raziskav preučeval zvezo med bolečinami v križu in stresom, ki ga delavec doživlja pri delu. Ugotovil je, da pogoste spremembe pri delu privedejo do bolečin v križu.

Milčinski (1986) meni, da so pri degenerativnih revmatičnih obolenjih bistveni kronični emocionalni konflikti, ki nastanejo zaradi neustrezne predelave agresivnih in analno-retentivnih impulzov. Tovrstne napetosti se izkazujejo v tenzijah progaste mišične mase, ki lahko po daljšem času privedejo do sprememb na sklepih. Mišična napetost psihogenega izvora pa je povezana s prisilno-nevrotskimi potezami.

2. Bolezni cirkulatornega sistema

Bolezni srca in ožilja so v zadnjih desetletjih močno narasle. Poleg zunanjih rizičnih faktorjev (prekomerna telesna teža, stres na delovnem mestu, prekomerno kajenje itd.)

obolenja, kakršna so, denimo, angina pectoris, koronarna skleroza in miokardni infarkt, pogojujejo tudi drugi dejavniki.

Hau (Milčinski, 1986) je ugotovil, da uporabljajo osebe, ki si prizadevajo zatreti svojo agresivnost, obrambni mehanizem nadkompenzacije. Označuje jih prekomerno hlastanje po napredovanju in pomembnosti. Trstenjak (Milčinski, 1987) ugotavlja, da predstavlja t.i. "beg v delo" zgolj sublimacijo ali konverzijo drugih teženj (npr. agresivnosti ali seksualnih teženj) v delovno aktivnost, ki lahko končno privede tudi do psihosomatske oboletosti.

Quint (Milčinski, 1986) je, denimo, ugotovil vzročno pomembnost emocionalnih vplivov pri esencialni hipertenziji, za katero obolevajo ljudje, ki določene življenjske situacije dojemajo kot izrazito obremenjujoče, potlačujejo agresivne impulze in kažejo močno storilnostno naravnost.

3. Bolezni respiratornega sistema

Med psihosomatskimi obolenji respiratornega sistema je na prvem mestu astma. Leta 1923 je Heyer (Jaspers, 1992) astmatika opredelil kot človeka, ki ne prenese atmosfere, nastale v neki situaciji zaradi konfliktov z določenimi ljudmi. Alexander (Milčinski, 1986) ugotavlja, da so to agresivni, častihlepni, prepirljivi, drzni in močno občutljivi ljudje z izrednim čutom za estetiko. Knap (Milčinski, 1986) meni, da so njihove osebnostne poteze histerične in psihonevrotske. Quint (Milčinski, 1986) jih opisuje kot depresivne, tesnobne in negotove osebe, ki se nagibajo k egocentričnosti in introvertiranosti. S pretirano skrbnostjo ali odbijajočim vedenjem ustvarjajo njihove matere v družini tako "vzdušje", ki otroka v njegovi ambivalentni težnji po (ne)samostojnosti vedno bolj "duši". Tako že v mali zatrejo otrokovo konstruktivno agresivnost. Nekateri pojmujejo astmatski napad kot "krik po materi" (Weiss, po Milčinski, 1986), drugi pa menijo, da utegne biti tudi "krik zoper njo".

4. Bolezni kože

Koža je organ z dvojno funkcijo: organizem varuje pred okolico in vzpostavlja njegove stike z zunanjim svetom. Na koži se - pogosto s posredovanjem nezavednih mehanizmov - izkazujejo čustva, razpoloženja (rdečica, bledica, kurja polt) in erotična vzburljenja. Med osebnostne lastnosti bolnikov z endogenim ekcemom Stern (Miličinski, 1986) umešča depresijo, disforijo, hipohondrične težnje, frigidnost in impotenco.

Schur (Blanck, 1985) je ravno na primeru dermatoze skušal dokazati svojo teorijo somatizacije. Ugotovil je, da vrsta bolnikov s kožnimi boleznimi uporablja obrambni mehanizem regresa in tako nazaduje na infantilno "izrabo" kože za razbremenitev čustev.

5. Endokrine bolezni, bolezni prehrane in metabolizma ter motnje v imunetiti

Hoff in Ringel (Milčinski, 1986) dvomita o umestitvi diabetesa med psihosomatska obolenja, Jaspers (1990) pa ga opredeljuje kot somatsko motnjo, katere vzroki so duševni. Vitorović (1986) v "Psihijiatriji" poroča, da naj bi bili diabetiki (po nekih trditvah) v povprečju inteligentnejši in dobrodušnejši.

6. Bolezni digestivnega sistema

Med psihosomatskimi boleznimi digestivnega sistema avtorji (Milčinski, 1986) razlikujejo: ulkus (za te bolnike je po mnenju Glatzela značilno, da hočejo več, kot zmorejo), obolenja žolčnika (Beck trdi, da gre pri njih za otežkočeno odstranitev doživetij, nabitih z jezo in razočaranjem, ki so izraz oralnih in emocionalnih izgub), kronično habitualno

obstipacijo (za te bolnike je značilna regresija na analno fazo libidnega razvoja (npr. zadrževanja blata)), hipotonijo in migreno.

III. KRATEK PREGLED NEKATERIH TEORIJ O "IZBORU ORGANA"

V zvezi z izborom organa je najti v literaturi različna stališča.

1. Osebnostna struktura je pri izboru organa odločilnega pomena. Dunbarjeva (Milčinski, 1986), katere teorija nima mnogo zagovornikov, je izdelala t.i. "emocionalno termodinamično teorijo" o nastanku bolezni. V svojih raziskavah je obdelala dedne in pridobljene lastnosti ter socialne in družinske razmere, v katerih živijo ljudje s psihosomatskimi motnjami. Tako naj bi bili astmatiki avtoritarne osebe s pretirano zaverovanostjo vase, občasno infantilno trmasti in na uspehe drugih bolešno ljubosumni. Napad astme naj bi bil tako zgolj poskus organizma, da bi svoje napetosti rešil po stranski poti.

Ljudje, ki trpijo za ulkusom, naj bi bili izjemno vestni, celo častihlepni, njihovo delo naj bi potekalo brez počitka in sprostitve. Vseskozi pa naj bi si nezavedno želeli, da bi imeli ob sebi nekoga, ki bi jih varoval in hranil. Manifestacija te nezavedne želje (ki bi sprožala izločanje želodčne kisline) naj bi bil ulkus.

Bistvenih dejavnikov pri nastajanju psihosomatskih motenj, kot so, denimo, razvojne značilnosti in vpliv družbenega okolja, ta teorija ne upošteva.

2. Alexander (Milčinski, 1986) trdi, da je za nastanek psihosomatske bolezni odločilna narava konflikta. Vsakemu konfliktu ustreza določeno emocionalno stanje, ki sproži specifično fiziološko reakcijo. Njegovo teorijo Milčinski razloži s primerom emocije jeze: ker jeza ni družbeno najbolj sprejemljiva emocija, jo mora posameznik izražati zelo previdno. Neprestano jo mora prikrivati, tako da ne pride več do zavesti, telesni odraz v obliki povišanega krvnega pritiska pa ostane.

3. Po teoriji adaptacije (Milčinski, 1986) so za razvoj psihosomatskih bolezni odločilne zgolj doživete psihične obremenitve oz. stresi. Ni pomembno, kaj povzroča v človeku anksioznost, saj so fiziološki pojavi, ki spremljajo kronično tesnobo, vseskozi identični.

Te fiziološke reakcije na stres se izkazujejo v obliki t.i. "splošnega adaptacijskega sindroma" (Seyle, 1950), ki se izoblikuje v treh fazah: (a) faza alarmne reakcije, ki zajema stopnjo začetnega šoka (kaže se kot zmanjšana odpornost organizma na stres) in stopnjo kontrašoka (kaže se v obliki okrepljenega delovanja obrambnih mehanizmov); (b) faza upiranja, kjer je adaptacija optimalna; (c) faza izčrpanosti, ki se kaže kot popoln zlom adaptacije (Martin, 1972).

Posameznik se torej na različne situacije oz. dražljaje odziva na povsem enak način.

Razvojnih dejavnikov individua in družbene pogojenosti psihosomatskih motenj tudi ta teorija ne upošteva.

4. Likovno-psihološka in eksistencialna razlaga iščeta povezave s fiziologijo in sovjetsko kortikovisceralno teorijo, vendar pa ostajata zgolj v okviru fiziologije (Kmetič, 1990).

5. Celostna razlaga, ki jo zastopa Ringlova (Milčinski, 1986) dunajska šola, zajema: vrsto nevrotskega konflikta, osebnostno strukturo, zaplete v zgodnji razvojni fazi, življenjski slog bolnika, patogenost sprožilne situacije, ki privede do nastanka bolezni, in morebitno (starostno) izrabo nekaterih organov.

Ringel (Nastović, 1984) poudarja, da se v središču patogeneze psihosomatskih obolenj nahajajo nezavedne kronične emocije, ki prek vegetativnega živčnega sistema privedejo najprej do funkcionalnih, nato pa še do strukturnih sprememb v smislu anatomskih poškodb. Vplivu vegetativnega živčnega sistema so podvrženi zlasti srce, krvni obtok, dihalni in prebavni organi, urogenitalni trakt, endokrine žleze in koža, zato ni čudno, da nastanejo psihosomatska obolenja prav na teh mestih.

Tudi zavestne dolgotrajne emocije lahko privedejo do psihosomatske motnje, vendar se njihovo patogeno delovanje niti po kvantiteti niti po kvaliteti ne more primerjati z delovanjem nezavednih kroničnih emocij. Ringel zastopa stališče, da na "izbor organa" vplivata posameznikova pridobjena in vrojena konstitucija.

a) Pridobljena konstitucija nastane z imitacijo in identifikacijo otroka s staršem, zlasti z materjo (prisilne nevroze in histerije predstavljajo t.i. "nevrozo očeta", psihosomatska obolenja pa "nevrozo matere"). V tej zvezi govori Mitscherlich (Nastović, 1984) o t.i. fenomenu "tradicionalnega simptoma", značilnega za družine, v katerih prevladujejo predispozicije za psihosomatska obolenja njihovih članov.

b) Vrojeno konstitucijo pa pogojuje vrojena "uslužnost organa", ki jo je leta 1907 opisal Adler v "Študiji o manjvrednosti organa", zaradi česar ga mnogi štejejo za začetnika modernega psihosomatskega raziskovanja, saj je nakazal možnost dinamičnega razumevanja psihosomatskih obolenj. Mnoge družine postavljajo v središče pozornosti ravno tisti telesni organ, ki jim predstavlja "ranljivo točko", in izvajajo njemu v "čas" posebne obrede.

IV. NOVEJŠI PRISTOPI PRI OBRAVNAVANJU STRESA IN PSIHO-SOMATSKIH MOTENJ

V starejši psihološki literaturi pogosto naletimo na nekoliko poenostavljeno obravnavanje tega pojava. Stres je tam pojmovan kot nekakšen zunanji dejavnik, ki vodi do specifičnih duševnih in psihosomatskih motenj (McMichael, 1986).

V zadnjem obdobju se vrsta avtorjev spet vrača k preučevanju tega fenomena. Z revizijami Seylove, Wolfove, Mahlove in drugih teorij skušajo najti drugačne, sodobnejše opredelitve stresa. Ob tem kaže opozoriti na nekatere pomanjkljivosti in enostranske poglede na ta pojav.

Če je, denimo, Seyle (Martin, 1972) preučeval zgolj "sistemske" stresorje, kot so vročina, mraz, infekcije, intoksikacije, telesne poškodbe, šok in travme po kirurškem posegu, in tako "videl" povzročitelje stresa le izven posameznika, pa nekatere "nove", "sodobne" razlage pripisujejo pretežni del odgovornosti za stres posamezniku: njegovi "šibki" osebnosti, neprilagojenosti, čustveni nezrelosti, nezadostni kognitivni strukturiranosti (zaradi česar ima posameznik izkrivljeno podobo o sebi in o neposredno doživeti zunanji realnosti), nezmožnosti, da bi pravilno dojel, razčlenil in ovrednotil svoje osebne probleme ter se - na podlagi konstruktivnih strategij - dejavno soočil s stresnimi situacijami. Po tovrstnih - zdravorazumskih in psevdoznanstvenih - subjektivističnih ali psihologističnih - pojmovanjih je bistvo problema v posameznikovi notranjosti: on sam se mora spremeniti, da bi se znal učinkovito izogibati stresu ali ga premagovati. Takšno - teoretsko skrajno pomanjkljivo - razmišljanje je značilno za "abstraktno zavest", ki v človeku ne vidi le družbenega bitja, ampak izolirano "monado" (plod samoniklega osebnostnega razvoja),

iztrgano iz kaleidoskopskega spektra družbenozgodovinskih sil (ki v resnici ne samo naddoločajo posameznikovo eksistenco kot neke vrste zunanji "dejavnik", ampak delujejo znotraj njega samega).

1. Interakcijski model stresa

Novjša skupina razlag, ki temelji na povezanosti med posameznikom in dejavniki socialnega (in ne zgolj fizičnega) okolja, kakršni so, denimo, narava medosebnih odnosov, socialna klima, organizacija dela in prostega časa, ureditev socialne in zdravstvene varnosti itd., je bistveno obogatila teoretsko misel o stresu in omogočila hitrejši napredek v raziskovanju tega fenomena. Z interakcijskega vidika (McMichael, 1986) je stres produkt dinamičnega neravnovesja med individuom (z njegovo specifično osebnostjo, vedenjskimi vzorci in življenjskimi situacijami) in njegovim socialnim okoljem. McMichael poudarja, da je pri raziskovanju tega fenomena treba upoštevati več spremenljivk: (a) objektivne socialne razmere, ki vodijo subjekt v stresno reakcijo; (b) individualno (subjektivno) zaznavo stresa; (c) subjektive odgovore na stres (fiziološke, emocionalne in vedenjske); (d) dolgotrajne učinke zaznanega stresa in odgovore nanj (pri tem ugotavlja, da niso vse psihosomatske motnje enako povezane s stresom, vendar pa se večina njih le razvije pod vplivom telesne reakcije nanj. Zato kaže razlikovati med fiziološkimi spremembami kot takojšnjimi, a kratkotrajnimi odgovori na določene dražljaje na eni strani in med kroničnimi, dolgotrajnimi fiziološkimi oz. stresnimi reakcijami, kot so, denimo, poškodbe tkiva, motnje v delovanju adreno-kortikalnega sistema in psihosomatske motnje, na drugi strani (Martin, 1972)); (e) subjektivne in situacijske "pogojevalne" spremenljivke, ki vplivajo na odnos med prvimi štirimi dejavniki.

2. Model psihosocialnega stresa

Podobno, čeprav ne identično pojmovanje stresa zasledimo tudi v novejšem modelu, ki izhaja iz Lewinovih (1951) in Murrayevih (1959) teoretičnih predpostavk o motivacijskih procesih, obravnava pa problem (ne)skladja med osebo in njenim okoljem (Harrison, 1986). Po Harrisonu (1986; Bratina, 1992) so ključnega pomena za nastanek psihosocialnega stresa naslednji dejavniki: (a) objektivno okolje (fizični in socialni "svetovi", ki niso odvisni od subjektive zaznave); (b) subjektivno okolje (subjektiva psihološka konstrukcija sveta, v katerem živi); (c) objektivna oseba (njene potrebe, vrednote, sposobnosti itd.); (d) subjektivna oseba (subjektiva zaznava lastnih potreb, vrednot, sposobnosti in drugih lastnosti, tj. njegova samopodoba); (e) subjektov odnos do realnosti; (f) subjektiva ustreznost pri oceni samega sebe; (g) objektivno ujemanje med osebo in okoljem (skladnost med objektivno osebo in objektivnim okoljem); (h) subjektivno ujemanje med osebo in okoljem (subjektiva zaznava skladnosti med njim in njegovim okoljem); (i) preobremenitve na psihološkem (anksioznost, nespečnost, dolgotrajna vznemirjenost), fiziološkem (npr. visok krvni pritisk) in vedenjskem področju (prekomerno kajenje in hranjenje, pogosto zatekanje po zdravstveno pomoč itd.); (j) bolezni, zaradi katerih je ogroženo tako mentalno (npr. kronična depresija) kot telesno zdravje (ulkus, miokardni infarkt in druge psihosomatske motnje); (k) spoprijemanje s stresom, ki se nanaša na tiste dejavnosti subjekta, s katerimi skuša spremeniti bodisi objektivno okolje bodisi objektivno osebo v smeri večanja stopnje skladnosti med njima; (l) obrambni mehanizmi, ki izkrivljajo subjektovo zaznavanje objektivnega okolja in objektivnega selfa ter rahljajo njegov stik z realnostjo in pravilnost ocene samega sebe.

3. Stres pri delu

Trditev, da je stres "problem", je varljiva, kolikor odvrča pozornost od tistega, kar je njegov temeljni "vzrok", tj. od dela, ki spada med poglavitne "totalne" dejavnike posameznikovega življenjskega kroga. Stres pri delu je namreč zgolj eno izmed znamenj razčlovečenega, nesmiselnega, odtujenega, heteronomnega in napornega dela, organiziranega glede na potrebe kapitala, ne pa glede na potrebe družbe oz. njenih članov. V sodobni industrijski družbi človek ne dela zato, da bi lahko živel, ampak zgolj zato, da bi lahko delal: zjutraj vstane, se odpravi v službo, dela po osem (in več) ur dnevno, se vrne domov, kjer se v t.i. "prostem času" skuša odpočiti, "razvedriti" (kot pasivni potrošnik izdelkov industrijske zabave), zadovoljiti svoje najbolj elementarne potrebe in se tako pripraviti na naslednji delovni dan.

Danes smo priče absurdni situaciji, v kateri je en del aktivnega prebivalstva prezaposlen (preobremenjen) do te mere, da je resno ogroženo njegovo mentalno in telesno zdravje, drugi del prebivalstva pa je brez zaposlitve, kar ravno tako ustvarja specifične travme in stiske. Poleg tega veliko zaposlenih opravlja docela nepotrebno, družbeno nekoristno delo.

V novejši psihološki literaturi (Madsen, 1993) zasledimo štiri poglavitne problemske sklope:

- a) posledice stresa, nastale zaradi primanjkljajev v psihosocialnem okolju;
- b) psihološke posledice stresa;
- c) dejavniki stresa;
- d) preventivni ukrepi za zaščito in varnost delavca pri delu.

a) V longitudinalni študiji o zahtevah in nadzoru delavca pri delu v povezavi z njegovimi izostanki od dela Smulders in Houtman (1993) potrjujeta hipotezo, da večkrat izostajajo od dela tisti delavci, ki so podvrženi večjim delovnim zahtevam in imajo le malo možnosti, da sami obvladujejo delovno situacijo.

b) Leta 1992 so na Nizozemskem (Hvenegaard, 1993) začeli uresničevati profilastični projekt, ki temelji na povezanosti med delavcem, delovno skupino in delovno organizacijo, njegov namen pa je preprečevati izgorelost pri delu (to je stanje popolne fizične in psihične izčrpanosti človeka) in zmanjševati obremenjujoče delovne razmere v delovni organizaciji. Pričakujejo, da bodo v naslednjih letih zmanjšali neskladje med delavcem in delovno organizacijo ter omejili preobremenjenost in izgorelost pri delu.

Pajardi (1993) opozarja na pereč, dasiravno zvečine neznan problem t.i. "psihološke škode". Poudarja, da problemov v zvezi z (ne)zdravjem ni mogoče omejiti zgolj na telesne poškodbe, temveč je treba upoštevati tudi psihološko škodo - psihične težave, ki so posledice poškodb in bolezni, povezanih z delom. Meni, da bi lahko s preprečevanjem razvoja travmatskega stresa, izboljšanjem medosebnih odnosov pri delu, z ustrezno porazdelitvijo odgovornosti pri delu ipd. bistveno izboljšali delavčevo mentalno zdravje.

Finska psihologa J. Vartera in J. Pentti (1993) opozarjata na dva dejavnika, ki sta za delavčevo mentalno zdravje še posebej pomembna: obvladovanje delovne situacije in nudenje socialne podpore. Da bi ugotovila njuno dejansko povezanost z mentalnim zdravjem, sta sestavila psihološki instrument, s katerim sta raziskala psihološke zahteve, ki jim mora delavec slediti pri opravljanju delovnih nalog, možnosti obvladovanja teh nalog, stopnjo socialne participacije, velikost in ureditev socialne mreže, zaznana socialno podporo ter psihične in fizične simptome prevelike utrujenosti delavca. Rezultati njune raziskave napotujejo k domnevi, da lahko posameznik uspešno udejanji svoje socialne

zmožnosti le takrat, ko lahko sam obvladuje delovno situacijo. S širjenjem socialne mreže pa mu okolje zagotavlja tudi potrebno socialno podporo.

c) Cooper (1993) opozarja na nekatere sodobne dejavnike stresa in jih razčlenjuje na način, ki predstavlja novost v sodobni psihološki literaturi: (1) narava dela (preveč ali premalo dela, časovne stiske, slabi delovni pogoji itd.); (2) delavčeva vloga v delovni organizaciji (nejasnost vlog, konflikt vlog, premajhna ali prevelika odgovornost v medosebnih odnosih itd.); (3) odnosi v delovni organizaciji; (4) želja po napredovanju, strah pred izgubo zaposlitve ali suspensom, strah pred prezgodnjo upokojitvijo; (5) organizacijska struktura in delovna klima (stroga in toga pravila, neustrezna komunikacija itd.) in (6) interakcija med delovno organizacijo in "zunanjim svetom" (razmerje med delovnimi in družinskimi obveznostmi ter prostim časom). Avtor meni, da bi lahko z obvladovanjem teh dejavnikov bistveno pripomogli k ustrežnejši zaščiti in varnosti delavca pri delu.

Costa, Paoli in Litske (1993) so v študiji o dejavnikih stresa pri delu med evropskimi delavci zajeli 12 500 delavcev iz 12 držav evropske skupnosti. S psihološkimi intervjuji so preučili, katere in kakšne so tiste delovne situacije, ki jih delavci dojemajo kot ogrožujoče. Ugotovili so, da delavci zaznavajo kot stresne predvsem tiste situacije, ki so posledica slabe organizacije dela. Tehnične razmere dela pa zanje niso ogrožujoče. Izpostavili so zlasti tiste dejavnike stresa, ki so se izkazali kot najbolj pogosti: (1) nizka stopnja avtonomije pri delu; (2) monotone in ponavljajoče se delovne naloge; (3) časovne stiske; (4) obvezno nadurno delo in (5) nočno delo.

d) Cox (1993) v kritiki tradicionalnih pogledov na delavčevo zdravje obravnava naravo stresa pri delu v povezavi z obvladovanjem psihosocialnih in organizacijskih nevarnosti, s katerimi se posameznik dnevno srečuje pri opravljanju delovnih nalog. Avtor se pri tem osredotoča zlasti na strategije obvladovanja teh nevarnosti.

Allegro (1993) je v akcijskem raziskovanju o povezanosti med načinom organizacije dela in zdravjem delavca ugotovil, da je pogostnost izostajanja od dela zaradi bolezni v veliki meri odvisna od zadovoljstva delavca pri delu, socialne varnosti in splošne zdravstvene politike.

V. SKLEP

Kako naj torej v luči novih spoznanj razumemo problematiko stresa in izluščimo določene "praktične" (preventivne) implikacije, ki izhajajo iz tega razumevanja?

Prvi in najbolj transparenten odgovor je bržkone sledeč: za premagovanje stresa ni dovolj (samo) spremeniti "pomankljive" posameznike, ampak tudi izboljšati socialne razmere, socialno okolje, poskrbeti za izobraževalno, poklicno, zdravstveno in socialno varnost posameznikov itd.

Resda lahko s preventivnimi posegi v vzgojno-izobraževalni in delovni proces, v družinsko in širšo socialno klimo mnogo pripomoremo k človekovemu mentalnemu zdravju, vendar so to le posegi v posamične "mikrouniverzume" in kot taki problemov ne morejo rešiti do kraja. Neposredno socialno okolje oz. mreža subjektivno doživetih medosebnih interakcij je namreč le ena izmed možnih družbenih določevalnic. Družba pa je nekaj, kar presega okvir neposrednih intersubjektivnih odnosov in se kot taka "vpisuje" v slehernega od njih.

LITERATURA

1. Allegro, J. T. (1993): Integration of new forms of work organisation and health: An action research approach. - V: V. H. Madsen (Ed.): Work and Health Abstracts. Danish Labour Inspection, Copenhagen, 113.
2. Blanck, G., Blanck, R. (1985): Ego-psihologija. Biblioteka psiha, Zagreb.
3. Bratina, A. (1992): Izguba zaposlitve in brezposelnost - bitka s stresom. Psihološka obzorja, Vol. 1., No.1, 63-66.
4. Bregant, L. (1986): Psihoterapija 14. Univerzitetna psihiatrična klinika Ljubljana, Ljubljana.
5. Bridger, H. (1986): The increasing relevance of group processes and changing values for understanding and coping with stress at work. - V: C. L. Cooper & R. Payne (Eds.): Stress at work. New York, John Wiley & Sons, 241-258.
6. Cooper, C. L. (1993): Job distress, recent research on sources of workplace stress. - V: V. H. Madsen (Ed.): Work and Health Abstracts. Danish Labour Inspection, Copenhagen, 115-116.
7. Costa, J., Paoli P., Litske, H. (1993): Occupational stress factors among european workers. - V: V. H. Madsen (Ed.): Work and Health Abstracts. Danish Labour Inspection, Copenhagen, 109.
8. Cox, T. (1993): Occupational health: The monitoring and control of psychosocial and organizational hazards at work. - V: V. H. Madsen (Ed.): Work and Health Abstracts. Danish Labour Inspection, Copenhagen, 111.
9. Harrison, R. V. (1986): Person-environment fit and job stress. - V: C. L. Cooper & R. Payne (Eds.): Stress at Work. New York, John Wiley & Sons, 175-209.
10. Hvenegaard, H. (1993): Burnout and organisational development. - V: V. H. Madsen (Ed.): Work and Health Abstracts. Danish Labour Inspection, Copenhagen, 100-101.
11. Jaspers, K. (1990): Opšta psihopatologija. Prosveta Beograd - Prosveta Niš, Beograd.
12. Kernberg, O. (1987): Strukturna analiza. - V: K. Kondić (Ed.): Psihologija ja. Nolit, Beograd.
13. Kmetič, L. (1990): Nekatero osebnostne značilnosti oseb z bolečinami v hrbtenici (diplomska naloga).
14. Lokar, J. (1991/92): Zapiski s predavanj v okviru tečaja "Klic v duševni stiski".
15. Lowen, A. (1984): Bioenergetika. Nolit Beograd, Beograd.
16. Madsen, V. H. (1993): Work and Health Abstracts. Danish Labour Inspection, Copenhagen.
17. Martin, I. (1972): Stress. - V: H. J. Eysenck, R. Meili, W. Arnold (Eds.): Encyclopedia of Psychology, Volume three. Search Press, London.
18. Milčinski, L. (1986): Psihosomatska obolenj. - V: Psihijatrija. DZS, Ljubljana.
19. Milčinski, L. (1987): Stališča in izkušnje. - V: Vprašanja invalidskega upokojevanja duševno abnormnih oseb. Skupnost pokojninskega in invalidskega zavarovanja v SR Sloveniji in klinična bolnišnica za psihijatrijo Ljubljana-Polje, Ljubljana.
20. McMichael, A. J. (1986): Personality, behavioural, and situational modifiers of work stressors. - V: C. L. Cooper & R. Payne (Eds.) Stress at work. New York, John Wiley & Sons, 127-149.
21. Nastović, I. (1984): Neurotski sindromi. Dečje novine, Gornji Milanovac.
22. Offer, D. M. D., Ostrov, E. J. D., Howard, K. I., Atkinson, R. (1988): The Teenage World: Adolescents' Self-Image in Ten Countries. Plenum Publishing Corporation, New York.
23. Pajardi, D. (1993): Stress at work as cause of damage to mental health: Analysis of a social representation. - V: V. H. Madsen (Ed.): Work and Health Abstracts. Danish Labour Inspection, Copenhagen, 102-103.
24. Petelin, M. (1980): Psihične značilnosti pacientov s funkcionalnimi telesnimi motnjami (disertacija).
25. Praper, P. (1989/90): Zapiski s predavanj v okviru predmeta "Teorije nevroz" na oddelku za psihologijo v Ljubljani.
26. Rojšek, J. (1990): Osebnostne lastnosti žensk z EPH-gestozo (disertacija).
27. Seyle, H. (1950): Stress. Montreal.
28. Vartera, J., Pentti, J. (1993): Job control social support and health. -V: V. H. Madsen (Ed.): Work and Health Abstracts. Danish Labour Inspection, Copenhagen, 103-104.
29. Vitorović, M. (1986): Psihične motnje v zvezi z endokrinimi boleznimi. - V: Psihijatrija. DZS, Ljubljana.

Sodobne metode preučevanja emocionalnih in medosebnih vidikov sporazumevanja

TANJA LAMOVEC

POVZETEK

Namen sestavka je bil prikazati nekatere novejšje metode, ki jih uporabljamo pri preučevanju emocionalnega in medosebnega sporazumevanja. Najprej so prikazane nekatere razlike med spontanim in simboličnim sporazumevanjem, nato pa je podan pregled metod za pridobivanje emocionalnih podatkov. Opisanih je nekaj primerov uporabe naravne situacije, kot tudi načini indukcije emocij v laboratoriju. Večina metod, ki se najpogosteje uporabljajo, temelji na domišljiji.

V drugem delu so opisane nekatere metode za analiziranje posnetkov izraznega obnašanja. Ločimo transkripcijske sisteme, ki so namenjeni določanju enot vedenja, ter segmentacijske sisteme, ki poskušajo izdvojiti najustreznejše časovne enote. Podanih je tudi nekaj primerov uporabe teh sistemov.

Tretji del razlaga teoretična izhodišča in metodologijo medosebne interakcije. Večina današnjih spoznanj s tega področja je izšla iz strukturalnega pristopa, ki preučuje odnose med različnimi vidiki komunikacijskega procesa. Pristaši tega pristopa pojmujejo neverbalne vidike interakcije analogno lingvističnim in so odkrili številne zakonitosti in funkcije tega vedenja.

Izdelali so tudi metodologijo, ki temelji na sekvenčni analizi. Z njeno pomočjo lahko določamo verjetnost, s katero bo vedenje ene osebe v interakciji vplivalo na vedenje druge.

ABSTRACT

CONTEMPORARY METHODS IN SCIENTIFIC RESEARCH CONCERNING EMOTIONAL AND INTERPERSONAL COMMUNICATION

The aim of this report is to describe certain contemporary methods which are used in scientific research concerning emotional and interpersonal communication. Some differences between spontaneous and symbolic communication are mentioned, methods for collecting emotional data are reviewed at some length. Apart from naturalistic settings, various laboratory procedures for the induction of emotional states are discussed, most of them are based on fantasy.

The second part of this report is dedicated to the methods for the analyses of taped expressive behavior. Notation systems as well as a segmentation technique, are described. While notation systems help to define behavior units to be analysed, segmentation systems specify time units.

In the third part, some theoretical as well as methodological issues concerning interpersonal interaction are considered. Most of our knowledge in this area is the product of a structuralist approach, which is concerned with the relationships among different aspects of the communication process itself.

According to this approach, nonverbal interaction is treated as essentially analogous to the symbolic and has several well documented functions. Many interesting discoveries have been made with the use of sequential analysis, which enables us to determine the probabilities that the behavior of one person will produce visible effect on the behavior of another.

Med prvimi, ki so si prizadevali znanstveno preučevati emocionalne izraze ljudi in živali, je bil Charles **Darwin** (1872). Njegovo zanimanje je bilo vsestransko. Bil je prvi, ki je opazil razlike v izražanju emocij pri različnih kulturah, ugotavljal je evolucijsko razvojno stopnjo posameznih emocionalnih izrazov pri različnih živalskih vrstah, primerjal je izraze dojenčkov z izrazi odraslih, izdelal pa je tudi model za eksperimentalno preučevanje emocionalnih izrazov, ki so ga kasneje prevzeli številni avtorji. Preizkušancem je pokazal slike različnih emocij, nato pa je ugotavljal stopnjo skladnosti njihovih ocen. Prepričan je bil, da izrazi obraza, drža in geste izražajo notranje stanje organizma in tako pripomorejo k socialni koordinaciji med pripadniki iste vrste. V evolucijskem smislu je koristno, da so ti sposobni izraz razbrati in se nanj ustrezno odzvati.

Kasnejše raziskave prepoznavanja emocionalnih izrazov so zašle v slepo ulico. Raziskovalci so uporabljali risbe posameznih delov obraza, pozirane izraze, ali pa so čustva izživali v dokaj izumetničenih laboratorijskih situacijah. Prav tako niso izdelali zadovoljivih kriterijev za vrednotenje odgovorov. Vse to je povzročilo, da točnost prepoznavanja pogosto ni bila večja od slučaja, kar je vrglo dvom v obstoj samega pojava emocionalnega sporazumevanja (po Woodworth, 1964). S prevlado behaviorizma je preučevanje emocij, pojmovanih kot razmeroma nepomemben epifenomen, stopilo v ozadje. Tudi razvoj kognitivne psihologije je emocije puščal ob strani. V zadnjih desetletjih smo priče naglega vzpona dveh področij: preučevanja emocij ter medosebnega sporazumevanja.

Z razvojem video tehnike in uporabe računalnikov so nastale številne nove metode in tehnike, s katerimi se lahko približamo tako emocionalnemu kot medosebnemu sporazumevanju, ne da bi se nam bilo treba zatekati k redukcionizmu. Nove raziskave dokazujejo možnost poglobljene analize posameznikove emocionalne izraznosti, kot tudi strukture medosebnih procesov. Pokazale so, da človekovo sporazumevanje še zdaleč ni le izmenjava misli, temveč vključuje tudi številne emocionalne elemente. Sem prištevamo komaj zaznavne sledi čustev, premike pozornosti, približevanje in odmikanje, znake podrejenosti in nadrejenosti itd., kar vse posreduje pomembne podatke sogovorniku, čeprav morda nanje ni izrecno pozoren.

Emocionalnih izrazov posameznika ne moremo povsem razumeti, če jih ne preučujemo v socialnem kontekstu. Temeljna odlika sodobnih raziskav sporazumevanja je dejstvo, da

osnovna enota preučevanja ni izolirani posameznik, temveč **komunikacijski proces**, v katerega sta vključeni vsaj 2 osebi: **pošiljatelj** in **prejemnik**. V tem okviru lahko analiziramo tako vedenje posameznikov, kot tudi njihovo **interakcijo**, s tem pa spoznamo tudi strukturo sporazumevanja.

SPONTANO IN SIMBOLIČNO SPORAZUMEVANJE

Ross **Buck** (1984) pravi, da lahko o sporazumevanju govorimo takrat, kadar vedenje enega posameznika (pošiljatelja) vpliva na vedenje drugega (prejemnika). V terminih informacijske teorije je sporazumevanje prisotno v tisti meri, v kolikor vedenje pošiljatelja zmanjša nedoločnost vedenja prejemnika. Z drugimi besedami to pomeni, da vedenje pošiljatelja spremeni verjetnostno strukturo vedenja prejemnika.

V zvezi s terminologijo še vedno niso razrešene nekatere dileme. Dokaj uveljavljena je delitev na **besedno** in **nebesedno** sporazumevanje. Vendar Buck pravilno ugotavlja, da ta delitev ni najbolj temeljna. Navadno enačimo besedno sporazumevanje s simboličnim, pri tem pa pozabljamo, da je tudi nebesedno sporazumevanje lahko simbolično (npr. uporaba emblemov s točno določenim pomenom). Nasproti simboličnemu postavlja spontano sporazumevanje, ki je v nekaterih primerih prav tako lahko besedno (krik na pomoč). Tu se pojavlja še en problem, saj vemo, da je pri človeku tudi "spontano" izražanje v določeni meri rezultat učenja, oziroma ponotranjenja kulturnih pravil izražanja emocij, kar pomeni, da človekovi emocionalni izrazi niso spontani v tem smislu, da bi bili povsem vrojeni.

Buck opredeljuje **spontano** sporazumevanje kot tisto, ki temelji na **biološko** utemeljenem signalnem sistemu, poteka **nehotno**, njegovi elementi niso simboli, temveč **znaki**, zato je **nepropozicionalno** oziroma neovrgljivo. V nasprotju s simboli, kjer je odnos do njihovih referentov arbitraren in socialno opredeljen, so znaki v naravnem odnosu s svojimi referenti, to je emocionalno- motivacijskimi stanji. Medtem ko je neka trditev lahko pravilna ali napačna, spontan emocionalni izraz ne more biti napačen, saj izraža notranje stanje. Če se neko namerno pretvarja, to ni spontano sporazumevanje.

Simbolično sporazumevanje je **namerno** in posameznik skuša z njim nekaj sporočiti, uporablja **simbole**, katerih razumevanje ni biološko določeno. Tipični primer simboličnega sporazumevanja je jezik, pa tudi znakovni jezik (pri gluhih), pantomima, emblemi, ilustratorji, regulatorji itd.

Obe obliki sporazumevanja temeljita na različnih procesih in se v različnih okoliščinah različno izražata. Medtem ko je spontano izražanje povezano predvsem z desno hemisfero, pri simboličnem prevladuje leva. Spontano sporazumevanje temelji na **neposrednem doživljanju** in ima kvaliteto samoumevnosti. Simbolični vidiki sporazumevanja zahtevajo znanje, saj je treba senzorne podatke najprej **interpretirati**, če jih hočemo pretvoriti v simbole. Spontano sporazumevanje uravnavajo subkortikalne in paleokortikalne strukture, ki so z razvojem neokorteksa dobivale vedno bolj "sekundarni" status, kljub temu pa so neprestano dejavne in lahko vsak trenutek znova prevzamejo vodstvo. Simbolično sporazumevanje uravnavajo neokortikalne strukture, ki počivajo na temeljih starejših struktur. Odnos med obema strukturama ni enoznačen. Včasih ojačujeta druga drugo, včasih si nasprotujeta, včasih pa delujeta povsem neodvisno. Možno je povsem spontano sporazumevanje, brez sodelovanja simboličnih struktur, ni pa možno čisto simbolično sporazumevanje (razen med računalniki), ker ga vedno spremljajo težnje po spontani

ekspresiji. Relativni pomen obeh oblik sporazumevanja se spreminja z ozirom na situacijo, pa tudi glede na razvojno stopnjo posameznika. V tem pogledu spontano sporazumevanje predhodi simboličnemu, ki predstavlja njegovo nadgradnjo. Motnje v spontanem sporazumevanju praviloma privedejo do motenj v simboličnem, zato obeh oblik ne smemo pojmovati niti v smislu dihotomije niti kot dveh skrajnosti iste dimenzije. Stopnjo odvisnosti oziroma neodvisnosti je treba v vsakem primeru empirično določiti.

Poleg že omenjenih terminov v strokovni literaturi pogosto srečamo tudi izraz **emocionalno** sporazumevanje. Zanj v precejšnji meri veljajo prej opisane značilnosti spontanega sporazumevanja. Vsako spontano sporazumevanje je hkrati emocionalno, vsako emocionalno sporazumevanje pa ni nujno spontano. Tudi izrazi "besedno" in "nebesedno" sporazumevanje imajo svoje mesto, npr. kadar želimo na ta način razmejiti elemente vedenja, ki jih bomo opazovali. O medosebnem sporazumevanju govorimo tedaj, kadar je poudarek na procesu izmenjave med več osebami. V pričujočem sestavku se bomo torej srečali z vsemi temi izrazi.

INDUKCIJA EMOCIONALNIH STANJ

Pri načrtovanju raziskav emocionalnega sporazumevanja imamo dve možnosti. Prva vključuje uporabo **naravnih** emocionalnih procesov, kot se spontano pojavljajo. Ta pristop navadno uporabljamo pri medkulturnih raziskavah, kjer posnamemo na filmski trak nekatere tipične priložnosti, kot npr. pozdravljanje, dvorjenje, verske obrede ipd. Kljub razlikam opazovalci navadno brez težav prepoznajo vrsto priložnosti, z natančnejšo analizo pa najdemo tudi nekatere specifične skupne elemente. Tako npr. pozdrav vedno vključuje kratkotrajen "utrip" obrvi. Namen teh raziskav je pogosto izdvojiti emocionalne izraze od socialno predpisanih, kar je mogoče le s primerjavo večjega števila kultur.

Ta metoda se je izkazala kot zelo učinkovita tudi pri preučevanju interakcij med materjo in dojenčkom. **Stern** (1985) je npr. z njo določal pogostost afektivnega ušlaševanja matere na otroka in ugotovil, da se normalno pojavlja enkrat v minuti. Psihično motene matere so kazale bistveno manj ušlaševanja, ali pa je bilo to povsem odsotno. Precej raziskav je bilo usmerjenih tudi na odnos med terapevtom in klientom, ali pa so preučevale navezovanje stika med neznanimi osebami. Prednosti raziskav, ki uporabljajo naravne izraze sporazumevanja, so nedvomno velike, vendar pogosto ne dajejo odgovorov v zvezi s specifično emocionalno izraznostjo. Zato nekateri raziskovalci poskušajo umetno inducirati emocije.

Sodobne metode indukcije emocij v veliki večini temeljijo na **domišljiji**. Morda najbolj znana je **Veltenova** tehnika (po Morris in Reilly, 1987), ki vključuje avtosugestijo. Preizkušanci berejo trditve, ki označujejo določeno emocionalno stanje, in le-tega skušajo podoživeti. Izvirna oblika vsebuje po 60 trditvev za indukcijo dobrega, slabega ali nevtralnega razpoloženja. Trditve so razporejene tako, da ponazarjajo naraščajočo jakost posameznega emocionalnega stanja. S to metodo so npr. dokaj uspešno izzvali depresijo, ki je imela številne skupne značilnosti z naravno: psihomotorična upočasnjenost, zmanjšanje aktivnosti, zmanjšan apetit, pomanjkanje iniciativnosti, neodločnost, značilen izraz obraza, povečanje očesnih gibov v desno, večja dovtetnost za negativne informacije, značilno nebesedno obnašanje v socialni situaciji itd. Nekatero značilnosti "naravne" depresije pa so izostale, npr.: spremembe v prevodnosti kože, spremenjeno doživljanje časa, atribucijski slog, ocena

verjetnosti uspeha itd. Tako stanje lahko označimo kot blago depresijo, doseglo pa jo je približno 70 % oseb. Nekaj manj (50 %) oseb je s to metodo doseglo blago evforično stanje, seveda ob ustreznih navodilih. Glede trajanja delovanja avtosugestije so podatki dokaj različni. Nekateri poročajo, da spremenjeno razpoloženje traja od 20 - 30 minut, drugi pa, da traja le 6 - 12 minut. Podatki so skladni v tem, da veselo razpoloženje traja manj časa kot depresivno. Kakorkoli že, trajanje je dovolj dolgo, da lahko posnamemo prizor, hkrati pa dovolj kratko, da je, vsaj v primeru negativnih emocij, še vedno etično dopustno.

Podobno metodo sta razvila tudi **Wright** in **Mischel** (1982), imenovala pa sta jo **avtobiografsko spominjanje**. Preizkušanci dobijo navodilo, naj razmišljajo o situaciji, povezani z določenim emocionalnim doživljanjem. Okoliščine so lahko stvarne ali hipotetične, pomembno je, da jih spremljajo živahne predstave. Predstavljanje emocionalne situacije traja 2 minuti, pred tem pa dobijo preizkušanci navodila za sprostitiv. Uporaba tehnike sproščanja je pri indukciji emocij dokaj pogost pojav, saj olajšuje delovanje predstav, te pa so tesno povezane z emocionalnim doživljanjem. Tudi ta tehnika je bolj učinkovita za indukcijo negativnih razpoloženj, za katera se zdi, da jih je lažje izzvati. Najpogostejše vsebine predstav, tako za pozitivna kot za negativna razpoloženja, so bile: prijateljstvo, ljubezen in spolnost, akademski uspehi in neuspehi, za negativna razpoloženja pa še zavračanje s strani drugih.

Robins (1988) je uporabil podobno tehniko, le da je prijetne oziroma neprijetne dogodke predvajal po magnetofonu, preizkušanci pa so si morali predstavljati, da se dogajajo njim. Tudi on je preizkušance predhodno sprostil, ves čas pa so imeli zaprte oči. Znanih je tudi precej poskusov, v katerih so emocije inducirali s **hipnozo**. Enega od njih je izvedla tudi avtorica s sodelavko (Lamovec, Matjan, 1980). Rezultati so pokazali pomembne učinke indukcije, njihova smer pa je bila zelo individualna. Zdi se, da so posamezniki med različnimi sugestijami izbrali tiste, ki so se najbolj skladale z njihovo osebnostjo. Problem s hipnozo je tudi v tem, da so nekatere osebe manj dovzetne, zato dobimo selekcioniran vzorec, kar pa za določene namene ni primerno. Isti problem je tudi z ostalimi domišljjskimi tehnikami, čeprav morda v manjši meri.

Med domišljjske tehnike lahko uvrstimo tudi **indukcijo z glasbo**. Glasbo lahko uporabljamo kot samostojni element in preizkušancem preprosto naročimo, naj poslušajo glasbo, lahko pa glasbo tudi kombiniramo s spominjanjem preteklih ali zamišljanjem bodočih doživetij. Za indukcijo pozitivnih razpoloženj lahko uporabimo tudi **ples**. **Blanev** (1986) poroča, da je za indukcijo z glasbo dovzetnih 80 - 100 % ljudi.

Nekoliko nenavadna je indukcija emocij s spreminjanjem **obraznega izraza** oziroma **položaja telesa**. Mnoge raziskave so pokazale, da emocije, ki jih spremlja ustrezno izrazno obnašanje, tudi močneje doživljamo, in obratno. Velika večina raziskav, ki so na ta način poskušale spremeniti razpoloženje preizkušancev, je zares dobila pričakovane rezultate. **Laird** (1974) je preizkušancem naravnal izraz obraza tako, da je kazal bodisi nasmeh, ali pa se je mrščil. V takem položaju so preizkušanci ocenjevali svoje razpoloženje na posebni lestvici. Rezultati so pokazali, da se je s spremembo izraza obraza spremenilo tudi njihovo razpoloženje. Ta pojav razlaga hipoteza povratnih informacij izraza obraza (glej: Lamovec, 1983), po kateri naj bi bila med izrazom in doživljanjem vzročna povezava, kar pa še ni povsem dokazano. Isto načelo naj bi veljalo za telesno držo. **Riskind** in **Gotav** (1982) sta preizkušance namestila v zravnano oziroma v sključen položaj. V prvem primeru je prevladoval pozitiven čustveni ton, v drugem pa je prevladovalo depresivno razpoloženje in žalostne misli.

Variacija domišljajske indukcije emocij, ki je hkrati zelo blizu naravni metodi, je **gledanje filmov ali diapozitivov**. Ob gledanju preizkušance neopazno snemajo, nato pa ocenjevalci analizirajo njihove izraze in poskušajo uganiti, npr. kakšne vrste prizor je gledal preizkušaneec, kako prijeten oziroma neprijeten je itd. Ocene nato primerjejo z dejanskimi posnetki in izjavami preizkušancea o njegovem doživljanju. S tem še nikakor niso izčrpani vsi možni pristopi k indukciji emocij opisani so le najpogostejši. Za zaključek podajam še opis izredno domiselne tehnike, ki jo je razvil Robert E. Miller s sodelavci (1967) za preučevanje emocionalnega sporazumevanja rhesus opic.

Miller je svoj postopek označil kot tehniko **kooperativnega pogojevanja**. Potekal je tako, da je najprej naučil dve opici, da sta s pritiskom na ročico preprečili elektrošok, kadarkoli je zasvetila luč. Nato ju je ločil. Opica-pošiljatelj je lahko videla luč, ni pa mogla pritisniti ročice. Opica-prejemnik pa je lahko pritisnila ročico, a ni mogla videti luči. Lahko pa je na TV zaslonu videla obraz pošiljatelja. Če se je slednji odzval na luč z ustreznim izrazom obraza in če je prejemnik tega ustrezno zaznal in dojel, je lahko pritisnil ročico in tako preprečil šok za oba.

Na ta način so Miller in sodelavci preizkusili več parov opic. Povprečno so v 77 odstotkih uspele preprečiti elektrošok, kar kaže na dokaj uspešno emocionalno sporazumevanje. V poskus so vključili tudi nekaj opic, ki so odraščale v popolni izolaciji. Najprej so jih naučili, da so se uspešno izognile šoku, pri čemer so bile prav tako uspešne kot ostale opice. Če pa so jih postavili v vlogo prejemnika, so bile povsem neuspešne. Uspelo jim je preprečiti le 8 % šokov. V vlogi pošiljatelja so bile razmeroma dobre. Če je bila prejemnik normalna opica, pošiljatelj pa izolirana, sta preprečili kar 62 % elektrošokov, to pa je le malo manj kot pri paru normalnih opic. Rezultati nedvoumno kažejo, da je prepoznavanje emocij predvsem posledica učenja, medtem ko je njihovo izražanje v veliki meri vrojeno. Tehnika je delovala podobno, če so namesto šoka uporabili nagrado (hrano). Variacije tehnike kooperativnega pogojevanja so uporabili tudi na ljudeh.

METODE ANALIZIRANJA POSNETKOV

Ko smo posneli izrazno vedenje oziroma interakcijo, ki jo želimo preučevati, se znajdemo pred kopico nepreglednih podatkov. Izrazno vedenje je lahko zelo zapleteno, različni odzivi se pojavljajo istočasno in so včasih medsebojno povezani, drugič pa ne. Temeljni vprašanja, na kateri želimo najti odgovor, sta, **kaj** se dogaja in **kdaj**. Na splošno velja, da na prvo vprašanje odgovarjajo različni **transkripcijski** (notacijski) sistemi, ki nam pomagajo izdvojiti **enote vedenja** tako, da jih lahko v trenutku prepoznamo in enostavno zabeležimo. Vprašanje časovne organizacije obravnavajo **segmentacijski** sistemi, ki poskušajo izdvojiti najustreznejše časovne enote preučevanja, pa tudi metode **sekvenčne analize**, s pomočjo katere določamo vpliv vedenja ene osebe na drugo. Večina transkripcijskih sistemov vključuje tudi časovne podatke, obratno pa ne velja. Pri analiziranju posnetkov pogosto kombiniramo transkripcijske in segmentacijske metode, včasih pa je koristno uporabiti tudi več različnih metod, saj se njihovi rezultati močno razlikujejo. S tem, ko se osredotočimo na izbrane značilnosti, nujno zanemarimo druge. Večina metod zahteva precej časa, potrebni pa so tudi dobro izvežbani opazovalci. Z uporabo računalnika lahko te probleme bistveno omilimo.

Ena prvih metod, ki jo je razvil Gregory **Bateson** s sodelavci (1956; po Buck, 1984), se je imenovala **analiza konteksta**. Temeljila je na opazovanju v naravnih okoliščinah, njen

namen pa je bil odkriti enote, ki se pojavljajo v podobnih kontekstih in katerih prisotnost ali odsotnost povzroči podobne spremembe v kontekstu. Postopek poteka tako, da s posebnimi simboli označijo potencialne enote, nato pa jih iščejo v drugačnih kontekstih.

Primer take enote je prikimavanje. Prej omenjena skupina raziskovalcev je iz filmov ugotovila, da se ti gibi pojavljajo posamično ali v skupinah od 2 do 9. Analiza kontekst je pokazala, da lahko izdvojimo vsaj 3 temeljne oblike, ki imajo podoben učinek na sporazumevanje: en sam gib //n//, dvojen gib //nn// ali multipli gib //nnn//, ki ga sestavljajo trije ali več gibov. Vsi se pojavijo ob poslušanju sogovornika. En sam gib vzdržuje izmenjavo brez spreminjanja govorčevega vedenja. Dvojni gib glave ima včasih podobno funkcijo kot enojni, drugič pa povzroči spremembo vokalizacije. Ta se lahko poveča ali zmanjša, včasih pa se pojavi tudi razlaga predhodne trditve. Mnogoteri gib povzroči še več sprememb. Navadno mu sledi obotavljanje, sprememba teme ali pa govorec počasi utihne. Očitno je torej, da vsak od teh gibov igra v sporazumevanju drugačno vlogo. Raziskave tudi kažejo, da je učinek gibov odvisen od njihove hitrosti. Hitri gib (manj kot 0,4 sekunde) deluje kot močna potrditev govorčevega vedenja. Počasni gib (več kot 0,8 sekunde) pogosto prekine tok govorenja. Analize sporazumevanja med terapevtom in klientom so pokazale, da je pomembna tudi sinhroničnost gibov. "Razumevajoče prikimavanje" deluje vzpodbudno le, če je sinhronizirano z govorom klienta, saj poudarja medsebojno povezanost obeh udeležencev. Če prikimavanje ni sinhronizirano, razkriva pomanjkanje pozornosti in zanimanja s strani terapevta.

Iz tega primera lahko vidimo, da analiza konteksta zahteva zelo podrobno in izčrpno delo. V ilustracijo naj navedem le naslednji podatek: v začetku je skupina raziskovalcev porabila 100 ur za analizo ene sekunde. Po približno desetih letih dela jim je uspelo čas zmanjšati na 1 uro za sekundo, kar je še vedno precej. Analiza enega sestanka skupinske psihoterapije bi tedaj zahtevala desetletje dela tima izvežbanih strokovnjakov.

Povsem drugačna je metoda, ki jo uporabljajo pri notaciji **plesa**. Buck (1984) opisuje eno teh metod, ki sta jo v petdesetih letih razvila Eshkol in Wachmann. Gibe označuje na način, ki spominja na note. Različni deli telesa so prikazani na različnih vodoravnih črtah, trajanje pa je označeno na vertikalni osi. Znan je še drug notacijski sistem, ki ga je izdelal Laban in ki opisuje gibe z ozirom na prostor, jakost in čas. Oba sistema sta zelo uporabna za preučevanje telesnega gibanja pri sporazumevanju.

Davis in Weitz (1977, po Buck, 1984) sta s to metodo preučevala razlike v gibanju moških in žensk v interakcijah s partnerjem istega in nasprotnega spola. Ugotovila sta, da so ženske bolj neposredno usmerjene k partnerju. Zavzemajo ožje pozicije, prevladujejo drobni gibi glave, rok in stopala. Moški so kazali bolj ekspanzivne kretnje, pri katerih so uporabljali celo roko ali nogo. Moški so se v odnosu do žensk vedli podobno kot do moških, ženske pa so se ob istospolni partnerki gibale bolj svobodno in ekspanzivno.

Sistemi notacije **izrazov obraza** so dvojni. Prva skupina se nanaša na **specifične**, temeljne emocije in predstavlja nekakšno grafično ček-listo, kjer označimo prisotnost določene konfiguracije. V drugo skupino prištevamo **splošne** sisteme, ki služijo označevanju kakršnihkoli obraznih gibov.

Med najbolj znanimi sistemi za označevanje primarnih emocij je sistem **FAST** (Facial Affect Scoring Technique), ki so ga razvili Ekman, Friesen in Tomkins (1971). Izrazi obraza so razdeljeni na tri področja: obrvi, čelo in oči ter spodnji del. Vsak del ocenjujemo posebej, pri klasifikaciji pa si pomagamo s posebnim atlasom.

Izard (1980) je razvil podoben sistem **MAX** (Maximally Discriminable Facial Movement Coding System), ki prav tako vključuje vzorce primarnih emocij, pa tudi najpogostejše

kombinacije. Ocenjevalci določajo le prisotnost oziroma odsotnost teh enot na posameznih delih obraza. Prednost omenjenega sistema je v tem, da je za uporabo potrebno manj vaje, pa tudi dejstvo, da upošteva kombinacije emocij, saj so izrazi "čistih" emocij bolj izjema kot pravilo.

Tako FAST kot tudi MAX sta uporabna le, kadar so gibi obraza povezani z določeno emocijo. Ekman in Friesen (1976) sta izdelala tudi splošen sistem **FACS** (Facial Action Coding System), s pomočjo katerega lahko označujemo kakršnekoli obrazne gibe. Temelji na anatomskih značilnostih in vključuje vse možne premike mišic. Sestavila sta atlas, ki vsebuje 5000 obraznih vzorcev, ter poseben priročnik, po katerem se v približno 40 urah lahko naučimo označevanja.

V nasprotju z zapletenostjo omenjenih metod notacije, je tehnika **segmentacije** zelo preprosta. Opazovalci gledajo posnetek in pritisnejo na gumb vsakokrat, ko se zgodi nekaj smiselnega. Kot temeljne enote izberejo sekvence, pri katerih se opazovalci skladajo. Odločitev, kaj je smiselno, je prepuščena opazovalcem, zanimivo pa je, da je stopnja skladanja med njimi zelo visoka. Na ta način dobijo t.i. segmentacijske točke, to so točke z visoko informacijsko vrednostjo.

Buck (1984) je s pomočjo te tehnike analiziral posnetke nekaterih raziskav, ki so preučevale razlike v izraznosti moških in žensk. Preizkušanci so gledali diapozitive, ki so vsebovali seksualne prizore, naravo, avtomobilske nesreče in nenavadne dogodke, potem pa so se o njih pogovarjali. Njihovo izrazno vedenje so ves čas snemali. Rezultati so pokazali, da so ženske na splošno dobivale več segmentacijskih točk med gledanjem, v pogovoru pa ni bilo razlik. Moški so imeli več segmentacijskih točk pri seksualnih in nenavadnih prizorih, ženske pa pri posnetkih narave in nesrečah.

Segmentacijska tehnika ima več prednosti. Je hitra, dovolj zanesljiva, niso potrebni izvežbani opazovalci. Možna je tudi povezava z računalnikom, tako da ga sinhroniziramo s filmskim prikazom, opazovalec pa pritisne na gumb, kakor hitro se pojavi smiselni odlomek. Potem, ko smo določili segmentacijske točke, moramo seveda uporabiti neko transkripcijsko tehniko, kar pa je močno olajšano, saj navadno ni treba označevati vsega vedenja, temveč le tisto, ki je povezano s posameznim segmentom.

Opis metod in tehnik za analizo izraznega vedenja s tem še zdaleč ni zaključen. Obstaja še vrsta tehnik notacije in sekvenčne analize, ki so se razvile v okviru preučevanj medosebne interakcije, a so prav tako uporabne za analizo izraznega vedenja. Čeprav je preučevanje interakcije v mnogih vidikih bolj zapleteno, pa so, morda prav zato, nekatere tehnike notacije razmeroma enostavne. Preden preidem na opis teh tehnik, želim podati nekatera osnovna teoretična izhodišča medosebnega sporazumevanja, iz katerih so izšli metodološki postopki.

TEORETIČNA IZHODIŠČA IN METODOLOGIJA MEDOSEBNE INTERAKCIJE

Najpomembnejši dosežki na področju medosebnega sporazumevanja izvirajo iz **strukturalnega** pristopa. Začel se je razvijati v 50. letih, hkrati z informacijskim modelom sporazumevanja. Od njega je prevzel del terminologije in pojmuje sporazumevanje kot multikanalni sistem, v katerem osebe iste kulture uporabljajo skupni kod, ki poleg jezika vključuje tudi geste, izraze obraza, uporabo prostora, dotik itd. Skupni kod podeljuje pomen socialni interakciji, hkrati pa jo tudi uravnava in skrbi za ohranjanje reda. Ta multidimenzionalen sistem kodiranja je naučen in kulturno predpisan ter ne vključuje čistih,

spontanih emocionalnih izrazov. Strukturalni pristop je osredotočen na simbolično obnašanje. Ne zanima se za individualne posebnosti, temveč za kulturno določena pravila. Preučuje odnos med različnimi merili procesa interakcije. Osrednje zanimanje torej velja samemu procesu interakcije, zato se ne ukvarja z vplivom zunanjih spremenljivk na sporazumevanje. Med začetniki je že prej omenjeni Bateson, patudi antropolog Birdwhistell in psihoanalitičarka Frieda Fromm - Reichman. Zbirali so se v univerzitetnem institutu v Palo Alto in med drugim razvili tudi prej omenjeno metodo analize konteksta. Njihov glavni namen je bil raziskati notranjo strukturo sporazumevanja. K tej nalogi so pristopili izrazito interdisciplinarno. Tako je Bateson razvijal sistemsko teorijo, Birdwhistell je osnoval novo znanost o telesnem gibanju - kineziko, Frieda Fromm - Reichman pa se je ukvarjala s problemi komunikacije pri shizofreniji.

Lingvistično - kinezična analogija. Strukturalisti so videli temeljno analogijo med kineziko in strukturalno lingvistiko. Jezik so pojmovali kot sestavljen iz ločenih, hierarhično urejenih enot, pri čemer so **foni** (vsi elementi človekove vokalizacije) organizirani sukcesivno v **foneme** (elementi govornega jezika), **morfeme** (enote z arbitrarno določenim pomenom), stavke itd.

Podobno naj bi bila organizirana tudi kinezika. **Kini** so vsi človeški gibi, ki jih lahko opazimo, **kinemi** so analogni fonemom, **kinemorfi** pa imajo arbitrarno, kulturno določen pomen. Višje strukture so kompleksni kinemorfi, kompleksne kinemorfne konstrukcije itd. Slednji naj bi bilo analogni kratkim frazam oziroma stavkom.

Schefflen (1974, po Buck, 1984) je iskal povezave med lingvističnimi in kinezičnimi enotami. Kot gradivo je uporabil posnetek intervjuja med materjo, njeno shizofreno hčerjo in dvema psihiatroma. Mati in hčerka sta sedeli skupaj na kavču, psihiatra pa na stoli, vsak na eni strani. Mati je sedela s prekrižanimi nogami in zrla v točko v prostoru med obema psihiatroma. Začela je pripovedovati družinsko zgodbo. Nato je opisala psihotično epizodo, v kateri je hčerka prosila, naj ji pomaga po stopnicah navzgor, rekoč: "Pomagaj mi gor! Predstavljajte si tako mlado dekle! Pomagaj mi navzgor po stopnicah!" Prvi in tretji stavek je mati izrekla z glasom, ki je norčavo oponašal hčerkino izjavo, drugi pa je bil izražen zaničljivo in je očitno izražal materino stališče.

Kinezični vidiki je bil naslednji: medtem ko je mati izgovarjala te tri stavke, je gledala psihiatra na desni. Na koncu je za trenutek pogledala navzdol, nato pa je preusmerila pogled na drugega psihiatra.

Kmalu zatem je hčerka prekinila materino govorjenje in začela protestirati. Eden od psihiatrov se je obrnil k njej in se z njo zapletel v pogovor. To je začasno prekinilo materino pripovedovanje. Mati se je odzvala kinezično. Noge ni več imela prekrižane, obrnila se je proti dekletu, tako, da je bila nova lingvistična pozicija povezana z novo kinezično. Avtor je zaključil, da je sporazumevanje hierarhično organizirano, kar se izraža tako v lingvističnem kot v kinezičnem vedenju. Seveda je analiziral še mnoge druge primere, ki so vsi kazali pomembna sovpadanja. Pripomniti je treba, da ne gre za "prevajanje" gibov v besede, temveč le za določeno sinhronost: sprememba lingvistične pozicije sovпада s spremembo kinezičnega položaja.

Nebesedno sporazumevanje in socialni red. Schefflen meni, da nejezikovni vidiki sporazumevanja delujejo analogno "programom", ki jih poznamo iz formalnih transakcij. Članom posredujejo podatke o vlogi, ki naj bi jo zavzeli, določajo stopnjo dominantnosti, intenzitete, intimnosti ter cilje interakcije. Hkrati tudi usmerjajo dogajanje, tako da vsakdo ve, kdaj začeti, kdaj poslušati in kdaj zaključiti izmenjavo. Nejezikovni vidiki v bistvu

opredeljujejo formalni kontekst neformalne transakcije, predvsem tako, da posredujejo **okvir**, ter s pomočjo **markerjev**, ki uravnavajo časovni potek.

Predstavljam si človeka, ki pride na zabavo, kjer ne pozna nikogar. Zelo malo verjetno je, da se bo poskušal vključiti v skupino, ki tvori zaprt okvir. Člani stojijo tesno drug ob drugem in so usmerjeni drug na drugega. Njihovi pogledi ne presegajo okvira skupine, zato niti očesni stik ni možen. Gibljejo se v sinhroniziranem ritmu in vsi znaki kažejo, da ne želijo biti moteni. Druga skupina kaže odprt okvir, njihovi pogledi so usmerjeni v prostor, izmenjave so kratke. Pari se navadno postavijo z ramo ob rami, s čemer poudarjajo, da predstavljajo socialno enoto. Tudi če se kasneje ločijo, se občasno vračajo v ta položaj ali pa vsaj občasno poiščejo očesni stik. Zakonec, ki se ne drži teh pravil, utegne imeti težave.

Markerji so kinezični ali paraligvistični znaki, ki označujejo enote v teku sporazumevanja. Imajo podobno funkcijo kot ločila v pisnem izražanju. Duncan in Fiske (1977) sta npr. ugotovila, kateri signali nakazujejo, da bo sogovornik prenehal govoriti: napete mišice se sprostijo, pogled se usmeri v poslušalca, jakost zadnjega zloga se zmanjša itd. Sedaj ima poslušalec možnost, da spregovori ali pa vzpodbudi govorce, da nadaljuje. To lahko stori s prikimavanjem, verbalno zahtevo ali raznimi vokalizacijami, kot npr. aha...

Sinhroničnost socialne izmenjave. Sinhroničnost poteka tako med lingvističnimi in kinezičnimi elementi sporazumevanja pri posamezniku, kot tudi med različnimi osebami. Pomeni, da so drugi zares z nami, da so pozorni na to, kar pripovedujemo. Pojavi se tudi v primeru, če člani skupine ne gledajo drug drugega. Zelo dobro jo lahko vidimo na počasnih posnetkih in ima velik psihološki pomen. Čeprav se v teku socialne izmenjave sinhroničnosti včasih ne zavedamo, raziskave kažejo, da pomembno vpliva na naše vedenje. Pomeni tudi, da spontana in simbolična izraznost izhajata iz istih temeljev. Čeprav je strukturni pristop poudarjal simbolične vidike sporazumevanja, je razkril tudi pomen emocionalnih dejavnikov. Analiza upočasnjenih posnetkov emocionalne komponente močno poudari. Vzemimo za primer posnetek očeta, ki pripelje hčer v šolo. Po nekaj stopinjah se ona ponovno obrne proti očetu, ki maha z roko. Nato se obrne in odide. Če posnetek upočasnimo, lahko vidimo nekaj zanimivih podrobnosti. Očetovo mahanje je zdaj videti kot odrivanje. V istem trenutku, ko je oče začel mahati, je hči začela obračati glavo v stran. Dobimo vtis, kot da jo je oče fizično odrinil, čeprav se je sploh ni dotaknil. Oba sta videti kot lutki, privezani na isto vrvico.

Taksonomija aktov. Duncan in Fiske (1977), ki izhajata iz strukturalnega pristopa, sta izdelala splošen taksonomski model za analiziranje interakcij. Ne zanima ju verbalni kontekst, temveč sta kot osnovno enoto izbrala akt. Akti vključujejo razmeroma specifične enote obnašanja, ki jih lahko neposredno opazujemo. So sestavine kompleksnega obnašanja, značilno zanje pa je, da sami po sebi nimajo določenega pomena. Ocenjevalec preprosto označi, če se je določen akt pojavil, pri tem pa ni potrebna nikakršna interpretacija. Metoda je dokaj enostavna in ne zahteva veliko vaje.

Akti so razdeljeni v skupine oziroma "družine", in sicer: akti zaporedja, akti, ki vračajo besedo govorniku ("Back-Channel Actions"), akti nasmeha, akti smejanja, akti gledanja, akti gest, akti dotikanja lastnega telesa (adaptorji), akti gibov nog in akti premikov. Znotraj vsake skupine so akti še podrobneje opisani. Tako se npr. akti zaporedja delijo na čas govorjenja, število izmenjav, število prekinitev sogovornika, število odmorov ter število retoričnih vprašanj. Vsak akt je zelo razumljivo opisan in, kar je morda še pomembnejše, ni jih preveč, zato delujejo dokaj pregledno. Avtorja podajata tudi koristne napotke za načrtovanje in izvedbo tovrstnih raziskav, kot tudi rezultate lastnih raziskav. S pomočjo te metode dobimo relativno pogostost določenih oblik vedenja, izgubi pa se njegova sekvenčnost, ki nam edina lahko odkrije implicitna strukturna pravila interakcije.

Sekvenčna analiza. Načelo sekvenčne analize je opazovanje obnašanja v časovnem poteku in ugotavljanje sprememb verjetnosti posameznih oblik vedenja ene osebe pod vplivom vedenja druge. Specifičnih načinov za določanje teh verjetnosti je veliko in so odvisni od namena raziskave. V ilustracijo podajam nekaj primerov uporabe te metode.

Capella (1980, po Buck, 1984) je preučeval sosledje govorjenja in tišine, pri čemer se je želel izogniti vplivu vsebine. Izdelal je 4 modele in jih preizkusil na istih podatkih:

1. Model neodvisne odločitve, ki predpostavlja, da je posameznikova težnja po govorjenju oziroma molčanju v določenem pogovoru konstantna.
2. Model, ki predvideva, da je ta težnja neodvisna od govorjenja ali tišine drugega.
3. Model, ki predvideva spremembo te težnje ob spremembi partnerja.
4. Regulacijski model, ki predpostavlja spremembo kot odziv na vedenje partnerja.

Avtor je ugotovil, da znotraj določenega pogovora velja prvi model. Oseba, ki v stiku z drugo malo govori, bo verjetno tudi kasneje malo govorila. V pogovorih z različnimi osebami so ostajale konstantne naslednje značilnosti: težnja po prekinjanju pogovora in težnja po govorjenju, medtem ko govori drugi. Ostale značilnosti so se spreminjale. Neposredni vpliv partnerja na govorjenje oziroma tišino se je sicer pojavil, a ni bil posebej izrazit. Velik je bil vpliv partnerja na tempo pogovora, kjer sta se partnerja navadno prilagajala drug drugemu. Pri nekaterih oblikah vedenja so se pokazali učinki medsebojnega uglaševanja, pri drugih pa kompenzatorni učinki.

Gottman (1979, po Buck, 1984) je s pomočjo sekvenčne analize preučeval izmenjavo pri zakonskih parih. Upošteval je tako verbalno, kot tudi neverbalno vedenje. Zanimala ga je interakcija med vrsto para (moteni, zdravi) ter situacijo (stresna, sproščena). Sekvenčne razlike med motenimi in zdravimi pari so bile zelo zanimive. Zdravi pari so navadno začeli pogovor z "validacijsko sekvenco", v kateri so opisali problem na nevtralen način, potem pa so izrazili soglasje. To se je ciklično ponavljalo, pri čemer se je dvojica izogibala negativnim izmenjavam. Pogovor se je pogosto končal z dogovorom, ki je vseboval izraze soglasja in predloge za rešitev problema.

Moteni pari, ki so prišli na posvet zaradi zakonskih težav, so v večini primerov začeli pogovor z obojestranskim pritoževanjem. Opisu enega problema je sledil opis drugega. To je ustvarilo začaran krog negativnih izmenjav. Kazale so se kot "branje misli", ko je eden od partnerjev pripisoval drugemu misli, čustva, motive, stališča ali dejanja. Navadno niso dosegli sporazuma. V stresni situaciji so bile razlike med zdravimi in motenimi pari še izrazitejše. Avtor je zaključil, da se obe skupini ne razlikujeta le v frekvenci posameznih odgovorov, temveč je potek sporazumevanja povsem drugačen. Sekvenčna analiza ima številne prednosti in nam omogoča spoznanja, ki jih ne nudi nobena druga metoda.

ZAKLJUČEK

Namen pričujočega članka je bil predvsem pregled metodologije področja, ki je pri nas povsem nerazvito. Podatki, ki jih sestavek vsebuje, seveda ne zadoščajo za izvedbo raziskave, lahko pa koga vzpodbudijo k razmišljanju. Mnoge od omenjenih metod pri nas zaenkrat niso dostopne, a nekatere so. Z malo inventivnosti bi tudi pri nas lahko izvedli katero manj zahtevno raziskavo. To ne pomeni nujno tudi manjše kvalitete. Ni vedno potrebna prvorazredna in včasih pretirano kompleksna tehnologija, ta je včasih le nadomestek za pomanjkanje idej. Za primer naj navedem skrajno preprosto raziskavo, ki jo je izvedla Ainsworthova (po Bowlby, 1988) in ki je danes med največkrat citiranimi raziskavami na

svetu. Otroka je za krajši čas ločila od matere, nato pa opazovala njegov odziv, ko sta se ponovno našla. Nekateri otroci so se je razveselili in takoj spet navezali stik z njo, drugi so se obrnili od nje in je niso hoteli poznati, tretji pa so nihali med obema težnjama ali se je krčevito oklepali. Pokazalo se je, da preizkus zelo dobro izraža kvaliteto navezanosti. Za take poskuse imamo tudi pri nas vse možnosti.

LITERATURA

1. Blaney, P. H. (1986), Affect and memory: A review. *Psychol. Bull.*, 99, 229-246.
2. Bowlby, J. (1988), *A secure base: Clinical application of attachment theory*. London, Tavistock.
3. Buck, R. (1984), *The communication of emotion*. New York, Guilford Press.
4. Darwin, C. (1965), *The expression of the emotions in man and animals*. Chicago, University of Chicago Press.
5. Duncan, S., Fiske, D. W. (1977), *Face-to-face interaction: Research, methods, and theory*. New York, Wiley.
6. Ekman, P., Friesen, W. V., Tomkins, S. S. (1971), Facial affect scoring technique: A first validation study. *Semiotica*, 3, 37-58.
7. Izard, C. E. (1978), *Human emotions*. New York, Plenum Press.
8. Laird, J. D. (1974), Self-attribution of emotion: The effects of expressive behavior on the quality of emotional experience. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 29, 4, 475-486.
9. Lamovec, T. (1983), Novi pogledi in spoznanja o nastanku emocij. *Anthropos*, III-IV, 323-334.
10. Lamovec, T., Matjan, P. (1980), Individual patterns of response to post-hypnotic suggestion of mood improvement. V: Pajntar, M., Rožkar, E., Lavrič, M. *Hypnosis in psychotherapy and psychosomatic medicine*. Zdravniško društvo SRS, Ljubljana.
11. Miller, R. E., Caul, W. F., Mirsky, I. r. (1967), Communication of affects between feral and socially isolated monkeys. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 7, 3, 231-239.
12. Morris, W. N., Reilly, N. P. (1987), Toward the self-regulation of mood: Theory and research. *Motivation and emotion*, 11, 215-249.
13. Riskind, J. H., Gotay, C. C. (1982), Physical posture: Could it have regulatory or feedback effects on motivation and emotion? *Motivation and emotion*, 6, 3, 273-298.
14. Robins, C. J. (1988), Development of experimental mood induction procedures for testing personality-event interaction models of depression. *J. Clin. Psychol.*, 44, 958-963.
15. Stern, D. N. (1985), *The interpersonal world of the infant: A view from psychoanalysis and developmental psychology*. New York, Basic Books.
16. Woodworth, R. S. (1964) *Eksperimentalna psihologija*. Beograd, Naučna knjiga.
17. Wright, J., Mischel, W. (1982), Influence of affect on cognitive social learning person variables. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 43, 901-914.

Dejanje obljube ali obljuba dejanja

JANEZ JUSTIN

POVZETEK

Govorno dejanje je prvinska enota govora. Večina "teorij govornih dejanj" nas skuša prepričati, da socialna validacija posameznega govornega dejanja poteka po postopkih, ki so ustaljeni, predvidljivi in jih je mogoče opisati na neprotisloven način. Temu lahko rečemo "algoritmični pristop". "Algoritmični" nanos pravil na govorno dejanje "volilna obljuba" privede do paradoksnih rezultatov in pokaže na šibkosti tega pristopa. Polje "pragmatičnih" vrednosti govora je v resnici mnogo bolj heterogeno, kot pa so to pripravljene priznati "teorije govornih dejanj", ki bi hotele biti "enoine" in "celovite".

ABSTRACT

THE ACT OF PROMISING OR THE PROMISE OF ACTION

The act of speaking is an elementary component of speech which is not only recognisably efficient, but also socially valid. The social validation of speech, as a rule, runs according to procedures which are firmly established or at least predictable and presumably can become indisputable, from the principal premises of the theory of speech acts of achieved description. In the article we are attempting to show that in the instance of an act of speech, which we describe as an "electoral promise", these procedures - if the subjects that are speaking conform to them at all - lead to paradoxical results. The field of "pragmatic" values of speech is in reality much more heterogeneous than the theory of speech acts, which wants to be "unified" and "complete", is prepared to admit.

V volilnih obljubah mnogi vidijo sleparske besede zapeljivca. Ni težko pokazati, da je primerjava vsaj delno zgrešena. Volilno obljubljanje nemara res izvira iz želje, ki ne sme biti izrečena. Vendar to ni značilnost zapeljevalnega govora. Zapeljivčeve besede so metafore njegove želje; ne samo da je ne prikrivajo, temveč jo, nasprotno, čezmerno razkazujejo.

Če pa od primerjave ostane le očitek o sleparstvu, nas ta spravi v past. Govorca lahko imenujemo sleparja le, če ne izpolni zaveze, ki jo je z obljubo sprejel. Zaveze ne more izpolniti, če nima ustrezne oblasti; potemtakem ga moramo najprej izvoliti. Sleparijo je mogoče odkriti šele potem, ko ji že enkrat nasedemo.

1. APRIORNA PRAGMATIČNA RACIONALNOST GOVORA KOT ALGORITEM

V besedilu bomo volilne obljube obravnavali kot govorna dejanja. V razčlenitvi vprašanja, kako volilne obljube pridobijo pragmatično identiteto in socialno veljavnost, bomo ravnali tako, kot ravna večina "teorij govornih dejanj". V nekakšni rekonstrukcijski dejavnosti bomo na verbalne izjave nanašali pragmatična pravila, po katerih naj bi se jezikovni objekti spreminjali v socialno veljavna "dejanja" in "dogodke". Takšen pristop lahko pojmuje kot "algoritičen". "Algoritem" je v tem primeru sistem pragmatičnih pravil, ki naj bi bila enaka za vse "uporabnike" in naj bi v celoti omogočala (spoznavno) produkcijo in (socialno) validacijo pragmatične identitete verbalnih izjav. Oglejmo si niz takšnih pravil (ali: "uspešnostnih pogojev"), ki naj bi veljala za "obljube":

1. "Besedilo" obljube mora nedvoumno in izrecno govoriti o nekem **prihodnjem** ravnanju.

2. Govorec mora biti **iskren**.

3. Nagovorjenemu mora biti **ljubo**, da bo govorec ravnal, kot pravi, da bo ravnal; vsebina obljube se mora torej skladati z nečem, kar nagovorjeni **želi-hoče-namerava** (za to bomo uporabljali malce grobo poimenovanje **želelni pogoj obljube**).

4. Izjava, ki naj bi veljala za obljubo, mora z ustrežno slovnično obliko (prva oseba ednine, prihodnjik, povedni naklon, tvorni način) izraziti, da govorec prevzema **vlogo subjekta prihodnjega ravnanja**.

5. Govorec mora biti **sposoben** izpolniti obljubo.

Pogoje smo opisali tako, da iz opisa ni razviden njihov **izvor**. Nemara se zdi, da je v tem nekakšna "mistifikacija".¹ Nanjo praviloma naletimo v tistih pragmatičnih teorijah govora, ki zaradi svojega "transcendentalnega" izhodišča uspešnostne pogoje obravnavajo kot del **apriorne pragmatične racionalnosti govora**.

2. NEZAUPANJE KOT IZHODIŠČE OBLJUBLJANJA

Standardnim sestavinam teoretske predstave o govornem dejanju lahko zdaj pridružimo neko nestandardno sestavino. Ob **pogojih** za uspešno izvršitev dejanja obljube je mogoče formulirati še **implikacijo izvršene obljube**:

- Ravnanje, h kateremu se govorec zavezuje, predstavlja zanj **potencialen strošek**.²

1 Zgornji opisi pogojev za uspešno izvršitev govornega dejanja obljube pa ne nakazujejo le poti v transcendentalno teorijo. Zaradi svoje dvoumnosti dopuščajo tudi realistično psihološko razlago. Vrnimo se k opisu iskrenostnega pogoja. Zahteva po "govorčevi iskrenosti" nam lahko pomeni empirični psihološki pogoj. Temu se izognemo, če nam postavka o "iskrenosti" pomeni le nekakšno spekulativno vrednost, domnevo, ki sodeluje v pragmatičnem "kalkulu", se pravi, v "izračunavanju" pragmatičnega pomena govora.

2 Podobno misel smo našli pri E. Landowskem (Landowski, 1989, str. 208). Vendar on ne govori o strošku, temveč o "žrtvi". Izraz je premočan in nenatančen. Obljuba se resda lahko veže na domnevo, da bo njena izpolnitev terjala od govorca žrtev. Vendar ta domneva ni del "logike" obljubljanja. Obljube ne more ogroziti možnost, da bo govorčeva izguba v prihodnosti povrnjena - da torej govorec z obljubo ne sprejema "žrtve", temveč le začasen "strošek". Hkrati je pomembno, da ohranimo tudi kategorijo **potencialnega stroška**. Landowski tega ne dopušča, niti v različici "potencialna žrtev" ne. Tako spregleda, da je obljubljenost ravnanje sprva lahko povsem skladno ne le z nagovorjenčevno temveč tudi z govorčevno željo in da utegne biti zaveza, ki jo govorec z obljubo sprejme, zgolj jamstvo nagovorjencu, da bo govorec ravnal tako, kot napoveduje, kljub možnosti, da se njegova (tj. govorčeva) želja v prihodnosti spremeni.

Nagovorjenčevo sodbo, da je govorec izrekel obljubo, spremlja nagovorjenčev sklep, da utegne imeti govorec zaradi ravnanja, h kateremu se zavezuje, večjo ali manjšo časovno, fiziološko, emocionalno, energetsko, finančno ali drugačno "izgubo". Govorčeva izrecna zaveza k ravnanju, ki mu lahko prinese zgolj korist ali užitek, bi pač bila povsem nesmiselna.

Še nekaj sodi k obljubljanju. Nagovorjenec ne verjame (povsem), da bi govorec ravnal skladno z njegovo, tj. nagovorjenčevo željo tudi, če ne bi izrekel obljube. Govorca k obljubljanju sili domneva, da je nagovorjenec nezaupljiv glede njegovega (tj. govorčevega) prihodnjega ravnanja. Skratka, **negotovost in nezaupanje sta izhodišče vsakega obljubljanja**.

3. VERODOSTOJNOST

Zdaj si lahko podrobneje ogledamo nenavadno izjavo, s katero so govorce ene od slovenskih političnih strank na nekem volilnem zborovanju spomladi 1990 - tik pred prvimi "povojnimi" volitvami v Sloveniji - uvedli niz izjav, ki naj bi veljale za volilne obljube. (O tem je poročal časnik Delo - 5.4.1990, str. 7.)

(1) "Ne obljubljam veliko, kar pa obljubljam, bomo tudi uresničili."

Z obljubo se implicitno zavežemo, da bomo izrečeno izpolnili. Izjava v naslovu pove torej isto reč dvakrat - enkrat izrecno,

drugič implicitno -, zato se zdi, da sta njen drugi in tretji stavek odvečna in da je izjava pleonastična.

Sprejemljiva pa se zdi tudi drugačna razlaga. Osredinjena je na vlogo oziralne besedne zveze "kar pa". Ta vodi k domnevi, da obstajata dve vrsti volilnih obljub, "navadne" volilne obljube, ki so praviloma neiskrene, in "iskrene" volilne obljube, ki naj bi jih izrekli govorce na zborovanju, o katerem govori časopisni članek. Ta razlaga terja natančnejše pojasnilo.

Omenjena besedna zveza deli izjavo (1) na dva dela. V prvem delu gre za "priznanje", da obljube, izrečene na zborovanju, niso velike. Tu vsekakor deluje naslednji "topos":

(2) Čim "manjše" so obljube, tem manjša je njihova vrednost.

S "priznanjem", da so obljube "majhne", se vrednost na zborovanju izrečenih obljub najprej zmanjša. Vendar pa se zdi, da besedna zveza "kar pa" v skladenjski zgradbi izjave (1) sproži nekakšno **vrednostno nadomestitev**. Natančneje, zveza vpelje drugo merilo za vrednost obljube: "trdnost" namesto "velikosti".

Vendar ne gre le za zamenjavo meril in za kompenzacijo. Oziralniška zveza "kar pa" kaže tudi na to, da si merili ostro nasprotujeta. Drugo merilo, "trdnost", izpodrine ali celo izniči prvo merilo, tj. "velikost". Sklepati moramo, da so "velike" obljube (praviloma) "prazne". Še več. Skladenjski mehanizem, ki mu tu namenjamo pozornost, kaže na obstoj nekega verovanja o vrednosti (velikih) volilnih obljub. Kakšno je to verovanje, postane jasno, če si ogledamo izjavo, ki na skladenjski ravni uvaja enak **argumentacijski in vrednostni prelom** kot izjava (1):

(3) Naše obljube so sicer skromne, vendar pa bodo pa za razliko od drugih (velikih) volilnih obljub izpolnjene.

Izjava (3) izreče tisto, kar izjava (1) s svojo skladenjsko zgradbo le nakaže. Za oba primera pa velja, da se **nam skladnja prepusti v interpretacijo šele potem, ko sprejmemo domnevo, da so (velike) volilne obljube praviloma "prazne besede"**.

Ugotoviti je še treba, s kakšnim motivom bi govorniki utegnili vpeljati to domnevo. To je toliko nujnejše zato, ker se zdi, da so si govorniki z njo pravzaprav otežili nalogo. Če so volilne obljube praviloma neiskrene, bo govornik toliko težje prepričal nagovorjence o lastni iskrenosti, kar pomeni, da bo tudi težje izpolnil enega temeljnih pogojev za uspešno izvršitev govornega dejanja (volilne) obljube.

Vendar pa prepričanja, da so volilne obljube praviloma "prazne besede", pri zborovalcih bržčas niso ustvarili šele govorniki. Gre za razširjeno, stereotipno predstavo. Govornikom ni preostalo drugega, kot da pritrdijo nagovorjencem v njihovem domnevem dvomu glede trdnosti volilnih obljub. Tako so ohranili verodostojnost svojega izjavljanja in sprožili pomensko operacijo, ki naj bi zarisala ločnico med "siceršnjimi" volilnimi obljubami in njihovim lastnim obljubljanjem.

4. ISKRENOST ALI VPRAŠANJE O JAMSTVU ZA JAMSTVO

Vrniti se moramo k izjavi (1). Njena skladnja nakazuje, da so govorniki v zvezi s trdnostjo volilnih obljub implicitno pritrdili dvomu, ki so ga pripisali nagovorjencem. Zdi se, da je prek implicitnih sestavin izjave (1) vzpostavljeno nekakšno dialoško razmerje. Pomen izjave (1) lahko v celoti obnovimo le, če upoštevamo tudi dve "nevidni" izjavi:

a) izjavo, ki izraža "načelen" dvom glede iskrenosti volilnih obljub in ta dvom pripisuje nagovorjencem

b) izjavo, v kateri govornik pritruje nagovorjenčevemu dvomu
"Vidni" in "nevidni" del izjave (1) se tako skleneta v naslednji dialog:

(4) A: Obljubljamu zmerno, ne veliko.

(5) B: Čeprav! Znano je, da volilnih obljub nihče ne izpolnjuje.

(6) A: Res je. Vendar pa bomo mi svoje uresničili.

V nadaljevanju bomo skušali opozoriti na vrsto dodatnih razlogov, ki govorniki v prid domneve, da se politični govorniki pri volilnem obljubljanju srečujejo z domala nepremostljivimi težavami. Naprej si bomo natančneje ogledali predstavljeni "nevidni" dialog, ki naj bi potekal prek implicitnih sestavin izjave (1).

Zadnja izjava iz tega dialoga riše ločnico med "siceršnje" volilno obljubljanje in volilne obljube, ki so jih skušali izreči govorniki na zborovanju. Veljavnost te ločnice je močno vprašljiva, kajti edino jamstvo zanjo je (implicitna) izjava "Vendar pa bomo mi svoje uresničili", ki pa je očitno tudi sama **le nova volilna obljuba, za katero bi potrebovali novo jamstvo.**

Če je tako, moramo sklepati, da govorniki svojega volilnega obljubljanja niso uspeli ločiti od "siceršnjih" volilnih obljub, kar pomeni, da je **problem izpolnitve iskrenostnega pogoja kljub njihovemu prizadevanju ostal nerešen.**

5. NESPOSOBNI OBLJUBLJALEC

Navedli smo pet pogojev za uspešno izvršitev govornega dejanja obljube. Peti pogoj je za razčlenitev volilne obljube posebno zanimiv.

Ta pogoj se nanaša na govornikovo **sposobnost** za izpolnitev obljube. Kandidatom v času pred volitvami te sposobnosti očitno ne moremo pripisati, saj še nimajo oblasti, za katero se potegujejo. V tem smo predhodno videli nekakšen paradoks ("sleparijo lahko razkrinkamo

še, ko ji že enkrat nasedemo"). Zdaj se nakazuje sklep, ki je radikalnejši in za političnega govorca navidez tudi usodnejši. Ker govorec ni sposoben izpolniti zaveze, njegova izjava pravzaprav ne more veljati za obljubo. V slednjem pa bi morali nagovorjenci videti razlog za to, da za govorce na volitvah ne glasujejo. Čemu naj glasujejo za nekoga, ki se ni z ničemer - niti s "prazno obljubo" ne - zavezal k ravnanju, ki bi njim, tj. nagovorjencem ustrezalo?

Algoritmčno nanašanje pogojev za uspešno izvršitev govornega dejanja volilne obljube vodi torej v paradoks. Nagovorjenci naj bi v dejstvu, da govornici ne razpolagajo s sposobnostjo, ki je pogoj uspešnega obljubljanja, videli razlog za to, da jim iste sposobnosti z izvolitvijo ne podelijo.

Na prvi pogled se zdi, da se temu "formalističnemu" sklepu lahko izognemo, če vpeljemo pojem **pogojne obljube**. Vendar je rešitev le navidezna. Pogojno obljubo si lahko zamislimo v dveh različicah:

(7) "Če me izvolite, vam obljubim, da si bom prizadeval za..."

(8) "Obljubim vam, da si bom v primeru, če me izvolite, prizadeval za..."

Če skuša govorec obljubiti na način, ki ga nakazuje prva različica, postane sporočilo dvoumno. Tolmačiti ga je namreč mogoče tudi takole: Govorec ne obljublja, da bo pogojno storil "to in to", niti ne obljublja pogojno, da bo storil "to in to". V resnici pravi: "Če bom izvoljen, vam bom obljubil, da si bom prizadeval za..." Lahko si torej predstavljamo, da je govorec obljubo začasno **odložil**.

V drugi parafrazi pa sploh ne gre toliko za obljubo - ki po definiciji enostransko streže želji nagovorjenca - kot za **menjavo**, za "trgovino":

(9) "Ustrežite moji želji in jaz ustrezem vaši."

V tem pa moramo prej videti govorno dejanje **ponudbe** kot dejanje **obljube**. Trditev se sklada s Searlovo in Vandervekenovo trditvijo, da je ponudba "pogojna obljuba", ki deluje na govorca zavezujoče le, če jo poslušalec sprejme" (Searle & Vanderveken, 1985, str. 195/196).

6. STROŠKOVNI VIDIK OBLJUBLJANJA

Vzemimo, da so udeleženci volilnega zborovanja, o katerem poroča časnik, spregledali vse zgoraj opisane razloge, ki govorijo zoper domnevo, da so govornici ob tej priložnosti **sploh kaj obljubili**, in so izjave govorcev kljub vsemu tolmačili kot **izvršene obljube**. Zdi se, da tudi domneva o izvršeni obljubi lahko deluje na nagovorjence le kot razlog za to, da za govorca na volitvah ne glasujejo.

Navedimo najprej že navedeno **implikacijo** izvršene obljube. Ravnanje, ki je za nagovorjenca zaželeno, za govorca (potencialno) predstavlja nekakšen - časoven, finančen, emocionalen, fiziološki itd. - "**strošek**". O "strošku" lahko govorimo le, če:

- se govorec in nagovorjenec že v **govorni sedanjosti** razlikujeta glede svojih želja-hotenj-namer,

- se bodo govorceve želje-hotenja-namere v prihodnosti **spremenile** in se pričele **razlikovati** od nagovorjenčevih.

Premislimo najprej, kakšne nasledke za volilno obljubljanje ima prva od obeh možnosti. Če se želje-hotenja-namere govornih subjektov razlikujejo že v govorni sedanjosti, dobijo nagovorjenci razlog za to, da za govorca na volitvah ne glasujejo. Čemu naj bi namreč človek glasoval za nekoga, ki ima drugačne politične želje-hotenja-namere od njegovih lastnih?

Pretehtajmo drugi primer. Če je volilna obljuba zgolj zavarovanje pred možnostjo, da bi se govorčeve želje-hotenja-namere šele v prihodnosti pričeli razlikovati od nagovorjenčevih, se nagovorjenec ponovno sreča z razlogom za to, da za govorca ne glasuje. V takšnem primeru mora namreč govorcu pripisati nekatere negativne lastnosti: nezanesljivost, odvisnost od okoliščin ipd.

Ko bi bila govorčeva želja-hotenje-namera povsem skladna z nagovorjenčevo željo-hotenjemo-namero, se govorcu ne bi bilo potrebno k ničemer izrecno zavezovati. Zadoščalo bi, da govorec svojo željo-hotenje-namero naredi **vidno**. Sredstvo za doseg tega cilja pa ni govorno dejanje obljube, temveč govorno dejanje, ki ga opisujemo kot "izraziti svojo željo" (hotenje, namero).

Vprašljiva pa postane tudi domneva o pogojnosti volilnih obljub. Pogojna volilna obljuba se spremeni v dejansko obljubo le, če je govorec izvoljen, torej če dobi oblast in s tem sposobnost za izpolnitev obljub. Če vidi nagovorjenec v pogojni volilni obljubi le razlog za to, da za govorca na volitvah ne glasuje, gre za pogojnost brez prave "prihodnosti".

7. SPOZNAVNE, AKCIJSKE IN SOCIALNE SESTAVINE ŽELELNEGA POGOJA

Predhodna opredelitev **želelnega pogoja** za uspešno izvršitev govornega dejanja (volilne) obljube ni bila dovolj natančna. Zapisali smo, da je obljuba uspešna, če si nagovorjenec **želi** ravnanja, h kateremu se zavezuje govorec. V Searlovi in Vandervekenovi analizi dejanja obljube govora najdemo tudi drugačne opise omenjenega pogoja. Čeravno je najprej rečeno, da si mora poslušalec "želeli" obljubljenega ravnanja (str. 17), kasneje avtorja zapišeta, da mora biti to ravnanje v poslušalčevem "interesu" (ibid.) ali v poslušalčevem "korist" (str. 192).

Medtem ko vidimo v "želji" izključno subjektivno vrednost, pa se zdi, da je mogoče o "interesu" in "koristi" oblikovati objektivno sodbo. Vendar pa nam ta dodatna opredelitev "želelnega pogoja" ni v kdo ve kakšno pomoč. "Želje", "interesi" in "koristi" subjekta si namreč pogosto nasprotujejo. Je mogoče subjektu obljubiti nekaj, kar je zanj nemara "objektivno" koristno, vendar ni skladno z njegovo "željo"? Odgovor je seveda neizogibno nikalen.

Celo v območju same "subjektivne" želje včasih delujejo "sile", ki si medsebojno nasprotujejo. Če se motivacijski proces ne konča z nagovorjenčevo "odločitvijo", kaj si v neki zadevi želi, nikakršna izjava ne more izpolniti želelnega pogoja za izvršitev govornega dejanja obljube. V predvolilnih obdobjih je vsaj za del volilcev mogoče trditi, da so njihove želje nejasno artikulirane in da si želijo takorekoč "vse" (cf. Landowski, 1989, str. 208).

V predhodnih opredelitvah želelnega pogoja smo ob sami "želji" omenjali še "hotenje" in "namero". Zadnji od treh pojmov, "namera", je praviloma v tesnem razmerju s pojmom akcije. "Namera" in "akcija" se najpogosteje vežeta na isti subjekt. Pri obljubljanju je položaj bolj zapleten. Prvotna zamisel o nekem možnem in želenem prihodnjem ravnanju nastane pri subjektu, ki ne bo postal vršilec akcije. Govorec se mora zavezati k takšnemu ravnanju, ki je predvideno v neki **nagovorjenčevi shemi možnih akcij** (izraz navadno uporablja kognitivna psihologija). Hkrati pa mora biti v nagovorjenčevi "shemi" govorec že predviden kot možni subjekt "akcije". S tem se približamo **socialni razsežnosti želelnega pogoja** za dejanje obljube. Med govorcem in nagovorjencem mora že pred obljubo obstajati nekakšna **vez**. Ne obljubljam tujcem. Njim "dajemo besedo".

8. ŽELJA BREZ SEMANTIČNE VSEBINE

Če se govorec, ki skuša izreči volilno obljubo, ne more opreti na jasno artikulirane želje nagovorjencev, si lahko pomaga tako, da nagovorjencem pripiše semantično prazno željo. V mislih imamo željo, ki je sicer pogoj za to, da pri nagovorjencu nastanejo "sheme možnih akcij", vendar slednjih vsebinsko (semantično) ne določa.

Vzemimo, da govorniki pripisujejo nagovorjencem željo po "pravičnem družbenem sistemu", "človeka vrednem življenju", "kulturnem odnosu do človeka" ipd. Ta poimenovanja ne govorijo o semantično določljivem objektu želje, temveč o neki temeljni volicionalni dispoziciji v samem subjektu. Govorniki imajo pri različnih zaporednih rabah izraza "pravičen" v mislih različne "konkretne" družbene sisteme, enkrat socialno-demokratskega, drugič liberalnega itd. Neodvisno od tega kaže izraz zmerom v isto smer, v smer subjekta in njegove konstitutivne želje.

Če subjektu-nagovorjencu pripišemo željo po "pravični družbeni ureditvi", ne domnevamo, da se je rajši kot za "nepravičen" sistem odločil za "pravičnega". Tu ne gre za izid samostojne izbire med dvema semantično določljivima objektoma. "Odločitev" za "pravičnost" nasproti "krivičnosti" se je zgodila že v samem jezikovnem sistemu in je prav toliko "objektivna" kot je "subjektivna". Željena projekcija je del pomenske zgradbe leksične enote "pravičen". Individualna raba priča le o tem, da subjekt vstopa v govorico kot **želelni subjekt**.

Vendar pa kljub vzniku te **pripisane** želelnosti dvom o izpoljenosti želelnega pogoja ostaja. Dejali smo, da je ena od implikacij izvršene obljube domneva o (možni) razliki med govorcevimi in nagovorjenčevimi željami. V območju žiroskopske želelnosti si te razlike ni mogoče zamisliti. **Žiroskopske želje nimajo na individualni vrednostni izbor vezanih semantičnih vsebin.**

Lahko bi nemara pomislili, da so želje žiroskopskega tipa preprosto **dvoumne** želje. Če bi sprejeli to razlago kljub dejstvu, da očitno nasprotuje našemu predhodnemu tolmačenju, se pojavi nek drug razlog za sklepanje, da govorec ne more ničesar obljubiti. Ta razlog se skriva v ugotovitvi, izrečeni povsem na začetku. Dejali smo, da je eden ključnih uspešnostnih pogojev za govorno dejanje obljube v govorčevi **nedvoumni** opredelitvi ravnanja, h kateremu se zavezuje.

Algoritično nanašanje uspešnostnih pogojev na dejanje volilne obljube se ne more izogniti tovrstnim paradoksom. Če hočemo razumeti, zakaj so volilne obljube kljub vsemu lahko "uspešne" in socialno veljavne, se moramo odločiti za drugačen pristop. Vzemimo, da imajo pri določanju identitete govornega dejanja in njegovem socialnem delovanju pomembnejšo vlogo individualne kognitivne strategije kot "algoritmi". To sproži takšne spremembe v teoretski perspektivi, da bi bilo potrebno analizo zastaviti povsem nanovo.

LITERATURA

- Austin, J., How to Do Things with Words, Oxford U. P., London, 1976
- Landowski, E., La societe reflexive, Seuil, Pariz, 1989
- Searle, J. & Vanderveken, D., Foundations of Illocutionary Logic, Cambridge U. P., Cambridge, 1985

Otroški govor v zgodnjem obdobju svojega razvoja

SIMONA KRANJC

POVZETEK

Gradivo, ki ga je avtorica zbrala, kaže, da se otrok postopoma nauči upoštevati sogovorca in njegovo vedenje o temi sporočila. Odstotek egocentričnega (po Piagetu) govora se manjša sorazmerno z večanjem komunikativne kompetence. Učenje sintaktičnih in semantičnih pravil ter strategij govora poteka skozi besedilo. Komunikacija med starši in otrokom je prvi pogoj za uspešno učenje prvega jezika. Analiza poteka intonacije, ki jo je avtorica izvedla, daje zanimive rezultate. Kar 28,28 % posnetih povedi se zaključuje z antikadenco, ki je značilna za govor odraslih v komunikaciji z otrokom. Z antikadenco se zaključujejo povedi, s katerimi deklica odgovarja na dopolnjevalna vprašanja ali ponavlja mamine povedi. Z rastočo intonacijo opremi tudi dopolnjevalna vprašanja, ki imajo sicer padajočo intonacijo. Analiza torej kaže, da je otrok zgradil svoje pravilo o poteku intonacije.

ABSTRACT

CHILDREN'S SPEECH IN EARLY STAGES OF DEVELOPMENT

The material, which was chosen by the author, shows that children learn gradually to consider their companions and their behaviour in conversation, on the subject of information. The percentage of egocentric speech decreases (according to Piage) in proportion with the increase in communicative competence. The process of learning syntactic and semantic rules and strategies of speech comes through texts. Communication between parents and children is the first condition for successful learning of a first language.

An analysis of patterns of intonation which the author carried out gives interesting results. 28.28% of recorded statements end with anticadence, which is typical of adult speech in communication with children. Statements in which a girl answers a completion question or repeats her mothers' statement also end with anticadence. A lifted intonation is also found in complementary questions which otherwise have a falling intonation. Thus the analysis shows that a child builds his principles through patterns of intonation.

0 UVOD

V razpravi bom predstavila nekaj značilnosti zgodnje faze razvoja otroškega govora. Ugotovitve, do katerih so prišli raziskovalci otroškega govora v novejših študijah (uporabljena literatura je navedena na koncu članka), dopolnujem s svojim gradivom. Vključeno je gradivo, ki sem ga zbrala z opazovanjem in zapisovanjem govora dveh fantkov od njunega drugega do šestega leta (longitudinalni pristop) in deklice v določenem obdobju razvoja govora (pri dveh letih in osmih mesecih).

Največ pozornosti je namenjene interakciji med mamo in otrokom v predlingvistični in zgodnji lingvistični fazi razvoja govora, torej sociološkim dejavnikom, ki poleg psiholoških dejavnikov vplivajo na razvoj govora.

Analiza gradiva zajema predvsem analizo predlogov, strukture stavkov in potek intonacije v govoru deklice ter razvoj komunikativne kompetence, ki se kaže tudi v izražanju zahtev.

1 ZNAČILNOSTI OTROŠKEGA GOVORA

Na podlagi raziskav psihologov in psiholingvistov je starejšo idejo o tem, da se otroci rodijo z nerazvitimi zaznavnimi mehanizmi, zamenjala nova, ki pravi, da so otroci izredno razviti na vseh področjih delovanja. Danes vemo, da se otroci rodijo s skoraj popolnoma funkcionalnim slušnim sistemom, vizualni sistem je bolj razvit, kot se je navadno mislilo, rodijo pa se tudi z zmožnostjo interakcije s fizičnim in socialnim svetom, kar predstavlja enkratno osnovo za nalogo, ki je pred njimi.

Z vprašanjem kognitivnega razvoja otrok se ukvarja razvojna psihologija. Jean Piaget je dokazal, da poteka intelektualni razvoj v štirih fazah. Vsako fazo opredeljuje različno razumevanje sveta, lastna logika in doslednost, čeprav ta ni v skladu z logiko odraslih. Razvoj opisuje z dvema glavnima procesoma, ki ju imenuje asimilacija (vključitev) in akomodacija (prilagoditev). Otrok bodisi asimilira nove izkušnje v že obstoječo strukturo sveta, tako da jo dopolni z detajli, ali pa nove izkušnje akomodira s spremembo svojega načina mišljenja. Vse pogostejša raba akomodacije kaže na intelektualno rast. Za razvoj govora sta najbolj zanimivi prvi dve leti, ki ju imenujemo zaznavno-gibalna (senzomotorična) faza razvoja mišljenja. Otrok v tem obdobju spozna svet, ga interpretira preko neposrednega stika s predmeti, spozna le izrazite in ločene izkušnje, svoja spoznanja pa izraža z gibanjem, gestami in glasovi. Jean Piaget je zaznavno-gibalno fazo mišljenja razdelil na šest stopenj:

1. Diferenciacija refleksov (od rojstva do prvega meseca). "Otrok se rodi z nekaterimi refleksi, npr. če mu damo predmet v dosego ust, prične sesati; stisne oziroma zapre prste okoli predmeta, ki pride v stik z rokami; obrne glavo proti zvoku."¹

2. Razvoj prvega prilagajanja - akcijski vzorec (od prvega do četrtega meseca). V tem obdobju začne otrok koordinirati dve aktivnosti, tudi zaznavanje in aktivnost. Za to stopnjo so značilne tako imenovane primarne krožne reakcije, npr. otrok sesa palec, ker mu je to v zadovoljstvo.

3. Razvoj akcijskih vzorcev z zunanjim svetom (od četrtega do osmega meseca). Otrok se zanima za predmete in ljudi, ki ga obdajajo. V tej fazi so značilne sekundarne krožne reakcije, ki se podobno kot primarne ponavljajo.

¹ Marjanovič-Umek (1990), str. 32.

4. Nove prilagoditve in pričakovanja (od osmega do dvanajstega meseca). Na tej stopnji pride do usklajevanja dveh ali več sekundarnih krožnih reakcij oziroma dveh ali več podobnih akcijskih vzorcev. Pojavljati se začena spoznanje o stalnosti predmetov, ki obstajajo tudi tedaj, ko jih ne vidimo. Začenja se k cilju usmerjeno vedenje.

5. Nova spoznanja, pridobljena ob aktivnem eksperimentiranju (od dvanajstega do osemnajstega meseca), ki so vezana na tercialne krožne reakcije. Raziskovanje je glavna značilnost te stopnje razvoja, metoda pa so poskusi in napake.

6. Nova spoznanja, pridobljena ob miselnih kombinacijah oziroma zvezah (od osemnajstega do štiriindvajsetega meseca). "Opazen je postopen razvoj notranjih mentalnih predstav."²

Od drugega do sedmega leta govorimo o preoperativni fazi razvoja mišljenja. Predstave o predmetih so povezane s stvarmi okoli njih. Otrok si lahko predstavlja določene stvari, ne da bi jih videl, vendar pa k oblikovanju sveta še vedno prispevajo predvsem konkretne izkušnje o predmetih.

Starost od sedmega do dvanajstega leta predstavlja konkretno operativno fazo. Otrok je že sposoben ločiti med sedanjim in preteklim, razvrščati predmete po velikosti, teži, prostornini, sposoben je opisati niz aktivnosti in dalj časa ohraniti različne informacije.

Od dvanajstega leta dalje govorimo o formalno-operativni fazi. Otrok v tem obdobju že uporablja abstraktna pravila za reševanje problemov. Ko se sooči s problemom, razmišlja o različnih rešitvah, jih pretehta in izbere najbolj sprejemljivo.

Pomembna značilnost otrokovega mišljenja po Piagetu je egocentričnost. Mlajši otrok je prepričan, da vsi mislijo, vidijo in doživljajo na isti način kot on. Počasi spoznava, da njegovo stališče ni nujno vedno edino in pravilno. Pomembna značilnost otrokovega mišljenja je tudi čedalje manjše število magičnih razlag³. Otroci skušajo razumeti in opisati svoje izkušnje z izrazi fizikalne vzročnosti, z logičnimi utemeljitvami, v katerih je vse manj posebnosti otrokovega razumevanja sveta, kot sta npr. realizem⁴, artificializem⁵.

Piaget je svojo teorijo razvoja mišljenja izdelal na podlagi opazovanja otrok, svojih in tudi drugih. Teorija je rezultat posplošitev, mnogokrat gre za posplošitve navzdol. Dejstva in zakoni, ki jih je Piaget odkril, niso splošni, veljavni za vse. Veljajo za otroke v določeni družbeni skupini, kjer jih je opazoval. Tako namreč kaže naše gradivo in izkušnje. Po Piagetu bi se morala npr. kategorija za izražanje časa pojaviti šele v operativni fazi (od 7. do 12. leta), vendar časovno pravilno razporeditev dogodkov opazimo že v govoru petletnega otroka. Prav tako je že petleten otrok sposoben opisati niz aktivnosti in dalj časa ohraniti različne informacije. Piaget je na osnovi svoje analize otrokove logike sklepal tudi, da je otroku pojem vzročnosti tuj. Ob tej ugotovitvi se poraja vprašanje, kako je potem mogoče, da otrok tvori pogojni odvisnik, ki implicira semantični odnos med pogojem in posledico, torej vzročno razmerje, pri tem pa je možnost, da bi poved ponovil, izključena. Piagetova kognitivna teorija bi verjetno morala doživeti nekaj sprememb.

Otrok se v procesu učenja jezika ne uči le sintaktičnih in semantičnih pravil. Naučiti se mora tudi pravil, kdaj, kje in kako govoriti. Naučiti se mora strategij govora. Na tem mestu se psiholingvistika stika s pragmatiko in sociolingvistiko.

2 Marjanovič-Umek (1990), str. 34.

3 Magične ali pravljicne razlage skušajo otroku pojasnjevati stvari na pravljicni osnovi, brez logičnih razlag. Ena izmed takih razlag je, da otroka prinese štorčlja.

4 Realistična razlaga se vedno nanaša na obstoj konkretnega predmeta.

5 Artificialne razlage so razlage, v katerih otrok išče razlog za določeno stanje v odraslem, ki vedno vse naredi tako, da je prav.

Otrok se sintaktičnih in semantičnih pravil ter strategije govora uči skupaj. Učenje poteka skozi besedila.

Piaget je že leta 1926⁶ menil, da otroci do osmega leta niso dobri opisovalci, ker je njihov govor egocentričen. Ko skušajo razložiti svoje misli ali razumeti misli drugih, vidijo le svoje stališče. Zaradi tega pogosto niso sposobni dojeti razlik med njihovim vedenjem o svetu in vedenjem drugih.

Egocentričnost⁷ otroškega govora se kaže v tem, da se otrok pri izbiri referenčnih izrazov velikokrat odloči za take, ki se lahko uporabljajo le v neposredni relaciji do sogovorca (npr. osebni zaimki jaz, midva, mi, prislov časa zdaj...). S tem postane sporočilo aktualno, vendar lahko močno vpliva na njegovo razumljivost. Uspešnost sporočila je namreč odvisna od tega, ali imamo dovolj informacij (trenutnih in zgodovinskih) za razumevanje sporočila. Poleg informacij je pomemben dejavnik pri razumevanju tudi kontekst. Sporočilo, ki je v razredu, kjer učiteljica pozna učence in okolje, iz katerega prihajajo, popolnoma razumljivo, lahko postane za zapisovalca, ki teh informacij nima, nerazumljivo.

Novije študije so pokazale, da se otroci mnogo bolj zavedajo potreb poslušalcev oziroma sogovorcev, kot pa je mislil Piaget. Kaže, da se tega pričnejo zavedati že zgodaj, čeprav je potrebno precej časa, da se naučijo vseh jezikovnih spretnosti, ki so potrebne za uspešno komunikacijo. Uspešnost opisa je odvisna od zapletenosti predmeta ali postopka, ki ga mora otrok opisati. Lažje je namreč preprosto in jasno opisati nekaj, kar dobro poznaš, kot pa tisto, kar komajda razumeš.

Razlikovati moramo med otrokovim mnenjem, katera informacija je potrebna v določenem položaju, in njegovo sposobnostjo, da to informacijo tudi sporoči. Prava informacija v pravem trenutku predstavlja le en vidik komunikacijske kompetence. Drug vidik je izbira pravega načina ali vzorca. Naučiti se, kako govoriti z različnimi ljudmi v različnih situacijah pomeni pomemben del v procesu učenja jezika.

Za uspešno komunikacijo je pomembno, da se otrok nauči upoštevati poslušalca oziroma sogovorca. Petletni otrok do neke mere že obvlada govorne strategije. Ve, o čem govoriti s kom in na kakšen način. Njegov pogovor z mlajšim otrokom se razlikuje od pogovora z odraslim. Razlika ni odvisna samo od povratne informacije, saj otrok poenostavi svoj govor, ko se pogovarja tako z mlajšim otrokom kot z igračo.

Otrok se ne rodi le s sposobnostmi zaznavanja in gibanja, marveč že zelo zgodaj kaže obširno polje socialnega vedenja. M. Harris in Coltheart omenjata spoznanje psihologov, da je otrok že ob rojstvu visoko razvito socialno bitje, kar je bilo pomembno za študij jezikovnega razvoja.

2 INTERAKCIJA MED MAMO IN OTROKOM V ZGODNJI FAZI OTROKOVEGA JEZIKOVNEGA RAZVOJA

Halliday je menil, da ima jezik tri glavne funkcije:

- govorcem omogoča izražanje informacij (izražanje njihovih izkušenj);
- omogoča jim vzpostavljati socialne odnose z drugimi ljudmi;

6 V knjigi *Le langage et la pensée chez l'enfant* govori o poskusu, ki ga je izvedel. Fant, star 7 let in 6 mesecev, je moral opisati delovanje pipe. Opis deluje zmedeno. Nenatančen je zato, ker uporablja zaimke, vendar preje ne pojasni odnosnice.

7 Gre za odnos, ki ga Cassirer imenuje antropocentričen. Človek dojame resničnost iz sebe. Izhodišče je v neposrednih izkušenskih razmerah človeka. Govorec tisto, kar vidi, naredi konkretno.

- omogoča jim prenašati ideje preko sistema, ki izraža povezave med zaporednimi mislimi ter med temi mislimi in kontekstom, v katerem so izražene.

Te tri funkcije je imenoval predstavná, interpersonalna in tekstualna. Govor predšolskih otrok razvije vse tri.

Osnovna struktura menjavanja vlog v interakciji med otrokom in odraslim se začne razvijati precej pred pojavom jezika. Čeprav je menjavanje vlog ob pojavu jezika že zelo dobro razvito, pa traja premor⁸ pred otrokovo vlogo povprečno dlje kot pri odraslem sogovorniku. Pri šestih letih se ta premor skrajša na običajno dolžino.

Komunikacija med dvema oseba poteka tako, da je takrat, ko ena oseba oddaja svoje sporočilo, druga tiho in jo posluša, nato pa se vlogi zamenjata⁹. Na tak način poteka komunikacija tudi med mamo in otrokom. Ko govori mati, otrok posluša, nato pa ji "odgovarja". Raziskave so pokazale, da mora mati ali druga oseba, ki se pogovarja z njim, dati otroku možnost, da "spregovori". V literaturi najdemo zapis o očetu, ki je bil vznemirljen zaradi dejstva, da se njegova nekajmesečna hčerka ni "pogovarjala" z njim. Strokovnjak mu je svetoval, naj kdaj pa kdaj utihne, ker bo le tako lahko "spregovoril" tudi otrok. Nasvet je bil dober. Izkazalo se je, da je oče ves čas govoril. Otrok je bil pozoren poslušalec, zato ni imel možnosti spregovoriti.

Med mamo in otrokom se vzpostavi določena sinhronija, ki je vidna ne le pri govoru, marveč tudi pri gledanju. M. Harris in Coltheart navajata analize videoposnetkov, iz katerih je vidno, da mama in otrok pogosto istočasno gledata isti predmet. Podrobnejše analize so dokazale, da otrok vodi, mati pa mu sledi.

To se dogaja do prvega leta starosti¹⁰, ko se situacija obrne in pričinja otrok slediti materinemu pogledu.

Zanimive so tudi reakcije otroka v prvih šestih mesecih. Ob pogledu na predmet ali človeka namreč otrok različno reagira. Ko vidi predmet, mu sledi s pogledom, skuša ga prijati in nesti v usta, ko pa vidi človeka, maha z rokami. Njegove geste spremlja tiho premikanje ustnic in jezika, kar izgleda kot poskus govora. Trevarthen¹¹ to fazo imenuje predgovor. Mati in otrok v prvi fazi vzpostavita individualni stil komunikacije, ki je poseben za vsako mamo in otroka, otrok natančno ve, kaj naj pričakuje in kako naj odgovori. Mama si izmišlja igrice, mu poje pesmice. Starejši ko je otrok, bolj kompleksna postaja njuna komunikacija. Bruner meni, da je taka komunikacija zelo pomembna za razvoj govora. Otrok se v družinskem okolju in v komunikaciji z mamo uči jezika in vedenja o jeziku.

Prva materina vloga pri učenju jezika je bolj funkcionalna kot strukturalna. Mati se namreč odziva na otrokovo vokalizacijo in njegove geste, s tem pa otrok prvič začenja odkrivati vlogo jezika. Nauči se, da imajo njegova vokalizacija in geste lahko komunikacijski namen.

Pri šestih tednih otrok tudi že z vokalizacijo in ne več samo z jokom izraža tako veselje in zadovoljstvo kot nezadovoljstvo. V tem času se pojavi tudi prvi "socialni smeh".

8 Tak premor ima posebno funkcijo v pogovoru in je odvisen od vloge, ki jo ima govorec. Vlogam, ki napovedujejo odgovore, za katere je potrebno malo premišljevanja (npr. ponovitev), hitro sledijo vloge sogovornikov, nasprotno pa tiste, ki zahtevajo več premišljevanja, sledijo počasneje (npr. informacija).

9 Govorimo o menjavanju vlog.

10 Hkrati je to tudi meja med predlingvistično in lingvistično fazo v razvoju govora. V prvem obdobju otrok razvija percepcijska občutja za zvoke in si pridobiva prakso v artikulaciji glasov. Razvoj jezika se ne začne šele ob prvi besedi, marveč že ob rojstvu. V prvi (predlingvistični) fazi gre za štiri pomembne razvojne stopnje. To so jok, gruljenje, bebljanje in izgovorjava po govornem vzorcu.

11 Harris & Coltheart (1989), str. 37.

Pri treh mesecih se v otroškem govoru pojavi nova dimenzija. Mati v tej fazi iz otroka že lahko izvabi kakšen glas ali glasovno skupino, ki obstaja v otrokovem repertoarju. Verbalno in neverbalno komunikacijo med mamo in otrokom predstavljajo različne igrice, pri katerih mati hkrati nekaj govori ter ljubkuje otroka in podobno. Približno pri devetih mesecih je otrok sam sposoben izvesti določeno gesto ob določeni besedi, kar je prej večkrat ponovila mati, npr. ob besedi pa-pa, otrok začne mahati. Kmalu zatem je otrok sposoben odgovoriti na mahanje z besedico pa-pa. Razumevanje maternega jezika pri enoletnem otroku je precej večje od njegove produkcije. Otroku namreč razume besede, ki poimenujejo predmetnost, ki ga obdaja, kar pokaže z demonstracijo.

Kmalu po prvem rojstnem dnevu, mogoče tudi nekaj mesecev kasneje, odvisno od mnogih dejavnikov, se že pričenjajo pojavljati prve besede za predmete. Med zgolj razumevanjem in govornim izražanjem torej preteče kar nekaj časa. Kljub majhnemu besednemu zakladu, omejenemu na nekaj onomatopoejskih besed, otrok uspešno vzpostavlja komunikacijo z okoljem, predvsem domačim. To mu uspe, ker še vedno uporablja določene glasove, ki jih njegovo okolje dobro pozna, spremljajo pa jih tudi geste.

V obdobju od enega leta do šestnajstih mesecev se otrok uči simbolov oziroma jezikovnih pomenov in predstav.

Ko mati govori z otrokom, se prilagaja njegovemu kognitivnemu razvoju. Njeno obnašanje je didaktično, saj mu stvar, o kateri govori, skoraj vedno tudi pokaže. Otroku, ki kaže veliko željo po komunikaciji, skuša besedo ponoviti, hkrati pa jo poveže s konkretno stvarjo. V začetku je otroški govor namreč zelo konkreten. Za vsako besedo, ki jo izgovori, stoji njena konkretna podoba. Pomen otrokovega bebljanja je mogoče razbrati le iz konteksta, saj lahko ena beseda pomeni veliko stvari. Na koncu te faze se simboli izčistijo, vsaka stvar počasi dobiva svoj simbol tudi v nastajajočem otrokovem slovarju. Temu se prilagaja tudi mati. Konkretno fizične intervencije, npr. kazanje predmeta, nadomešča verbalna. Otroku je sposoben razumeti tudi zapletenejša stavčna struktura. Razumevanje mu olajšamo s tem, da zaimke nadomestimo s samostalniki. Otroku je po mnenju S. Braunwald v tem obdobju že na robu sintakse.

V obdobju od šestnajstega do dvajsetega meseca otrokov besedni zaklad obsega že okoli 400 besed. Na začetku tega obdobja je otrok komaj sposoben sestaviti stavek iz dveh besed, na koncu pa njegov repertoar že sestavljajo dvobesedne povedi. Spozna tudi temeljne semantične odnose.

Medsebojno prizadevanje matere in otroka, da bi komunicirala drug z drugim, je neprecenljivo pomembna spodbuda pri ustvarjanju nezavedne prilagoditve med obema. To pa povzroči, da mati prilagodi svoje obnašanje in govor situaciji.

Komunikacija med materjo in otrokom se razvije v rutino, kjer otrok že vnaprej ve, kaj naj pričakuje in kako naj odgovori. S tem vidikom, ki je pomemben za razvoj govora pri otroku, se je ukvarjal Bruner¹². Otroku dobi informacijo o jeziku v družinskem okolju, predvsem v komunikaciji z mamo. Te informacije kasneje v razvoju jezikovno izrazi.

Brunerjeva ideja o pomembnosti socialnega konteksta pri učenju jezika je povezana s Piagetovo idejo, da mora otrok pojem najprej razumeti, šele nato ga lahko jezikovno izrazi. Njuni stališči se razlikujeta predvsem glede pomembnosti, ki jo pripisujeta socialnemu okolju. Pri Brunerju je torej močno prisotno sociolingvistično stališče, kar potrjuje tesno povezanost psiho- in sociolingvistike. Brunerjev pogled se razlikuje tudi od stališča Noama

¹² Harris & Coltheart (1989), str. 38.

Chomskega. Bruner meni, da pri razvoju jezika verjetno ne gre toliko za prirojeno jezikovno zmoglost kot za določeno prirojeno človeško dejavnost, ki ob opazovanju načina rabe jezika omogoča izpeljavo jezikovnih pravil. Pri tem prirojenih jezikovnih predispozicij ne izključuje popolnoma, marveč poudarja, da le-te ne morejo delovati, dokler otrok ne pridobi določenih izkušenj, ki mu jih posreduje socialno okolje.

Do optimalne situacije, kjer lahko otrok doseže zavidljivo stopnjo v razvoju govora in mišljenja, prihaja, če so vsi dejavniki, ki vplivajo na razvoj govora in mišljenja, med seboj usklajeni. Če tega ni, je stopnja razvoja temu ustrezno nižja. Lahko se celo zgodi, da pride do motenj tako v govoru kot v mišljenju. S tem problemom se ukvarjajo predvsem psihologi.

Pomembno vlogo pri razvoju govora in mišljenja imajo sociološki dejavniki, ki vplivajo tudi na nekatere psihološke dejavnike. Lahko rečemo, da so le prirojene predispozicije tiste, ki so nekako imune nanje. Socialni položaj družine, izobrazbena struktura staršev in širše družbeno okolje so pomembni dejavniki pri oblikovanju otrokovega govora. Prvo izbiro jezika za otroka naredijo starši. Še posebej je to pomembno pri dvojezičnih družinah ali na področju, kjer se jezik okolja razlikuje od L_1 staršev. Tudi število otrok v družini je pomemben dejavnik. Prvemu otroku na eni strani postavljajo več omejitev, na drugi pa se z njim več in bolj intenzivno ukvarjajo, kar seveda ni pravilo, se pa pogosto dogaja. Otrok je deležen predvsem komunikacije med njim in odraslim, medtem ko se drugi otrok sreča tudi z odnosom otrok - otrok. S tem se širijo njegove izkušnje, ki jih v lingvistični fazi jezikovno izrazi. Otrok, ki obiskuje vrtec, prav tako dobi možnost širjenja izkušenj v različnih komunikacijskih položajih.

3 ANALIZA GRADIVA

V naši analizi smo pri deklici (J), stari 32 mesecev, najprej preverili govorno razumevanje, nato pa še govorno izražanje. Pri opazovanju smo uporabili predmete, ki jih je J dobro poznala, zato pri poimenovanju predmetov ni bilo nobenih težav.

Pri govornem razumevanju je bila naša pozornost usmerjena predvsem na prostorske relacije. Deklica je morala dati list v mapo, svinčnik pod mizo, manjši tovornjak je položila na večjega. Vse te ukaze je pravilno izvršila, iz česar sklepamo, da pozna¹³ pomen predlogov v, na in pod. Ko smo od nje zahtevali, naj da svinčnik med oba tovornjaka, ukaza ni izvršila.

Naša izkušnja torej potrjuje rezultate raziskav, ki jih navaja Ljubica Marjanovič-Umek. Raziskave pravijo, da se otroci naučijo predlogov, ki izražajo prostorska razmerja, v naslednjem zaporedju: "v / na / poleg / za / pred / med / zadaj / spredaj."¹⁴

Predloga v in na najdemo že v aktivnem besednjaku¹⁵ dve do dve leti in pol starega otroka. Tema dvema predlogoma triletni otroci dodajo še predlog pod. Ostali predlogi se razvijejo do šestega leta, ko naj bi otrok že poznal pomen celotnega korpusa predlogov za izražanje prostorskih razmerij. Vendar tudi ta trditev ni absolutna, kajti že v naši raziskavi, ki je sicer zajela majhen vzorec otrok, se pojavi izjema. Deklica (JA), stara šest let, verjetno še ne pozna pomena predloga pod, ki naj bi se pojavil že pri treh letih. Našo trditev lahko dokažemo s primeroma. Na vprašanje Kje je nož? JA odgovori S cajngam si ga pokrila., na vprašanje Kje je svinčnik? pa sploh ne odgovori. Obakrat bi morala v odgovoru uporabiti predlog pod. Tudi predloga med JA pri šestih letih še ne pozna.

¹³ Izraz pozna mi pomeni tako razumevanje kot aktivno uporabo besede v govoru.

¹⁴ Marjanovič-Umek (1990), str. 48.

¹⁵ V članku vseskozi mislim in obravnavam le aktivni slovar otroka.

Do podobnih rezultatov pridemo tudi pri opazovanju govornega izražanja. J namreč svoje poznavanje pomena predlogov v, na in pod dokaže v govoru. Na vprašanje Kje je list? bi se odgovor moral glasiti V mapi., J pa odgovori s prislovom tukaj, ki ga dopolni še s krettno roke. Podobno se glasi odgovor na vprašanje Kje je svinčnik?. V enem primeru je J združila oba elementa, in sicer prislov in predlog. Tukaj noter pod mizo. se je glasil odgovor na vprašanje Kam si se skrila?. Aktualni izraz je dopolnila še z njegovo referenco in tako sporočilo naredila razumljivo tudi sprejemniku govornega sporočila. Odgovor, v katerem je edini element prislov kraja tukaj, ki ima deiktično funkcijo, kaže namreč na predmet v konkretnem položaju, je razumljiv le soudeležencem komunikacije.

Proces razumevanja in vključevanja predlogov v otrokov besednjak je odvisen tako od zunanjih kot od notranjih dejavnikov, o katerih smo že govorili. Vrzel, ki je pri uporabi predlogov nastala pri JA, lahko utemeljujemo z vrsto zunanjih dejavnikov, med katerimi je najpomembnejši prav gotovo ukvarjanje z otrokom. Komunikacija med starši in otrokom je namreč prvi pogoj za uspešno učenje otrokovega prvega jezika (L_1). V takšni komunikaciji, ki je pogosto didaktična, pa JA ni sodelovala prav pogosto.

J pri dveh letih in pol že pozna vse osnovne barve. Pri dveh letih in osmih mesecih pa smo preverjali njeno sposobnost poimenovanja lastnosti predmetov. "Med pridevniškimi pari, ki so vezani na pojem količine in dimenzije, se najprej razvijeta para "veliko - malo", "velik - majhen", nekoliko kasneje para "dolg - kratek", "visok - nizek", sledijo pa še pari "debel - tanek", "globok - nizek", "širok - ozek"."¹⁶

Pri naši raziskavi razumevanja pridevnikov za izražanje količine in dimenzij smo uporabljali metodo govornega izražanja. Punčka razume pridevnike veliko, malo, velik, majhen, ne pozna pa še pomena pridevnikov dolg, kratek, visok, nizek. Loči med majhnim in velikim predmetom, kar govorno izrazi: Še ena mejna slika. Vprašanju Kakšna je pa ta? sledi odgovor Ta je velka. Kljub temu pa še ne zna odgovoriti na vprašanje Kateri tovornjak je manjši?. Mesec dni kasneje (2; 9, 20) na vprašanje Kateri kamen je večji? že smiselno pravilno odgovori (Ta je majši.). Zanimivo je, da je J posplošila besedo manj, kar je v nasprotju s trditvijo Donaldsona in Balfaurja, ki ju navaja Ljubica Marjanovič-Umek. "Donaldson in Balfaur opisujeta študijo, v kateri sta otrokom, starim tri in pol do štiri leta pokazala slike, na katerih sta bili narisani dve jablani z različnim številom jabolok. Otroke sta spraševala "Na katerem drevesu je več jabolok?" ali "Na katerem drevesu je manj jabolok?" Veliko otrok je v obeh primerih odgovorilo tako, kot bi jih spraševali "Kje je več?" Otrokom je torej v določenem starostnem obdobju pomen besede "manj" enak pomenu besede "več". Avtorja menita, da gre za tako imenovani razširjeni pomen besede "več", ki tako zajema tudi besedo manj, vendar velja poudariti, da otrokom v tem razvojnem obdobju beseda "manj" ne pomeni isto kot odraslim beseda "več"."¹⁷

Na podlagi naše raziskave zaradi premajhnega vzorca sicer ne moremo trditi, da otroci, katerih L_1 je slovenščina, posplošujejo besedo manj, vendar obstaja možnost, da je do razlik v posploševanju prišlo zaradi različnih jezikovnih okolij, kar bi bilo potrebno podrobneje raziskati.

Vse našete značilnosti se kažejo tudi v spontanem govoru deklice, stare dve leti in devet mesecev, ki bo predmet naše raziskave.

Od 145 povedi, ki jih je punčkina mamica posnela na kaseto, jih je 75 enostavnih, dve sta podredno zloženi, ena priredno, 12 jih je solednih (2 zvalniški, 1 medmetna, 4 členkove,

16 Marjanovič-Umek (1990), str. 46.

17 Marjanovič-Umek (1990), str. 46.

5 z izpostavljenim stavčnim členom), 3 povedi so povedi s pastavkom, ena s polstavkom, neglagolskih pa je 51. Tretjina povedi je neglagolskih, prevladujejo predvsem medmetne. Od glagolskih povedi jih je le petina večstavčnih. Ti rezultati potrjujejo trditve Gvozdjeva, da se otroci med 22. in 36. mesecem učijo slovnične strukture stavkov. Počasi se namreč veča tudi število večstavčnih povedi.

Zanimiv je potek intonacije v J govoru. Kar 41 (28.28%) od skupaj 145 povedi ima namesto zaključne kadence antikadenco. Gre za povedi, kjer J ali ponavlja mamine povedi ali odgovarja na dopolnjevalna vprašanja. Z antikadenco opremi tudi dopolnjevalna vprašanja, ki sicer imajo padajočo intonacijo.

Sprašujemo se, kje je vzrok takšni razporeditvi antikadence. V prvem delu smo med značilnostmi govora odraslih v komunikaciji z otrokom omenili, da mati pogosto končuje poved z antikadenco. V tem primeru intonacija predstavlja signal otroku, da se pričakuje odgovor. Punčka je torej lahko intonacijo posplošila iz govora odraslih. Ker se antikadenca pogosto pojavlja v kombinaciji z dopolnjevalnimi vprašanji in v odgovoru na le-to, je mogoča tudi razlaga, da je posplošeno pravilo, v katerem dopolnjevalnemu vprašanju sledi dvig glasu. Materino dopolnjevalno vprašanje se je končalo s spustom glasu, dekličin odgovor pa se zaključi z dvigom. Tako je poved intonacijsko sklenjena tudi po "novem pravilu". Na oblikovanje individualnega pravila pomislimo tudi zato, ker se taka razporeditev intonacije v našem gradivu ne pojavlja pri nobenem drugem otroku.

Razvoj stavčne strukture lahko opazujemo kar na konkretnem primeru. J (2; 9, 10) zahtevo izraža na več načinov, najprej samo s kratkim nedoločnikom: Odpet. (Odlepi!) Temu v drugem koraku doda še osebni zaimek. Ti odpet.

V drugem primeru kratkemu nedoločniku v drugi fazi sledita dva velelnika v 2. osebi ednine.

Plit. Dej mi pumagi.

Lahko pa velelniku sledi tudi kratki nedoločnik.

Dej posnet kaseto.

Zahteve so ilokucijska dejanja¹⁸, njihov namen je naslovnika spodbuditi k določenemu dejanju ali ga od njega odvrniti. Izrazimo jih lahko na posreden ali neposreden način. Neposredno jih je mogoče izraziti z rabo performativa¹⁹ v povednem naklonu sedanjika, z velelnikom glagola, ki opisuje zaželeno dejanje, ter z naklonskim glagolom. Posredno jih izražamo z odločevalnim vprašanjem (Ali bi lahko? Ali bi hotel?) ali z izrekom²⁰ v povednem naklonu, ki naslovniku predstavlja namig (Posoda ni pomita.). Izbira izraznega sredstva je odvisna od družbenega razmerja med sporočevalcem in naslovnikom, od moči in položaja ter družbene razdalje²¹. Gradivo kaže, da punčka pri dveh letih in devetih mesecih

18 Austin je pojem govornega dejanja razčlenil na tri sestavine, in sicer na lokucijsko dejanje (dejanje izrekanja), ilokucijsko dejanje (vplivanjsko dejanje) in perlokucijsko dejanje (dejanje učinkovanja), kajti nekaj reči največkrat pomeni učinkovati na naslovnika. Za izražanje istega ilokucijskega dejanja imamo na voljo različne možnosti. Njihova izbira je odvisna od sporočevalčeve ocene, kako bo izbrana možnost učinkovanja na naslovnika.

19 Performativ označuje, "da je formulirati izrek izvesti neko delo - normalno nam ne pomeni, da je zgolj nekaj reči" (Austin (1990), str. 18). Gre za skupino glagolov, ki so preoblikovalci (prostiti, obljubiti, opozoriti, imenovati, krstiti...), če so rabljeni v prvi osebi ednine ali množine, v povednem naklonu in tvornem načinu. Performativni stavek si moramo razlagati skupaj z neko določeno dejavnostjo. Ime pomeni, da z besedo vplivamo na preoblikovanje dejanja.

20 Termin izrek uporabljam v istem pomenu, kot ga uporablja prevajalec Austinove knjige *Kako napravimo kaj z besedami*. Izrek nam pomeni isto kot poved.

21 Kunst-Gnamuš (1991/1992), str. 9.

zahteve izraža neposredno v komunikaciji s starši in z drugimi osebami. Otrok pri treh letih torej še ne upošteva vprašanja družbenih razmerij, kar lahko vidimo na gradivu. Na sogovorca se vedno obrača v drugi osebi ednine, vikanja v njegovem govoru ni. Govor otroka je egocentričen, zato visoko ocenjuje svojo pravico izrekat zahteve.

Medtem ko deklica, ki še ni dopolnila treh let, svoje zahteve izraža le neposredno, pa deček, star štiri leta in tri mesece, zahtevo že izrazi posredno, z odločevalnim vprašanjem.

Žan (4; 3, 28) Maš kakšen list?

Njegov govor kaže, da je pri štirih letih že začel upoštevati različna družbena razmerja. Zahtevo večkrat opremi tudi z vljudnostnim vprašanjem, ki izraža prošnjo za dovoljenje, soglasje.

Žan (4; 3, 28) Sej lahk, ne?

Seveda se kategorija vljudnosti v govoru ne pojavi šele pri štirih letih, marveč že prej. Zasedimo jo že v govoru deklice. Ko mami izroča neko stvar, svoje dejanje pospremi s povedjo.

J (2; 9, 10) Mami, izvoli. Izvoli.

Obe povedi se zaključita z dvigom glasu. Če upoštevamo rezultate analiz govora odraslih v komunikaciji z otrokom, ki pravijo, da se povedi odraslih končajo z antikadenco, ko pričakujejo odgovor, potem lahko sklepamo, da punčka posnema govor odraslih. Ker pričakuje odgovor, to je vljudnostni hvala, je poved zaključila z dvigom glasu. Naše gradivo ne zajema dovolj velikega vzorca, da bi lahko rezultate posploševali, zato ne moremo natančno reči, kdaj se v otrokovem govoru pojavi upoštevanje vljudnostnih razmerij. Toda govor deklice, ki smo ga zapisali, dokazuje, da se je izrazov za vljudnostna razmerja do neke mere že naučila.

Zaradi pomanjkanja gradiva sicer ne moremo ugotoviti, kakšen je besednjak deklice in dečka, ki smo ju opazovali, lahko pa opazujemo razvoj slovničnih struktur. Iz primerjave gradiva ugotovimo, da je število odvisnih stavkov pri J (2; 9, 12) še zelo majhno. Tvorila je dva predmetna odvisnika od skupaj 145 povedi, kar je le 1.38%, pa še ta dva sta bolj na meji med zapovrstno povedjo, uvedeno s členkom, in predmetnim odvisnikom.

J (2; 9, 12) Lej, ko sem lepa. Lej, kuk je globoka jama. (Glej, kako sem lepa. Glej, kako globoka je jama.)

Tudi pri dečku iste starosti najdemo predmetne odvisnike, ki prevladujejo tudi v kasnejšem govoru.

Žan (2; 9, 16) Poglej, kaj bom jaz nardiu. Poglej, kaj bom jaz zdej narisu.

Triletni otrok je že sposoben tvoriti zapletenejše strukture. Pri Žanu (3; 3, 10) opazimo strukturo, ki je sestavljena iz protivnega priredja in dveh predmetnih odvisnikov prve stopnje.

Žan (3; 3, 10) Mislū sem, da bom klicu u vrtec, pa je mama Vida rekla, da nimajo telefona.

Poleg predmetnih otrok obvlada tudi:

- pogojni odvisnik;

Žan (3; 3, 29) Če pa ne bi bla velika, pa ne bi šlo.

Žan (3; 8, 1) Če bi imeli prikolico, bi jo pa priključili.

- namerni;

Žan (3; 3, 29) Počak, da boš vidla čevlje.

- prilastkov;

Žan (3; 5, 8) e živali so ble pa take navadne, ki so živele v gozdu.

- časovni;

Žan (3; 7, 13) Ko bom trideset, boma pa z mamico ista.

Žan (4; 7, 17) Tistga strička je tut kap zadela, ko je bil sto dve leti star.

- vzročni.

Žiga (5; 0, 26) To se ne ve, ker se v vodi ne vidi.

Od priredij smo že omenili protivno, pojavlja pa se tudi:

- vzročno;

Žan (4; 3, 28) Saj sem velik fant, pa se ne jokam.

- vezalno.

Žiga (5; 0, 26) In potem je pršu vouk, ki je biu princ, in je pršu reševat princeso.

Večstavčne povedi se torej pojavljajo že pri treh letih, sicer redko, a se njihovo število počasi veča. Otrokovi stavki postajajo daljši in vse bolj zapleteni. Gradivo kaže, da se najprej razvijejo predmetni odvisniki, med zadnjimi pa vzročni. Govor otroka, starega tri leta in pol, je razumljiv že skoraj 100%, čeprav se še vedno pojavljajo povedi, ki niso razumljive, ker ali niso slovnično pravilno strukturirane ali pa so nelogične.

Žan (3; 5, 8) Nato je bila črtasta pika.

Otroku je poved verjetno nekaj pomenila, čeprav ne vemo, kaj je bilo tisto, kar je imel v mislih. Ko smo ga vprašali, kaj misli s tem, nas je začudeno pogledal in še enkrat ponovil: Ja, črtasto piko, ne. Bil je začuden, da tega ne vemo. Izkaže se, da je njegov govor egocentričen, takšno je tudi njegovo mišljenje. Ne more si namreč predstavljati, da stvari ne vidimo tako kot on. Pri triinštiridesetih mesecih otrok tudi še ni sposoben dojeti, da se vse stvari spreminjajo, da se tudi človek stara. Misli, da bo zrasel in se postaral ter tako dohitel odraslega.

Žan (3; 7, 13) Ko bom pa trideset, boma pa z mamico ista.

Čeprav otrok pravilno uporablja kategorije časa, mu časovne relacije še niso povsem jasne, saj preteklik združuje s prislovom jutri, ki izraža prihodnji čas.

Žan (3; 5, 8) One živali so ble u cerkvici juter.

Od skladnje in pragmatike pogledjmo še k morfologiji. Naše gradivo kaže, da otrokom kategorija množine ne dela težav. Več težav imajo pri dvojini, predvsem pri glagolu.

J (2; 9, 20) S teto Mimitom mamometle.

Deklica je namesto prve osebe dvojine uporabila končnico za prvo osebo množine. Tudi samostalnik je namesto v dvojino postavila v množino. Za samostalnik lahko navedemo še en primer.

J (2; 9, 20) Dvej metle pomejtam.

V tem primeru deklica ni izbrala pravilnega sklona za izražanje sredstva dejanja, v prvem pa je za samostalnik ženskega spola, ki spada v tretjo žensko sklanjatev, posplošila rodniško končnico prve moške sklanjatev.

Težave z rodniško končnico opazamo tudi pri fantku. Žan (2; 11, 11) Jaz bom šou pa s kolo. (A s kolesom boš šel?) Ja, s kolesom.

Negotovost ob določeni morfološki obliki otrok izraža z določeno spremembno glasom. Obliki, ki je še ne obvlada, se je sposoben tudi izogniti. Lahko pa se z odraslim igra besedne igrice tako dolgo, da iz njega "izvleče" obliko, ki jo želi slišati.

Po mnenju Ljubice Marjanovič-Umek²² otrok med tretjim in četrtem letom prepoznava spol. Naše gradivo kaže, da otrok poleg prepoznavanja spol tudi skoraj vedno pravilno uporablja. Seveda se pojavljajo tudi napake. Opazili smo, da je deklica nekajkrat uporabila končnico za moški namesto za ženski spol.

J (2; 9, 20) Piški so tam dol. (Piške so tam dol.)

Srednji spol je v govoru deklice sicer prisoten,

J (2; 9, 20) Bo jutro zdravilo tete Zvonka prnesla.

vendar se pojavlja tudi maskulinizacija srednjega spola.

J (2; 9, 20) Mami, to jest rada mlek kuham. Mlek je beu.

Deček pri treh letih in sedmih mesecih v svojem govoru upošteva spremeno končnic pri samostalniku prve moške sklanjatve.

Žan (2; 7, 13) Bil sem pri Matkovih.

Ta primer ni naključen, saj deček spremeno končnice uporablja konstantno. Njeno vraščeno v sistem potrjuje dejstvo, da nas večkrat popravi, če je v svojem govoru ne upoštevamo. Verjetno ga je tega nekdo naučil. Nasprotno pa spremene končnice ne uporablja pri lastnem imenu Žiga.

Naša analiza je pokazala, da otrok pri treh letih pozna predloge v, na in pod. Na vprašanje Kam si se skrila? punčka odgovori s prislovom kraja tukaj, ki ima deiktično funkcijo, saj kaže na predmet v konkretnem položaju. Prislov kraja otrok včasih dopolni tudi z njegovo referenco in s tem naredi sporočilo razumljivo.

Največ je enostavnih povedi, precejšen delež predstavljajo tudi neglagolske. Zanimiv je tudi potek intonacije. Kar 28.28% povedi se namesto s kadenco zaključijo z antikadenco. Antikadenco je otrok lahko posplošil iz govora odraslih, kajti posebnost govora odraslih v komunikaciji z otrokom je ravno v tem, da se veliko število povedi zaključijo z antikadenco.

Opazili smo tudi, da otrok v tem obdobju nima več težav z množino. Več nepravilnosti se pojavlja pri uporabi dvojine in srednjega spola, kar pa je lahko posledica izginjanja teh dveh kategorij iz govora okolja.

4 ZAKLJUČEK

Razprava je opozorila na nekatere značilnosti otroškega govora. Ena izmed njih je egocentričnost, na katero je opozarjal Piaget. Ob tej značilnosti moramo omeniti, da je egocentričnosti manj, če opazujemo otroka v skupini. Primeri kažejo, da si otrok poslušalca na neki način podredi, postopoma pa se nauči upoštevati tudi sogovorca in njegovo vedenje o temi sporočila. Odstotek egocentričnega govora, ki se po mnenju Vigotskega spremeni v notranji govor, se manjša sorazmerno z večanjem komunikativne kompetence. Otrok se mora poleg sintaktičnih in semantičnih pravil naučiti tudi strategij govora. Vseh teh pravil se uči skupaj, proces učenja pa poteka skozi besedilo. Otrok se uči na poseben način. Tako kot se je v zgodnji fazi učil glasov, se nato uči besed in slovničnih kategorij.

Tudi v naši analizi smo prišli do zaključkov, da je komunikacija med starši in otrokom prvi pogoj za uspešno učenje prvega jezika (po Vigotskem gre za spontano učenje, medtem ko je učenje tujega jezika nespontano). Opazovanje jezikovne rabe pa ne pokaže vedno natančne slike jezikovne kompetence, saj otrok lahko razume mnogo več, kot je sposoben izraziti, lahko pa uporablja tudi besede in slovnične strukture, ki jih ne razume popolnoma.

²² Marjanovič-Umek (1990), str. 31.

Pri analizi gradiva smo uporabljali metodi govornega izražanja in razumevanja, poudarek je bil namenjen prvi. Deklica, stara 32 mesecev, že pozna pomen predlogov *v*, *na* in *pod*. Zna jih tudi pravilno uporabljati. Pri dveh letih in pol pozna že vse osnovne barve, pri dveh letih in osmih mesecih tudi pridevnike veliko, malo, velik, majhen. Pri posnetih povedih smo opazovali tudi potek intonacije. 28,28% povedi se zaključuje z antikadenco, ki je značilna za govor odraslih v komunikaciji z otrokom. Iz tega sklepamo, da punčka posnema govor odraslih. Z antikadenco se zaključujejo povedi, s katerimi deklica odgovarja na dopolnjevalna vprašanja ali ponavlja mamine povedi. Z rastočo intonacijo opremi tudi dopolnjevalna vprašanja, ki imajo sicer padajočo intonacijo.

Že naše gradivo, ki ni zelo obsežno, kaže, da je govor vsakega otroka fenomen zase. Z analizo gradiva sicer lahko postavimo določene okvirje razvoja otroškega govora, vendar moramo pri tem računati na različna odstopanja. Le-ta so lahko včasih zelo velika. Vse je odvisno od psiholoških in socioloških dejavnikov, zato jih je pri analizi pomembno opredeliti.

REFERENCE

- Anisfeld, Moshe (1984). *Language Development from Birth to Three*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 293 str.
- Austin, John L. (1990). Kako napravimo kaj z besedami? Prevedel Bogdan Lešnik. (Studia humanitatis). Ljubljana: Založba ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 206 str.
- Foster, Susan H. (1990). The communicative competence of young children. (Studies in language and linguistics). London, New York: Longman, 238 str.
- Harris, John (1990). *Early Language Development: implications for clinical and educational practice*. London, New York: Routledge, 265. str.
- Harris, Margaret, Coltheart, Max (1989). *Language Processing in Children and Adults. An Introduction. (Introduction to Modern Psychology)*. London: Routledge, 274 str.
- Kranjc, Simona (1992). Razvoj otroškega govora. Diplomski naloga. Mentorica: prof. dr. Breda Pogorelec. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, 115 str.
- Kranjc Simona (1992/1993). Otroški govor. *Jezik in slovstvo* 38, št. 1-2, 19-28.
- Kunst-Gnamuš, Olga (1991/1992). Vljudnost in posrednost pri izrekanju zahtev. *Jezik in slovstvo* XXXVII, št. 1-2, str. 9-21.
- Marjanovič-Umek, Ljubica (1990). Mišljenje in govor predšolskega otroka. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 107 str.
- Piaget, Jean (1970). *Le langage et la pensée chez l'enfant. Etudes sur la logique de l'enfant. (Actualités pédagogiques et psychologiques)*. Neuchâtel, Paris: Delachaux et Niestlé, 213 str.
- Pogorelec, Breda (1990/1991). Sociolingvistika in besediloslovje. Predavanja. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Read, Charles (1986). *Children's Creative Spelling. (International Library of Psychology)*. London: Routledge & Kegan Paul, 160 str.
- Reich, Peter A. (1986). *Language development*. New Jersey: Prentice Hall, 387 str.
- Slosberg Andersen, Elaine (1992). *Speaking with style. The sociolinguistic skills of children*. London, New York: Routledge, 200 str.
- Vigotski, Lav (1977). Mišljenje i govor. Prevedel Jovan Janičijević. (Biblioteka Sazvezda 59). Beograd: Nolit, 398 str.

Dvojna funkcija socialne interakcije (II. del) Dinamika primarnega nivoja socialne interakcije

JANEZ BEČAJ

PROCESI PRIMARNEGA NIVOJA SOCIALNE INTERAKCIJE

V zvezi z dinamiko primarnega nivoja socialne interakcije je seveda najpomembnejše vprašanje energije, ki to dinamiko vzdržuje. Za ahistoričnost dinamične dimenzije je nujen stabilen energetski izvor z ves čas enako smerjo delovanja. Ta pogoj je izpolnjen z motivacijsko osnovo tega nivoja socialne interakcije.

Posameznik z nepopolno biološko opremo ni sposoben samostojne, individualne eksistence. Strukturni model okolja, brez katerega ni življenja, je skupna last in zgolj skupinska dimenzija tega fenomena mu daje potrebno učinkovitost. Ta model ima pomen realnosti, znotraj katere je šele možna učinkovita orientacija, samo v primeru, da temelji na potrebnem konsenzu, ki se odraža tudi v vedenju večine. In ker je vsak posameznik na ta skupni model pripet s svojim motivacijskim aparatom, tudi vsak spontano in trajno reagira v svojem okolju na vse, kar je v tesnejši zvezi z njim. Iz tega razloga je spontanost in trajnost dinamike primarnega nivoja socialne interakcije nujna in ne more biti odvisna od racionalnega odločanja posameznika na zavednem nivoju. Ravnanje je v tem smislu "avtomatizirano", enako kot pri dihanju ali gibanju. Taka sta npr. tudi procesa socialne percepcije in atribucije, ki sta sicer komplicirana, potekata pa zelo hitro in učinkovito - predvsem na nezavednem nivoju. Osrednjo vlogo pri obeh procesih imajo seveda vrednote, norme, stališča, stereotipi, predsodki in podobni neracionalni, socialno oblikovani dejavniki s karakteristikami primarnega nivoja socialne interakcije.

Ker je posameznik od obstoja in stabilnosti strukturnega modela okolja eksistenčno odvisen, je za njegovo vzdrževanje tudi eksistenčno utemeljeno motiviran. Ne more biti zgolj njegov porabnik, saj je uporabnost modela odvisna izključno od njegove veljavnosti, ki pa temelji na konsenzu, se pravi na aktivnem sodelovanju dovolj velike večine članov. Iz tega razloga so nujni trije procesi, ki so vsi utemeljeni z dejstvom, da je strukturni model okolja učinkovit zgolj, če ima dovolj široko podporo (konsenz).¹

Najprej je razumljivo, da se bo vsakokrat, ko bo prišlo med posamezniki do prevelikih razlik, sprožil proces niveliranja, oz. medsebojnega usklajevanja, tako da se bo izoblikovala za večino najbolj sprejemljiva kategorija.

1 "Konsenz" je ključna beseda praktično za vse osnovne socialnopsihološke fenomene od vrednot, socialnih norm, stereotipov, pa do socialnih predstav ali socialne realnosti.

Osnovnega pomena mora biti proces, ki vzdržuje in utrjuje doseženo skladnost. Bistvo tega procesa je bojazen posameznika pred razpadom realnosti, kar v bistvu pomeni strah pred izgubo eksistenčno nujno potrebne orientacije. Zato je seveda motiviran za enotnost prostora in svojo izenačenost z njim.

Ker je strukturalni model okolja socialni konstrukt in je vsak socialni prostor razbit na množico različnih podsistemov, s skupnim imenovalcem v strukturalnem modelu, vsak posameznik pa je istočasno član mnogih takih podsistemov, so odstopanja od osnovnega strukturalnega modela, v smislu inovacij, nujna. Zaradi motivacijske osnove primarnega nivoja socialne interakcije pomenijo tovrstne inovacije vedno ustvarjanje konflikta, ki ga lahko sproži zgolj manjšina in na katerega večina nujno reagira s protiprotiskom. Zaradi nujne stabilnosti osnovnega strukturalnega modela okolja so lahko učinki inovacij zgolj majhni.

V literaturi so procesi, ki ustrezajo navedenim značilnostim primarnega nivoja socialne interakcije, znani. Najdemo jih pod imeni: oblikovanje socialne norme (normalizacija), konformiranje in inovacija. Problem pa je v tem, da njihov pomen pogosto ni enoznačen in jih različni avtorji različno definirajo ali pa se ne držijo dosledno svojih lastnih definicij. Najboljši primer za to je konformiranje. Rot npr. definira konformnost kot posameznikovo vedenje, ki je skladno z vedenjem večine in je z njene strani tudi pričakovano (Rot, 1983b, str. 272). Ključna beseda je večina (skupina), toda samo nekaj strani pozneje govori o konformnosti tudi v zvezi s pritiskom, ki ga izvaja avtoritarna figura (prav tam, str. 280).

Konformiranje se običajno definira kot popuščanje posameznika skupinskemu pritisku oz. skupinskemu pričakovanjem (Krech, Crutchfield, Ballachey 1972; Hollander, 1971; Berkowitz 1977; Gergen, Gergen 1986; Rot 1983). Zanimivo pri tem je, da sta v definicijah vsaj implicitno posameznik in skupina dihotomizirana, in sicer tako, da na eni strani obstaja skupina s svojo močjo, pričakovanji in zahtevami, na drugi pa posameznik, ki niti nima prave možnosti, da bi se temu pritisku uspešno uprl. Če hoče (p)ostati član skupine, mora sprejeti njene zahteve. Pri tem avtorji ponavadi priznavajo, da skupina mora doseči in obdržati določeno kohezivnost, če hoče biti učinkovita. Posameznika se praviloma nikoli ne vidi kot izvajalca pritiska, pač pa vedno kot njegovo žrtev. Skratka konformiranje je praviloma razumljeno kot posledica konflikta. Najbolj izrazito to formulirata Moscovici in Faucheux. Avtorja pravita, da "inovacija pomeni ustvarjanje konflikta, kot pomeni normalizacija izogibanje ter konformnost kontrolo nad razrešitvijo" (Moscovici, Faucheux 1972, str. 178).

Običajno definiranje konformiranja in konformnosti ni skladno z ugotovljenimi značilnostmi primarnega nivoja socialne interakcije. Razlika je prav v (implicitno) predpostavljene konfliktnosti odnosa skupina - posameznik, ki pa je primarni nivo socialne interakcije ne prenese, ker bi bila ogrožujoča za obstoj (socialne) realnosti. Ta nivo po definiciji tega ne dopušča, rivaliteta je lastnost sekundarnega nivoja socialne interakcije. Za ta nivo smo rekli, da predstavlja vso človekovo aktivnost, katere cilj je povečati učinkovitost, ki pa ni eksistenčno nujna. Seveda morajo na obeh nivojih socialne skupine doseči znotraj sebe dovolj veliko skladnost, da bi bile učinkovite. Toda razlika med obema nivojema je v tem, da so na primarnem nivoju posamezniki sami motivirani za skladnost in na njeno ogrožanje tudi vsi spontano reagirajo. Na sekundarnem nivoju je pa enotnost posledica sklenjenega premirja, ki pomeni ravnotežje med različnimi interesi posameznikov in

2 Ko avtorja govorita o tem, kako je konsenz v skupini nujen, citirata tudi Rieckena, ki pravi, da če nič drugega, je treba doseči soglasje vsaj o tem, da ne bo nesoglasja (prav tam, str. 173)

različno socialno močjo, ki jo imajo. To je shema Thibauta in Kelleya, ko govorita o nastajanju norm (Thibaut, Kelley 1959). In temu nivoju ustreza tudi definicija konformiranja Moscovicija in Faucheauxa.

Pri obravnavanju konformiranja avtorji v glavnem izhajajo iz implicitno predpostavljene konfliktnega odnosa med posameznikom in skupino. Težave nastanejo zaradi tega, ker socialna psihologija ne loči dveh bistveno drugačnih nivojev socialne interakcije. Na obeh je potrebna skladnost znotraj socialnih skupin in v obeh primerih morajo biti na razpolago mehanizmi, ki jo omogočajo in vzdržujejo. Toda dinamična osnova je v obeh primerih popolnoma drugačna: različnost posameznikov, njihovo izključevanje (rivaliteta) zaradi različnih osebnih interesov ali sekundarnih potreb je lastnost sekundarnega nivoja, ki se s primarnim nivojem izključuje. Na primarnem nivoju je izvor pritiska k potrebi uniformnosti predvsem v posameznikih, na sekundarnem nivoju pa je osnova za pritisk (ali medsebojno kontrolo po Thibautu in Kelleyu) dosežen sporazum, ki je vedno rezultanta različne moči posameznikov, ki v interakciji sodelujejo.³ Gre torej za dva različna procesa, ki ju ne gre imenovati z istim imenom.

Podoben problem imamo tudi s procesom normalizacije. Najbolj znan eksperiment s tega področja je gotovo Sherifov avtokinetični efekt (Sherif, 1967) na katerega se sklicuje večina avtorjev, ko govori o nastajanju (socialnih) norm. Je pa v zvezi s tem eksperimentom, če ga hočemo razumeti kot empirično osnovo za razumevanje nastajanja socialnih norm, kar nekaj nerodnosti. Naprej to, da presojanje navideznega premika lučke v temni sobi, seveda sploh ni socialna norma. Potem je problematična metodologija, saj rezultat eksperimenta, torej konvergentnost različnih odgovorov pri odgovarjanju v skupini, temelji na zelo nizkem numerusu (Sherif, prav tam).⁴ Povrh vsega pa v ponovljenem eksperimentu, kjer je bilo v pogoju A poskrbljeno za čimmanjšo negotovost poskusnih oseb, Sherif in Harvey efekta konvergentnosti nista dobila (prav tam). Rezultat prvega eksperimenta gre torej na račun negotovosti poskusnih oseb v eksperimentalni situaciji in ne na račun nestrukturiranega materiala.⁵

Problem oblikovanja norme obravnavata tudi Thibaut in Kelley (Thibaut, Kelley, 1959). Po njunem modelu se norma oblikuje, ko pride do habitualizacija vedenja, kar pomeni, da se vedenje v določeni diadi začne ponavljati, ker prinaša zadostne koristi obema stranema. Te so seveda določene iz izpolnjenosti nekih potreb, ki jih posameznika v interakciji imata. Toda, kakšne so te potrebe? Thibaut in Kelley se definiciji osnovnih potreb izogneta, saj v uvodu v svojo knjigo jasno napišeta, da je področje osnovnih potreb (torej socialne motivacije) še vse preveč nedorečeno in ga zato puščata ob strani (Thibaut, Kelley, 1959, str. 5). Potemtakem izhajata predvsem iz sekundarnih potreb, katerih izpolnjevanje ni eksistenčno nujno, kot pravzaprav ni nujno niti oblikovanje norm. Do njih pride le takrat, ko so izpolnjeni določeni pogoji, zaradi katerih se začne interakcija ponavljati. Model teh dveh avtorjev tako v resnici predstavlja pravo barantanje (bargaining) in pogajanje med

3 Norma po Thibautu in Kelleyu (Thibaut, Kelley, 1959) je točno to: rezultanta dveh konkretnih vedenjskih repertoarjev, se pravi rezultanta različnih moči dveh posameznikov.

4 V eksperimentu je sodelovalo skupaj 40 poskusnih oseb, ki so bile razdeljene na 16 skupin. Samo polovica jih je začela z individualno presojo, in še ti so bili pozneje razdeljeni na trojke (štiri skupine) in pare (štiri skupine).

5 Sherif sam piše: "Poskusne osebe so se počutile negotovo, ker niso bile prepričane v pravilnost svojih odgovorov. To vemo iz njihovih introspektivnih poročil" (Sherif, 1967, str. 146, podčrtal JB). Podobno ne vidita vzroka za konvergentnost v fizičnih lastnostih okolja tudi Moscovici in Faucheux: "Prepričana sva, da konvergentnost nima osnove v notranjih kvalitetah fizičnih lastnosti okolja, kot je dvoumnost, ampak v potrebi po konsenzu" (Moscovici, Faucheux, 1972, str. 173).

partnerji, s katerim dobi vsak delež, ki ustreza njegovi socialni moči. Tudi tukaj imamo, kot v primeru definiranja konformnosti, opraviti z implicitnim dihotomiziranjem posameznikov, ki se družijo na osnovi različnih, tudi izključujočih se motivov.

Tudi opisani proces nastajanja norme po Thibautu in Kelleyu je v nasprotju z značilnostmi primarnega nivoja socialne interakcije, ker temelji na konfliktu med posamezniki. Osnova primarnega nivoja pa nikakor ni konflikt, pač pa negotovost, ki je posledica socialne konstrukcije strukturnega modela okolja. Človekova bazična negotovost, ki jo je treba reducirati, je v literaturi pogosto omenjena (običajno se avtorji sklicujejo na Schachterjevo delo). Pravilno razumevanje primarnega nivoja socialne interakcije in njene osnovne funkcije pa nas opozarjata, da je to osnovno človekovo bojazen treba razumeti kot skupinsko in ne individualno. Torej ne gre za to, da imamo na eni strani negotovega posameznika, na drugi pa gotovo skupino, s pomočjo katere lahko posameznik reducira svojo negotovost in zaradi česar mu skupina tudi lahko postavlja zahteve po konformnosti.⁶ V resnici je trajno negotova vsa skupina (vrsta), ker je strukturni model okolja tak. Zaradi tega dejstva redukcija bazične negotovosti vrste ne more potekati v obliki pogajanj ali barantanja (bargaining), med negotovim in gotovim posameznikom (skupino), ker nihče nima moči, s katero bi lahko drugim postavljal pogoje in s tem uveljavljal izpolnitev svojih individualnih motivov, kot je to primer pri Thibautu in Kelleyu. Njuna shema popolnoma jasno spada na sekundarni nivo in pokriva tisti del socialne interakcije, ki temelji na sekundarnih socialnih potrebah in katerega cilj je večanje učinkovitosti.⁷

Dinamika primarnega nivoja socialne interakcije ne temelji toliko na negotovosti posameznika, kot predvsem na negotovosti skupine, in zakonitosti, ki iz tega izhajajo, pogojujejo trajne in spontane procese. Posledica tega je za posameznika predvsem v njegovi stalni orientaciji k socialnemu prostoru, primerjanju in usklajevanju z njim. Zaradi skupnega eksistenčno pomembnega strukturnega modela okolja (vedenjski repertoar) na tem nivoju dihotomizacija posameznikov ali posameznika in skupine ni mogoča. Individualni model sam po sebi tu ne pomeni nič, vreden je le toliko, kolikor je skladen z "realnostjo", to je z drugimi "individualnimi" modeli, torej v bistvu s skupnim modelom. Tu je temelj primerjanja posameznika s skupino. Ta proces je nujno trajen in spontan in lahko v resnici daje vtis nagona, kot je to razumel Festinger (uporabil je termin "drive"), po njem pa mnogi avtorji, med drugim tudi Thibaut in Kelley. V resnici seveda ne gre za nikakršen nagon, pač pa preprosto za značilen socialni konstrukt, ki nadomešča biološko praznino in brez katerega eksistenca ni mogoča. Bistvenega pomena je, da gre za skupinsko in ne individualno lastnost, ki bi bila za posameznika značilna v večji ali manjši meri.

Iz navedenih razlogov je na primarnem nivoju socialne interakcije seveda nujno pričakovati procese, ki oblikujejo fenomene strukturnega modela (z vsemi značilnostmi), ki pa nimajo osnove v konfliktih med posamezniki, pač pa obratno v njihovi eksistenčno pogojeni soodvisnosti in so zato predvsem trajni in spontani. Ti procesi se morajo bistveno razlikovati od podobnih na sekundarnem nivoju, kjer so osnova zanje različni posamezniki z različnimi motivi in ima interakcija med njimi v resnici pomen dogovarjanja, barantanja ali pogajanj. V vseh primerih je osnova konflikt, ki je presežen s skupinskim ciljem.⁸

6 Seveda je ves čas govor o posamezniku in skupini na generičnem nivoju.

7 Zanimivo pa je, da njun opis norme popolnoma ustreza značilnostim primarnega nivoja, saj so norme po Thibautu in Kelleyu stabilne, neosebne in podprte s konsenzom (Thibaut, Kelley, 1959). Toda tako kot drugi avtorji, prav zaradi teoretične nedorečenosti tudi onadva ne moreta slediti svojim definicijam. Tako npr. pri definiranju norme poudarjata pomen konsenza in odsotnost prisile. Pri navajanju praktičnih primerov pa govorita nato tudi o "normativni kontroli", ki so si jo nacisti zagotavljali s prisilo (prav tam, str. 247, podčrtal J.B.).

Tretji proces na primarnem nivoju socialne interakcije je povezan s pojavom inovacije. Vsaka sprememba v socialnem okolju, ki je v konfliktu z veljavnim strukturnim modelom, mora sprožiti reakcije, katerih cilj je zavarovanje realnosti oz. vzpostavitev ravnotežja. Jasno je, da s tem ni mogoče preprečiti počasnega spreminjanja strukturnega modela, je pa po drugi strani prav tako jasno, da bi ta model izgubil svojo funkcionalnost takoj, ko bi ga bilo mogoče na hitro spremeniti. Reakcijam na ogrožujoče odstopanje odgovarja v literaturi fenomen inovacije v zvezi s proučevanjem aktivnih manjšin (Moscovici, Faucheux, 1972). Predpostavljamo lahko, da zelo verjetno tudi na primarnem nivoju socialne interakcije obstaja tak proces. Fenomen aktivnih manjšin je zaenkrat proučevan predvsem na mikronivoju in bi bilo treba prenos na makronivo šele narediti. Lahko pa glede na samo bistvo inovacije sklepamo, da tu tako velikih razlik, kot pri konformiranju in normalizaciji med primarnim in sekundarnim nivojem, morda ne bo, ker gre v resnici na obeh nivojih za konflikt. Lahko pa seveda vnaprej rečemo, da na primarnem nivoju socialne interakcije tudi ta proces poteka trajno in spontano.

Bistvo dinamike primarnega nivoja je v njegovi spontanosti in trajnosti (avtomatizirani procesi), ki temelji na značilnostih človekove socialne motivacije. Prav v tej dinamični dimenziji se oba nivoja socialne interakcije pomembno razlikujeta. Osnova dinamike sekundarnega nivoja je konfliktnost različnih, med seboj dihotomiziranih posameznikov, ki morajo doseči potrebno medsebojno skladnost, da bi lahko dosegali svoje skupne cilje, ki temeljijo na sekundarni motivaciji (se pravi na potrebah, ki niso eksistenčno nujne in so sekundarno nacepljene na primarnejšo osnovo). Primarni nivo pa ima osnovo v oblikovanju, vzdrževanju, spreminjanju in prenašanju strukturnega modela okolja, ki pomeni primarno, eksistenčno potrebo, zaradi česar dihotomizacija posameznikov tu ni možna, konfliktnost pa izključena.

Značilnost primarnega nivoja socialne interakcije mora nujno veljati tudi za procese, ki ta nivo vzdržujejo. Ti morajo biti prav tako spontani in trajni, poleg tega pa še neosebni (supraindividualni) in podprti s konsenzom. V literaturi take procese najdemo, toda podrobnejša analiza pokaže, da poleg inovacije tudi procesa oblikovanja (socialne) norme in konformiranja izhajata implicitno iz predpostavljenega konflikta med posameznikom in skupino. Ta dva procesa, tako kot sta v literaturi opisana, čeprav po obliki značilna za primarni nivo socialne interakcije, zaradi te predpostavke spadata na sekundarnega. Tu je verjetno razlog, zakaj je z definiranjem in uporabo tovrstne terminologije toliko težav. Preprosto zaradi tega, ker socialna psihologija ne loči obeh nivojev socialne interakcije in ena sama definicija ne more ustrezati fenomenologiji dveh dinamično tako različnih socialnih situacij. Nujno bi potemtakem bilo ločiti procese enega in drugega nivoja, če bi uporabljali termina "normalizacija" in "konformiranje" za primarni nivo socialne interakcije, bi bilo treba najti za sekundarnega novo terminologijo.

Rezultati procesov primarnega nivoja socialne interakcije.

Procesi primarnega in sekundarnega nivoja socialne interakcije se pa ne razlikujejo zgolj po svoji dinamični osnovi (primarna in sekundarna motivacija) in poteku (spontana in organizirana), pač pa tudi po svojih rezultatih. Če normalizacija na primarnem nivoju

8 Torej cilj, ki ga posamezniki ne morejo doseči vsak zase, pač pa zgolj z medsebojnim sodelovanjem. To je temelj soodvisnosti na sekundarnem nivoju socialne interakcije, ki sam po sebi sproži oblikovanje strukture, vedenjskih pravil in komunikacije v skupini.

pripelje do (socialne) norme, na sekundarnem pripelje do dogovora, standarda, odločitve ipd. Razlika med tema dvema kategorijama je predvsem v stabilnosti in kontroli izvajanja. (Socialna) norma je relativno stabilna, podprta s konsenzom, njeno izvajanje pa spontano in trajno kontrolira ves socialni prostor. Dogovor, ki pomeni rezultanto (konvergentnost) različnih teženj posameznikov, je pomembno drugačen. Počiva prav tako na konsenzu, vendar ima ta predvsem racionalno osnovo.⁹ Tudi iz tega razloga dogovor ni tako stabilen kot norma. Za delovanje skupin na sekundarnem nivoju to tudi ne bi bilo funkcionalno. Za učinkovito delovanje skupin je treba dogovore včasih zelo hitro spreminjati. Če bi to potegnili za seboj take čustvene probleme, kot jih povzročajo spreminjanje ali odstopanje od norm (vrednot, stereotipov, predsodkov, prepričanj ipd.), potem bi bile vse skupine izjemno rigidne in nesposobne kakršnegakoli hitrejšega prilagajanja in reševanja konkretnih problemov. Zgolj racionalni konsenz, ki je za oblikovanje učinkovitih dogovorov zadosten, pa ima za posledico tudi to, da se dogovori lahko izvajajo le ob ustrezni zunanji, formalni kontroli. Ta proces kontrole seveda ni niti spontan niti trajen in v njem člani skupine na tak način tudi ne sodelujejo. Mehanizem kontrole na tem nivoju bi bilo nesmiselno imenovati z istim terminom kot ekvivalenten proces na primarnem nivoju socialne interakcije (konformnost, pritisk h konformnosti), saj je to nekaj popolnoma drugega kot spontana medsebojna kontrola vseh članov na primarnem nivoju.

Posameznikov odnos do socialnega okolja je z obravnavanega vidika tako lahko vsaj trojen. Najprej se nujno usklajuje s svojim delom socialnega okolja (lahko tudi seveda z določenim podsistemom) in tudi aktivno skrbi za to, da se to okolje ne spreminja, ko gre za kategorije, ki spadajo v strukturni model okolja. Potem sodeluje s svojimi, specifičnimi potrebami v dogovorjanju z drugimi posamezniki in na ta način sooblikuje različne dogovore. Teh se je pripravljen držati, dokler mu to prinaša koristi. Če lahko pride do njih brez upoštevanja dogovorov in brez posledic takega ravnanja, bo to verjetno tudi napravil. Druge člane skupine je pripravljen kontrolirati, če njihovo vedenje direktno ogroža njegove lastne motive, sicer pa verjetno ne. To se dogaja praktično v vsaki delovni skupini. Poseben problem pa predstavlja tretja možnost, to je odnos do drugih posameznikov, kjer je pomembna posebno socialna moč ene in druge strani. Če za prvi primer uporabimo termin "konformiranje", lahko za zadnjega "poslušnost" (obediencence, compliance), medtem ko za odnos do dogovora, kot vedenjskega regulativa na sekundarnem nivoju socialne interakcije, ustreznega termina nimamo. V bistvu gre za upoštevanje skupinskega dogovora, ki pa ni spontano in trajno (kot je npr. konformnost na primarnem nivoju), niti ni posledica večje socialne moči drugega posameznika (pokoravanje). Osnova za upoštevanje dogovora je sklenjen "sporazum" oz. kompromis različnih interesov na osnovi predvsem racionalnega konsenza. Zaradi različnih, največkrat konfliktnih osebnih interesov posameznikov mora biti nadzor nad izvajanjem sprejetega kompromisa formalno določen in v nekem smislu neoseben (nevtralen, nepristranski), ker so posamezniki v rivalitetnem odnosu in ni mogoče pričakovati, da bo vsak spontano in trajno in predvsem nepristransko kontroliral vedenje vseh. "Nepristranskost" reakcij pa je na primarnem nivoju socialne interakcije, za razliko od sekundarnega, zagotovljena z motivacijsko osnovo!

Seveda je v realnosti stvar dokaj zapletena, ker se oba nivoja socialne interakcije najtesneje prepletata. Dogovor v delovni skupini je običajno zaščiten z normo primarnega

9 "Dogovor mi ne ustreza popolnoma, toda razumem, da drugače ni mogoče. Zato dogovor sprejemam, kljub morebitnemu neugodnemu čustvu, ki mi ga povzroča."

nivoja, npr.: "Besedo moraš držati". Zato konkretno ravnanje nekega posameznika ni odvisno zgolj od konkretnih osebnih koristi, ki bi jih kršenje dogovora prineslo, ampak tudi od stopnje internaliziranosti norme, ki je z dogovorom povezana. Isto se zgodi v odnosu do avtoritete. V Milgramovem eksperimentu učenja z elektrošoki (Milgram 1985) sta npr. v konfliktu dva sklopa norm: "Če si obljubil sodelovanje, moraš to tudi narediti, posebej še, če si za to vzel denar." "Ljudem, ki so bolj izobraženi od tebe, moraš zaupati, posebej če delajo na tako uglednih ustanovah." "Če ti nekaj ne gre v glavo, to še ne pomeni, da so neumni drugi in je s teboj vse v redu" ipd. Na drugi strani pa so norme, kot: "Človeka ne smeš poškodovati, ne glede na to, za kakšno situacijo gre." "Če kdo od tebe zahteva, da napraviš nekaj, kar je proti tvojemu prepričanju, moraš to odkloniti - ne glede na posledice." Ta dva istočasno prisotna sklopa norm povzročata hudo ambivalentnost in kakršnokoli razrešitev le-te si z mehanizmom kognitivne disonance (socialne percepcije, atribucije) seveda zlahka razložimo. Milgramov eksperiment bi lahko s tega vidika razložili tudi na ta način, da do podrejanja avtoriteti (obedience, compliance) pride takrat, ko je poskusna oseba izolirana od socialnega okolja, ki podpira sklop socialnih norm, katere ne dopuščajo povečevanja jakosti elektrošokov. Zaradi tega fenomen izgine, ko se v eksperimentalni situaciji pojavi še druga poskusna oseba. Razlaganje fenomena podrejanja avtoriteti (Obedience, Gehorsam) z instinktom (Milgram 1985, str. 147) je nepotrebna. Morda je prav Milgramov eksperiment dobra ilustracija za to, kako je v konkretnem vedenju posameznika v določeni socialni situaciji težko razločevati primarni in sekundarni nivo socialne interakcije. Problem je še večji zaradi tega, ker imamo pri presojanju vsakokratnih situacij pred očmi predvsem konkretno vsebino oz. konkretno podobo dogajanja. Ta pa za presojo vpletenosti primarnega nivoja niti ni tako pomembna, saj je njena nujna prisotnost (ahistoričnost) zgolj v dinamični dimenziji, medtem ko je vsebina lahko poljubna in se vedno tudi spreminja.

Trajnost in spontanost dinamike primarnega nivoja socialne interakcije, s tem pa seveda tudi celotnega človekovega socialnega vedenja, je potemtakem zasidrana v njegovi socialni motivaciji. Bistvenega pomena je to, da socialno konstruiran strukturni model kot kompenzacija eksistenčno pomembne manjkajoče biološke opreme vse posameznike združi v povezano socialno enoto med seboj eksistenčno soodvisnih posameznikov. Ker so ti posamezniki med seboj povezani tako na osnovi primarne kot sekundarne socialne motivacije, nastane dvojen, v bistvu paradoksalen odnos: s pomočjo posameznih konkretnih socialnih aktivnosti se uresničujeta dva izključujoča se cilja: na eni strani se z interakcijo zagotavlja eksistenčno pomembna enotnost socialnega polja, na drugi pa se skozi različne oblike barantanja in pogajanj iščejo najboljše možnosti za doseganje specifičnih individualnih potreb. Tako dobimo zanimivo dinamično podobo. Čeprav je socialna interakcija, kot vsota vseh socialnih stikov, navidez usmerjena v izpolnjevanje specifičnih individualnih potreb¹⁰, pa je vendarle istočasno tudi nosilec koherentnosti socialnega prostora.¹¹ Tako ima vsako socialno dejanje v sebi dvojno, izključujočo se funkcijo: utrjuje enotnost prostora (s tem, ko mora potekati v okviru danega strukturnega modela okolja - t.j. socialne realnosti) in omogoča doseganje individualnih, konkurenčnih ciljev. Z drugimi besedami, posameznik tudi takrat, ko sledi izključno individualnim, egoističnim ciljem, deluje v okviru danega

10 Primer teorije, ki ostaja zgolj v tej dimenziji, je npr. "equity" teorija. Njeni avtorji vidijo osnovo za splošno psihološko teorijo v človekovi sebičnosti ("Equity theory, too, rests on the assumption that man is selfish"). (E. Walster, Berscheid, G. W. Walster, 1976, str. 2).

11 Te funkciji ustrezajo v literaturi pogosto navajani fenomeni, kot npr.: socialna realnost, strukturiranje okolja, kategorizacija ali pa "enotni kodirni sistem".

strukturnega modela okolja in ga z določenimi dimenzijami svojega ravnanja tudi utrjuje, saj izven njega eksistence sploh ni.

Zanimivo je, da je v bistvu enako dinamično osnovo za pojasnjevanje delovanja tržne ekonomije v začetku tega stoletja predpostavljala ekonomist, politični filozof in družboslovni teoretik F. A. Hayek. Bistvo tržne ekonomije, po tem avtorju, je v kompleksni delitvi dela brez osrednje kontrolne instance. Mehanizem je sestavljen iz dveh elementov: (1) vsi posamezniki se ravnaajo po nekaj splošnih vedenjskih pravilih in (2) vsak posameznik se, skladno s svojo specifičnostjo, prilagaja specifičnim, konkretnim razmeram, v katerih se znajde. Ta kombinacija hkratnega realiziranja tako splošnega kot individualnega vodi po tem avtorju k "spontanemu redu" (R. Kley, 1992). Gledano z vidika modela dvojne funkcije socialne interakcije, je Hayekovo opažanje presenetljivo točno. Ni pa seveda prav nič čudno, da je avtor imel probleme z določitvijo splošnih vedenjskih pravil. Shematsko z gleda odnos med primarnim in sekundarnim nivojem socialne interakcije takole:

	motivacijska osnova	skupinski procesi	rezultati skupinskih procesov	značilnosti nivoja
PRIMARNI NIVO SOCIALNE INTERAKCIJE	PRIMARNA MOTIVACIJA vzdrževanje strukturnega modela okolja (socialne realnosti)	NORMALIZACIJA	STRUKTURNI MODEL OKOLJA (vrednote, stereotipi, prepričanja, norme, ...)	stabilnost, emocionalni in racionalni konsenz, neformalna kontrola, spontana kohezivnost, internalizacija
		KONFORMIRANJE	KONFORMNOST (spontana uniformnost)	
		INOVACIJA	RENORMALIZACIJA, POLARIZACIJA	TRAJNA IN SPONTANA, SAMOREGULIRAJOČA SE DINAMIKA
SEKUNDARNI NIVO SOCIALNE INTERAKCIJE	SEKUNDARNA MOTIVACIJA povečevanje učinkovitost	DOGOVARJANJE, POGAJANJE (skupinsko odločanje, "bargaining")	DOGOVOR, SKUPINSKI STANDARD	plastičnost, racionalni konsenz, konflikt individualnih potreb in interesov, formalna organiziranost, formalna kontrola
		VZDRŽEVANJE DOGOVOROV	FORMALNA UNIFORMNOST formalno zagotovljeno izvajanje dogovora	
		INOVACIJA	SPREMEMBA DOGOVORA (opustitev, nov dogovor)	FORMALNO ORGANIZIRANA IN KONTROLIRANA DINAMIKA

V človekovem ravnanju, torej skladno z obema nivojema socialne interakcije, obstajata dve tendenci, ki sta v bistvu izključujoči in istočasno neizogibni: vzdrževanje enotnosti socialnega prostora ter zadovoljevanje specifičnih individualnih potreb, ki so v svojem bistvu rivalitetne narave.¹² Ta kronična ambivalentnost in konfliktnost ne more biti nikoli razrešena, ker je funkcioniranje na primarnem nivoju zagotovljeno z eksistenčno odvisnostjo: brez dovolj enotnega in dovolj stabilnega strukturnega modela okolja človek tudi kot posameznik ne more eksistirati. Zaradi nujne razbitosti večjih socialnih sistemov na nepregledno število podsistemov in zaradi neizogibnega multiplega članstva pa je po drugi strani prav tako nujna posameznikova individualnost, kot specifičen prerez (presečna

12 Ta dvojna, nasprotujoča si orientacija je razvidna tudi iz Maslowove hierarhije potreb. Sklopa potreb po varnosti in sprejetosti zahtevata izenačenost posameznikov, medtem ko potrditev zahteva različnost. Posameznik mora s svojo aktivnostjo biti torej dovolj enak in istočasno tudi dovolj različen od svojega socialnega okolja. Z druge strani ima tudi skupina dva nasprotujoča si cilja: posameznike znotraj sebe mora ustrezno poenotiti in jim istočasno omogočiti njihovo individualnost.

množica) različnih socialnih podsistemov. Socialna psihologija vidi predvsem drugo kategorijo, prvo pa spregleduje. Tako so fenomeni obeh nivojev med seboj pomešani in jih seveda ni mogoče dobro razumeti. Zaradi tega socialna psihologija ne zmore enoznačno definirati osnovnih fenomenov svojega področja (socialna motivacija, konformiranje, norma, socialna interakcija ipd.).

ODNOS POSAMEZNIK - SOCIALNO OKOLJE

Dejstvo je, da se problem odnosa med posameznikom in socialnim okoljem (družbo, socialno interakcijo, skupino) vleče praktično že vse od začetkov socialne psihologije. Pri tem ne gre prezreti, da že vprašanje samo obe kategoriji dihotomizira in da je ta dihotomizacija implicitno prisotna v vsej socialni psihologiji. Tako se problem odnosa med posameznikom in socialnim okoljem v bistvu pokriva s problemom nivoja proučevanja socialnopsiholoških fenomenov. Ali se proučuje posameznika in vpliv socialnih dejavnikov nanj (skladno z Allportova definicijo socialne psihologije) ali pa se na drugi strani proučuje družbo, kot vsaj relativno samostojno raziskovalno enoto. Nekateri vidijo začetek takega razcepa že pri McDougallu in Rossu, ki sta napisala 1908 vsak svojo socialno psihologijo; prvi v okviru psihologije, drugi pa sociologije. Bolj znano je pa v tem smislu vendarle Durkheimovo ostro ločevanje individualnopsihološkega in kolektivnega. Taki cepitvi ustreza tudi že omenjena delitev socialne psihologije na sociološko in psihološko smer.¹³ Prva se v literaturi največkrat pojavlja kot korekcija druge, ki naj bi bila po mnenju kritikov preveč individualna in sploh "nesocialna". Njena glavna značilnost naj bi namreč bila v preveliki orientaciji k proučevanju posameznika in v prepričanju, da se s hipotetično-deduktivnim pristopom in poostrenim empiričnim raziskovanjem lahko odkrijejo glavne zakonitosti socialnega vedenja v posamezniku samem (prim.: Rijsman, Stroebe, 1989). Sociološko orientirana socialna psihologija, predvsem pa nekatere sodobne smeri na tem področju (Moscovicijeve socialne predstave, Gergenov socialni konstrukcionizem) namesto tega prenašajo poudarek s posameznika na socialno okolje, kot predmet raziskovanja. Vendar pa analiza pokaže, da tudi te sodobne smeri v bistvu še vedno dihotomizirajo posameznika in socialno okolje, le da v slednjem vidijo daleč pomembnejši in avtonomnejši dejavnik, kot klasična psihološka socialna psihologija. Tisto, kar manjka obema smerema, je jasen teoretični konstrukt socialne motivacije. Brez odgovora na vprašanje, v kakšni meri je za posameznika socialnost eksistenčno pomembna in predvsem zakaj, sploh ni mogoče učinkovito proučevanje človekovega socialnega vedenja. Prav tako pa ni mogoče govoriti o kvaliteti, oblikah in nujnosti medsebojne socialne povezanosti. Implicitno predpostavljamo ali celo sklicevanje na to, da je stvar dovolj očitna in da "o socialnosti ne more biti nobenega dvoma", tako da je "ni treba utemeljevati z osnovnim gregarnim instinktom in ojačevanjem na osnovi hranjenja in pitja" (Asch, 1953, str. 333, 336), za razumevanje zakonitosti socialnega vedenja seveda ni dovolj.

Z uporabo Piagetovega modela socialne motivacije je mogoče fenomen socialne interakcije kot vsoto vseh medsebojnih stikov razdeliti na dve veliki področji, ki smo ju

13 Ta problematika je med drugim obdelana v dveh posebnih številkah najuglednejših evropskih socialnopsiholoških revij: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 19, No. 5, 1989 (*Controversies in the Social Explanation of Psychological Behavior*); *The British Journal of Social Psychology*, Vol. 25, Part 3, 1986 (*The Individual - Society Interface*).

imenovali primarna in sekundarna socialna interakcija. Funkcija prve je oblikovanje, vzdrževanje, spreminjanje in prenašanje strukturnega modela okolja, kar lahko imenujemo tudi strukturiranje okolja ali pa konstrukcija socialne realnosti. Ta funkcija je nujna zaradi manjkajoče eksistenčno potrebne biološko posredovane opreme in jo je potrebno razumeti kot fenomen "primarne motivacije". Uresničena je pa lahko, s pomočjo kvalitetnega kognitivnega aparata, samo v skupini. V tem je bistvo dinamične podobe primarnega nivoja socialne interakcije in gledano skozi produkt te dinamike (strukturni model) posameznikov med seboj ni mogoče dihotomizirati. To je nedeljiva celota, ki dihotomizacije ne dopušča: posameznik obstaja zgolj kot skupina. Strukturni model okolja, ki šele omogoči osnovno orientacijo v prostoru, je zasidran v množstvu vseh socialnih stikov tega okolja. Kot pravi Piaget: "Danes se na odnos med socialno skupino in posamezniki gleda kot na relacijsko totalnost, znotraj katere predstavljajo individualne operacije in kooperacija neločljivo celoto in sicer tako, da so zakonitosti splošne koordinacije akcij v svojem funkcionalnem nukleusu skupne tako inter- kot intra- individualnim akcijam ter operacijam" (Piaget, 1971, str. 98).

Kaj to pomeni, lahko dodatno poudarim z opozorilom, da ta nivo socialne interakcije, zaradi svoje funkcije, ne prenese rivalitete med člani, ampak mora prav obratno na nek učinkovit način zagotavljati enotnost socialnega prostora. Različnost na tem nivoju pomeni lahko le razpad realnosti same in potemtakem tudi konec eksistence. Procesi, ki zagotavljajo eksistenčno nujno stabilnost socialno oblikovane realnosti, morajo biti seveda tudi avtomatični, spontani in trajni. Ne morejo biti odvisni od zgolj nekaterih posameznikov ali celo institucij. Potrebna energetska osnova teh trajnih in spontanih procesov je v motivaciji posameznikov. Ti so motivirani za medsebojno skladnost (enakost, konformnost) in skladno s tem tudi funkcionirajo: svoje vedenje uravnavajo po drugih, reagirajo na odklone drugih, se neprestano primerjajo z njimi - in vsa ta dinamika ima en sam cilj: vzdrževanje (socialne) realnosti ali strukturnega modela okolja. V tej dimenziji ni dihotomizacije

PRIMARNI NIVO SOCIALNE INTERAKCIJE

posameznikov: strukturni model okolja je skupni produkt, vzdrževan s socialno dinamiko, v kateri sodelujejo vsi posamezniki znotraj določene socialne skupine. Posameznik v tej dimenziji eksistira samo kot širša socialna celota (samo skupaj z drugimi)¹⁴. Shematsko si primarni nivo socialne interakcije lahko predstavljamo takole:

Sekundarni nivo socialne interakcije pa je v tem smislu popolnoma drugačen. Ljudje ne živimo v skupinah zgolj zaradi oblikovanja strukturnega modela okolja, ampak tudi zato, da lahko tako določene stvari, ki same po sebi niso eksistenčnega pomena, naredimo hitreje, bolje, več ali pa jih kot posamezniki sploh ne moremo napraviti. Na tem nivoju človek z druženjem povečuje svojo učinkovitost, po kakršnihkoli kriterijih jo že določa. Osnova aktivnosti tega nivoja je sekundarna motivacija, nacepljena na primarno.¹⁵ Tovrstno sodelovanje zahteva seveda diferenciacijo in dovolj visoko usklajenost delovanja posameznikov. Tu šele nastane skupinska struktura z različnimi vlogami, statusi, različno socialno močjo ipd. Vsega tega na primarnem nivoju socialne interakcije ni! Pri katerikoli obliki praktičnega sodelovanja, ki naj zagotovi večjo učinkovitost, pa je seveda dihotomizacija med posamezniki jasno razvidna.

Tudi na sekundarnem nivoju socialne interakcije lahko seveda govorimo o odvisnosti posameznika od skupine. Čim večja je diferenciranost sistema, večja je odvisnost posameznika od njega. Taka odvisnost je lahko tudi eksistenčnega pomena (kot "fate control" po Thibautu in Kelleyju), vendar sekundarno. Odvisnost je tukaj posledica značilne organiziranosti sistema, in ne kakšnih eksistenčnih potreb samih po sebi. Na sekundarnem nivoju je seveda možen tudi obraten odnos, da je namreč skupina odvisna od posameznika.

V vsakem primeru pa na sekundarnem nivoju lahko posameznika jasno ločimo od socialnega okolja in presojava njegovo vsakokratno odvisnost ali neodvisnost od nje. Vendar pa odvisnost na tem nivoju posameznika eksistenčno ne determinira, ne glede na to, da utegne pomembno oblikovati njegovo vedenje - pogosto tudi proti njegovi volji.

Ločevanje dveh bistveno različnih funkcijskih sklopov socialne interakcije nam tako omogoči odgovoriti na vprašanje, kakšen je odnos med posameznikom in socialnim okoljem. Na primarnem nivoju socialne interakcije o dihotomizaciji ni mogoče govoriti. Funkcija tega nivoja zahteva enotnost socialnega polja, izven katerega posameznik ne more obstajati. Oblikovanje, vzdrževanje, spreminjanje in prenašanje strukturnega modela kot osnovne, eksistenčno pomembne orientacije v prostoru poteka spontano in trajno s pomočjo vseh posameznikov, ki so na model pripeti s svojim primarnim motivacijskim aparatom. Sekundarni nivo socialne interakcije zahteva diferenciacijo posameznikov in dihotomizacija posameznika in skupine je tukaj jasna, socialni prostor pa dobi svojo organizacijsko strukturo.

V človekovem ravnanju sta oba funkcijska sklopa socialne interakcije prekrita in ju je težko ločiti. Pred očmi imamo seveda vedno bolj obliko ter vsebino, kot pa dinamično osnovo socialnopsiholoških fenomenov. Klasična, predvsem eksperimentalno orientirana psihologija se je ukvarjala predvsem z vsebino in tudi sodobne smeri, ki jo poskušajo korigirati, ostajajo pri enaki naravnosti. Le posameznika so zamenjale s skupino in

14 Dinamika primarnega nivoja socialne interakcije je filogenetsko starejša in z opisanimi lastnostmi ustreza fenomenom psihologije mase. Socialni sistemi v kritičnih obdobjih začnejo delovati predvsem na tem nivoju, kjer se posameznik začne stapljati v enotno maso (prim. Moscovici, 1985 ali Deconchy, 1984).

15 Podobno loči dva nivoja socialne interakcije Montmollinova, pri obravnavanju socialnega vplivanja: govori o "odvisnost" ter "soodvisnost". Prva je povezana s psihološkimi potrebami, druga pa s storilnostjo (Montmollin, 1977).

njenimi fenomeni. Da bi lahko razumeli vso zapletenost socialnopsiholoških fenomenov, je treba pogledati za njihovo zunanjo podobo, kot je že pred desetletji ugotavljal K. Lewin, ko je napisal, da je v psihologiji prevladujoči fenotipski, aristotelovski miselni model treba zamenjati z galilejanskim ali genotipskim (Lewin, 1977; Schellenberg, 1978). Ali drugače, brez razumevanja socialne motivacije ni mogoče učinkovito presojati nobenega socialnopsihološkega fenomena.

Posebej fenomene, ki imajo karakteristike primarnega nivoja socialne interakcije (vrednote, norme, stereotipi, socialne predstave ipd.) je mogoče videti samo skozi funkcijo primarnega nivoja socialne interakcije. To so fenomeni, ki pomenijo jedro socialnega funkcioniranja tako skupine kot posameznika in predstavljajo osnovo tudi vsem individualnim kognitivnim procesom. To sicer dokazujejo fenomeni, kot so "socialna percepcija", "socialna atribucija", "kategorizacija", "kognitivna disonanca" in drugi, vendar se zdi, da je njihov pomen še vedno podcenjen, saj je implicitna predstava o človeku kot racionalnem bitju, ki je sposobno kontrolirati svojo subjektivnost, čustvenost, predsodke še vedno dokaj živa. Skladna je s splošno razširjeno implicitno predstavo o človeku kot biološko samozadostnem bitju, ki pa seveda ustreza le sekundarnemu nivoju socialne interakcije.

Zdi se, da bi bilo možno postaviti hipotezo, da je glavni problem sodobne socialne psihologije prav omenjena implicitna teorija, ki preprečuje videti pomen primarne socialne interakcije. Iz nje tudi logično sledi dihotomiziranost posameznika in skupine. In tako ni čudno, da ni mogoče določiti odnosa med obema kategorijama, ko pa sta že uvodoma napačno dihotomizirani. Pomena primarnega nivoja socialne interakcije prav zaradi tega ni mogoče videti. Če sprejmemo njegovo eksistenčno pomembno vlogo pa, v tem okviru dihotomizacija posameznika in skupine sploh ni mogoča. Ta nivo socialne interakcije predstavlja jedro posameznikovega kot tudi skupinskega socialnega funkcioniranja. In fenomeni makrosocialnega nivoja svoje osnove nimajo v zakonitostih "sui generis", pač pa v zakonitostih socialne motivacije.

LITERATURA

- Adams Stacy J. (1965), Inequity in social exchange, V: *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 2
- Allen Vernon L. (1965), Situational factors in conformity, V: *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 2
- Allen Vernon L. (1975), Social support for nonconformity, V: *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 8
- Allport Gordon W. (1968), The historical background of modern social psychology, V: Lindzey Gardner, Aronson Elliot: *The handbook of social psychology*, Vol. 1, second edition, Addison-Wesley Publishing Company
- Asch Solomon E. (1953), *Social psychology*, Second printing, Prentice - Hall, New York
- Baba Marietta L., Zeigler Bernard P. (1985), Evolution and innovation in sociocultural systems: a punctuated equilibria mode, V: *Individual development and social change: explanatory analysis*, Academic Press
- Backman Carl W. (1983), Toward and interdisciplinary social psychology, V: *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 16
- Bandura A., Walters R.H. (1963), *Social learning and personality development*, Holt, Rinehart and Winston, Inc., New York
- Bandura A., Adams N.E., Beyer J. (1977), Cognitive processes mediating behavioral change, V: *Journal of personality and social psychology*, Vol. 35, No. 3
- Bečaj Janez (1983), *Dinamični model socialne interakcije*, Magistrska naloga, Ljubljana
- Berger Peter L., Luckmann Thomas (1973), *The social construction of reality*, Penguin University Books
- Berkowitz Leonard (1969), *Social motivation*, Second edition, V: Lindzey G., Aronson E.: *The handbook of social psychology*, Random house, New York

- Berkowitz Leonard (1972), Social norms, feelings, and other factors affecting helping and altruism, V: *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 6
- Berkowitz Leonard (1977), *Introduzione alla psicologia sociale*, Franco Angeli Editore, Milano
- Bertalanffy Ludwig von (1968), *General system theory*, Georg Braziller, New York
- Billig Michael (1988), Social representation, objectification and anchoring: a rhetorical analysis, V: *Social Behaviour*, Vol. 3
- Bodenhausen Galen, Wyer Robert S. Jr. (1987), Social cognition and social reality: information acquisition and use in the laboratory and the real world V: Hippler Hans J., Schwartz Norbert, Sudman Seymour (ed.): *Social information processing and survey methodology*, Springer Verlag, 1987
- Brody Nathan (1980), Social motivation, V: *Annual Review of Psychology*, Vol. 31
- Bruner Jerome S. (1957), On perceptual readiness, V: *Psychological review* Vol. 64, No. 2
- Buck Ross (1985), Prime theory: an integrated view of motivation and emotion, V: *Psychological Review*, Vol. 92, No.3
- Cartwright Dorwin, Zander Alvin (1968), *Group dynamics, research and theory*, Third edition, A Harper International Edition, New York
- Deonchy Jean-Pierre (1984), Rationality and social controle in orthodox systems. V: *The social dimensions*, Vol. 2, H. Tajfel (ed.), Cambridge University Press, 1984
- Doise Willem (1982), Piaget e la spegiazione sociale dell'intelligenza, V: *La teoria di Jean Piaget*, Giunti Barbera, Firenze
- Doise W. (1989), Constructivism in social psychology, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 19, Issue No. 5. Special issue: Controversies in the social explanation of psychological behavior, Editors: John Rijsman and Wolfgang Stroebe
- Doise Willem, Mugny Gabriel, Perret-Clermont Anne-Nelly (1976), Social interaction and cognitive development: further evidence, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 6
- Emler Nicholas (1987), Socio-moral development from the perspective of social representations, V: *Journal for the theory of social behaviour*, Vol. 17, No. 4,
- Farr Robert M. (1977), Heider, Harr) and Herzlich on health and illness: some observations on the structure of 'representations collectives', V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 7, No. 4
- Farr Robert M., Moscovici Serge (1984), *Social representations*, Cambridge University Press,
- Faucheux Claude (1976), Cross-cultural research in experimental social psychology V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 6
- Festinger Leon (1950), *Informal social communication*, V: Cartwright D., Zander A., *Group dynamics*, New York
- Festinger Leon (1978), *Teoria della dissonanza cognitiva*, seconda edizione, Franco Angeli Editore, Milano
- Frey D., Irle M. (Hrsg.) (1984), *Theorien der Sozialpsychologie I, Kognitive Theorien*, Zweite Auflage, Verlag Hans Huber
- Frey D., Irle M. (Hrsg.) (1985), *Theorien der Sozialpsychologie II, Gruppen - und Lerntheorien*, Verlag Hans Huber
- Frey D., Irle M. (Hrsg.) (1985), *Theorien der Sozialpsychologie III, Motivations - und Informationsverarbeitungstheorien*, Verlag Hans Huber
- Gergen Kenneth J. (1973), Social Psychology as History, V: *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 26, No. 2
- Gergen Kenneth J. (1978), Experimentation in social psychology: a reappraisal, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 8
- Gergen Kenneth J. (1985a), The Social Constructionism Movement in Modern Psychology, V: *American Psychologist*, Vol. 40, No. 3
- Gergen Kenneth J. (1985b), Psychological constructs and paradigm survival: a response to Csikszentmihalyi and Massimini, V: *New Ideas in Psychology*, Vol. 3, No. 3
- Gergen Kenneth J. (1986), Interpreting the texts of nature and culture: a reply to Jahoda, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 16
- Gergen M. (1989a), Induction and construction: teetering between worlds, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 19, Issue No. 5. Special issue: Controversies in the social explanation of psychological behavior, Editors: John Rijsman and Wolfgang Stroebe
- Gergen K. J. (1989b), Social psychology and the wrong revolution, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 19, Issue No. 5. Special issue: Controversies in the social explanation of psychological behavior, Editors: John Rijsman and Wolfgang Stroebe
- Gergen Kenneth, Davis Keith E. (1985), *The social construction of the person*, Springer Verlag
- Gergen Kenneth J., Gergen Mary M. (1986), *Social psychology*, Second edition, Springer Verlag

- Gergoudi Marianthi (1983), Modern dialectics in social psychology: a reappraisal, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 13
- GTZ-Marchand Bettina (1985), Die Affiliationstheorie von Schachter, V: Frey D., Irle M. (Hrsg.), *Theorien der Sozialpsychologie III, Motivations- und Informationsverarbeitungstheorien*, Verlag Hans Huber
- Grabitz Hans-Joachim (1985), Die soziale Lerntheorie von Rotter, V: Frey D., Irle M. (Hrsg.), *Theorien der Sozialpsychologie II, Gruppen- und Lerntheorien*, Verlag Hans Huber
- Harris Peter R. (1985), Asch's data and the 'Asch effect': a critical note, V: *British Journal of Social Psychology*, Vol. 24
- Herzlich Claudine (1975), Soziale Vorstellung, V: S. Moscovici (Hrsg.), *Forschungsgebiete der Sozialpsychologie I*, Athenm Fischer Taschenbuch Verlag
- Hewstone Miles (1985), On common - sense and social representations: a reply to Potter & Litton, V: *British Journal of Social Psychology*, Vol. 24
- Hewstone Miles, Jaspars Jos, Lalljee Mansur (1982), Social representations, social attribution and social identity: the intergroup images of 'public' and 'comprehensive' schoolboys, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 12
- Hollander Edwin P. (1967), *Principles and methods of social psychology*, second edition, Oxford University Press
- Jacobs Robert C., Campbell Donald T. (1961), The perpetuation of an arbitrary tradition through several generations of a laboratory microculture, V: *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol.62, No.3
- Jacoby Russell (1981), *Društveni zaborav*, Nolit, Beograd
- Jahoda Gustav (1986a), Nature, culture and social psychology, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 16
- Jahoda Gustav (1988), Critical notes and reflections on 'social representations', V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 18
- Jaspars Jos (1986), Forum and focus: a personal view of european social psychology, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 16
- Jaspars J., Fraser C. (1984), *Attitudes and social representations*, V: Farr R. M., Moscovici S., *Social Representations*, Cambridge University Press, 1984
- Jaspars Jos, Lalljee Mansur, Jaspars Bea (1986), Cognitive processes and everyday explanations, V: *The Quarterly Journal of Social Affairs*, Vol. 2
- Joule Robert Vincent (1986), Twenty five on: yet another version of cognitive dissonance theory?, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol.16
- Kley Roland von (1992), F. A. Hayeks Idee einer Spontanen Sozialen Ordnung: eine kritische Analyse, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 44, Heft 1,
- Knippenberg Ad van, Wilke Henk (1988), Social categorization and attitude change, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 18
- Krech David, Crutchfield Richard S., Ballachey Egerton L. (1972), *Pojedinac u društvu* Beograd
- Kruglansky Arie W. (1975), The human subject in the psychology experiment: fact and artifact, V: *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 8
- Kuhn Thomas S. (1974), *Struktura naučnih revolucija*, Nolit, Beograd
- Lewin Kurt (1977), *Antologia di scritti a cura di Giuseppe Galli*, Il mulino, Bologna
- Maslow Abraham H. (1982), *Motivacija i ličnost*, Nolit, Beograd
- McGuire William J., McGuire Claire V., Cheever Jason (1986a), The self in society: effects of social contexts on the sense of self, V: *British Journal of Social Psychology*, Vol. 25, Part 3. Special issue: The individual-society interface
- Messner F. Steven (1988), Merton's "social structure and anomie": the road not taken V: *Deviant Behavior*, Vol.9
- Meštrović Stjepan (1987), Durkheim's concept of anomie considered as a 'total' social fact, V: *The British Journal of Sociology*, Vol. 38, No. 4
- Meštrović Stjepan, Brown Hélène M. (1985), Durkheim's concept of anomie as dérèglement, V: *Social Problems*, Vol. 33, No. 2
- Milgram Stanley (1985), *Das Milgram- Experiment*, Rowohlt
- Montmollin Germain de (1977), *L'influence sociale*, Press universitaires de France, Paris
- Morawski Jill G. (1986), Contextual discipline: The unmaking and remaking of sociality, V: R. Rosnow & M. Geordoudi (ed.), *Contextualism and understanding in behavioral science*
- Moscovici Serge (Hrsg.) (1975), *Forschungsgebiete der Sozialpsychologie I, Eine Einführung für das Hochschulstudium*, Fischer Athenum Taschenbücher, Frankfurt
- Moscovici Serge (Hrsg.) (1976), *Forschungsgebiete der Sozialpsychologie 2, Eine Einführung für das Hochschulstudium*, Fischer Athenum Taschenbücher, Kronberg

- Moscovici Serge (1981), *Psicologia delle minoranze attive*, Boringhieri
- Moscovici Serge (1984), The myth of the lonely paradigm: A rejoinder, V: *Social Research*, Vol. 51, No. 4
- Moscovici Serge (1985a), Comment on Potter & Litton, V: *British Journal of Social Psychology*, Vol. 24
- Moscovici Serge (1985b), *The age of the crowd. A historical treatise on mass psychology*, Cambridge University Press, Cambridge
- Moscovici Serge (1986), The Dreyfus affair, Proust and social psychology, V: *Social Research*, Vol. 53, No. 1
- Moscovici Serge (1988), Notes towards a description of social representations, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 18
- Moscovici Serge (1989), Preconditions for explanation in social psychology, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 19, Issue No. 5. Special issue: Controversies in the social explanation of psychological behavior, Editors: John Rijsman and Wolfgang Stroebe
- Moscovici Serge, Faucheux Claude (1972), Social influence, conformity bias, and the study of active minorities, V: *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 6
- Moscovici Serge, Ricateau Philippe (1975), *Konformitt, Minderheit und sozialer Einfluss*, V: *Forschungsgebiete der Sozialpsychologie I*, Fischer Athenum Taschenbücher
- Mugny Gabriel (1984), Compliance, conversion, and the Asch paradigm, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 14
- Mugny Gabriel (1985), Direct and indirect influence in the Asch paradigm: effects of 'valid' or 'denied' information, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 15
- Mugny Gabriel, Papastamou Stamos (1982), Minority influence and psycho-social identity, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 1
- Mugny Gabriel, Kaiser Claude, Papastamou Stamos, Pérez Juan A. (1984), Intergroup relations, identification and social influence, V: *British Journal of Social Psychology*, Vol. 23
- Myers David G. (1988), *Social psychology*, second edition, McGraw Hill International Editions
- Piaget Jean (1971), *Biology and knowledge. An essay on the relations between organic regulations and cognitive processes*, The University of Chicago Press
- Piaget Jean (1979), *Epistemologija nauka o čoveku*, Nolit, Beograd
- Pittman Thane S., Heller Jack F. (1987), Social motivation, V: *Annual Review of Psychology*, Vol. 38
- Potter Jonathan, Litton Ian (1985a), Some problems underlying the theory of social representations, V: *British Journal of Social Psychology*, Vol. 24
- Potter Jonathan, Litton Ian (1985b), Representing representation: a reply to Moscovici, Semin and Hewstone, V: *British Journal of Social Psychology*, Vol. 24
- Reykowski Janusz (1982), Social motivation, V: *Annual Review of Psychology*, Vol. 33
- Rijsman John, Stroebe Wolfgang (1989), The two social psychologies or whatever happened to the crisis, introduction, V: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 19, Issue No. 5. Special issue: Controversies in the social explanation of psychological behavior, Editors: John Rijsman and Wolfgang Stroebe
- Roiser Martin (1987), Commonsense, science and public opinion, V: *Journal for the theory of social behaviour*, Vol. 17, No. 4
- Rokeach Milton (1984), *Inducing change and stability in belief systems and personality structures*, rokapis
- Rosenberg Seymour, Sedlak Andrea (1972), Structural representations of implicit personality theory, V: *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 6
- Rossi Peter H., Berk Richard A. (1985), Varieties of normative consensus, V: *American Sociological Review*, Vol. 50
- Rot Nikola (1978), *Socijalna interakcija I*, Društvo psihologa SR Srbije, Beograd
- Rot Nikola (1983a), *Osnovi socijalne psihologije*, Šesto prerađeno i dopunjeno izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Rot Nikola (1983b), *Psihologija grupa*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Rotter B. Julian (1971), *Clinical psychology*, second edition, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey
- Schachter Stanley (1951), Deviation, rejection, and communication, V: Cartwright D., Zander A., *Group dynamics*, New York
- Schachter Stanley, Singer E. Jerome (1990), Cognitive, social and physiological determinants of emotional state, V: Gross D. Richard, *Key studies in psychology*, Hodder & Stoughton, London
- Schellenberg James A. (1978), *Masters of social psychology*, Oxford University Press, New York
- Semin R. Gün (1986), The individual, the social, and the social individual, Editorial, V: *British Journal of Social Psychology*, Vol. 25, Part 3. Special issue: The individual - society interface
- Sherif Muzafer (1967), *Social interaction, process and products*, Aldine Publishing Company, Chicago
- Shooter John (1986), A sense of place: Vico and the social production of social identities, V: *British Journal of Social Psychology*, Vol. 25, Part 3. Special issue: The individual - society interface

- Stalder Josef (1985), Die Soziale Lerntheorie von Bandura, V: Frey D., Irlle M.(Hrsg.), Theorien der Sozialpsychologie II. Gruppen - und Lerntheorien, Verlag Hans Huber
- Stroebe W., Kruglanski A. W. (1989), Social psychology at epistemological cross-roads: on Gergen's choice, V: European Journal of Social Psychology, Vol. 19, Issue No. 5. Special issue: Controversies in the social explanation of psychological behavior, Editors: John Rijsman and Wolfgang Stroebe
- Stroebe W., Hewstone M., Codol J.P., Stephenson G.(Hrsg) (1990), Sozialpsychologie, Eine Einführung, Springer-Verlag
- Stryker Sheldon (1983), Social psychology from the standpoint of a structural symbolic interactionism: toward and interdisciplinary social psychology, V: Advances in Experimental Social Psychology, Vol. 16
- Tajfel Henri (1975), Soziales Kategorisieren, V: Forschungsgebiete der Sozialpsychologie 1, Fischer Athenum Taschenbücher, 1975
- Tajfel Henri (1984), The social dimension I, II, European developments in social psychology, Cambridge University Press.
- Tajfel Henri, Billig M.G., Bundy R.P., Flament C. (1970), Social categorization and intergroup behaviour V: European Journal of Social Psychology, Vol. 1
- Tajfel Henri, Fraser Colin (1984), Introducing social psychology, Penguin books.
- Thibaut John W., Kelley Harold H. (1959), The social psychology of groups, John Wiley & Sons, Inc.,
- Tomkins Silvan S. (1981), The quest for primary motives: Biography and autobiography of an idea, V: Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 41, No. 2
- Vygotski Lev (1986), Thought and language, Newly revised and ed. by Alex Kozulin, The MIT Press
- Walster Elaine, Bersheid Ellen, Walster William G. (1976), New directions in equity research, V: Advances in Experimental Social Psychology, Vol. 9
- Weick Karl E., Gilfillan David P. (1971), Fate of arbitrary traditions in a laboratory microculture, V: Journal of Personality and Social Psychology, Vol.17, No.2
- Wells Andrew (1987), Social representations and the world of science, V: Journal of the Theory of Social Behaviour, Vol.17, No.4
- Zajonc R. B. (1989), Styles of explanation in social psychology, V: European Journal of Social Psychology, Vol. 19, Issue No. 5. Special issue: Controversies in the social explanation of psychological behavior, Editors: John Rijsman and Wolfgang Stroebe
- Zavalloni Marisa, Louis-Guerin Christiane (1979), Social psychology at the crossroads: its encounter with cognitive and ecological psychology and the interactive perspective, V: European Journal of Social Psychology, Vol. 9
- Zimbardo Philip (1976), Die Sozialpsychologie: eine Situation, eine Spielhandlung und ein Drehbuch auf der Suche nach der Wirklichkeit, V: Forschungsgebiete der Sozialpsychologie 2, Fischer Athenum Taschenbücher
- Zvonarević Mladen (1978), Socijalna psihologija, II izdanje, Školska knjiga, Zagreb

Psihodinamsko ozadje (ne)uspešnosti pri študiju

Sklepno poročilo

POLONA SELIČ

POVZETEK

Članek je sklepno poročilo o rezultatih štiriletnega spremljanja študijskega napredovanja vzorca 192 študentov Filozofske fakultete, ki so se v študijskem letu 1988/89 vpisali v 1. letnik. Rezultati raziskave Psihodinamsko ozadje neuspešnosti pri študiju kažejo, da se uspešni in neuspešni študenti ne razlikujejo v osebnostnih dimenzijah (FPI). Uspešni imajo več težav (so bolj moteni) na področju pojmovanja in doživljanja sebe (PNS). Bolj kot (ne)uspešnost določa prilagajanje na reprezentativnih področjih življenja spol. Moški imajo bolj konfliktna stališča zlasti v okviru medosebnih odnosov. Po pričakovanju so bolj spontano agresivni in maskulini. Za celotni vzorec smo odkrili največ težav v odnosu do nasprotnega spola, avtoritet, lastnih sposobnosti, močno izražene občutke krivde in bojazni. Slika je situacijsko (zbiranje podatkov v 2. semestru, na začetku študija, oziroma pred večino izpitov) in razvojno pogojena (sekundarna separacija in kriza identitete). V latnem prostoru smo pri uspešnih identificirali šest faktorjev (neugodna samopodoba, togi (konservativni) iz družine izvirajoči modeli prilagajanja, avtoritarna pozicija v heteroseksualnih odnosih, socialna distanca, težnja po socialni zaželenosti in dogmatizem), pri neuspešnih pa osem faktorjev (podjetnost (pozitivna samopodoba), socialna insertnost, emocionalna nestabilnost, pasivna pozicija v heteroseksualnih odnosih, zahteve super-ega (idealni oče - težnje po avtonomiji), nekooperativnost, opozicionalnost, krivda).

Uspešni študenti, ki so v celoti navajali več pritožb, so izražali večje nezadovoljstvo s študijem (sistem, organizacija, obremenitve, zahteve), močnejše dvome v svoje sposobnosti (in v splošnem neugodno mnenje o sebi - premajhna samozavest), neuspešni pa so poudarjali potrebo po individualnosti.

Ob interpretaciji rezultatov smo opozorili na pomanjkljivosti in omejitve študije ter opisali bistvene težave, ki jih prinaša proučevanje tega fenomena.

ABSTRACT

PSYCHODYNAMIC BACKGROUND OF (UN)SUCCESSFUL STUDYING (FINAL REPORT)

This article is the final report on the results of a four-year survey concerned with the academic progress of a sample of 192 faculty of Arts students who started their first year

in the academic year 1988/1989. The results of the "Psychodynamic background of unsuccessful studying" survey have shown that successful and unsuccessful students do not differ in their personality dimensions (FPI). The successful ones have more problems (they are more disturbed) with their self-perception. Gender, rather than (un)successfulness, determines adaptiveness in representative areas of life; particularly in personal relations, men's attitudes conflict more than women's: as expected, they are spontaneously more aggressive and masculine. Most problems in the integral sample were discovered in relations with the opposite sex, with authority, with an individual's own capacities, and in a strongly reflected sense of guilt and fear. The picture obtained is situationally (information collected in the second semester, at the beginning of studies, or before most exams) and developmentally (secondary separation and identity crisis) conditioned. In a latent environment six factors were identified with the successful (unpleasant selfimage, rigid/conservative adaptation models originating in the families, authoritative position in heterosexual relations, social distance, a predilection for social popularity and dogmatism), and eight with the unsuccessful (enterprising/positive image of self, social integration, emotional instability, passive position in heterosexual relations, super-ego requirements/ideal father - tendency towards autonomy, uncooperativeness, oppositionalism, guilt).

Successful students, who generally expressed more complaints, expressed more dissatisfaction with their studies (system, organisation, burden, requirements), and stronger doubts about their own abilities (and generally negative opinions of themselves - weak self-awareness), whereas the unsuccessful stressed the need for individuality.

In interpreting the results, we revealed the faults and limitations in academic studies, and identified the principal problems arising from the study of this phenomenon.

1 UVOD

Razmišljanje o psihodinamskem ozadju (ne)uspešnosti pri študiju smo pričeli z razvojem objektivnih odnosov in infantilne seksualnosti ter temeljnimi pojmi iz tega okvira - prilagajanjem kot aktivnim poravnavanjem, deležem konstitucijskih dejavnikov, razvojem funkcij ega, teorijo libida in infantilne seksualnosti. Teoretična izhodišča raziskave smo nato dopolnili z opisom dinamike predadolescence, adolescence in postadolescence, s čimer smo vpeljali osrednje probleme raziskave - o krizi identitete in začetku študija. Svoje ugotovitve smo primerjali z rezultati drugih raziskav o stresu v času študija.

Vsebinsko teoretičnega okvira študije je v veliki meri določilo prepričanje in spoznanje o povezanosti zgodnjega otroštva in adolescence, ko pride do rekapitulacije vsebin in izkušenj iz obdobja med 2. in 5. letom. V adolescenci mora osebnost doseči sekundarno separacijo od staršev, utrditi zrelo seksualno organizacijo - genitalno centrirano, s fuzijo nagonskih pulzij in nežnosti - in jasno spolno identiteto. Realizacija teh razvojnih nalog je odvisna od minulega razvoja, značilnosti družinskega okolja, zlasti pa od moči ega. Moč ega se odraža v sposobnosti ljubiti drugega, v primerni stopnji tolerance za neprijetnosti, bolečine in trpljenje; kaže se v zreli - in ne infantilni - zavesti, kot zmožnost kontrole lastnih nagonov in impulzov, nevtralizirana agresivnost, predvsem pa kot zmožnost neodvisnega delovanja.

Normativna kriza je normalni, nujni razvojni pojav v adolescenci. Adolescentov libido se od starševskih objektov usmerja k novim, ego se sooča z nujno nove objektne izbire, vse to pa spremlja žalost ob izgubi preteklih objektov. Žalost omogoča nove investicije in identifikacije, kar pomeni, da je nujni del procesa, zato ni presenetljivo, da številni avtorji opisujejo adolescenco kot čas neizogibnega žalovanja. Osrednji proces tega razvojnega obdobja je oblikovanje identitete. Dosežena identiteta je sinhrona s sposobnostjo doživljanja celotnega procesa žalovanja za objektom. Namesto progresivne separacije od staršev, se ego mnogih adolescentov zateka k poskusom eliminacije infantilnih objektov - s premetitvijo libida (k "nadomestnim" staršem), z inverzijo afekta (agresivnost k staršem ali k selfu), v smeri regresije, mogoče je obrambni pomik libida na lastni self ali pa asketsko vedenje in brezkompromisna drža kot obramba ega pred zadovoljitvijo pulzij. Opisana dinamika se kaže v adolescentovih težavah ob redefiniranju njegove sposobnosti ljubiti (drugega) ter ob samopotrditvenih in uveljavitvenih težnjah. Identiteta je del osebnostne organizacije, temeljna zmožnost razvoja in delovanja osebe, ujete med pulzije in realnost. Od selfa se razlikuje po tem, da se ne zadržuje na nivoju doživljanja, značilnemu za self. Ta namreč pomeni sklop subjektivnih izkušenj s sabo in o sebi, način dojemanja svoje telesnosti in drugih vidikov sebe. Identiteta je na nek način vsota doživetij ega. Če osebnost ne doseže tega stanja celovitosti, običajno reagira s simptomatskimi motnjami. Simptomi, povezani s konfliktno identiteto, so odvisni od (nevrotične) osebnostne strukture, vsem pa je skupno osiromašeno testiranje realnosti, ki je posledica zlitja fantazem in realnosti ter izenačenja simbolnega in predmetnega.

"Odrasti, umiriti se" pomeni v psihološkem jeziku zaključek igre vlog, sprejemanje časovne kontinuitete, razrešitev dileme, povezane s predstavami selfa, in dovršitev identitetnega boja, kar vse se (med drugim) kaže kot potreba po stalnem objektu ljubezni. Študentsko obdobje napoči običajno dosti pred opisanim "umiranjem". Zato ga lahko upravičeno opredelimo kot pozno adolescenco, krizo identitete pa kot osrednji problem tega časa. Poglobljajo jo težave, ki pestijo večino študentov - prilagajanje na novo okolje, lažna dilema med izdajstvom (zapuščanjem) in zvestobo družini ob sekundarni separaciji, ovirano erotično-seksualno delovanje, sprememba načina dela (študija), nove - drugačne obveznosti in podobno.

Sekundarna separacija pripomore k občutenju identitete samostojnega, avtonomnega posameznika, kar pomembno vpliva na zdravo prilagajanje v okolju. Poteka v štirih fazah - od ločitve od staršev, prek preizkušanja in ponovnega približevanja, do utrditve, ko postane adolescent relativno neodvisna osebnost, njegov ego pa funkcionira avtonomno v odnosu do zahtev starševskih modelov identifikacije. Motnje funkcioniranja ega, kot so impulzivnost, študijske težave, odlašanje, pomanjkanje ciljev, slaba volja in negativizem so odraz krize ali neuspeha pri separaciji od infantilnih objektov ter pomenijo stranpot v procesu individuacije. Poklicna izbira in načrtovanje kariere - eden največjih in najbolj kompleksnih izzivov pozne adolescence - je najlažja za mladostnike, ki imajo izkušnjo neodvisnosti, hkrati pa navezanosti na starše. Raziskave zadnjih let so potrdile izjemen pomen, ki ga ima neuspeh v procesu sekundarne separacije za oblikovanje in vzdrževanje neprilagojenih vzorcev vedenja. Emocionalne in vedenjske motnje v adolescentnem obdobju sooblikuje tudi stopnja nujne navezanosti na starše, kar dokazuje, da je sekundarna separacija resnično rekapitulacija primarne. Ta razvojna naloga je za moške in ženske - študentke in študente - različna. Nekateri avtorji celo menijo, da je za opisovanje procesa individuacije pri ženskah pojem "separacija" neustrezen ter izpostavljajo pojme, *kot so povezanost, stik in skupnost*.

Našteti poudarki iz teoretičnega uvoda so služili kot osnova za razlaga dobljenih rezultatov. Pri tem smo ves čas razmišljali o študentih, o osebnostih, ki so veliko več kot vsote izmerjenih dimenzij ali ocen konfliktnosti stališč oziroma področij prilagajanja. Osebnost smo razumeli kot sistem, ki se oblikuje skozi razvoj, njegovi deli pa so integrirani in med seboj odvisni. Zakonitosti razvoja smo skušali umestiti v naš sociokulturni prostor, saj kultura prek norm, vrednot in stereotipov v veliki meri sooblikuje način življenja ter določa okvir, v katerem se osebnost razvija.

V študiji smo poskušali odkriti in opisati dinamično ozadje in osebnostne dejavnike, ki vplivajo na študijsko uspešnost. Opredelitev uspešnosti v študiju je več in naša je obremenjena z mnogimi omejitvami. Vzorec 192 študentov - 24 moških in 168 žensk (12,5% in 87,5%), ki so v študijskem letu 1988/89 obiskovali 1. letnik FF, smo namreč razdelili po kriteriju rednega napredovanja - brez ponovnih vpisov, pavziranja, menjave smeri - od 1. do 4.letnika, kjer so bili ti študenti v letu 1991/92. Pri tem ne vemo, kdaj bodo diplomirali, kako dolgo bodo vpisovali absolventski staž, kako bodo ocenjene njihove diplome in kakšne ocene so dobivali med študijem. Vse naštetu pa večina avtorjev upošteva pri opredeljevanju uspešnosti. Za razliko od njih, je bila pozornost naše študije usmerjena zlasti v dinamiko razvoja in v prelomne faze, kot je adolescentna kriza s krizo identitete in sekundarno separacijo.

Delitev študentov po kriteriju rednega napredovanja se je v takšnih okvirih pokazala kot najbolj ustrezna, ker bi drugače vzorec pretirano razdrobili in bi se vrednost dobljenih rezultatov še dodatno zmanjšala. Vsekakor pa se zavedamo, da postavljeni kriterij ne odraža kvalitete pridobljenega znanja, zadovoljstva s študijem ali kasnejše uspešnosti v poklicu, kakor tudi ne osebne ali poklicne rasti, marveč predvsem vrednote in norme naše kulture - storilnost, pridnost, vztrajnost. Ob tem postaja jasno, da se sistemu študija na FF lažje privadijo ravno tisti študenti, ki so se bolj pripravljeni konformirati s pravili institucije, manj razmišljajo s svojo glavo, so bolj "pridni" in vztrajni ter manj inovativni. Na ta način je mogoče delno razložiti zmeren (dober, prav dober) srednješolski uspeh uspešnih, saj so v celoti vzeto dosegali neuspešni pomembno boljši uspeh v vseh štirih letih srednje šole. Sistem študija - pa tudi večina raziskav - ne upošteva razvojne krize, ki breneni večino brucov. Nas pa je zanimala ravno ta, ne pa mere in ocene dosežkov, oziroma storilnosti.

Redno napredovanje v študiju smo opisali kot proces, kjer stopa v interakcijo več dejavnikov (institucija, novo socialno in fizično okolje, študent in njegova družina v ozadju). Poskušali smo odkriti razlike v temeljnih področjih prilagajanja (PNS), osebnostnih lastnostih (FPI) in osebni zgodovini (vprašalnik) med rednimi in kakorkoli neuspešnimi študenti. Dejavniki okolja in institucije zahtevajo posebno, dodatno proučevanje. Zaradi pretežnega zanimanja za študente, smo v naši študiji mogli osvetliti le del fenomena študijske uspešnosti.

Tako je bilo od 192 študentov kakorkoli neuspešnih 84 (43,6%) - 12 moških (14,3%) in 72 žensk (85,7%). V 1. letniku smo jih testirali s FPI, PNS in Vprašalnikom o težavah študentov. Njihovo napredovanje smo spremljali 4 leta. Rezultate zaradi obsežnosti predstavljamo v opisni obliki. Vsi podatki in izračuni so na voljo pri avtorici.

2 OPIS REZULTATOV

Rezultati kažejo, da se uspešni in neuspešni študenti pomembno razlikujejo na področju *pojmovanja in doživljanja samega sebe*. Ocena konfliktnosti je višja za celotno skupino uspešnih študentov (moških in žensk), dasiravno je slika nekoliko zabrisana zaradi izstopajoče

motenosti pri neuspešnih moških. Med stališči v sklopu tega področja prilagajanja je najbolj pomembna razlika med uspešnimi in neuspešnimi v občutih krivde, ki so pri prvih večja. Ugotovimo lahko, da se bolj kot po uspešnosti, študenti razlikujejo po spolu. V obravnavani skupini je spol tisti dejavnik, ki določa kvaliteto *medosebnih odnosov*. Ti so bolj konfliktni pri moških, kar se kaže zlasti v stališču do prijateljev in znancev, nadrejenih, podrejenih in kolegov pri delu ali v šoli. Ob tem imajo moški slabši odnos tudi do prihodnosti in bolj problematične cilje, kar najbrž opazno zabriše razlike med uspešnimi in neuspešnimi v odnosu do samega sebe.

Med uspešnimi in neuspešnimi ni nobenih razlik v osebnostnih dimenzijah FPI, moški in ženske pa se razlikujejo v maskulnosti in spontani agresivnosti (moški na obeh dimenzijah dosegajo višje vrednosti), kar smo tudi pričakovali. Najbolj maskulini so uspešni moški, medtem ko so neuspešni bolj spontano agresivni.

Izobrazba očeta in matere, ocena življenjskega standarda in materialnih razmer ter način bivanja med študijem so dejavniki, po katerih se uspešni in neuspešni študenti ne razlikujejo. Pomembno več uspešnih prihaja iz *srednje pedagoške šole*, njihov učni uspeh pa je bil prej zmeren (*dober*, prav dober) kot izstopajoče dober. V celoti vzeto so dosegali neuspešni študenti pomembno boljši učni uspeh v vseh štirih letih srednje šole (rekrutirali so se zlasti iz skupine *odličnjakov* in delno tistih s prav dobrim uspehom).

Med razlogi za izbiro študija so uspešni v večji meri navajali *omejitev vpisa na drugih smereh*, v izbiro študija so izražali večje dvome, čeprav so pogosteje odgovarjali, da *izbiri študija niso posvečali posebne pozornosti, zaradi napačnih pričakovanj in predstav v zvezi s potekom in organizacijo študija so tudi bolj razočarani*, ob tem pa so še pogosteje poročali, da jih preganja *občutek nesposobnosti* oziroma ne-dovolj-velikih sposobnosti za študij.

Neuspešni študenti so se pomembno bolj kritično opredelili do študijskega sistema in organizacije, ki *ne dopušča individualnosti* ter *ne daje možnosti za samostojno reševanje problemov in ustvarjalno mišljenje*, kakor tudi do *slabe opremljenosti z literaturo in didaktičnimi pripomočki*.

Uspešni študenti so se pogosteje *razšli s partnerjem zaradi objektivnih okoliščin* (preobremenjenost s študijem, sprememba kraja bivanja), medtem ko neuspešni *ne znajo ohranjati in razvijati kvalitetnih partnerskih odnosov*. Slednji so v večji meri menili, da je *posvetovalnica za študente na FF potrebna*, čeprav so se oboji (uspešni in neuspešni) v veliki večini odločali za takšen odgovor. Vsi so poročali, da so se za študij odločili *zaradi zanimanja za to področje*. Več kot polovica preizkušancev je menila, da jih *študijske obveznosti preveč obremenjujejo*, približno polovica pa, da jih *muči občutek odvisnosti od staršev zaradi denarja, ki jim ga le-ti dajejo v času študija* (ob tem je marsikateri dodal, da mu *ostaja premalo časa za dodatni zaslužek preko študentskega servisa*); nihče med preizkušanci se ni pritoževal zaradi sporov s profesorji, nezaželene nosečnosti ali pogostih razmišljanj in aktivnosti v zvezi s spolnostjo, ki bi puščale premalo časa za izpolnjevanje drugih obveznosti.

Znotraj vprašalnika smo preverili verjetnost vseh povezav med V1 in V88, vrsto končane srednje šole, uspehom v srednji šoli, izobrazbo obeh staršev, oceno socioekonomskega statusa in materialnih razmer ter načinom bivanja v času študija za skupino uspešnih in neuspešnih študentov posebej. Dobršen del izračunanih hi-kvadrat testov je statistično nepomembnih, pri pomembnih vrednostih pa smo opazili, da je verjetnost povezanosti samo za dva para variabel enaka za uspešne in neuspešne (slabše kot so materialne razmere študentov, bolj jim upada motivacija za študij ter boljši uspeh ko so

imelu v 3. letniku srednje šole, bolj jih muči iskanje lastne identitete), ostale kombinacije se vsebinsko razlikujejo in zdi se, da je vsaka skupina oblikovala specifični vzorec izbir.

Uspešni študenti, ki so svoje materialne pogoje nižje ovrednotili, so se v večji meri pritoževali nad premajhnimi možnostmi za ustvarjalno mišljenje in samostojno reševanje problemov, za študijski program pa so menili, da je razdrobljen na preveč specialnih predmetov in daje premalo temeljnega znanja. S poprečno oceno materialnih razmer (večina) se povezujejo neredke pritožbe o preobremenjenosti s študijskimi obveznostmi; študenti, ki so svoje materialne razmere nadpovprečno ocenili, pa so mnenja, da je odnos predavateljev (do študentov) neoseben. Srednja ocena socioekonomskega statusa se pri uspešnih veže na upad motivacije zaradi slabe kvalitete vsebine in neprimernih študijskih razmer, pičlih možnosti za ustvarjalno delo in samostojno reševanja problemov, pretirano razdrobljen program in prevelike zahteve do sebe.

Prevelike zahteve do sebe imajo tudi študenti, katerih matere imajo najnižjo izobrazbo. Srednja in višja izobrazba mater je povezana s pritožbo, da ni zahtev po sprotnem študiju; študenti z najbolj izobrazhenimi materami pa poročajo o upadu motivacije zaradi slabe kvalitete študija, ki pa njihovem mnenju tudi ne dopušča individualnosti, medtem ko je izobrazba očeta (nižja in najvišja) povezana z občutkom preobremenjenosti s študijskimi obveznostmi.

Boljši uspeh ko so imeli uspešni študenti v srednji šoli (2., 3. in 4. letnik), pogostejša obdobja potrnosti in identitetne stiske jih obhajajo; tisti s poprečnim srednješolskim uspehom (večina) pa so se pritoževali predvsem nad tem, da je študijski program preveč natrpan s podatki, ki se jih je treba naučiti, vendar od njih ni posebne koristi.

Težave, ki jih imajo zaradi ločenosti od prijateljev v domačem kraju, so povezane z obdobji potrnosti in s premajhno samozavestjo, problemi s sostanovalci (različne želje, način življenja in mišljenja, potrebe, okus, organizacija skupnega bivanja) pa s prevelikimi zahtevami do sebe, premajhno samozavestjo in s pomanjkanjem časa zase, kar se veže na pomanjkanje časa za dodatni zaslužek.

Uspešni študenti, ki jim zmanjkuje denarja za osebne potrebe, običajno tožijo tudi o obdobjih potrnosti in pomanjkanja energije. Pogosta nesoglasja med njihovimi starši se povezujejo s težavami pri iskanju primerne stalnejšega partnerja, s premajhno samozavestjo in z občutkom pomanjkanja časa zase, medtem ko ni redka zveza med hujšo boleznijo staršev in prevelikimi zahtevami do sebe, oziroma med gradnjo hiše ali nakupom novega stanovanja in sedanjimi težavami z organizacijo časa.

Za **neuspešne študente** velja zveza med slabimi materialnimi pogoji in pritožbo, da sistem in organizacija študija ne dopušča individualnosti. Poprečni srednješolski uspeh se povezuje z mnenjem o prevelikem številu formalnih obveznosti in zahtev, z iskanjem lastne identitete, premajhnimi možnostmi za uveljavitev lastne individualnosti ter s prisilo, da študirajo stvari, ki jih ne zanimajo.

Z izobrazbo očeta pri neuspešnih rastejo zahteve do sebe, upada pa število pritožb, da sistem ne dopušča individualnosti in/ali da jim upada motivacija zaradi slabe kvalitete študija. Slednje se povezuje s srednjim socioekonomskim statusom.

Premalo časa zase imajo študenti, ki poročajo o problemih s prehrano in občutku odvisnosti od staršev zaradi denarja. Ta se dotika še iskanja lastne identitete. Neuspešni študenti, ki menijo, da imajo prevelike zahteve do sebe, so poročali o pogostih nesoglasjih in prepirih med starši; družine tistih s premajhno samozavestjo pa so redkeje gradile hišo ali kupovale novo stanovanje.

Iz naštetega lahko povzamemo, da se pri uspešnih povezuje več variabel, ki se nanašajo na družinsko klimo, občutke lastne vrednosti, uravnavanje medosebnih odnosov in na pritožbe o sistemu študija (zlasti v smislu obremenitev). Pri neuspešnih je zvez med variablami manj, izstopa potreba po individualnosti (tako v študiju kot v zasebnem življenju). Zanimivo je, da se pri neuspešnih vežejo pritožbe o študiju (slaba kvaliteta, upad motivacije, ni individualnosti) na izobrazbo očeta, pri uspešnih pa na izobrazbo matere (iste variable). Kompleksi težav uspešnih so bolj osebne ("notranje") narave, težave neuspešnih pa bolj organizacijske, situacijske, objektivne ("zunanje") ter se prelamljajo skozi potrebo po individualnosti in zahtevo "biti svoj".

S faktorško analizo smo manifestnim vrednostim (dimenzijam FPI in ocenam motenosti na reprezentativnih področjih prilagajanja) iskali latentno strukturo, s katero bi mogli pojasniti latentne lastnosti (konstrukte), značilne (morda specifične) za skupino uspešnih in neuspešnih študentov.

Pri skupini **uspešnih** smo identificirali šest faktorjev, ki smo jih poimenovali:

F1 - neugodna samopodoba

F2 - iz družine izvirajoči modeli prilagajanja

F3 - avtoritarna pozicija v heteroseksualnih odnosih

F4 - socialna distanca

F5 - socialna zaželenost

F6 - dogmatizem

Vsebina F1 kaže na emocionalno labilnost, nerazpoloženje, vzdražljivost, motnje kontakta, nezaupanje, nezanesljivost, telesne težave in odzivnost na čustvena stanja, nezadovoljstvo, depresivno obarvano razpoloženje, strah, osamljenost, pomanjkanje koncentracije, zadržanost, nizko frustracijsko toleranco, zaskrbljenost, napetost, strah pred javnim nastopanjem in slabši odnos do lastnih sposobnosti. Faktor *neugodna samopodoba* pojasni 29,% celotne variance.

Vsebina F2 se dotika domala vseh stališč oziroma vseh področij prilagajanja, izstopa pa celotno področje družine in stališče do preteklosti. Faktor *iz družine izvirajoči modeli prilagajanja* pojasni 10,3% variance.

Vsebina F3 se zdi močno povezana s problemom nevtralizacije agresije in zmožnostjo vzpostavljanja zadovoljujočih medosebnih (predvsem heteroseksualnih) odnosov, saj izstopa ravno ambivalenca med pasivnim in aktivnim, slaba podjetnost in rivaliteta z nadkompenzacijske pozicije poudarjanja sebe. Faktor *avtoritarna pozicija v heteroseksualnih odnosih* pojasni 9,7% variance.

F4 kaže *socialno distanco* v smislu introvertiranosti, pasivnosti, pustosti, plahosti, nezaupanja vase, z naglimi razočaranji in prizadetostjo, s pomanjkanjem poguma, zaskrbljenostjo, obotavljivostjo, pesimizmom, strahom pred javnim nastopanjem, slabo podjetnostjo in uveljavljanjem, z dvomom v lastne sposobnosti in izraženimi bojznimi. Faktor *socialne distance* pojasni 5,8% variance.

Vsebina F5 nas je opozorila na prizadevanja uspešnih, da bi bili nekaj, kar niso, saj visoka vrednost odkritosti (FPI) opozarja na spornost dimenzije spontane agresivnosti (impulzivnost, neobvladanost, potreba po spremembah) - predpostavljamo, da bi takšni radi bili (pa ne morejo/si ne upajo - da ne bi izgubili naklonjenosti). Zato smo F5 opredelili kot *težnjo po socialni zaželenosti*. Pojasni 4,7% variance.

F6 je obarvan z reaktivno agresivnostjo, stremljenji k dominantnosti, egocentrizmom, sumičavostjo, nezaupanjem, avtoritarnostjo in konformizmom, z občutki krivde, bojznimi

in s konvencionalnimi moralnimi sodbami. Označili smo ga kot faktor *dogmatizma* (kot odraz avtoritarnih naravnaj), ki pojasni 4,1% variance.

Pri skupini **neuspešnih študentov** smo identificirali osem faktorjev:

F1 - podjetnost

F2 - socialna insertnost

F3 - emocionalna nestabilnost

F4 - pasivna pozicija v heteroseksualnih odnosih

F5 - zahteve super-ega

F6 - nekooperativnost

F7 - opozicionalnost

F8 - krivda

Vsebina F1 kaže na družabnost, živahnost, potrebo po stikih z ljudmi, zgovornost, zaupanje vase, dobro in uravnovešeno razpoloženje, aktivnost (ukrepanje), zmožnost hitrega navezovanja stikov, pripravljenost za delovanje, samozavest, optimizem, dober emocionalni odnos do soljudi, sposobnost koncentracije ter na pozitiven odnos do lastnih sposobnosti. Faktor *podjetnosti* pojasni 27,3% variance.

F2 - *socialna insertnost*, ki pojasni 11,2% variance, odraža objektivne odnose z osebami avtoritete in ljubezni, usmerjene v prihodnost, utemeljene s cilji razvoja in doseganja stabilne pozicije v zasebnem in poklicnem življenju.

Vsebina F3 so zlasti emocionalna labilnost, občasne psihosomatske težave, telesna odzivnost na čustvena stanja, vzdražljivost, hitra frustriranost, vzkipljivost v afektu, nemir, nerazpoloženje, togost, skrbi; pojasni 9,3% variance, poimenovali pa smo ga po izstopajoči *emocionalni nestabilnosti*.

F4 - *pasivna pozicija v heteroseksualnih odnosih* kaže na negotovost, nezadovoljstvo, depresivnost, pesimizem, občutke manjvrednosti in motnje v stikih z osebami nasprotnega spola ter prevladujočo insuficientnost, napetost, potrtnost na področju spolnosti, obremenjeno z družinskimi sporočili. Pojasni 5,0% variance.

F5, ki pojasni 4,9% variance smo imenovali *zahteve super-ega* (kot prepoved in ideal); ko pojmujeemo super-ego v širšem smislu, nastopa ideal ega kot derivat identifikacije s starši, kot introjekcija predstave vsemogočnih staršev, ki konstituirajo ideal. Idealni oče odraža aspiracije po avtonomiji in nastopa kot najpomembnejši objekt identifikacije.

Vsebina F6 kaže nezrelost, impulziven odnos do soljudi, neobvladanost, moten odnos do nadrejenih - najbrž tudi skozi odnos do kolegov. Menili smo, da ne gre toliko za vprašanje kooperacije (s kolegi) kot za problem nezdrave tekmovalnosti, zato smo F6 poimenovali *nekooperativnost*. Pojasni 4,4% variance.

F7 - *kritizerska pozicija v medosebnih odnosih*, *opozicionalnost* - pojasni 4,1% variance; F8, kjer je v ospredju *krivda*, obarvana z razočaranjem in pesimizmom (gledano v preteklost), pa smo opredelili kot faktor *krivde*. Pojasni 3,8% variance.

Analiza latentnega prostora je opozorila na razliko med uspešnimi in neuspešnimi. Očitno so ozadje, dinamika razvoja in struktura pri obeh skupinah različni. Seveda pa se zavedamo možnosti napačne razlage vsebine dobljenih faktorjev, dasiravno faktorji sami (kot matematični konstrukti) jasno kažejo, da latentni prostor (tisto "ozadje", ki ga proučujemo) pri uspešnih in neuspešnih študentih ni enak.

Rezultati so potrdili, da se uspešni in neuspešni študenti ne razlikujejo v osebnostnih dimenzijah FPI, in pokazali, da se uspešni in neuspešni študenti razlikujejo v doživljanju ter pojmovanju samega sebe, kakor tudi v težavah, ki jih doživljajo med študijem. Opisano

predvsem pomeni, da ni smiselno proučevati osebnost (v okviru študijske (ne)uspešnosti) preveč razdrobljeno, saj tudi med posameznimi stališči na PNS (dokler jih nismo združili v področja prilagajanja) pretežno nismo našli pomembnih razlik med uspešnimi in neuspešnimi. Dimenzije osebnosti (12) kot jih meri FPI so očitno preveč "mikroskopske", kar razbija sliko osebnosti kot celote, njeno enovitost, stalni razvoj in rast, transformacije ter bogastvo motivov, ciljev in teženj.

V opredelitvi problema smo pozornost usmerili na študente, kar pomeni, da nas zanimajo osebnosti, ki so dosti več kot vsote izmerjenih dimenzij in/ali ocen konfliktnosti stališč oziroma področij prilagajanja. Osebnost je sistem (sestavljene in enovite oblike), *unitas multiplex* kot ga je opisal Allport (1969), ki se oblikuje skozi razvoj. Ta sestavljeni sistem odlikuje integriranost in vzajemna odvisnost delov, predvsem pa je zanj značilna celostnost (enotnost). Celota se kaže v samozavedanju (*proprium*), v doživljanju lastne identitete, ki je ena ključnih tem interpretacije dobljenih rezultatov in obravnavanega problema. Slednjega moramo zategadelj zelo natančno definirati: ni mogoče govoriti o študijski (ne)uspešnosti, ampak o študentih, ki so (ne)uspešni (glede na kriterij, ki smo ga postavili in kateremu velja marsikatera kritična pripomba).

Tako predstavlja naša študija poskus osvetlitve nekaterih posebnosti v osebnosti (strukturi, dinamiki) študentov, ki pa so hkrati vsak s svoji osebnostjo svet zase. Dilemi med idiografskim in nomotetičnim gledanjem se ne moremo izogniti, skušamo pa jo preseči z razmišljanjem o splošnih zakonitostih, ki so zlasti zakonitosti razvoja v nekem sociokulturnem prostoru. Kultura v veliki meri sooblikuje način življenja preko norm, vrednot, stereotipov. V tem okviru se osebnost razvija in rase (v smislu samoaktualizacije, razvoja svojih potencialov, kot je to opisal Rogers (1985)).

Razmišljanja o dobljenih rezultatih in odgovori na hipoteze so nas opomnili na nevarnosti, šibkosti vseh dinamično orientiranih modelov raziskovanja, ko razlika med dejstvi in impresijami ni povsem jasna, med izmerjenimi vrednostmi in dinamično interpretacijo rezultatov nastopajo neidentificirane, anonimne intervenirajoče variable, govorimo pa o fenomenih, ki jih del sploh ne moremo neposredno opazovati in kvantificirati (vprašanje zanesljivosti, veljavnosti, kontrole, napovedovanja); nekateri koncepti so fikcije (mnogo razložijo in malo napovedo) - antecedensi so neznani, variacije neizmerjene, vedenjske manifestacije pa takorekoč neomejene (kakršnekoli; Maher, 1970).

Naštetim pomislekom lahko dodamo še dvom v ustreznost kriterija. Zdi se, da ne odraža niti kvalitete pridobljenega znanja, zadovoljstva s študijem ali kasnejše uspešnosti v poklicu, niti osebne in poklicne rasti, marveč predvsem vrednote in norme kulture, v kateri je bil postavljen. Če se študent ponovno vpiše, prekine študij (pavzira), zamenja študijsko smer (ali celo fakulteto), to še ne pomeni, da ne bo diplomiral, postal dober strokovnjak in dobro integrirana, zrela, ustvarjalna osebnost.

Uspešnost je "lastnost, značilnost uspešnega", uspeh "dejstvo, da kdo s svojim delom, prizadevanjem doseže to, kar želi, pričakuje; pozitiven rezultat kakega dela, prizadevanja; kar doseže učenec s svojim delom, prizadevanjem v šoli", uspešen je tisti, ki daje take rezultate, kot se želi, pričakuje; s katerim se dosega, kar se želi, pričakuje; ki poteka tako, kot se želi, pričakuje; ki dosega ugoden sprejem pri porabnikih, občinstvu", uspeti pa pomeni "s svojim delom, prizadevanjem doseči tak rezultat, kot se želi, pričakuje; uresničiti se tako, kot se želi, pričakuje; izraža uresničitev hotenega, zaželenega dejanja" (SSKJ T-Ž, str. 313). Naš kriterij izraža pomen "kot se želi, pričakuje" in "ki dosega ugoden sprejem pri porabnikih, občinstvu". Zanimari pa pomen da kdo s svojim delom, prizadevanjem

doseže to, kar *si želi, pričakuje*", saj študentov nismo povprašali, kaj pričakujejo, koliko časa in na kakšen način želijo študirati, skratka: obšli smo njihovo doživljanje, razumevanje in vrednotenje uspešnosti.

"*Kot se želi, pričakuje*" so tradicionalna načela kulture, zahteve, ki se kažejo v uveljavljenih načelih gledanja, vrednotenja in dojemanja sveta. "Dober" študent je seveda tisti, ki polni svoj indeks z odličnimi ocenami, vendar te niso dovolj prepričljiv dokaz, če jih zbira deset let. Neredko pomeni "dober" in pridni študent isto - človeka, ki je študiral redno (in diplomiral najkasneje v petih letih po začetku študija). Slovenski prostor, domovanje *prijaznih* ljudi, je gotovo storilnostno obremenjen in na prepihu najrazličnejših družbenih, gospodarskih in političnih sprememb se še kako radi zatekajo k vrednotam "naroda hlapcev" - negujemo visoke moralne, vedenjske in delovne zahteve, zavijanje s "pravilne" poti pa prepoznamo kot obsojanja (ali celo kazni (široko vzeto)) vredno početje.

Pravila okolja niso strpna do prekrškov. Otroci morajo biti "pridni", saj je to osnova za oceno "vrednosti" njihovih staršev. Potem zrastejo v "pridne" študente. Te smo v naši raziskavi označili kot uspešne. Premalo vemo, da bi mogli in smeli nadaljevati to razmišljanje ter ga usmeriti v prihodnost. Trdimo pa lahko, da smo obravnavani vzorec razdelili na dve skupini (uspešnih in neuspešnih) predvsem po kulturno zaželeni in nagrajeni *pridnosti, vztrajnosti, storilnosti*. Zato bi lahko interpretacijo in diskusijo rezultatov naslovili:

Kateri so "pridni" študenti in kateri ne (ter v čem se razlikujejo).

3 DISKUSIJA IN INTERPRETACIJA

3.1 Kakšni so bruci

Študij ni samo privilegij bolj sposobnih in/ali dobro situiranih, podaljšanje relativno lagodnega življenja, neobremenjenega z "resnimi" problemi, ampak tudi (in predvsem) izziv, razvojna naloga, ki zahteva ustrezne strategije in zmožnosti za reševanja ključnih vprašanj, kot so kriza identitete in sekundarna separacija v pozni adolescenci.

Obravnavani vzorec študentov, katerih napredovanje smo spremljali skozi štiri leta študija, v temeljnih potezah ustreza populaciji (delež moških, delež rednega napredovanja, zastopanost najštevilčnejših smeri), zato predpostavljamo, da nekatere ugotovitve veljajo za celotno generacijo brucov 1988/89, oziroma za študente Filozofske fakultete na začetku študija.

Najbolj opazni osebni značilnosti brucov sta depresivnost in emocionalna labilnost, kar daje sliko nezadovoljstva, negotovosti, zaskrbljenosti, nerazpoloženja in nihajočega razpoloženja s prevladujočimi depresivnimi toni, pesimizmom, anksioznostjo, bolečo osamljenostjo, podobno obrmenjenosti z notranjo praznino, pomanjkanjem koncentracije, občutki manjvrednosti in agresije do sebe. Depresivnost se pogloblja z motnjami v stikih z drugimi ljudmi, čemernostjo in napetostjo, z občutki nerazumljenosti (s strani drugih), zanemarjenosti (prezrosti) in odvečnosti.

Takšno sliko potrjujejo in dopolnjujejo izstopajoče konfliktnosti (PNS) v odnosu do nasprotnega spola, nadrejenih, podrejenih, lastnih sposobnosti, občutki krivde ter močno izražene bojzani. Gre za sklop težav, motenj, ki je najbrž dodobra razvojno pogojen, za krizo prehoda v odraslost (*ni razvoja brez kriz*), ko je potrebno doseči zrelo seksualno organizacijo (genitalno centrirano, podprto s fuzijo nagonских pulzij in nežnosti) in jasno spolno identiteto, utrjeno osebnostno strukturo, izoblikovati se mora self, separiran od staršev, izpolnjen z lastnimi psihičnimi in telesnimi izkustvi ter relativno neodvisen od vrstnikov.

Normativna kriza je travmatsko obdobje, obremenjeno z mnogimi pritiski, pod katerimi se oblikuje nov odnos med telesnim in duševnim, razvija in krepi se sposobnost ljubiti (drugega), tolerance za neprijetnosti, bolečine in trpljenje. Zavest naj bi postajala vse bolj zrela, brez strahov, krivde in obrambnih identifikacij, z uravnoteženo kontrolo nagonov in impulzov ter umirjeno agresivnostjo - brez jeze, sovraštva in anksioznosti; delovanje pa kar se da neodvisno. Depresivnost je nujni del procesa sekundarne separacije, saj je določeni objekt za self izgubljen. Objekti ljubezni iz infantilne preteklosti izgubljajo libidne investicije, medtem ko rahljanje vezi s starševskimi objekti (ali celo njihovo uničenje) prebuja silovito anksioznost. Libido se ločuje od staršev in se veže na nove objekte. Žalost ob tem je neizogibna, trpljenje pa nastopa kot posledica opuščanja teh investicij, ko se ego sooča s spoznanjem, da je pričakovanje vrnitve "prejšnjega" stanja brezupno. Pred njim so nove naloge, povezane s sposobnostjo ljubiti (drugega) in samopotrditvijo, uveljavitvijo.

Normalna spolna identiteta, ki pogojuje spolno privlačnost med mladimi obeh spolov in olajša razumevanje istospolnih posameznikov v vsakdanji komunikaciji, je sekundarna kvaliteta, katere razvoj teče od vitalne seksualnosti preko kultivirane erotike do polno doživljene ljubezni, s tesno prepletenimi seksualnimi pobudami in nežnostjo.

Na kvaliteto erotično-seksualnega življenja vpliva (ne)dosežena separiranost. Ohranjena odvisnost od staršev hromi oblikovanje individualnosti ter se odraža tudi na heteroseksualnih odnosih. Starši lahko s svojimi vzgojnimi sporočili izkrivijo razvoj vitalne seksualne energije, ki se pri moških navadno izrodi v smeri agresije, pri ženskah pa v smislu pripravljenosti za trpljenje. V takšni situaciji je spolno privlačno samo tisto, kar je prepovedano, neznano in nasprotno intimnemu. Intelktualni kontakt, razumevanje, dopustljivost in nežnost se vežejo na pripadnike istega spola in na bližnje osebe nasprotnega spola. Vsi postanejo seksualni tabu. Pride do širjenja incestuozne prepovedi, ki obide edinole neznane, tuje osebe. Samo z njimi je genitalni kontakt možen, vendar so v takšnem odnosu intelektualno obarvane interakcije zelo zožene ali celo izključene. Na ta način se genitalnost loči od nežnosti, odnos pa je navadno obsojen na hiter polom, saj nima možnosti komplementarnega prijateljskega seksualnega zadovoljstva. Sadomazohistični krčeviti koitus vzburi le, dokler je prepovedan in dokler je v njem prepoznaven antagonizem (libido-agresija). Po drugi strani pa mir, razumevanje in nežnost gasijo spolno željo, zategadelj se bruci neredko zatekajo v bežne zveze, ki nezrelo seksualnost bolj vzbujajo, puščajo pa jih emocionalno prikrajšane.

Spolnost je tako občutljivo področje človekovega življenja, da mu seksistična vzgojna sporočila kaj lahko povzročijo nepopravljivo škodo. Če vzgoja blokira seksualnost, oropa odnose med moškim in žensko pomembnih vsebin ter jih obsodi, da postanejo nezadovoljivi, stalni vir nerazumevanja in nesreče, kar se pogosto reproducira tudi na naslednje generacije. Zato ni presenetljivo vsebinsko razhajanje stališč mladih do partnerskih odnosov (Guzina, 1981). Moški so bolj ambivalentni in emocionalno neangažirani, ženske pa preko partnerstva in zakona rešujejo vprašanje osebne identitete. Pridobivanje vloge, ustrezne tej identiteti, je eden njihovih pomembnejših življenjskih ciljev.

Izbor življenjske orientacije (*usmeritve v polje življenja in delovanja z najintenzivnejšim angažmanom in osebnimi investicijami*) je odvisen od sprejetosti, izoblikovanosti lastne spolne vloge (*opredelimo jo kot internalizacijo družbeno pričakovanega sklopa osebnostnih lastnosti in specifično reagiranje in vedenje, vezano na pripadnike moškega oziroma ženskega spola*; Andjelković, 1981). Za brucke, ki odstopajo od stereotipa ženske spolne vloge, ni toliko pomembno sprejemanje osebnostnih lastnosti, vezanih na moško spolno vlogo, kot preseganje omejitev, inhibicij, ki jih vsiljuje ženski stereotip.

Pereč problem vidimo v preoblikovanju "podedovanih" (tradicionalnih), hierarhičnih vzorcev vedenja in vrednot v enakopravne (preko oblikovanja in internalizacije takšnih modelov v socializaciji). Tudi adolescenti in adolescentke, ki so relativno avtonomni, ne znajo (zmorejo) razviti skupnega iskanja - s premalo nežnosti in medosebne bližine dosti laže rešujejo probleme vsak zase in ne v komunikaciji s partnerjem, kjer preredko pride do resničnega spoznavanja Drugega in konstruktivnega reševanja konfliktov. Še zmeraj smo obremenjeni s tradicionalnimi normami in vrednotami, s patriarhalnimi predstavami o vlogi moškega in ženske. V minulih desetletjih je prišlo do sprememb ženske vloge, vendar na tak način, da so se stara, tradicionalna in patriarhalna pričakovanja le dopolnila z novimi. Množice žensk se pred konflikti in negotovostjo skrivajo za preobremenjenost (Čačinovič-Vogrinič, 1981), kar je navadno umik pred dejanskimi zahtevami komunikacije in sožitja med partnerjema. Zatorej med njima tudi ni razvite komunikacijske strukture, manjka navada skupnega reševanja problemov ob spremembah vlog.

Bruci na poti v zrelo spolnost naletijo vsaj na dva sklopa socialnopsiholoških ovir, ki upočasnijo razvoj jasne spolne identitete. Gre za sklop patriarhalnih norm in vrednot o ženi in družini (adolescentke ostajajo ambivalentne, negotove, nezmožne sprejeti enakopravno vlogo, zato raje vztrajajo v stari, ker naj bi ta dokazovala njihovo ženskost) ter za nezmožnost komuniciranja in nepripravljenost na napetosti (mladi ne vedo, kako uresničiti partnerske odnose, ostajajo neobgljeni pri izražanju lastnih želja, potreb in čustev, kakor tudi pri reševanju konfliktov).

V odnosih med spoloma se tako pogosto razbohoti emocionalna distanca, ki je (poleg opisanega) v bistvu posledica dvoma v lastne emocionalne sposobnosti ali pa strahu pred izgubo lastnega selfa. Heteroseksualni odnosi študentov zlahka postanejo torišče nepredelanih simbiotskih teženj, kar se kaže kot bolešno pričakovanje neizmerne varnosti in razumevanja, mogoča pa je prevlada agresivnosti in iz nje izvirajoče medsebojno obtoževanje in očitjanje (drugemu) dominantnosti. Strah pred prevlado partnerja je navadno odraz strahu pred izgubo lastne identitete (Blanck in Blanck, 1985). Njegove korenine segajo najbrž v čas primarne separacije-individuacije, ko je bil proces nevtralizacije agresije prešibek. Ta razvojni primanjkljaj se izraža npr. skozi močne občutke krivde ob lastnih agresivnih impulzih (zlasti pri ženskah).

Neugodni razplet primarne separacije zavre rešitev konflikta v ojdipski poziciji (prehod od diadnega odnosa z materjo v triadni objektni odnos - pri dečkih preko identifikacije z očetom do oblikovanja moške spolne vloge, medtem ko morajo deklice zamenjati objekt ljubezni (od matere k očetu), da izgradijo svojo spolno vlogo) in vodi v histerično problematiko, ki se v heteroseksualnih odnosih kaže kot prepričanje, da je spolna privlačnost sredstvo in način uravnavanja medsebojnih odnosov, čemur se navadno pridruži še težnja po središčni vlogi in/ali sprejetosti s strani drugih. Takšni študenti zanikajo pomen stalnega partnerstva in si izrazito prizadevajo ohraniti neokrnjeno "svobodo".

Kadar premočne simbiotične vezi preveč obremenijo ojdipsko pozicijo, pride do regresije - po liniji psihoseksualnega razvoja na analni nivo in/ali po liniji objektnih odnosov v diado. Analna problematika (PNS) se kaže v storilnostnih nagibih - v odnosu do podrejenih zahteve po delovni učinkovitosti, disciplini, natančnosti, redu in vestnosti, kar se prenese tudi v odnose do kolegov in nadrejenih. Ob tem se študenti močno bojijo storilnostnih preizkušanj (izpitov) in neuspeha (v študiju in življenju nasploh). Najbrž je del bojazni (pred izpiti in študijskim neuspehom) situacijsko pogojen, saj brucom manjka potrditev in izkušanj v zvezi z dokazovanjem znanja.

Analna problematika se v heteroseksualnih odnosih izraža kot zanikanje lastnih spolnih teženj in potreb. Zlasti študentke svoje seksualne nagibe rade projicirajo na moške, same pa nastopajo "čisto" in brezspolno, očitno obremenjeno z ego idealom iz analne faze.

Gotovo je eden od vzrokov težav pri oblikovanju ženske spolne vloge njena manjša jasnost (Coleman in Hendry, 1990). Položaj žensk se naglo spreminja, dodatna zapreka pa je tudi povezanost višjega socialnega statusa z maskulinimi potezami. Zdi se, da obravnavane študentke pogosto nimajo na razpolago pozitivnega objekta identifikacije za oblikovanje pozitivne spolne vloge (ni zmeraj jasne spolne identitete pri materinskem objektu identifikacije). Svoje matere neredko opisujejo kot preobremenjene z delom, utrujene, nezadovoljne kot ženske, nesrečne in kronično prikrajšane. Najbrž niso uspeli uskladiti vlog zaposlene ženske, matere, gospodinje in partnerke, morda so celo gradile disfunkcionalne koalicije z otroki. Pri študentkah vzbuja takšna koalicija ambivalenco, saj identifikacija ni bila mogoča, zaradi premalo tesnega odnosa z očetom (mati kot prepreka) pa manjkajo primerne vzpodbude z njegove strani.

Zdi se, da bruci (moški), ki tudi sicer izstopajo po konfliktnosti odnosa do avtoritet, vanj vnašajo svoje težave pri identifikaciji z očetom. Torej lahko pomeni zanikanje avtoritete drugih ter odklanjanje sebe v takšni vlogi pravzaprav zavračanje očetove avtoritete. V ozadju morebitnih konfliktnih stališč do očeta predpostavljamo ostanke simbiotične navezanosti na mater (še iz otroštva), kar se nadaljuje v problematično separacijo-individuacijo v tretjem letu in ovira prehod iz pasivne (diada) v aktivno (triada) pozicijo v objektivnih odnosih. Nekatere dopolnitve na PNS, ki zadevajo mater, odražajo ostanke simbiotičnih vezi pri študentih, saj gre ali za idealiziranje materinskega objekta ali za dajanje socialno zaželenih odgovorov, povezanih z mistificiranjem lika matere. To je v našem kulturnem prostoru precej običajno.

Manj jasna moška spolna identiteta je morda eden od razlogov za vpis na Filozofsko fakulteto, ki velja za "žensko", kakor tudi za konfliktni odnos do prijateljev in kolegov. Takšni študenti so manj samozavestni - ne zmorejo ne podjetnosti ne prodornega uveljavljanja (problem prehoda iz pasivne v aktivno pozicijo v objektivnih odnosih). Prijatelji delujejo kot blažilci stresa in študent, ki tovrstnih odnosov nima (jih ne zmore/zna/upa vzpostaviti in/ali ohraniti), je precej bolj izpostavljen (ranljiv) in najbrž dosti slabše prilagojen. Za mladostnike te vrste predstavljajo bližnji stiki grožnjo, s tem pa se jim manjšajo možnosti in priložnosti za preverjanje lastne vrednosti in ustreznosti identitete.

Normativna kriza se je najbrž razburkala ravno na začetku študija. Na to kaže manjša spolna prilagojenost, obremenjena z nezrelim mišljenjem, egocentričnostjo, šibko odgovornostjo za lastne postopke in z redkim upoštevanjem potreb in interesov drugih. Mišljenje mnogih preizkušancev deluje prej fantazijsko nerealistično kot realistično, polni so pretiranih pričakovanj, po drugi strani pa jim manjka konkretnih načrtov. Njihove predstave o prihodnosti so nejasne, kar je gotovo že v preteklosti pripeljalo do razočaranj, za katera neredko krivijo druge.

Tisti bruci, ki ne prerasejo konfliktne in emocionalne odvisnosti od staršev, ne zmorejo izgraditi jasne individualnosti in začarani krog nedopolnjene separacije se s tem sklene. (Ne)separiranost sicer neposredno ne vpliva na napredovanje v študiju, odraža pa se na identitetni stiski. S separacije tudi ne smemo in ne moremo sklepati na prilagojenost (to bi bilo preveč površno), saj je bistven emocionalni odziv na separacijo - ta določa prilagojenost. Potek tega procesa sooblikuje družinska struktura. Dobra diferenciacija v družini je značilno povezana z odpornostjo na stres, kar začetek študija gotovo je. Lažje ga premagajo,

obvladajo študenti z večjim samospoštovanjem in oceno lastne vrednosti (ki tudi bolj zaupajo v lastne sposobnosti), ker bolj izkoristijo socialno podporo in doživijo več zadovoljstva v medosebnih odnosih, med katerimi imajo posebno težo heteroseksualni odnosi. Opisane zveze niso enosmerne - vsi fenomeni so med seboj povezani - vsak nas pripelje do ostalih, v ozadju pa deluje (slabo/ne-) nevtralizirana energija agresije in libida ter (slabo) diferencirane predstave selfa in objektov.

3. 2 Kakšni so pridni študenti

Pri študentih, ki redno, brez spodrsrljajev napredujejo v vseh štirih letih študija, smo odkrili neugodno samopodobo, toge iz družine izvirajoče modele prilagajanja, avtoritarno pozicijo v heteroseksualnih odnosih, socialno distanco, težnjo po socialni zaželenosti in dogmatizem.

Otroci se uveljavljajo, izražajo in zadovoljujejo svoje potrebe na načine, ki ustrezajo njihovim konstitucijskim značilnostim ter zahtevam, pravilom okolja. Mnogi najlažje uspejo (si "prislužijo ljubezen" staršev) ravno s pridnostjo, mirnostjo, ubogljivostjo in podredljivostjo. Nekateri so se prisiljeni naučiti biti kar se da neopazni. Marsikateri otrok ob tem trpi, poln je napetosti, strahu in tesnobe; nagrajena "pridnost" hromi njegova naravna hotenja. Zato so številni "pridni" otroci čustveno močno oškodovani, dasiravno vedenjsko niso moteči.

Kot že rečeno: "pridni" otroci zrastejo v "pridne" študente, ki jih neredko bremeni konflikt med potrebo po sprejetju (s strani pomembnih Drugih) in priznanju (v medosebnih odnosih - biti nad drugimi). Ta konflikt prebudi strah pred agresivnimi težnjami (do drugih) in odklonitvijo, ki ga je mogoče utišati s podrejanjem, "pridnostjo" in odvisnostjo. Hrepenenje po veljavi, priznanju in obvladovanju ostane, manifestni altruizem in prijaznost pa sta posledica (rezultat) potlačevanja in formacije reakcij (blokirana agresija in zahteve super-ega).

Agresija in iracionalna težnja super-ega k popolnosti določata storilnostno usmerjenost, samokontrolo in aspiracije na nivoju popolnosti. Vendar prihaja do ambivalence aktivnost - pasivnost, do nihanja med nadkompenzacijo in dekompenzacijo. Slednja se neredko kaže kot utrujenost, potrtoost. Najbrž jo povzročajo neustrezni ego ideali, nerealna pričakovanja, grandiozne misli, ambicioznost, slavohlepje, prizadet nevrotični ponos, samoprezir, odtujenost od sebe, pa tudi strah pred odvisnostjo. Ob tem se ne moremo izogniti razmišljanju o premajhni diferenciaciji predstav selfa in objektov, slabši fuziji dobrega in slabega objekta, blokadi agresivnih in najbrž tudi posesivnih teženj (neugodna samopodoba, pritožbe o psihosomatskih motnjah).

Pri študentih, ki smo jih označili kot uspešne, kažejo rezultati na slabšo diferenciacijo predstav self-objekti in pomanjkljivo nevtralizirano libidno in agresivno energijo. Zaradi izrinjenih želja po odvisnosti se pojavijo bojazni, ki jih prekrije težnja po dominaciji nad objektom (*avtoritarna pozicija v heteroseksualnih odnosih*). Opazen je moten kontakt, dvojno: v vedenju (podredljivost in preboji izzivalnosti) in razkorak med ambicijami ter dejanjem: o uveljavitvijo ("Rad(-a) bi bil(-a) najboljši(-a) v nečem, pa je toliko boljših od mene" - vprašalnik). Razpetost med nadkompenzacijo in spodrsrljaji v lagodnost je posledica nega in nega pogojevanja kot vzgojnega stila, ko starši "uporabljajo" otroke, da bi zapolnili lastno čustveno praznino. Njihova vzgoja je preobremenjena s posebnimi ideali: delo in izpolnjevanje dolžnosti.

Neneutralizirana agresija sicer moteče deluje, vendar pride zaradi blokade teh teženj do pretirane mirnosti in ubogljivosti (kar doživi "ugoden" sprejem v okolju). Pomanjkanje ravnotežja med sprejetimi prepovedmi, omejitvami in uresničevanjem lastne volje (da se ohrani naklonjenost) pa povzroči ambivalenco in nihanje med simbiozo in separacijo. Okrnjena neutralizacija zagotavlja manj energije za idealizacijo (nevalizirani libido) in slabšo gonilno silo za usmerjujoče, samokritično in ojačujoče delovanje ega (nevalizirana agresija). Ob slabše razvitem egu postane vprašljivo delovanje super-ega in orientacija selfa v prihodnost. Če je ego šibek, opravlja super-ego primitivno funkcijo, saj premočno zahteva idealno (nadkompenzacija). Morebitno razočaranje nad (vse)mogočnostjo starševskih likov ali pa njihova prezgodnja idealizacija sta najbrž zadela ob slabo diferencirane predstave selfa in objektov, vse to pa se kasneje manifestira kot delovanje šibkega ega in nerealni usmerjenega super-ega.

Rivaliteta z nadkompenzacijske pozicije izhaja iz negotove prodornosti; prodornost in iniciativnost v konkurenčni poziciji pa se lahko sprevrže v podredljivost in konformnost vedenja (Erikson; po Musek, 1982), kar opozarja na moten prehod iz pasivne v aktivno pozicijo v objektivnih odnosih.

Opisano gotovo določa specifično doživljanje sveta in sebe v njem. Izstopajoča depresivnost (nerazpoloženje, potrtost, pesimizem, slaba volja, občutek osamljenosti, notranje praznine in nerazumljenosti) najbrž ni le razvojno pogojena. Menimo, da vsaj delno izvira iz podfaze zblíževanja v primarni separaciji- individuaciji (Mahler; po Blanck in Blanck, 1985), ko se je mati neustrezno odzivala na otrokove potrebe. Zdi se, da je preveč zahtevala, pretirano vsiljevala otroku tisto, čemur ni bil dorasel. Neustrezna odzivnost matere prikrajša razvoj občutka telesne identitete pri otroku, kar izkrivlja njegovo zaznavanje lastnih fizioloških funkcij (slabo razlikovanje med emocijami in telesnimi občutki), v adolescenci pa izzove občutek nezadostnosti ter nezmožnosti ob soočanju z novimi socialnimi in emocionalnimi zahtevami, kakor tudi z biološkimi potrebami (lakota, spolnost).

Ravno manjša zrelost, interoceptivna zavest, neučinkovitost in nezaupanje v medosebnih odnosih so odraz slabe diferenciacije predstav selfa in objektov. Nezaupanje v medosebnih odnosih, nezralost, občutek lastne neučinkovitosti in nesposobnost razlikovanja med različnimi emocijami pa predstavljajo osnovo za emocionalno in konfliktno odvisnost od staršev, ki povzročata čustvene težave in slabše prolagajanje na začetku študija. Anksiozni, podredljivi, pasivni in bolešno samokritični študenti si najbrž močno prizadevajo biti "pridni" ter izpolniti pričakovanja staršev, saj imajo pretirano potrebo po njihovi potrditvi, podpori (*socialna zaželenost*).

Zdi se, da si ne morejo dovoliti biti drugačni. Ob šibki identiteti, na katero kažejo rezultati, pa morda celo ne vedo, kakšna naj bi bila ta "drugačnost". Zrasli so tako, da se niso (ali pa vsaj ne dovolj dobro) naučili biti "svoji". Zato je razumljivo, da iščemo izvore v družini, katere struktura in diferenciranost opremljata člana na poti v neodvisnost, oziroma jim vrata vanjo zapirata.

Družina s togimi, konservativnimi sporočili običajno ne neguje pozitivnih separacijskih čustev ter zdrave mere razdalje (in bližine), težje dopušča spodrseljaje in stranpote, saj rigidni sistem vrednot (med katerimi ima gotovo posebno mesto pridnost in vztrajnost) striktno zapira meje dopustnega, onkraj pa prežijo na ego grožnje, anksioznost in krivda.

Med predpostavke o konservativni, togi (trdi) vzgoji se samo po sebi umevno umešča nekoliko izpostavljena vloga matere pri skupini uspešnih študentov. Nekako se vsiljuje zamisel o cankarjanski materi, ki tako rada - ob nenehnem žrtvovanju za druge - vse svoje

dejanske pomanjkljivosti prekvalificira v prednosti ter jih podkrepi s pogostimi reparacijskimi zahtevami. Mati podpira, razume in sodeluje zmeraj in povsod - če to "ustreza" njenim željam in potrebam, zna pa odtegniti ljubezen in podporo, ko začuti ogroženost tistega, kar je zanjo "sveto".

Parazitska simbioza, ki oklesti individualnost, dogmatizem, negotovost, socialna distanca in bojzani kažejo, da uspešni študenti niso niti zreli niti dobro prilagojeni (zlasti sebi), da se kažejo kot reaktivne osebnosti (kot nasprotje avtentične osebnosti), ki ne uspejo realizirati notranjih potencialov. Od zrelosti (Hrnjica, 1982) jih loči prostrano polje negotovih medosebnih odnosov, polno anksioznosti in sekundarnih obramb, posebej pa množica strahov. Njihova prilagojenost samim sebi je sporna, saj o sebi nimajo realne slike, oziroma so polni resignacije in nezadovoljstva. Manjka jim kritičnost do zahtev okolja, hromijo jih pogosto slabo počutje in pičli socialni dosežki, vse to pa opozarja na zrahljano osebno identiteto. Ne nameravamo govoriti o kočljivih kriterijih mentalnega zdravja, moramo pa opozoriti, da nejasna identiteta, siromašna aktualizacija in krhko, neredko izkrivljeno ravnotežje notranjih sil, obremenjeno z občutki krivde in nesreče, priča o odtujenosti od svojega avtentičnega jaza. Tako študenti, ki smo jih označili kot uspešne (torej približno tri petine obravnavanega vzorca), pretežno ne morejo biti osebnosti ustvarjalnega tipa (z gotovostjo vase in izraženimi avtentičnimi sposobnostmi) in vsiljuje se misel, da tradicionalne norme in vrednote (slovenskega prostora) sicer producirajo družbeno strukturirano "uspešnost", ki pa je ne odlikuje spontanost, separiranost, avtonomija, demokratična struktura značaja in (pre)pogosto tudi ne ustvarjalnost.

Iskanje odgovorov na vprašanje *Kakšni so "pridni" študenti* bomo sklenili s preprostim, morda celo banalnim, gotovo ne "znanstvenim" vprašanjem - Ali so srečni? Ali morejo biti srečni mladi ljudje, ki ne okusijo raznovrstnosti svojih možnosti, se ne dotaknejo svobode lastnih potencialov (vsaj za večino "uspešnih" preizkušancev se zdi, da je tako)? Ali je mogoče polnost telesnega in duševnega ugodja nadomestiti z nenehnim prizadevanjem po kontroli, moči? Ali je mogoče biti zadovoljen s študijem ter ga hkrati doživljati kot (pretežno) breme, ki venomer prebujata dvom v lastne sposobnosti? Ali je takšna cena "uspeha"? (*"Trenutki sreče niso udobne nižine, temveč vrhovi življenja, trenutki polnosti možnosti, ki hočejo in morejo postati polnost realnosti, trenutki stvarjanja, dialektične točke izliva kvantitete v kvaliteto, o katerih velja verweile, Augenblick, du bist so schön..."*)

Makarovič, 1988; str. 61)

3. 3 ... in kakšni so ostali

Študenti, katerih študijska pot ni potekala povsem gladko, brez napak, zastojev in spodrseljavev, delujejo bolj svobodno, odprto, dasiravno se zdi, da je identitetna kriza pri njih dokaj silovita in povzroča mnoga nihanja, vzpone in padce. Ko jih primerjamo z uspešnimi, so to mladi ljudje, ki si (očitno) upajo pasti, ker verjamejo, da bodo zmogli dovolj moči in volje ter se ponovno postavili na noge. Dovolijo si poskuse in napake, kar je pri uspešnih takorekoč prepovedano. Njihova identiteta se sicer šele gradi in dopolnjuje, vendar je (vsaj v osnovi) pozitivno obarvana. Najbolj jih določajo podjetnost, aktivnost, pozitivna samopodoba, socialna insertnost in emocionalna nestabilnost. Opisali smo tudi manj "ugodne" faktorje, kot so pasivna pozicija v heteroseksualnih odnosih, nekooperativnost, opozicionalnost in krivda ter prisotne zahteve super-ega, ki najbrž niso tako toge in krute (ego je močnejši), niso pa presenetljive, saj se je pri tej skupini preizkušancev pokazal očetov lik kot bolj pomemben in delujoč.

Na prvi pogled bi sodili, da prihajajo neuspešni iz bolj dopustljivega, demokratičnega družinskega okolja, ki jim je omogočalo več samostojnosti, iniciativnosti in individualnosti, ki jo (vprašalnik) tudi poudarjajo in izpostavljajo. Morda je striktna zahteva po individualnosti ostanek zamisli o idealnem svetu iz predadolescence ter iskanja idealnega očeta, ob liku katerega je mogoče določiti lastne meje in realne možnosti. Potreba po idealnem očetu (pot v avtonomijo) je razumljiva zaradi nevarne nostalgije za materjo (*pasivna pozicija v heteroseksualnih odnosih* - regresija), ko realna mati morda niti ne deluje posesivno, vendar adolescenta še zmeraj (vsaj občasno) obhaja želja po "vrnitvi v raj" (posedovanju matere - *krivda*). Identifikacija z idealnim očetom (*zahteve super-ega*, nov sistem lastnih vrednot in pravil) omogoči redefiniranje slike o sebi in uveljavljanje v socialni realnosti (*socialna insertnost*).

Pri neuspešnih študentih se kaže višek adolescentne krize z žalostjo (za materjo) in prisotnostjo idealnega očeta (*zahteve super-ega*). Bodoče ravnotežje se šele sluti in začenja oblikovati. Realni oče, ki je nudil zadostno čustveno oporo in je bil nanj mladostnik kot otrok pozitivno navezan, je omogočil poistovetenje, pa tudi stanje odvisnosti od svoje moči, trdnosti in zanesljivosti. Ob tem je nastopal kot avtoriteta, ki je določila prepovedi, meje in se ponotranjila v super-ego (to je "notranji oče", ki vodi, nagrajuje in kaznuje - *krivda*).

Mati, ki prva zadovoljuje eksistenčne in čustvene potrebe, sooblikuje kasnejše zaupanje v svet in simbolizira odvisnost in čustveno sprejetost. Oče predstavlja stvarnost (socialno realnost) in individualnost. Oba odnosa sta nujna. Med seboj se dopolnjujeta in bogatita, tvorita sintezo čustev in akcije, občutenja in kreiranja sveta, saj otrok, ki se ne čuti ljubljenega in varnega, ne izgradi pozitivne samopodobe, ne pridobi zaupanja v lastne zmožnosti, kar je nujni pogoj za samostojnost in neodvisnost. Lik očeta pomaga pri iskanju ravnovesja med odvisnostjo in samostojnostjo, ki je potrebno pri opredelitvi svojega mesta v svetu. Samospoštovanje se vključuje v sprejemanje in upoštevanje neizogibnih omejitev in zahtev stvarnosti, ne da bi bil prizadet občutek notranje svobode in avtonomnosti. Morda neuspešni študenti v svojem razvoju prehitijo uspešne, ko se izvijajo iz okrilja odvisnosti od matere ter se ozirajo po idealnem očetu in avtonomiji. Morda pa so očetje prvih in drugih različni in so očetje uspešnih tudi sami oškodovani v odnosu do avtoritet in so zato pretirano avtoritarni, nedosledni ter skriti v senci (dominantne) žene (matere), medtem ko očetje neuspešnih lažje, z večjim zadoščenjem sprejemajo svoje očetovstvo - ker so ustrezneje razrešili odnose s svojimi starši in so zategadelj bolj zanesljivi, sposobni pospremiti "svoje" mladostnike na pot v zrelost.

Seveda je smiselno vprašanje, če so iskanja, nihanja, spodrsrljaji neuspešnih predvsem razvojno pogojeni, ali vendarle gre tudi za nekatere prikrajšanosti, oškodovanosti. Le malo jih je povsem prekinilo s študijem, zato se zdi, da so kljub notranji konfliktnosti nekako le izkoristili dane možnosti in poiskali najboljše rešitve (prospektivnost).

Morebitni primanjkljaji se po našem mnenju vežejo zlasti na agresivne in erotično-seksualne težnje, kar razloži lagodnost in deficit v znanju, oziroma iniciativnost, borbenost, aspiracije, ki presegajo realne (z)možnosti, pri ženskah pa zavračanje matere (zaradi rivalstva). Izkrivljeni seksualni in destruktivni motivi podžigajo nenehno pričakovanje novega (vtisov, avantur - *emocionalna nezrelost*), prizadevanje za občutek svobodnosti in odklanjanje realnosti (posledic), kar se veča z doživljanjem razočaranj (posledic). Iz tega se lahko razvije nezaupanje vase, nepoznavanje lastne vrednosti, šibka realitetna kontrola in težave z osebno identiteto, nezaupanje vase in v okolico, dvom v čustveno sprejetost s strani drugih (*pasivna pozicija v heteroseksualnih odnosih*), težave v sprejemanju in dajanju

emocionalne topline (*emocionalna nezrelost*), pa tudi slabše sprejemanje lastne spolne vloge, zavore pri predajanju, tendenca k neupoštevanju realnosti (časa, denarja, institucij), kar je posledica potrebe po iskanju novih vtisov in potrditev (*nekooperativnost, opozicionalnost*).

Študijski neuspeh pri blokiranih erotično-seksualnih težnjah navadno nastane zaradi sprožilne situacije odrekanja (v novi situaciji premalo potrditev lastne vrednosti, ob tem pa obremenitev z novimi obveznostmi) ali skušanja (novo socialno okolje, potencialne erotično-seksualne ponudbe). Pričakovanje erotičnih potrditev se ne prenese na odnose s prijatelji in znanci (*socialna insertnost*), odklanjanje avtoritete šole in doma (*opozicionalnost*), mogoč je erotiziran odnos do podrejenih, kar povzroča nelagodje (slabo počutje ob ukazovanju drugim). Morebitna sovražnost zaradi občutja zavrženosti se izrine iz zavesti, na plano pa pride nezaupanje do prijateljev (*nekooperativnost*) in želja po stalni bližini nekoga (*Drugega - pasivna pozicija v heteroseksualnih odnosih*).

Ovirana agresija lahko sooblikuje neuspeh ob sprožilni situaciji (odrekanja) na začetku študija, ko bruc (subjektivno ali realno) nima možnosti za lastno uveljavitev in dovolj naglo napredovanje (izguba položaja iz srednje šole - odličnjaki). Do najmanj ugodnega razpleta pride, če bruc obupa, se tolaži z iluzornimi pričakovanji in s projekcijo rešuje svoj intrapsihični konflikt. Oblikuje se namreč začarani krog, obarvan z nesposobnostjo za konstruktivno aktivnost in spontanost - več ko študent hoče, manj zmore, nakar hoče še več (neskladje med aspiracijami in aktivnostjo, ki je vse bolj blokirana). Ob tem dobiva iz okolja neugodne informacije o sebi, kar prizadene njegov občutek lastne vrednosti, zategadelj si krčevito prizadeva v smislu ponovnega dokazovanja (neredko z napačno aktivnostjo), dokler ne zdrsne v pasivnost, ki jo razumemo kot blokirano iniciativnost (zlasti v socialnih stikih - *socialna insertnost*).

Beg v pasivnost je nevrotična obramba in vodi v lagodnost, ki je udobna in varna, brez naporov in tekmovanja - mlad človek nikogar ne ogroža, zato tudi sam ni ogrožen (s strani drugih), kar mu prihrani strah pred ljubosumnostjo in tekmovalnostjo. Nezadovoljliva izraba prostega časa in/ali nezadovoljlive delovne tehnike zmanjšajo študentovo operativno zmožnost ter povzročijo zaostanek v študijskem procesu, ker ne zmore več obvladovati situacije ter sistematično vlagati napor, zato se ga loteva občutek lastne neučinkovitosti in negotovosti, čemur se navadno pridruži še neustrezno ravnanje z ljudmi, kar skupaj manjša oceno lastne vrednosti in ustvarja tenzijo, ta pa še večje težave pri študiju in še manj prostega časa, torej zmeraj slabšo prolagojenost na študijsko situacijo. Pride do stopnjevanja pričakovanj in upada učinkovitosti.

Opisali smo najmanj ugoden in pogost izid, saj je večina neuspešnih uspela prospektivno premagati težave. Ugotovimo lahko, da za "neuspešni" del našega vzorca le v manjši meri veljajo ugotovitve o slabši integraciji njihovih družin (Morrow; po Costello, 1970), so pa bolj emocionalno nestabilni, impulzivni in nekooperativni; najbrž tudi manj vztrajni, s slabšimi delovnimi navadami in metodami. Vendar jih opogumlja zaupanje v lastne sposobnosti in tisti del neuspešnosti, ki je posledica emocionalne nezrelosti in identitetne zmede, ne pomeni napake, ki je ne bi bilo mogoče popraviti, prerasti. Še nihče ni namreč dokazal, da osem zaporedno (redno) opravljenih semestrov študija zagotavlja najboljšo mogočo izobrazbo in strokovno usposobljenost (Cope in Hannah; po Stergar, 1988). Zaupanje v lastne sposobnosti varuje pred uničujočim delovanjem stresov, olajša reševanje problemov in izkoriščanje socialne podpore ter odvrta brezup.

Negativna samopodoba uspešnih onemogoča polnost heteroseksualnih odnosov, saj ljudje, ki ne ljubijo sebe, tudi drugih ne morejo. *Pasivno pozicijo v heteroseksualnih odnosih* pri neuspešnih je mogoče razložiti kot razvojno določen primanjkljaj, naj brž pa na takšno sliko vpliva dejstvo, da večino vzorca (in populacije na Filozofski fakulteti) predstavljajo ženske, ki so po eni strani vzgojene v večji podredljivosti, po drugi strani pa so tudi prej pripravljene razkriti svoje doživljanje (Lamovec, 1980), so bolj občutljive in pozorne na probleme in potencialne konflikte. Ženska orientacija ego-identitete je usmerjena predvsem v medosebne odnose, pogosta življenjska orientacija pa ni toliko usmerjena h karieri kot k družini. To ne pomeni samo prihodnjega materinstva, ampak tudi sprejetost (s strani drugih) v svoji ženskosti. In tu so študentke močno negotove.

Najbrž sta negativizem in *opozicionizem* obramba pred simbiotskimi željami, saj prehoda od simbiotskih vsebin k polni separiranosti in neodvisnosti naši preizkušanci še niso opravili (vsaj večina, v celoti ne). Težko bi napovedali, kolikim med njimi bo to uspelo. Njihova *emocionalna nestabilnost* je tudi dejavnik, ki zmanjšuje situacijsko odzivnost in ustrezno ravnanje (Nygard; po Musek, 1988), kar prav tako lahko vodi v študijske težave.

Identitetne zmede se močno dotika problem motivacije. Družinska struktura in klima ter spol naj bi neposredno pojasnili le šestino variance neuspešnosti (Kurdek in Sinclair, 1988), ostala varianca pa naj bi v precejšnji meri izhajala iz motivacijske sfere. Krog se psihološko sklene, kajti študent, ki ne ve prav dobro, kdo sploh je, vedno znova tudi ugotavlja, da ne ve, kaj zares hoče.

Značilnosti neuspešnih, katerih velik del se v to skupino gotovo ni uvrstil zaradi premajhnih sposobnosti (odličnjaki in prav dobri v srednji šoli), so nas privedle do predpostavke o njihovi večji ustvarjalnosti. Ustvarjalni ljudje so nekonformistični, ne priznavajo avtoritet, sprašujejo se o veljavnosti preverjenih "resnic", ne marajo posnemanja in slepega sledenja drugim (zahteva po individualnosti). Nikoli in z ničemer niso popolnoma zadovoljni, na svet okoli sebe gledajo z zvedavimi očmi, ki vedno znova odkrivajo neskladje, pomanjkljivosti, vrzeli. Četudi do sebe niso zmeraj kritični, so navadno precej kritični do drugih (po Pečjak, 1977), emocionalno občutljivi in neredko nestabilni.

Okolje (študijski sistem in organizacija) pa zahteva marljivost, red, konformizem. Marsikdaj in marsikje v visokošolskem študiju fluentnost, fleksibilnost in originalnost mišljenja niso zaželeni, ker producirajo odgovore, ki niso vnaprej določeni in potrjeno "pravilni" ali "napačni". Če drži teza, da so neuspešni bolj ustvarjalni, lahko ugotovimo, da so zmogli toliko moči, da niso žrtvovali svoje individualnosti (vsaj ne povsem), da se niso podredili okolju slepo in brez kritičnosti - čeprav najbrž za relativno visoko ceno (sem spadajo tudi študijske težave). Težko pa sodimo, koliko je k temu pripomogla adolescentna kriza (kot ena bolj zahtevnih razvojnih "preizkušenj").

Uspešni in neuspešni se razlikujejo po tem, kako polno in zadovoljno živijo. Neuspešni sicer iščejo svoji individualnost, sestavljajo ravnotežje (da bi mogli postati kar se da avtonomni, najbrž tudi kreativni), vendar se ne obremenjujejo z negativnimi predstavami (sebe), ne duši jih neznanost lastnega bivanja.

Za uspešne se zdi, da živijo po načelu "samo to še pre/potrpim, potem pa...", marljivo se trudijo čim prej dokončati študij (dopolnitve na PNS) in gotovo s tem "zadovoljiti" starše, kot da je to pač njihova poglavitna (in takorekoč edina smiselna) življenjska naloga, z vsem "ostalim" (npr. z lastno identiteto v pravem pomenu besede) pa naj bi se (po potrebi) ubadali kasneje. Potem.

Na tem mestu jim lahko zaželimo le, da ne bi bili kot Fitzgeraldov Gatsby.

"... je veroval v zeleno lučko, v bodočnost, polno uresničitev, ki se nam izmika leto za letom. Tudi tedaj se nam je izmaknila, a kaj zato - jutri bomo tekli hitreje, dlje bomo iztegnili roke... In nekega krasnega jutra -

Tako se prebijamo naprej, čolni proti toku, ki nas nenehno zanaša nazaj, v preteklost."
(F. S. Fitzgerald, Veliki Gatsby)

4 POGLED NAPREJ

Raziskava je potrdila veliko težavnost in zapletenost proučevanja (ne)uspešnosti pri študiju. Prva izmed težav je *vzorec*. V našem primeru sicer dobro predstavlja populacijo, nismo pa uspeli zajeti študentov, ki so opustili študij že takoj na začetku, oziroma v prvem semestru (podatke smo zbrali šele v drugem semestru). Menimo, da bi bilo v prihodnje potrebno zbirati podatke takoj po vpisu, ko je tudi pripravljenost za sodelovanje pri študentih največja, čeprav je obdobje po vpisu gotovo bolj nasičeno z bojznimi in negotovostjo.

Naslednja težava je *motivacija študentov za sodelovanje* v tovrstnih raziskavah. Ker je sodelovanje prostovoljno, nujno izgubimo del potencialnih preizkušancev, za katere je mogoče predpostaviti, da se razlikujejo od tistih, ki na sodelovanje pristanejo.

Sledi problem *instrumentov*. Predlagamo, da bi v nadaljnjih raziskavah FPI izločili ter ga nadomestili s kakšnim drugim preizkusom. Smiselno bi bilo prevesti in prirediti npr. Hoffmannov vprašalnik separacije-individuacije. Vprašalnik za študente, ki smo ga razvijali, je nujno potrebno skrajšati, skrčiti število postavk in ohraniti le tiste, ki jih v pomembno večji meri izbirajo uspešni oziroma neuspešni študenti (ali pa ga sploh povsem opustiti). Rezultati tudi kažejo, da bi bila posvetovalnica za študente nujno potrebna, zategadelj bi bilo smiselno kar najhitreje urediti njeno delovanje (vsaj na Filozofski fakulteti). Študentska posvetovalnica bi se lahko poglobljeno ukvarjala s preizkušanjem in prirejanjem najustrežnejših instrumentov za določanje sekundarne separacije, prilagajanja in dejanske (ne)uspešnosti pri študiju (pilotske raziskave). Lahko bi postala prostor, kjer bi našli pomoč, nasvet ali vzpodbudo tako študenti z največjimi identitetnimi problemi, kot tisti, ki jih pestijo bolj "zunanje", prehodne težave.

Med vsemi težavami proučevanja študijske (ne)uspešnosti gotovo izstopa *kriterij*. Dosti lažje bi ga postavili, če bi razpolagali z večjim številom podatkov (npr. za več generacij in za rizične skupine študentov, ki bi jih identificirali v posvetovalnici, za obdobje absolventskega staža in o diplomi - čas, ocena). V prihodnje bi bilo nujno potrebno upoštevati ocene, spoznati interese, stališča in vrednote študentov ter več pozornosti posvetiti motivacijski sferi. Poleg tega bi bilo dobro ponovno zbrati podatke (aplicirati PNS, Hoffmannov vprašalnik, morda MMPI) v zadnjem letniku študija. Takrat naj bi se borba za notranje ravnotežje že zaključila, ego naj bi dosegel kompromis med super-egom in različnimi ego ideali ter uskladil njihovo medsebojno delovanje, prišlo naj bi do izbire objekta ljubezni (ob popolni integraciji spolnosti v osebnost) in do nekaterih odločitev, pomembnih za nadaljnje življenje. Na ta način bi lažje določili delež razvojno pogojenih dogajanj in odgovorov, kar bi zopet pomagalo pri definiranju kriterija.

Če bi *organizacijo proučevanja študijske (ne)uspešnosti* prevzel npr. Center na razvoj univerze, bi bilo mogoče to kompleksno problematiko osvetliti z več plati (sociološke, socialno- psihološke ipd.) ter primerjati stanje na različnih visokošolskih organizacijah. Tako bi lahko izluščili zakonitosti, ki veljajo za vse študente, in tiste, ki določajo uspeh na

posameznih fakultetah. Takšna raziskava bi seveda zahtevala večletno delo skupine strokovnjakov, bi pa gotovo ponudila dragocene rezultate, s katerimi bi reforma visokega šolstva tudi morala razpolagati. Tudi o napovedni vrednosti rezultatov te raziskave in o povezanosti uspeha v srednji šoli s študijskim uspehom bo mogoče govoriti kasneje, ko (če) bomo razširili okvire proučevanja ter upoštevali več dejavnikov uspešnosti.

Na koncu večletnega proučevanja študijske (ne)uspešnosti smo se znašli pred množico novih vprašanj in zamisli. Najbrž je nekaj let premalo za jasnejše odgovore. Spoznanja je potrebno preveriti, potrditi, raziskovanje razširiti in obogatiti, po marsičem povprašati študente, jim prisluhni in priti naproti. Le tako bo mogoče boljše razložiti (psihodinamsko) ozadje (ne)uspešnosti pri študiju.

VIRI

- Allport, G. W.: Sklop i razvoj ličnosti, Kultura, Beograd, 1969
- Andjelković, S.: Prihvaćenost uloge pole i životna orijentacija kod maturantkinja, 7.kongres psihologa Jugoslavije, Sažeci priopćenja, Društvo psihologa SR Hrvatske, Zagreb, 1981
- Bele, Ž., Hruševar, B., Tušak, M.: Freiburški osebnostni vprašalnik, Priročnik, Zavod SR Slovenije za produktivnost dela, Center za psihodiagnostična sredstva, Ljubljana, 1974.
- Blanck, G., Blanck, R.: Ego-psihologija, Naprijed, Zagreb, 1985.
- Bras, S.: Projekcijski preizkus nedokončanih stavkov, Priročnik, Zavod SR Slovenije za produktivnost dela, Center za psihodiagnostična sredstva, Ljubljana, 1987.
- Bregant, L.: Psihodinamična teorija nevroz; Psihoterapija 14, Katedra za psihiatrijo Medicinske fakultete v Ljubljani, Ljubljana, 1986, 13-93
- Bregant, L.: Značilnosti terapevtskega procesa pri študijskih motnjah; Psihoterapija 14, Katedra za psihiatrijo Medicinske fakultete v Ljubljani, Ljubljana, 1986, 240-245
- Budhina-Požar, D., Umek, P.: Študijske posvetovalnice, Poročilo o rezultatih vprašalnika, Projekt dolgoročni razvoj visokega šolstva v SR Sloveniji, Center za razvoj univerze, Ljubljana, 1989.
- Campbell, L., Lopez, F. G., Watkins, C. E. Jr.: Depression, Psychological Separation and College Adjustment: An Investigation of Sex Differences; Journal of Counseling Psychology, 1986, 1, 33, 52-56
- Coleman, J. C., Hendry, L.: The Nature Adolescence, Routledge, London, New York, 1990, 2nd ed.
- Covington, M. V., Omelich, C. L.: "I knew it cold before the exam": A Test of the Anxiety Blockage Hypothesis; Journal of Educational Psychology, 1987, 79, 393-401
- Čačinovič-Vogrinič, G.: Vloga očeta (Nekatere psihološke značilnosti vloge očeta v družini danes), Posvetovanje psihologov Slovenije - Portorož 1980, Društvo psihologov, Ljubljana, 1981
- Erić, L.: Poremećaj identiteta; Psihiatrija danas, 1984, 16, 221-233
- Erić, L.: Strah od ispita, Medicinska knjiga, Beograd, Zagreb, 1977.
- Erikson, H. E.: Omladina, kriza, identifikacija, Titograd, 1976.
- Frable, K. E.: Sex Typing and Gender Ideology: Two Faces of the Individual's Gender Psychology that Go Together; Journal of Personality and Social Psychology, 1989, 56, 95-108
- French, A. P., Berlin, I. N. (Ed.): Depression in Children and Adolescents, Human Sciences Press, New York, 1979.
- Fromm, E.: Bekstvo od slobode, Naprijed, Zagreb, 1986.
- Goldner-Vukov, M.: Porodica u krizi, Medicinska knjiga, Beograd, Zagreb, 1988.
- Guzina, L.: Stavovi prema braku u prošlosti, 7.kongres psihologa Jugoslavije, Sažeci priopćenja, Društvo psihologa SR Hrvatske, Zagreb, 1981
- Hoffman, J. A.: Psychological Separation of Late Adolescents from their Parents; Journal of Counseling Psychology, 1984, 2, 31, 170-178
- Hrnjica, S.: Zrelost ličnosti, Zavod za udžbenike in nastavna sredstva, Beograd, 1982
- Jerotić, V.: Neurotične pojave našeg vremena, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1981.
- Jerotić, V.: Čovek in njegov identitet, Dečje novine, Medicinska knjiga, Gornji Milanovac, Beograd, 1988.
- Kapor-Stanulović, N.: Psihologija roditeljstva, Nolit, Beograd, 1985.
- Kapor-Stanulović, N.: Na putu ka odraslosti, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988.
- Kondić, K.: Psihologija Ja, Nolit, Beograd, 1987.

- Lamovec, T.: Eksperimentalni priručnik iz psihologije motivacije, emocij, osebnosti in učenja, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1980.
- Maher, B. A.: Principles of Psychopathology, International Student Edition, McGraw-Hill - Mladinska knjiga, Ljubljana, 1970
- Makarovič, J.: Kritika krščanske ljubezni, Založba Obzorja, Maribor, 1988.
- Makarovič, A.: Psihosomatske bolesi; v: Kecmanović, D. (ur.), Psihijatrija, Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb, 1983.
- Miličinski, L.: Psihosomatska obolenja; Psihijatrija, DZS, Ljubljana, 1986.
- Morrow, W. R.: Academic Underachievement; v: Costello, C. G. (ed.), Syptoms of Psychopathology, A Handbook, John Wiley & Sons, Inc., New York, London, Sykney, Toronto, 1970
- Musek, J.: Osebnost, DDU Univerzum, Ljubljana, 1982.
- Musek, J.: Teorija osebnosti danes, XVI. posvetovanje psihologov Slovenije - Radenci 1987, Društvo psihologov, Ljubljana, 1988
- Nastović, I.: Neurotski sindromi, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1986.
- Nastović, I.: Psihopatologija ega. Ego psihologija psihičkih poremećaja, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1988.
- Nikolić, S.: Psihijatrija dečje i adolescentne dobi, Školska knjiga, Zagreb, 1982.
- Nikolić, S.: Svijet dječje psihe (Osnove medicinske dječje psihologije), Prosvjeta, Zagreb, 1989.
- Pečjak, V.: Psihologija spoznavanja (2. izd.), DZS, Ljubljana, 1977
- Petz, B.: Osnovne statističke metode za nematematičare, SNL, Zagreb, 1981
- Rogers, K.: Kako postati ličnost, Nolit, Beograd, 1985
- SSKJ, 5.knjiga T-Ž, SAZU in DZS, Ljubljana, 1991
- Stegar, E.: Proučevanja študijske poti študentov SRS, Generacija 1976, Zbornik CRU, Ljubljana, 1988.
- Stojanović, L.: Seksualnost studenata, osećanje identiteta i kulturna sredina; Psihijatrija danas, 1976, 3-4, 387-390
- Tomori-Žmuc, M.: Pot k odraslosti, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1983.
- Trstenjak, A.: Oris sodobne psihologije I, Teoretična psihologija, Založba Obzorja, Maribor, 1974
- Umek, P.: Projekcijski preiskus dopolnjevanja stavkov (ocenjevanje zrelosti s PNS), Doktorska naloga, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1983.
- Vukov, M., Simičl, M., Kelečević, Lj.: Postavke sistemske porodične terapije; Psihijatrija danas, 1986, 2-3, 253-262

Razumevanje pojmov: težavnost nalog, dosežek, prizadevnost in sposobnost

ZLATKA CUGMAS

POVZETEK

Eden pomembnih dejavnikov, s katerim lahko razložimo spreminjanje stopnje in realnosti samoocenjevanja kognitivne kompetence otrok, je stopnja samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco. Predstavljam preizkus, ki sem ga sestavila za merjenje otrokove stopnje razumevanja pojmov: težavnost nalog, dosežek, prizadevnost, sposobnost in stopnje razumevanja odnosov med omenjenimi pojmi. V raziskavi s 113 visoko kognitivno kompetentnimi prvošolci sem ugotovila, da s stopnjo samorazumevanja ne moremo povsem razložiti variacije v samoocenjevanju šolske kompetence in v pričakovanih zaključnih šolskih ocen. Potrdila pa sem ugotovitve drugih avtorjev, da večina otrok na začetku rednega šolanja presoja težavnost nalog na osnovi informacije o kompleksnosti nalog ter meni, da je ob enakih dosežkih reševalec nalog, ki je bolj prizadeven, tudi bolj sposoben kot reševalec istih nalog, ki je manj prizadeven.

ABSTRACT

UNDERSTANDING OF THE NOTIONS: TASK DIFFICULTY, ACHIEVEMENT, AMBITION AND CAPABILITY

One of the most important effects by which we can explain the changes in the level and in the reality of self-assessment of the cognitive competence of children is the level of self-understanding in connection with cognitive competence. I am presenting a test, which I have devised to measure a child's level of understanding of the notions of task difficulty, achievement, ambition, capability and the level of understanding of the relationships among the notions stated above. In the examination of 113 highly cognitively competent first-graders I have established that by level of self-understanding we cannot completely explain the variations in self-assessment of competence in school and in the expectations of final school grades. I have confirmed the conclusions of other authors, that the majority of children at the beginning of elementary school judge task difficulty on the basis of information on the task complexity and think that the more ambitious problem solver is therefore also more capable than the less ambitious problem solver after having solved the same problem equally.

PROBLEMATIKA

V časopisu *Anthropos* sem (Cugmas, 1990) objavila članek z naslovom "Razvojne spremembe v samovrednotenju kognitivne kompetence pri otrocih, starih 5 - 8 let", v katerem sem predstavila značilnosti razvoja otrokove percepcije lastne kognitivne kompetence. Med drugim sem ugotovila, da mlajši otroci visoko in nerealno ocenjujejo lastno kognitivno kompetenco, s starostjo otrok pa stopnja samoocenjevanja kognitivne kompetence pada, realnost pa narašča. Predstavila sem raziskave številnih avtorjev, ki kažejo, da lahko nizko realnost samoocen kognitivne kompetence mlajših otrok razlagamo predvsem s kognitivno nezrelostjo, to je z nizko stopnjo samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco.

Da povzamem, Hart in Damon (1986) navajata, da se začne "aktivni jaz" razvijati v obdobju srednjega otroštva. V tem obdobju začne otrok več razmišljati o svojih dosežkih in sposobnostih, pri čemer se začne primerjati z vrstniki. Ruble s sodelavci (1980) ter Frey in Ruble (1985) trdijo, da je otrok sicer sposoben uporabiti informacije socialne primerjave že pred tem obdobjem, a le pri oblikovanju sodb, ki so v tesni zvezi s konkretnimi problemi (osvajanje socialnih norm, oblikovanje in vzdrževanje prijateljstva, posnemanje različnih kognitivnih aktivnosti, presojanje o pravičnosti nagrajevanja za dosežke itd.). Do uporabe informacij socialne primerjave pri aktivnostih abstraktne narave, kot je oblikovanje percepcije lastne kognitivne kompetence, pa pride šele v obdobju od 2. do 4. razreda osnovne šole.

Razumevanje pojmov, povezanih s kognitivno kompetenco, se razvija.

Za večino predšolskih otrok je značilna prva stopnja razumevanja težavnosti nalog, ki jo avtorja Nicholls in Miller (1983) imenujeta "egocentrična težavnost". Otroci mislijo, da je naloga, ki jo uspejo pravilno rešiti, lahka; naloga, ki je ne uspejo pravilno rešiti, pa težka. Niso še odkrili zveze med težavnostjo nalog in sposobnostjo reševalca. Prav zato ne presenečajo ugotovitve avtorjev Ruble, Parsons in Ross (1976), da informacije, ki jih predšolski otroci sprejmejo o težavnosti nalog, ki jih rešujejo, ne vplivajo pomembno na oblikovanje njihove percepcije lastne kognitivne kompetence. Večina otrok, ki obiskuje 1. oz. 2. razred osnovne šole, doseže drugo stopnjo razumevanja težavnosti nalog, imenovano "objektivna težavnost". Težavnost nalog presojuje na osnovi kompleksnosti nalog (npr. rešiti sestavljenko iz večjega števila delov je težja naloga, kot rešiti sestavljenko iz manjšega števila delov). Za to stopnjo je značilno, da otroci spoznajo odnos med sposobnostjo reševalca in težavnostjo nalog. Zavedajo se, da je bolj sposoben tisti, ki pravilno reši nalogo, ki je bolj kompleksna, in da je rešitev naloge, ki zahteva več sposobnosti, več vredna. Stopnja "normativne težavnosti", to je najvišja stopnja razumevanja težavnosti nalog, za katero je značilno, da se večja težavnost pripiše tisti nalogi, ki jo je uspelo pravilno rešiti le malo vrstnikov, in obratno, se pri večini otrok pojavi šele po 2. razredu osnovne šole. Takrat se otroci začnejo zavedati, da so najbolj sposobne tiste osebe, ki pravilno rešijo normativno najtežje naloge.

Kot je ugotovil Nicholls (1978), predšolski otroci slabo diferencirajo pojme dosežek, prizadevnost in sposobnost. Menijo, da so osebe, ki imajo boljše dosežke, pri reševanju nalog bolj prizadevne in bolj sposobne. Prizadevnost in dosežek, kakor tudi sposobnost in dosežek, se ne diferencirata kot vzrok in posledica. Otroci, stari 7 do 8 let, razvijejo drugo stopnjo diferenciacije pojmov dosežek, prizadevnost in sposobnost, za katero je značilno, da pojmujejo prizadevnost kot vzrok dosežka. V tretji stopnji (od 9. do 11. leta starosti) otroci nesistematično (to je še z določenimi napakami), v četrti stopnji pa sistematično navajajo,

da visoka sposobnost poveča učinek prizadevnosti in nizka sposobnost omeji učinek prizadevnosti. Otroci, ki so sposobni abstraktno razmišljati, razumejo, da je tisti, ki se bolj trudi, a doseže enak dosežek kot tisti, ki se manj trudi, manj sposoben, in obratno.

V skladu z opisanim razvojem diferenciacije pojmov dosežek, prizadevnost in sposobnost so tudi najdbe avtorjev Blumenfeld, Pintrich in Hamilton (1986). Otroci v 2. in 6. razredu osnovne šole so v odgovorih na vprašanje: "Kako veš, da je nekdo pameten?" navajali naslednje kategorije: dosežek na določeni nalogi, šolske ocene in hitrost reševanja nalog; na vprašanje: "Kako veš, da je nekdo prizadeven?" pa kategorije: dokonča naloge, vedno dela, nima težav, ima dobre ocene in ima dobre dosežke. Avtorji Blumenfeld, Pintrich in Hamilton (1986) pa so raziskali tudi pojmovanje vedenja. Ugotovili so, da se prizadevnost pojavlja kot most med sposobnostjo in vedenjem. Otroci slabo diferencirajo prizadevnost in sposobnost, kakor tudi prizadevnost in vedenje.

Rosenholtz in Simpson (1984) navajata raziskave, v katerih se je pokazalo, da učenci v nižjih razredih v primerjavi z učenci v višjih razredih osnovne šole zaznavajo, da so bolj prizadevni; pojmujejo prizadevnost kot moralno kategorijo; ocenjujejo, da je prizadevnost najmanj tako pomembna kot sam kognitivni dosežek.

Ker mlajši otroci slabo razumejo pojme, povezane s kognitivno kompetenco, tudi slabo razumejo povratne informacije, ki jih sprejmejo v zvezi z lastnimi kognitivnimi dosežki. Prav tako imajo težave pri integraciji povratnih informacij v enotno percepcijo lastne kognitivne kompetence. Za oblikovanje realne slike o sebi je treba ne le pravilno razumeti povratne informacije, ampak tudi ločiti bistvene povratne informacije od nebistvenih, abstrahirati nebistvene povratne informacije in ohraniti v spominu bistvene ter le-te povezati, čeprav so te informacije dobljene v različnem času in v različnih situacijah. Pri tem je nujno, da je otrok sposoben razmišljati o večjem številu informacij hkrati, kar pa presega miselne zmožnosti mlajšega otroka.

Če je stopnja samorazumevanja mlajših otrok nizka, ni presenetljivo, da številni avtorji (Entwisle s sodelavci, 1987; Phillips, 1987; Eccles Parsons, Adler in Kaczala, 1982 in drugi) ugotavljajo, da imajo kognitivni dosežki majhno prediktivno vrednost pri oblikovanju percepcije lastne kognitivne kompetence mlajših otrok.

Nekateri avtorji pa so ovrgli že ustaljeno prepričanje, da lahko visoko stopnjo in nizko realnost samoocenjevanja kognitivne kompetence mlajših otrok razložimo le s kognitivno nezrelostjo. Prepričani namreč so, da ima pri oblikovanju otrokove percepcije lastne kognitivne kompetence pomembno vlogo tudi okolje. Okolje pomembno vpliva celo na razvoj otrokovega samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco.

Raziskave avtorjev Stipek in Daniels (1988), Stipek in Mac Iver (1989) in Assor s sodelavci (1990) kažejo, da otroci, ki živijo v okolju, v katerem sprejmejo veliko relevantnih, jasnih, natančnih, dobro diferenciranih in normativnih povratnih informacij v zvezi z dosežki, prej razvijejo višje stopnje samorazumevanja in prej razvijejo realno percepcijo lastne kognitivne kompetence. Nedvomno je, da opisane povratne informacije otroku ne dopuščajo, da bi mislil o sebi tako, kot bi želel misliti (glej Cugmas, 1991).

V današnjem prispevku bom predstavila rezultate raziskav, v katerih sem si zastavila cilj oblikovati pripomočke za merjenje stopnje otrokovega samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco, in ugotoviti značilnosti tovrstnega samorazumevanja slovenskih mlajših šolskih otrok.

METODOLOGIJA

Vzorec

Vsi prvošolci petih naključno izbranih mestnih osnovnih šol so bili na začetku šolskega leta testirani s psihometričnim preizkusom inteligentnosti: Otis-Lennon - Mental Ability Test (Otis in Lennon, 1968). Prvošolci so bili rangirani po izračunanem IQ, v vzorec raziskave pa so bili izbrani le tisti prvošolci, ki so se na tej rang listi uvrstili v zgornjo tretjino, kar pomeni, da je njihov IQ znašal 103 ali več (aritm. sred. rezultatov v vzorec izbranih otrok je 111.94, SD pa 7.10). Teh je bilo 113 (54 dečkov, 59 deklic; 36 otrok je imelo starše nižjega izobrazbenega nivoja, 38 srednjega izobrazbenega nivoja in 39 višjega izobrazbenega nivoja).

Za selekcioniran vzorec sem se odločila zato, ker sem na ta način kontrolirala vlogo inteligentnosti in zaradi drugih ciljev raziskave, ki jih v tem članku ne predstavljam.

Izvedla sem tudi dve manjši raziskavi z namenom, da bi lahko rezultate otrok z različnimi karakteristikami med seboj primerjala. V prvi je sodelovalo 18 naključno izbranih drugošolcev, v drugi pa 20 prav tako naključno izbranih tretješolcev.

PRIPOMOČKI

Preizkus stopnje samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco

Sestavila sem devet nalog samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco, ki so merile stopnjo otrokovega razumevanja pojmov težavnost nalog, dosežek, prizadevnost in sposobnost ter stopnjo razumevanja odnosov med omenjenimi pojmi. Naloge so bile opremljene s slikovno prilogo.

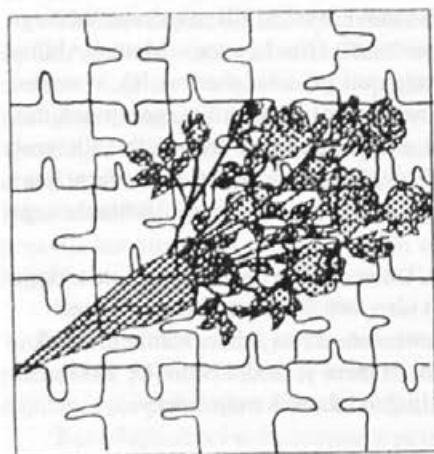
Naloge lahko razporedimo v štiri skupine, in sicer:

- 4 naloge predstavljajo preizkus stopnje otrokovega razumevanja težavnosti nalog;
- 2 nalogi predstavljata preizkus otrokovega razumevanja odnosa med prizadevnostjo in sposobnostjo reševalca nalog;
- 2 nalogi predstavljata preizkus otrokovega razumevanja odnosa med dosežkom in sposobnostjo reševalca nalog;
- 1 naloga predstavlja preizkus otrokovega razumevanja odnosa med težavnostjo naloge in sposobnostjo reševalca te naloge.

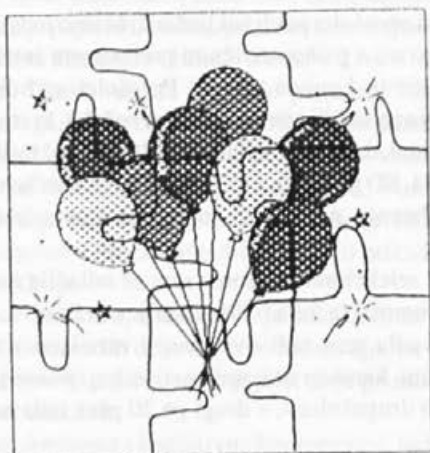
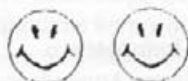
Preizkus se lahko izvaja skupinsko ali individualno.

Povzemam navodilo za izvedbo 1. naloge (glej sliko 1):

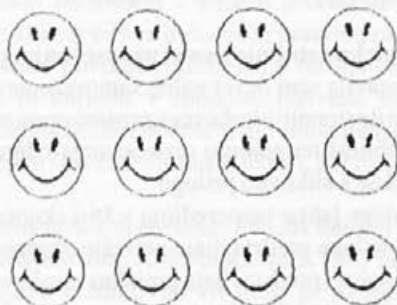
“Na tem listu vidiš narisani dve sestavljenki. Če sestaviš dele prve sestavljenke, dobiš risbo šopka vrtnic. Če sestaviš dele druge sestavljenke, dobiš risbo balonov. Vidiš lahko, da ima prva sestavljenka - šopek vrtnic - veliko delov. Druga sestavljenka - baloni - ima malo delov. In še nekaj je pomembno. Otroci, ki so toliko stari, kot si ti, so že reševali ti dve sestavljenki. Prvo sestavljenko je pravilno rešilo malo otrok - to so nasmejani otroci, ki so narisani pod to sestavljenko, veliko otrok pa te sestavljenke ni rešilo pravilno - tudi ti so narisani pod sestavljenko, usta imajo obrnjena navzdol, ker niso zadovoljni. Drugo sestavljenko pa je pravilno rešilo veliko otrok. Poglej, kako se smeji. Malo otrok te sestavljenke ni pravilno rešilo - ti so nezadovoljni. Razmisli, katero sestavljenko je težje rešiti: sestavljenko s šopkom vrtnic ali sestavljenko z baloni. Katera sestavljenka je težja? (Eksperimentator si zapiše otrokov odgovor v tabelo.) Zakaj meniš, da je ta sestavljenka težja? (Eksperimentator si dobesedno zapiše otrokovo razlago).”

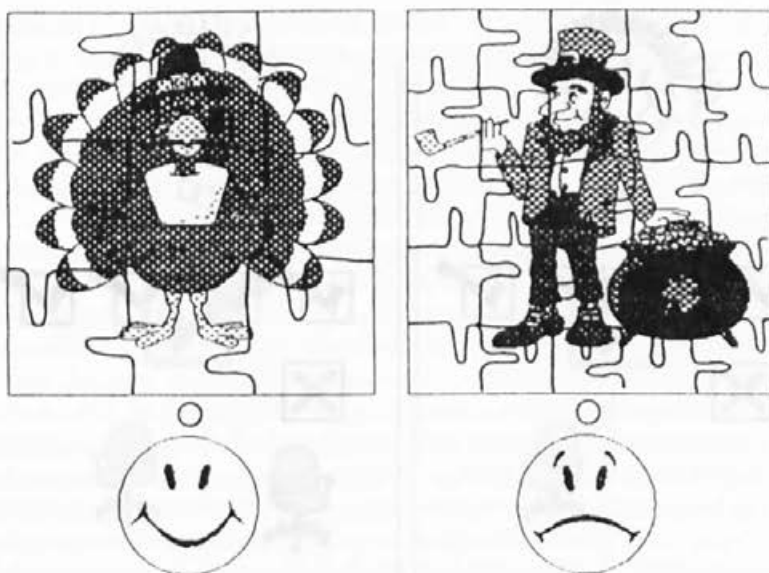
○

○

Slika 1: Slikovna priloga prve naloge Preizkusa stopnje samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco, in sicer preizkusa razumevanja težavnosti nalog.

Slika 2: Slikovna priloga tretje naloge Preizkusa stopnje samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco, in sicer preizkusa razumevanja težavnosti nalog.

Navodilo za izvedbo druge naloge je enako navodilu prve naloge, le da je vsebina sestavljenk drugačna in da ima prva sestavljenka malo delov, druga pa veliko delov.

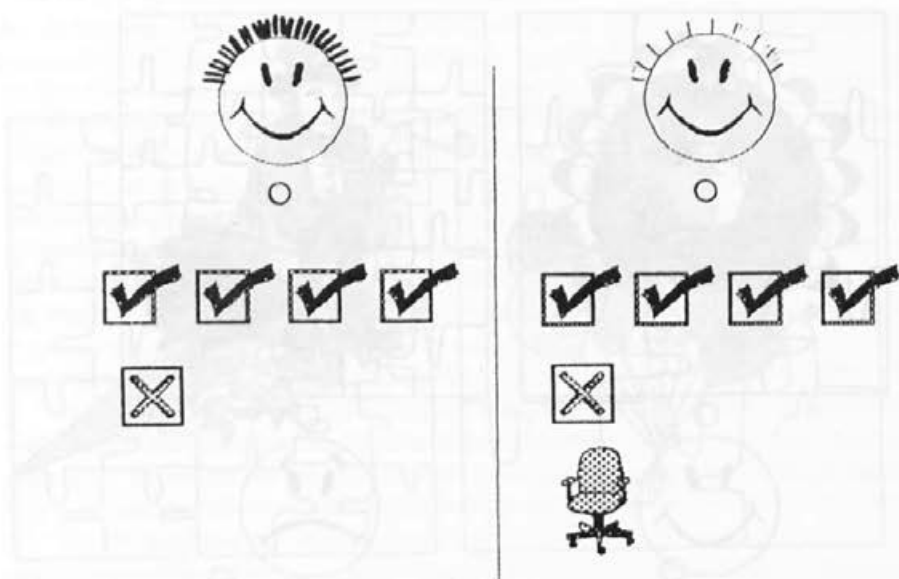
Navodilo za izvedbo tretje naloge (glej sliko 2) je enako navodilu druge naloge, le da je vsebina sestavljenk drugačna, po opisu sestavljenk pa sledi naslednje navodilo:

“Tovarišica iz vrta mi je povedala, da si nekoč že reševal(a) ti dve sestavljenki. Pod sestavljenko pava s klobukom je narisana obraz, ki se smeji, kar pomeni, da si to sestavljenko pravilno sestavil(a), pod drugo sestavljenko - mož z loncem - pa je narisana obraz, ki je žalosten, kar pomeni, da moža z loncem nisi pravilno sestavil(a). Razmisli, katero sestavljenko je težje rešiti: sestavljenko s pavom ali sestavljenko z možem. Zakaj? (Eksperimentator si zabeleži otrokove odgovore.)”

Navodilo za izvedbo četrte naloge je enako navodilu tretje naloge, le da je vsebina sestavljenk drugačna in da je pod prvo sestavljenko narisana obraz, ki ima usta obrnjena navzdol, kar pomeni, da otrok sprejme navodilo, da te sestavljenke ni pravilno rešil, pod drugo sestavljenko pa je narisana vesel obraz, kar pomeni, da otrok sprejme navodilo, da je to sestavljenko pravilno rešil.

Povzemam navodilo za izvedbo 5. naloge (glej sliko 3):

“Na tem listu sta narisana dva otroka. Za rojstni dan sta dobila 5 takšnih sestavljenk, kot si jih videl(a) pri prejšnjih ugankah. Oba sta bila zelo dobra pri sestavljanju. Prvi otrok, tisti s črnimi lasmi, je sestavil pravilno štiri sestavljenke, le ene sestavljenke ni sestavil pravilno; tudi drugi otrok, tisti s svetlimi lasmi, je sestavil pravilno štiri sestavljenke, ene pa ni sestavil pravilno. A prvi otrok, tisti s črnimi lasmi, se sploh ni potrudil pri sestavljanju: kar naprej je tekal sem in tja, šilil svinčnik, pel... Drugi otrok, tisti s svetlimi lasmi, pa se je

Slika 3: Slikovna priloga pete naloge Preizkusa samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco, in sicer preizkusa razumevanja odnosa med prizadevnostjo in sposobnostjo reševalca nalog.

pri sestavljanju zelo trudil. Da si boš lažje zapomnil(a), da se je drugi otrok pri sestavljanju trudil, je pod njim narisana stol, saj je ves čas sedel in sestavljal. Sedaj pa dobro razmisli, kateri je bolj pameten: prvi otrok, tisti s črnimi lasmi, ali drugi otrok, tisti s svetlimi lasmi, ali sta oba enako pametna. Zakaj? (Eksperimentator si zabeleži otrokove odgovore.)”

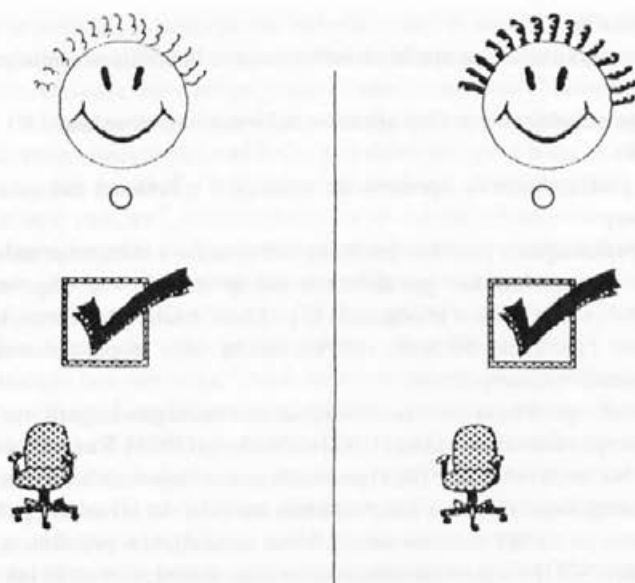
Navodilo za izvedbo šeste naloge je enako navodilu pete naloge, le da je rečeno, da sta bila oba otroka slaba pri sestavljanju sestavljenk. Oba sta sestavila pravilno le eno sestavljenko, štirih sestavljenk pa nista sestavila pravilno. Prvi otrok se je zelo trudil pri sestavljanju, drugi otrok pa se sploh ni trudil.

Navodilo za izvedbo sedme naloge je enako navodilu za izvedbo pete naloge, le da je prvi otrok pravilno rešil štiri sestavljenke, ene pa ni rešil pravilno; drugi otrok pa je le eno rešil pravilno, štirih pa ni rešil pravilno. Oba otroka sta se pri reševanju sestavljenk trudila.

Navodilo za izvedbo osme naloge je enako navodilu za izvedbo pete naloge, le da je prvi otrok pravilno rešil le eno sestavljenko, štirih pa ni rešil pravilno; drugi otrok je pravilno rešil štiri sestavljenke, ene ni rešil pravilno. Nihče se pri reševanju sestavljenk ni potrudil.

Povzemam navodilo za izvedbo 9. naloge (glej sliko 4):

”Tudi na tem listu sta narisana dva otroka. Vsak je reševal eno sestavljenko. Oba sta se pri sestavljanju trudila, zato je pod obema narisana stol. Oba sta sestavila sestavljenko pravilno. Ta sestavljenka (eksperimentator pokaže sestavljenko prvega otroka) je težka; ta sestavljenka (eksperimentator pokaže sestavljenko drugega otroka) pa je lahka. Kdo je bolj pameten: otrok s svetlimi lasmi, ki je imel težko sestavljenko, ali otrok s črnimi lasmi, ki je imel lahko sestavljenko? Ali sta enako pametna? Zakaj? (Eksperimentator si zabeleži otrokove odgovore.)”

Slika 4: Slikovna priloga devete naloge Preizkusa samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco, in sicer preizkusa razumevanja odnosa med težavnostjo naloge in sposobnostjo reševalca te naloge.

Točkovanje odgovorov, dobljenih na osnovi Lestvice samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco, je naslednje:

Naloga št. 1 in 2:

- rešitev 1: preizkušanec ne navede oziroma ne navede pravilno niti objektivnega niti normativnega kriterija (navaja druge razlage);
- rešitev 2: preizkušanec presoja težavnost naloge na osnovi objektivnega kriterija (pravilno upošteva število delov sestavljenke);
- rešitev 3: preizkušanec presoja težavnost naloge na osnovi normativnega kriterija (pravilno upošteva informacijo o številu vrstnikov, ki so nalogo pravilno rešili).

Naloga št. 3 in 4:

- rešitev 1: preizkušanec ne navede oziroma ne navede pravilno niti egocentričnega niti objektivnega kriterija (navaja druge razlage);
- rešitev 2: preizkušanec presoja težavnost naloge na osnovi egocentričnega kriterija (pravilno upošteva informacijo o tem, ali je sam nalogo pravilno rešil ali ne);
- rešitev 3: preizkušanec presoja težavnost naloge na osnovi objektivnega kriterija (pravilno upošteva število delov sestavljenke).

Naloga št. 5 in 6:

- rešitev 1: preizkušanec ne presoja o sposobnosti reševalca nalog niti na osnovi aditivnega niti na osnovi multiplikativnega modela (navaja druge razlage);
- rešitev 2: preizkušanec presoja o sposobnosti reševalca na osnovi aditivnega modela (višja je prizadevnost - višja je sposobnost reševalca naloge);
- rešitev 3: preizkušanec presoja o sposobnosti reševalca na osnovi multiplikativnega modela (višja je prizadevnost - nižja je sposobnost reševalca naloge).

Naloga št. 7 in 8:

- rešitev 1: preizkušanec ne upošteva informacije o dosežku oziroma je ne upošteva pravilno;

- rešitev 2: preizkušanec pravilno upošteva informacijo o dosežku.

Naloga št. 9:

- rešitev 1: preizkušanec ne upošteva informacije o težavnosti naloge oziroma je ne upošteva pravilno;

- rešitev 2: preizkušanec pravilno upošteva informacijo o težavnosti naloge.

V primeru, da preizkušanec pri določeni nalogi navede več odgovorov oziroma upošteva več kriterijev, se točkuje le odgovor, ki po klasifikaciji odgovorov, ki jih navajata Nicholls in Miller (1983) ter Nicholls (1978), izraža višjo stopnjo samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco.

Idejo za izvedbo preizkusa samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco, sem dobila pri avtorjih Nicholls in Miller (1983) ter Nicholls (1978). Razumevanje težavnosti nalog sta avtorja Nicholls in Miller (1983) preverila z intervjujem ob konkretnem materialu (preizkušanecem sta pokazala škatle, v katerih so bile sestavljenke iz različnega števila kosov, na platnicah škatel pa so bili narisani otroci, ki so sestavljenko pravilno oz. nepravilno sestavili). Nicholls (1978) pa je preveril razumevanje odnosa med pojmi dosežek, prizadevnost in sposobnost tako, da je preizkušanecem prikazoval filme, v katerih so nastopali otroci, ki so bili različno prizadevni pri reševanju nalog. Nato pa je s preizkušaneci izvedel intervju, v katerem je ugotovil, kako preizkušaneci razlagajo dejstvo, da lahko imajo osebe, ki so različno prizadevne, enake dosežke.

Prednost preizkusa, ki sem ga sestavila, je ta, da potrebujemo za njegovo izvedbo manj časa, izvedba je manj zahtevna, dodane pa so tudi naloge, ki niso bile preverjene v raziskavah v zgornjem odstavku omenjenih avtorjev.

Otis-Lennon - Mental Ability Test

Pri sestavi vzorca raziskave sem uporabila v naslovu citirani test avtorjev Otis in Lennon (1968), ki meri splošno intelektualno sposobnost ("g" faktor). Avtorja testa navajata, da so psihometrične karakteristike testa, to sta predvsem veljavnost in zanesljivost, preizkušene po več metodah in so izredno dobre.

Lestvica percepirane kompetence za prvošolce

Ker me je v raziskavi zanimala zveza med otrokovo stopnjo samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco, in otrokovo percepcijo lastne kognitivne kompetence, sem za merjenje slednje sestavila dve lestvici, in sicer Lestvico percepirane kompetence za prvošolce (pri kateri sem upoštevala le faktor "samopercepcija šolske kompetence") in Lestvico pričakovanj zaključnih šolskih ocen.

Lestvica percepirane kompetence za prvošolce je slikovna in vsebuje 21 postavk. Pri vsaki postavki otrok na osnovi petih stopenj oceni lastno kompetenco na določenem področju delovanja (natančen opis lestvice glej Cugmas, 1993).

Postavke obsegajo naslednja področja otrokovega delovanja: kognitivno, socialno (sprejetost od staršev in priljubljenost med vrstniki), fizično področje (zunanost in motorična spretnost), materialno posest in splošno prilagojenost.

Ocene, zbrane na osnovi Lestvice percepirane kompetence za prvošolce, so bile faktorsko analizirane na osnovi oblimin rotacije. Faktorska analiza, nediferencirana po

spolu otrok, se je pokazala ustrežnejša od faktorске analize, narejene ločeno po spolu otrok, zato se je v nadaljnji analizi podatkov upoštevala le prva. Faktor, ki je pojasnil največji procent celotne variance merjenega pojava, sem imenovala "samopercepcija šolske kompetence". Oblikovale so ga naslednje postavke (kot pomembne so se obravnavale le postavke s faktorско nasičenostjo nad 0.4): "biti dober pri igri z žogo", "znati v šoli", "biti lep", "dobro obnoviti zgodbo", "biti dober pri pisanju", "biti ubogljiv", "biti dober pri branju" in "biti lepo oblečen". Analiza kaže, da ob vstopu v šolo percepcija lastne šolske kompetence visoko kognitivno kompetentnih otrok vsebuje poleg verbalne komponente tudi komponento otrokove zunanosti, uspešnosti pri igri z žogo ter ubogljivosti. Postavki, ki izražata otrokovo numerično znanje ("dobro poznati na uro" in "dobro računati"), oblikujeta ločen faktor, ki sem ga imenovala numerični faktor (s tem faktorjem je pomembno nasičena tudi postavka "imeti veliko igrač", le da je predznak negativen).

Cronbachov koeficient interne zanesljivosti (alfa) podlestvice šolske kompetence znaša 0.80; Hotellingov T-kvadrat pa 19.45*. Glede na splošni kriterij ustreznosti koeficienta interne zanesljivosti lahko trdimo, da je interna zanesljivost podlestvice ustrezna, ustrezna pa je tudi homogenost. Ni pa ustrezna interna zanesljivost in homogenost numeričnega faktorja, zato se ta faktor ni upošteval v nadaljnji analizi podatkov.

Samoočene, zbrane na osnovi postavk, ki oblikujejo faktor "samopercepcija šolske kompetence", se lahko seštejejo. Tako dobljene vsote so se obravnavale v nadaljnji analizi podatkov.

Lestvica pričakovanj zaključnih šolskih ocen

Lestvica je slikovna, petstopenjska in ima šest postavk. Način izvedbe lestvice je podoben izvedbi Lestvice percepirane kompetence za prvošolce. Otrok mora zapisati, kakšno oceno pričakuje, da bo dobil ob zaključku prvega razreda pri določenem šolskem predmetu (splošen uspeh, matematika, branje, pisanje, telovadba in vedenje; bolj natančen opis lestvice glej Cugmas, 1993).

POSTOPEK

Zbiranje podatkov se je izvedlo v mesecu oktobru 1991. Lestvico Percepirane kompetence za prvošolce in Preizkus stopnje samorazumevanja so otroci izpolnjevali individualno v dopoldanskem času, v času rednega pouka, v prostorih šolske svetovalne službe; Lestvico pričakovanj zaključnih šolskih ocen pa v enakih pogojih, le da v skupinah celotnega razreda, in sicer v matičnih razredih. Lestvic otroci niso reševali na isti dan. Izvedba preizkusa samorazumevanja je trajala približno 7 minut.

Z namenom ugotavljanja test-retest zanesljivosti Preizkusa stopnje samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco, se je pri vzorcu visoko kognitivno kompetentnih prvošolcev izvedlo zbiranje podatkov s tem preizkusom še v mesecu juniju 1992. V istem času se je izvedlo tudi zbiranje podatkov pri naključno izbranih drugo- in tretješolcih.

REZULTATI Z DISKUSIJO

Zanesljivost nalog samorazumevanja se je ugotavljala s test-retestom. Izračun HI-kvadrat testa je pokazal, da obstaja statistično pomembna pozitivna zveza med rešitvami

nalog samorazumevanja, ki so jih po sposobnosti selekcionirani prvošolci ($n = 34$) reševali v testu, in rešitvami nalog, ki so jih isti otroci reševali v retestu, z razmikom 8 mesecev, in sicer za nalogo št. 1 - razumevanje težavnosti nalog ($C = .40^*$), nalogo št. 5 - razumevanje odnosa med prizadevnostjo in sposobnostjo ($C = .63^{***}$) in nalogo št. 6 - prav tako razumevanje odnosa med prizadevnostjo in sposobnostjo ($C = .58^{**}$).

Tabela 1: Frekvenčne distribucije rešitev nalog samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco.

Rešitev	Naloga št.1		Naloga št.2		Naloga št.3	
	f	%	f	%	f	%
1	13	11.6	16	14.3	21	18.8
	3	8.8	4	11.8	9	26.5
	0	0.0	4	11.8	3	8.8
	7	38.9	5	27.8	8	44.4
	1	5.0	1	5.0	1	15.0
2	83	74.1	76	67.9	14	12.5
	25	73.5	22	64.7	5	14.7
	21	61.8	21	61.8	13	38.2
	6	33.3	10	55.6	5	27.8
	7	35.0	9	45.0	2	30.0
3	16	14.3	20	17.9	77	68.8
	6	17.6	8	23.5	20	58.8
	13	38.2	9	26.5	18	52.9
	5	27.8	3	16.7	5	27.8
	12	60.0	10	50.0	3	55.0
Skupaj	112	100.0	112	100.0	112	100.0
	34	100.0	34	100.0	34	100.0
	34	100.0	34	100.0	34	100.0
	18	100.0	18	100.0	18	100.0
	20	100.0	20	100.0	20	100.0

Legenda:

Pomen vrednosti, zapisanih v kvadratih tabele:

- prva (zgornja) vrsta ... rezultati celotnega vzorca;
- druga vrsta ... rezultati testa ($n = 34$);
- tretja vrsta ... rezultati retesta ($n = 34$);
- četrta vrsta ... rezultati drugošolcev;
- peta (spodnja) vrsta ... rezultati tretješolcev.

Rešitev	Naloga št. 4		Naloga št. 5		Naloga št. 6	
	f	%	f	%	f	%
1	17	15.2	4	3.6	6	5.4
	8	23.5	1	2.9	4	11.8
	4	11.8	3	8.8	2	5.9
	8	44.4	3	16.7	5	27.8
	4	20.0	1	15.0	6	30.0
2	16	14.1	100	89.3	99	88.4
	3	8.8	31	91.2	28	82.4
	10	29.4	30	88.2	31	91.2
	4	22.2	14	77.8	12	66.7
	9	45.0	17	85.0	12	60.0
3	79	70.5	8	7.1	7	6.3
	23	67.6	2	5.9	2	5.9
	20	58.8	1	2.9	1	2.9
	6	33.3	1	5.5	1	5.5
	7	35.0	0	0.0	2	10.0
Skupaj	112	100.0	112	100.0	112	100.0
	34	100.0	34	100.0	34	100.0
	34	100.0	34	100.0	34	100.0
	18	100.0	18	100.0	18	100.0
	20	100.0	20	100.0	20	100.0

Rešitev	Naloga št. 7		Naloga št. 8		Naloga št. 9	
	f	%	f	%	f	%
1	29	25.9	22	19.6	46	41.1
	17	50	16	47.1	16	47.1
	7	20.6	10	29.4	9	26.5
	0	0.0	1	5.5	2	11.1
	2	10.0	3	15.0	3	15.0
2	83	74.1	90	80.4	66	58.9
	17	50	18	52.9	18	52.9
	27	79.4	24	70.6	25	73.5
	18	100.0	17	94.4	16	88.9
	18	90.0	17	85.0	17	85.0
Skupaj	112	100.0	112	100.0	112	100.0
	34	100.0	34	100.0	34	100.0
	34	100.0	34	100.0	34	100.0
	18	100.0	18	100.0	18	100.0
	20	100.0	20	100.0	20	100.0

Če primerjam frekvenčne distribucije rešitev nalog v testu in retestu (tabela 1, vrsta ena, dva in tri), ugotovim, da je bil 8-mesečni interval dovolj velik, da se opazi napredek v stopnji samorazumevanja po sposobnosti selekcioniranih prvošolcev. Izraža se tendenca, da število "drugih razlag" pri nalogi št. 1, 3 in 4 (pri vseh gre za presojanje težavnosti nalog) pada, število rešitev na najvišji stopnji pri nalogah št. 1 in 2 (pri obeh je problem v razumevanju težavnosti naloge) pa narašča. Prav tako narašča število rešitev na najvišji stopnji pri nalogah 7 in 8 (pri obeh je problem v razumevanju odnosa med dosežkom in sposobnostjo) in 9 (razumevanje odnosa med težavnostjo naloge in sposobnostjo reševalca te naloge). Pri nalogi št. 3 in 4 (razumevanje težavnosti naloge) pa narašča število rešitev, pri katerih se je upošteval egocentrični kriterij. Nalogo št. 5 in 6 (presojanje odnosa med prizadevnostjo in sposobnostjo reševalca) večina otrok v testu in retestu reši z upoštevanjem aditivnega odnosa med prizadevnostjo in sposobnostjo (višja je prizadevnost reševalca, višja je sposobnost reševalca, in obratno).

Naloge samorazumevanja so bile preverjene tudi na naključnem vzorcu neselekcioniranih drugošolcev ($n = 18$) in tretješolcev ($n = 20$), in sicer v času retesta. Če primerjamo rešitve drugo- in tretješolcev (glej četrto in peto vrsto tabele 1), opazimo tendenco, da s starostjo število "drugih rešitev" pri nalogah št. 1, 2, 3 in 4 (pri vseh je problem v razumevanju težavnosti nalog) pada; pri istih nalogah pa narašča število rešitev na najvišji stopnji. Če primerjamo visoko kognitivno kompetentne prvošolce s starejšimi otroki (glej tretjo, četrto in peto vrsto tabele 1), ugotovimo pri zadnjih napredek pri nalogi št. 7 in št. 8 (pri obeh je problem v razumevanju odnosa med dosežkom in sposobnostjo reševalca) in 9 (razumevanje odnosa med težavnostjo naloge in sposobnostjo reševalca te naloge). Pomembno je omeniti, da zelo majhno število drugo- in tretješolcev nalog št. 7, 8 (razumevanje odnosa med dosežkom in sposobnostjo reševalca) in 9 (razumevanje odnosa med težavnostjo naloge in sposobnostjo reševalca te naloge) ne reši pravilno. Večina drugo- in tretješolcev reši nalogo št. 5 in 6 (pri obeh je problem v razumevanju odnosa med prizadevnostjo in sposobnostjo reševalca) še vedno na osnovi aditivnega kriterija, kar se sklada z ugotovitvami avtorjev Nicholls in Miller (1983), da so otroci šele v stopnji formalno logičnega mišljenja sposobni upoštevati multiplikativni odnos med prizadevnostjo in sposobnostjo.

Ker nekatere naloge samorazumevanja obravnavajo isti problem, je smiselno pričakovati pomembne zveze med temi nalogami. Obstajajo naslednje statistično pomembne zveze med rešitvami nalog samorazumevanja po sposobnosti selekcioniranih prvošolcev: pozitivna zveza med nalogo št. 1 in nalogo št. 2 ($C = .65^{***}$; pri obeh je problem v razumevanju težavnosti nalog), med nalogo št. 3 in nalogo št. 4 ($C = .56^{***}$; pri obeh je problem v razumevanju težavnosti nalog), med nalogo št. 5 in nalogo št. 6 ($C = .66^{***}$; pri obeh je problem v razumevanju odnosa med prizadevnostjo in sposobnostjo reševalca) ter med nalogo št. 7 (razumevanje odnosa med dosežkom in sposobnostjo reševalca) in nalogo št. 9 (razumevanje odnosa med težavnostjo naloge in sposobnostjo reševalca te naloge; $C = .21^*$); negativna zveza med nalogo št. 1 in nalogo št. 3 ($C = .52^{***}$; pri obeh je problem v razumevanju težavnosti nalog), med nalogo št. 1 in nalogo št. 4 ($C = .34^{**}$; pri obeh je problem v razumevanju težavnosti nalog), med nalogo št. 2 in nalogo št. 3 ($C = .63^{***}$; pri obeh je problem v razumevanju težavnosti nalog) ter med nalogo št. 2 in nalogo št. 4 ($C = .43^{***}$; pri obeh je problem v razumevanju težavnosti nalog). Rezultati kažejo statistično pomembne zveze med rešitvami nalog, ki obravnavajo isti problem samorazumevanja, razen v primeru nalog št. 7 in 9. Presenečajo pa negativne zveze, saj kažejo, da se tisti po sposobnosti selekcionirani prvošolci, ki pri prvih dveh nalogah samorazumevanja (pri

katerih je možno, da presojuje težavnost nalog po objektivnem ali normativnem kriteriju) upoštevajo v večji meri normativni kriterij, pri drugih dveh nalogah samorazumevanja (pri katerih je možno, da upoštevajo egocentrični ali objektivni kriterij) raje odločajo za egocentrični kriterij, kar ni v skladu z ugotovitvami drugih avtorjev. Raziskava ni potrdila konstantnosti zaporedja stopenj presojanja težavnosti nalog, o katerih poročata avtorja Nicholls in Miller (1983). Primerov, da otroci, ki pri prvih dveh nalogah presojanja težavnosti nalog upoštevajo normativni kriterij, pri drugih dveh nalogah upoštevajo egocentrični kriterij, bi beležili še več, če se pri vrednotenju odgovorov ne bi upoštevalo pravilo, da se v primeru, da otrok navaja dva kriterija, točkjuje tisti kriterij, ki po ugotovitvah avtorjev Nicholls in Miller (1983) pomeni višjo stopnjo samorazumevanja. Razlog za omenjena odstopanja dobljenih rezultatov od ugotovitev drugih avtorjev je morda v drugačni metodi merjenja stopnje samorazumevanja. Morda pa je razlog dobljenih rezultatov ta, da otroci, ki so v stopnji prehoda v višjo stopnjo razumevanja težavnosti nalog, kažejo najbolj nekonsistentno razmišljanje, kar pomeni, da se v svojih odgovorih vračajo tudi na predhodne stopnje. Da bi lahko sodili, ali je zaporedje stopenj presojanja težavnosti nalog, ki jih navajata Nicholls in Miller (1983), stalno ali ni, bi bilo treba izvesti daljšo longitudinalno raziskavo.

Frekvenčne distribucije rešitev nalog samorazumevanja kažejo, da večina po sposobnosti selekcioniranih prvošolcev presoja težavnost nalog z upoštevanjem objektivnega kriterija (kar pa ne velja za tretješolce, saj le-ti pri prvih dveh nalogah v večini primerov upoštevajo normativni kriterij, pri drugih dveh nalogah pa pogosto upoštevajo egocentrični kriterij). Večina visoko kognitivno kompetentnih prvošolcev navaja aditivni odnos med prizadevnostjo in sposobnostjo reševalca nalog (kar velja tudi za drugo in tretješolce). Večina jih upošteva informacijo o dosežku, kakor tudi informacijo o težavnosti naloge, ko presojuje sposobnosti reševalca naloge (kar velja tudi za drugo in tretješolce). Večina po sposobnosti selekcioniranih prvošolcev rešuje naloge samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco, na tisti stopnji, ki je, kot poročata avtorja Nicholls in Miller (1983) ter Nicholls (1978), značilna za njihovo starost.

Zaradi majhnega števila drugo- in tretješolcev, ki so reševali naloge samorazumevanja, smemo primerjave z drugo- in tretješolci obravnavati le kot tendence.

Izračun Eta koeficientov in Pearsonovih produkt moment korelacijskih koeficientov je pokazal, da pri visoko kognitivno kompetentnih prvošolcih ne obstajajo statistično pomembne zveze med rešitvami nalog samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco, in stopnjo samoocenjevanja šolske kompetence, izmerjeno na osnovi Lestvice percipirane kompetence za prvošolce. Prav tako zveze med rešitvami nalog samorazumevanja in otrokovimi pričakovanji zaključnih šolskih ocen niso statistično pomembne. Izjema je le statistično pomembna negativna zveza med rešitvami naloge št. 9 (razumevanje odnosa med težavnostjo naloge in sposobnostjo reševalca te naloge) in pričakovanji zaključne ocene pri branju ($C = .28^*$).

Kot kažejo raziskave drugih avtorjev (Frey in Ruble, 1985; Nicholls, 1978; Miller, 1987), z razvojem samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco, pada otrokova stopnja samoocenjevanja kognitivne kompetence oziroma postaja otrokovo samoocenjevanje kognitivne kompetence bolj realno. Raziskava, ki jo predstavljam v tem članku, teh ugotovitev ni povsem potrdila. Razlog pa je verjetno povezan z majhno variabilnostjo rezultatov.

Nepomembne zveze med otrokovo stopnjo samorazumevanja in otrokovim samoocenjevanjem šolske kompetence, kakor tudi med otrokovo stopnjo samorazumevanja

in otrokovimi pričakovanji zaključnih šolskih ocen, sugerirajo, da z rešitvami nalog samorazumevanja ne moremo v zadovoljivi meri pojasniti individualnih razlik v percepciji lastne kognitivne kompetence visoko kognitivno kompetentnih prvošolcev.

Rezultati imajo pomembno uporabno vrednost. Raziskave številnih avtorjev (Stipek in Mac Iver, 1989; Meyer, Bachmann in Biermann, 1979; Barker in Graham, 1987) kažejo, da je od stopnje samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco, odvisno tudi otrokovo razumevanje povratnih informacij, ki jih otrok sprejme v zvezi z lastnimi kognitivnimi dosežki od pomembnih drugih oseb. Mlajši otroci (predšolski in otroci v nižjih razredih osnovne šole) razumejo pohvalo, ki jo sprejmejo v zvezi z lastnimi kognitivnimi dosežki, vedno kot dokaz za to, da so njihove sposobnosti visoke; jezo učitelja ali grajo pa dokaz za to, da so njihove sposobnosti nizke. Pri tem ne upoštevajo težavnosti nalog, ki so jih reševali. Le starejši otroci so sposobni razumeti, da uspeh na lahki nalogi, ki je povezan z visoko prizadevnostjo (in je zaradi uspeha in prizadevnosti pohvaljen), ali neuspeh na lahki nalogi, ki ni nastal zaradi nizke prizadevnosti (pa zato ni kritiziran), dokazuje nizko sposobnost reševalca naloge. Avtorja Barker in Graham (1987) navajata, da se že otroci, stari 4 - 5 let, zavedajo, da učitelji hvalijo in nagrajujejo učenca, če je bil prizadeven, oz. grajajo in kaznujejo učenca, če ni bil prizadeven. Vendar le otroci, ki so sposobni razumeti kompenzacijsko delovanje prizadevnosti in sposobnosti, pohvale in graje tudi pravilno razumejo.

Rezultati predstavljene raziskave nas znova opozarjajo, da mlajše otroke ni smotno motivirati za šolsko delo s pohvalami, grajami, ocenami, zvezdicami, čebelicami, informacijami o tem, ali so nalogo pravilno rešili ali ne, itd., ampak je potrebno najti zaposlitve, to je takšne poti do spoznanj, ki jih bo otrok sprejel zaradi zadovoljstva, ki mu ga bodo nudile.

LITERATURA

- Assor, A.; Tzelgov, J.; Thein, R.; Ilardi, B. C. in Connell, J. P., Assessing the Correlates of Over- and Underrating of Academic Competence: A Conceptual Clarification and a Methodological Proposal, *Child Development*, 61, 1990, 2085-2097.
- Barker, G. P. in Graham, S., Developmental Study of Praise and Blame as Attributional Cues, *Journal of Educational Psychology*, 1, 1987, 62-66.
- Blumenfeld, P. C.; Pintrich, P. R. in Hamilton, V. L., Children's Concepts of Ability, Effort, and Conduct, *American Educational Research Journal*, 1, 1986, 95-104.
- Cugmas, Z., Razvojne spremembe v samovrednotenju kognitivne kompetence pri otrocih, starih 5 - 8 let, *Anthropos*, 1-2, 1990, 90-105.
- Cugmas, Z., Vpliv izobraževalnega okolja na otrokovo samovrednotenje in razumevanje kognitivne kompetence, *Sodobna pedagogika*, 5-6, 1991, 287-309.
- Cugmas, Z., Komponente percepcije lastne šolske kompetence prvošolcev na začetku šolskega leta, *Anthropos*, 1-2, 1993, 19-30.
- Eccles Parsons, J.; Adler, T. F. in Kaczala, C. M., Socialization of Achievement Attitudes and Beliefs: Parental Influences, *Child Development*, 53, 1982, 310-321.
- Entwisle, D. R.; Alexander, K. L.; Pallas, A. M. in Cadigan, D., The Emergent Academic Self-Image of First Graders: Its Response to Social Structure, *Child Development*, 58, 1987, 1190-1206.
- Frey, K. S. in Ruble, D. N., What Children Say about Classroom Performance: Sex and Grade Differences in Perceived Competence, *Child Development*, 58, 1987, 1066-1078.
- Hart, D. in Damon, W., Developmental Trends in Self-Understanding, *Social Cognition*, 4, 1986, 388-407.
- Meyer, W.; Bachmann, M.; Biermann, U.; Hempelmann, M.; Ploger, F. in Spiller, H., The Informational Value of Evaluative Behavior: Influences of Praise and Blame on Perceptions of Ability, *Journal of Educational Psychology*, 2, 1979, 259-268.

- Miller, A. T., Changes in Academic Self Concept in Early School Years: The Role of Conceptions of Ability, *Journal of Social Behavior and Personality*, 4, 1987, 551-558.
- Nicholls, J. G., The Development of the Concepts of Effort and Ability, Perception of Academic Attainment, and the Understanding That Difficult Tasks Require More Ability, *Child Development*, 49, 1978, 800-814.
- Nicholls, J. G. in Miller, A. T., The Differentiation of the Concepts of Difficulty and Ability, *Child Development*, 54, 1983, 951-959.
- Otis, A. S. in Lennon, R. T., Otis-Lennon Mental Ability Test, Manual for Administration, Harcourt Brace Jovanovich, 1968.
- Phillips, D. A., Socialization of Perceived Academic Competence among Highly Competent Children, *Child Development*, 58, 1987, 1308-1320.
- Rosenholtz, S. J. in Simpson, C., The Formation of Ability Conceptions: Developmental Trend or Social Construction?, *Review of Educational Research*, 1, 1984, 31-63.
- Ruble, D. N.; Boggiano, A. K.; Feldman, N. S. in Loebl, J. H., Developmental Analysis of the Role of Social Comparison in Self-Evaluation, *Developmental Psychology*, 2, 1980, 105-115.
- Ruble, D. N.; Parsons, J. E. in Ross, J., Self-evaluative Responses of Children in an Achievement Setting, *Child Development*, 47, 1976, 990-997.
- Stipek, D. J. in Daniels, D. H., Declining Perceptions of Competence: A Consequence of Changes in the Child or in the Educational Environment?, *Journal of Educational Psychology*, 3, 1988, 352-356.
- Stipek, D. in Mac Iver, D., Developmental Change in Children's Assessment of Intellectual Competence, *Child Development*, 60, 1989, 521-538.

Socializacijska teorija Talcotta Parsonsa

II. del:

Analiza poteka socializacije na mikro ravni - od oralne do ojdipovske faze

VESNA V. GODINA

POVZETEK

Tekst predstavlja analizo poteka socializacije na mikro ravni kot drugi temeljni del Parsonsove socializacijske teorije. Tekst prinaša podrobno analizo prvih treh faz individualne socializacije. Skozi analizo posamičnih faz (oralna, postoralna, ojdipovska) se pokaže mesto vsake od faz v socializacijskem procesu; ključne značilnosti socialnega sistema, v katerem vsaka od njih poteka; proces socialnega učenja; delitev dispozicij za potrebe; in najpomembnejše rezultate vsake od faz socializacije.

ABSTRACT

THE ANALYSIS OF SOCIALIZATION PROCESS ON MICRO LEVEL - FROM ORAL TO OEDIPAL PHASE

The analysis of socialization on micro level is presented in the text as the second basic part of Parsons's socialization theory. It brings a detailed analysis of the first three phases of the process of the phases (oral, postoral, Oedipal phase) the author indicates the place of each of the phases in socialization process; the key characteristics of social system (into which each it is implemented); the process of social learning; the differentiation of need-dispositions; and the most important results of each of the phases.

Omenjali smo že, da Parsonsovo socializacijsko teorijo sestavljata dva ključna elementa: sam socializacijski model, ki predstavlja idealnotipski model strukture socializacijskega procesa na eni strani, ter Parsonsova analiza poteka socializacije na mikro ravni na drugi strani. Tokratni zapis namenjamo slednjemu elementu Parsonsove socializacijske teorije, natančneje prvim trem fazam tega procesa. V analizi poteka socializacije se Parsons v osnovi nasloni na sosledje faz otrokovega seksualnega razvoja; ta navezava velja tako za opis osnovnih značilnosti teh faz, kot tudi za razumevanje točk prehoda med fazami.

ORALNA FAZA

Oralna faza je prva faza primarne socializacije; s to fazo se socializacija šele v resnici začne. Vendar pa se problem ravnotežja (in sicer organskega) pojavlja že v fetalnem obdobju. Zaostri pa se z rojstvom, ki prej obstoječe ravnotežje travmatično dokončno poruši, v čemer gre iskati jedro t. i. *oralne krize* (cf. Parsons, Bales 1956:42).

Po rojstvu postane za otroka *življenjsko nujno učenje*, ki otroku šele omogoči, da preživi. *Organska oprema* otroku preživetja namreč ne zagotavlja. Le-ta pri Parsonsu torej nima značaja "zadostne opreme", temveč značaj **dejavnika**, s pomočjo katerega se ta zadostna oprema za preživetje šele pridobiva. Parsons med organsko opremo novorojenčka prišteva reflekse (npr. sesanja, jokanja, smejanja, oprijemanja, sledenja itd.); za le-te meni, da so "definitivno vrojeni" (Parsons 1964:83, op. 7).

Toda: "višje stopnje organizacije vedenjskega sistema, na katero se z osebnostjo misli, ne moremo izvajati iz organizacije teh odgovorov, ne da bi upoštevali vpliv odnosov do objektov v poteku socializacije" (ibid.). **Refleksni vzorci** torej ne predstavljajo dokončnih obrazcev vedenja otroka; le-ti se izoblikujejo pod vplivom socialnega učenja. S pomočjo svoje biološke opreme se mora tako otrok naučiti socialno predpisanih vzorcev vedenja, da sploh lahko zadovolji tudi povsem organske oziroma metabolične potrebe.

To pa seveda pomeni, da se mora otrok naučiti, da so zadovoljlitve "instinktov" v bistvenem smislu odvisne tako od akcije matere, kot od akcije otroka (cf. ibid.:85).¹

Prav *aktivnost alterja* (oz. matere) pri zadovoljevanju organskih potreb otroka pa Parsons opredeli tudi kot *startno točko socializacije* (cf. ibid.: 84).

Fazo oralne odvisnosti tako bolj kot organske potrebe otroka označuje njena *socialna strukturiranost*. "Nadaljnja točka, ki jo je treba poudariti, je, da je najbolj bistveni del 'realnosti' tudi na oralni stopnji *socialni*; to je mati kot socialni objekt, ki deluje v vlogi znotraj sistema socialne interakcije. Čeprav je en vidik realnosti nesocialen - to je mleko kot objekt hranjenja - je *agent* matere kot vira mleka tisti, ki organizira proces učenja" (ibid.: 89).² To pa pomeni, da je dojenček že v prvi fazi socializacije integriran v socialni sistem, ki ga Parsons poimenuje "**sistem mati - otrok**" (ibid.).³

1 Parsons problem konkretizira na primeru **sesalnega refleksa** na naslednji način (1964: 85): "Zdi se na primer, da je dokazano, da obstaja vrojeni odgovor sesanja; toda otrok se zelo zgodaj nauči sesati bolje, kot ga za to opremi čisti 'instinkt'. Nauči se, kako premikati ustnice, kateri položaj je boljši, kdaj uporabiti napor, kdaj popustiti, in tako dalje, da je količina mleka, ki ga dobiva, ter lahkota, s katero ga dobi, do pomembne mere odvisna od njegove lastne, k cilju orientirane aktivnosti... Tudi z matrine strani hranjenje otroka na noben način ni čisto instinktivno, temveč vsebuje elemente znanja in 'intencionalne' - čeprav ne nujno zavestne - regulacije" (ibid.).

S tem v zvezi Pitts povsem ustrezno pripominja, da tak razvoj pomeni, da se "metaboličnim potrebam novorojenčka redko dopušča, da razvijejo zelo močno silo nagonov" (Pitts 1969: 658).

2 In še: "Tako že na tej najelementarnejši stopnji odnosi med materjo in dojenčkom tvorijo pravi proces *socialne interakcije*, v katerem je 'nega' v smislu ukvarjanja s fiziološkimi potrebami zgolj ena komponenta" (Parsons 1964: 85).

3 Na drugih mestih Parsons ta sistem poimenuje tudi par mati- otrok, diada mati-otrok, identiteta mati-otrok idr. O njem pravi, da je "mejni primer koncepta socialnega sistema" (Parsons, Bales 1956: 49). "Tako je otrok že v prvih nekaj tednih, če ne celo dnevih svojega življenja integriran v socialni sistem. Izgrajena so relativno definitivna pričakovanja njegovega vedenja, ne zgolj v predikativnem smislu, temveč v normativnem smislu. Doji se 'dobro' ali 'slabo'; joče le takrat, ko 'naj bi' in je ostali čas tiho, ali pa joče, 'ko za to sploh ni nobenega pravega razloga'. Vedenje odraslih neizogibno privzame karakter otrokovega nagrajevanja za tisto, kar imajo oni za 'dobro' vedenje, in njegovega kaznovanja - vključno z nereagiranjem - za tisto, kar imajo oni za 'slabo' vedenje, kot tudi siceršnje manipulacijo sankcij v odnosu do njega" (Parsons 1964: 56).

Ta najbolj elementaren tip socialnega sistema sestavljata dve vlogi, ki se medsebojno diferencirata po osi moči: materina vloga, ki je nadrejena; in otrokova vloga, ki je podrejena. "Otrok je od vsega začetka do določene stopnje aktivni dejavnik, ki se 'trudi' delati določene stvari - in je sčasoma v vedno večji meri nagrajevan oziroma kaznovan skladno z 'uspehom' pri njihovem opravljanju. Mati pa s svoje strani aktivno manipulira situacijo, v kateri to učenje poteka. Toda v resničnosti procesa kot takega je mati v grozeče predominantni poziciji moči s tem, ko kontrolira čas hranjenja in druge akte nege..." (Parsons 1964: 85).

Materino nadrejeno vlogo bistveno opredeljuje dvoje. Najprej **kombinacija orientacij (pattern variables)**: afektivnost, difuznost, partikularnost, kvaliteta, kolektivna orientacija. Ta obči obrazec orientacij pri materinih konkretnih akcijah (npr. pri hranjenju ali snaženju otroka ipd.) sicer lahko deloma varira (vedenje je pri teh akcijah npr. bolj specifično kot difuzno usmerjeno). Drugič pa je bistveno to, da Parsons materine vloge v sistemu mati-otrok ne zastavi personalno, temveč funkcionalno; to pomeni, da je za vlogo matere ključna realizacija funkcije nege. Mati v tem smislu ni mišljena personalno, temveč kot katerakoli oseba, ki to funkcijo realizira. To pomeni seveda tudi (personalno) zamenljivost, s tem pa postane **ključni koncept agent nege, ki je depersonaliziran**.⁴

Za *otrokovo vlogo* v tem prvem socialnem sistemu pa je značilna **izhodiščna pozicija "objekta posesti"** s strani okolja, točneje družine in matere. Ta pozicija otroku zagotavlja dvoje: skrb in vrednost (cf. Parsons, Bales 1956: 63).

Otrok skozi to lastno objektno pozicijo pridobi najprej izkušnjo medsebojne povezanosti posameznih materinih delovanj; delovanja so drugo od drugega odvisna in se medsebojno pogojujejo. Ta povezanost pa je partikularna.

Drugič pa gre za to, da otrok skozi tak tip povezanosti z materjo oblikuje svoj odnos **difuzne odvisnosti od matere**. Za otroka so važne vse materine aktivnosti, usmerjene nanj - tako tiste, ki neposredno zadevajo zadovoljitev potrebe, kot tiste spremljevalne (npr. nasmeh, bližina, sproščenost ipd.). **V tem smislu otrok izoblikuje splošno navezanost na mater**, ki predstavlja hkrati tudi obrazec splošne, difuzne odvisnosti od nje. Ta obrazec navezanosti in odvisnosti od matere v bistvu vedno manj cilja na konkretne objekte zadovoljive potreb ter vedno bolj na materino ljubezen. "Hrana torej ni več zahtevana le zato, ker proizvaja specifično organsko ugodje; in - morda prav tako pomembno - ni nič več zavračana zgolj zaradi prehrabnega neugodja. Bolj splošno postane primarni - resnično temeljni - cilj razvijajoče se osebnosti zagotoviti si odnos naklonjenosti matere, ali kot se to pogosto imenuje, materino ljubezen. Specifične zadovoljive na nižjih nivojih so tako postale del organiziranosti na širšem nivoju in njihov primarni pomen izvira iz njihovega odnosa do najvažnejšega cilja, zagotoviti si maksimalno ljubezen." (Parsons 1964: 89-90). Skozi potek oralne faze torej obrazec otrokove difuzne odvisnosti od matere evoluiral: preide namreč od zagotavljanja "organskega ugodja" do "zagotavljanja materine ljubezni".

Na predominantno pozicijo moči v diadi "mati-otrok" je vezana tudi *oblika in vsebina socialne kontrole*, ki in kakor se realizira v tej diadni interakciji. **Materine akcije** v diadi mati-otrok so tako v celoti tudi že **oblika socialne kontrole** novorojenčkovega vedenja s strani matere (cf. Parsons 1964: 82-92), kar docela ustreza razumevanju o vseprisotnosti socialne kontrole v procesih interakcije. Ali kot izpostavlja Parsons dobesedno: "S tem v zvezi je ključna točka, da je bil ta sistem notranje kontrole nad otrokovim lastnim sistemom nagonov ali impulzov vzpostavljen prek generaliziranega obrazca sankcij, ki jih je vsiljevala mati, tako da se je otrok naučil odgovarjati ne le na specifične ponujene nagrade, temveč tudi

4 Tudi v tem kontekstu gre razumeti trditev, da ima predojdipovski otrok le "enega starša - mater" (Parsons 1982: 96).

na 'intence', s čimer pa se je naučil 'konformnosti' do materinih želja ali pričakovanj. Skozi takšno aktivnost se je naučil novega *generaliziranega cilja*, ki ni nič več le v zadovoljitvi njegovih konstitutivno danih instinktivnih potreb, posebej po hrani, temveč v tem, da 'ugodi' materi. Prav doseganje te nove stopnje organizacije, vključujoč novi cilj, je to, kar menim, da je Freud prvenstveno označeval kot *identifikacijo*" (Parsons 1964: 88). Glede na tip pa je materina socialna kontrola zavezana obrazcu **permisivnosti**.

Z vidika vsebine socialnega učenja je oralne faza po Parsonsovi zastavitvi relativno "čisti tip" socializacijske faze; v njej namreč docela prevladuje *proces identifikacije* (in to tako zelo, da se celotna oralna faza jemlje za sinonim tega procesa). V tej fazi gre za t. i. primarno identifikacijo.⁵

Objekt identifikacije je akter, ki realizira funkcijo nege (praviloma mati). Vendar pa identifikacija z njim v resnici pomeni identifikacijo z diado (mati-otrok); otrok se **identificira z recipročnim sistemem vlog** tega zanj prvega socialnega sistema. V tem smislu je že ta prva identifikacija "**depersonalizirana**", oziroma preciznejše, generalizirana. Parsons s tem v zvezi pravi, da je ta generalizacija nujni pogoj uspešne identifikacije (cf. Parsons 1964: 89). In dodaja še: "Prvo... identifikacijo je mogoče opisati kot skupnost (collectivity), ki je izgrajena skozi... vez matere in otroka, pri čemer je avtonomija otrokove 'osebnosti' minimalna" (Parsons 1980: 75).

Kot objekt identifikacije je **mati** tako za otroka predvsem **socialni objekt** (cf. Parsons 1964: 89, 92). Prek stika z materjo kot socialnim objektom se v celoti realizira že omenjena odvisnost personalnega sistema od socialnih objektov, še posebej glede strukture personalnega sistema.

Parsons pri odnosu z materjo kot objektom izpostavlja njen **pomen za organiziranje in strukturiranje motivacijskega sistema otrokovega personalnega sistema** npr. takole: otrok razvija z njo kot z objektom takšen stik, da je organizacija nastajajočega motivacijskega sistema funkcija ne le otrokovih lastnih neodvisno danih potreb, temveč prav tako tudi načina, na katerega so bili organizirani materini odgovori na te potrebe (cf. ibid.: 85-86).

Pri objektivnem odnosu do matere je osrednjega pomena *erotična dimenzija*, ki se po Parsonsu veže na konstituiranje **načela ugodja**. Preciznejše gre pri objektivnem odnosu do matere za **dva tipa eroticizma**: "Predlagal sem, da je na oralni stopnji eroticizem prvenstveno pomemben kot posredovalec za generalizacijo nagrajevanja v njegovem notranjem, fiziološkem smislu. Očitno pa gre tu za dva nivoja objektivnih odnosov do matere, ki ustrezata dvojnosti hedonističnih nagrad - to je nagradam v obliki stimulacije erogenih zon in v obliki dobrega počutja nasploh. Prav to sovpadanje dela oralni eroticizem za tako pomemben... Oralna stimulacija tako proizvaja ugodje, ki je *neodvisno* od tistega, ki je proizvedeno z dovajanjem hrane; in, še več, to ugodje je zmožno za generalizacijo na višji ravni. Zdi se, da je organsko najpomembnejša manifestacija oralnega eroticizma zmožnost za ugodje v **difuznem telesnem kontekstu**, ki je skozi generalizacijo povezana s stimulacijo ust, tako da biti nošen, ljubkovan in tako dalje proizvaja ugodje kot temeljni tip generalizirane nagrade" (Parsons 1964: 99; 90-91; podčrtala V. G. V.).⁶

5 Ali tudi za, kot pravi Parsons, primitivno identifikacijo z materjo (Parsons 1964: 96).

6 Sam eroticizem pa Parsons opredeli takole: "Eroticizem je, ne glede na to, katere fiziološke procese že vključuje, **mehanizem notranjega nagrajevanja**, s katerim je presežena fiksacija na bolj specifične instinktivne zadovoljitve v prid ugodja v difuznem in generaliziranim odnosu do socialnega objekta nege" (Parsons 1964: 91, podčrtala V. G. V.); v načelu ugodja se stikata organska in socialna komponenta (cf. Parsons 1980: 79). Preciznejše: prav erotično prek načela ugodja sploh poveže organizem in socialno okolje: "... erotično je primarna integrativna vez med organizmom, osebnostjo in prvotnimi zahtevami socialnega sistema" (ibid.). V istem viru Parsons erotično ugodje opredeli tudi kot kodni sistem regulacije odnosov menjave med osebnostjo in organizmom (ibid.: 86).

Parsons tako razumljen eroticizem jemlje za **nujni pogoj socialnega učenja** v oralni fazi; brez njega bi bil ta proces povsem blokiran. Brez elementa erotičnega stika bi namreč ne mogel obstajati zadosten motivacijski vzvod, ki bi sprožil proces učenja, ki je vključen v identifikacijo oz. primarno socialno učenje (cf. Parsons 1964: 103).⁷

“Enoznačnost” oralne faze kot faze identifikacije seveda vključuje tudi dejstvo relativno enoznačnih in neizdiferenciranih *odnosov do drugih dveh tipov objektnih odnosov* - namreč do introjkcije in izbire objekta.

V tej fazi socializacije se identifikacija veže z **internalizacijo** interakcijskega obrazca, značilnega za diado mati-otrok. Ni pa v tej fazi socialnega učenja prisoten proces **izbire objekta** s strani otroka. “Čeprav on (otrok - op. V. G. V.), postane globoko 'povezan' z njo (materjo - op. V. G. V.), tj. jo 'izbere' kot objekt, je težko reči, da jo je otrok izbral v pravem pomenu besede. Izbor objekta je akt ega, in novorojenček ega nima. Novorojenček je lahko zavržen s strani matere, toda na začetku je sam ne more niti izbrati, niti zavrniti” (ibid.: 92).

Sistem mati-otrok ne vsebuje veliko možnosti za interiorizacijo različnih orientacij, kot tudi ne za diferenciacijo “*need - dispositions*”. “*Pattern variables*”, kot so moč-nemoč, ekspresivnost-instrumentalnost, se v tej fazi še ne internalizirajo. Pride le do **internalizacije orientiranosti vase nasproti kolektivni orientiranosti**, kar omogoči prehod v “razdelano” obliko oralne odvisnosti, kjer obstaja ločitev med otrokom in materjo kot objektom.

Ta prva diferenciacija pomeni začetek kontinuirane diferenciacije na osnovi “*pattern variables*”, skozi katero se v socializaciji izoblikujejo temeljne dispozicije za potrebe.

Problema rezultatov oralne faze socializacije smo se spotoma večkrat že dotikali. Tako smo na primer že omenjali *prehod od zagotavljanja organskega ugodja v zagotavljanje materine ljubezni*, kar z vidika poteka oralne faze socializacije ne predstavlja le ene od njenih ključnih značilnosti, temveč tudi enega njenih ključnih rezultatov.

Omenjali smo tudi že, da je izbor objekta pogojen z *izoblikovanjem instance Ega*; leta pa je **rezultat oziroma posledica uspešno izvedene primarne identifikacije** z materjo in takorekoč najpomembnejši rezultat oralne faze socializacije sploh. S tem je že v oralni fazi izoblikovan tisti ključni subsistem personalnega sistema, ki realizira povezanost personalnega in socialnega sistema, z vsemi posledicami tega dejstva tako za personalni, kot za socialni sistem. S tem v zvezi Parsons pravi: “Psihološko je ključna točka ta, da proces razvoja ega poteka skozi učenje socialnih vlog v kolektivnih strukturah. V nekem smislu skozi ta proces normativni vzorci kolektivitete, v kateri se oseba uči interakcije, postanejo del njegove lastne osebnosti in definirajo njeno organizacijo. Seveda pa se istočasno z internalizacijo recipročnega obrazca interakcije v vlogah položijo temelji sposobnosti za prevzem tako

7 In še: “Infantilen in zgodnji otroški (falični) eroticizem igra primarno vlogo v procesu generalizacije in integracije, iz katerega je izgrajen originalni ljubezenski stik z materjo...” (Parsons 1964: 39). To seveda pomeni, da erotična komponenta ni ključna le za oralno fazo, temveč prav tako za vse kasnejše, še posebej pa za postoralno fazo. V tej vrsti odnosa z otrokom je mati seveda erotični objekt par excellence: “Za otroški eroticizem je ne glede na spol otroka originalni objekt mati” (ibid.: 74); pri tem pa se značaj te značilnosti matere kot objekta skozi socializacijske faze spreminja. “Zdi se, da obstajajo tri stopnje, na katerih je mati primarni objekt erotske privlačnosti za otroka, to so tiste, ki jih je Freud identificiral kot oralno, analno in falično fazo. Odgovarjajo trem relativno diskontinuiranim ‘korakom’ v procesu učenja novih stopenj osebnostne organizacije...” (ibid.: 72). Zaradi že omenjane depersonalizacije funkcije nege v predojdipovski fazi pa ima tudi komponenta erotičnosti tovrstno “univerzalno” dimenzijo: celoten odnos do staršev v predojdipovskih fazah socializacije je, kot pravi Parsons dobesedno, “definitivno erotičen” (Parsons 1980: 76). V kolikor je torej otrokov “pol” v diadi mati-otrok definitivno erotičen, pa je materin pol, kot izpostavlja Parsons drugje, opredeljen skozi difuzno držo matere do otroka, ki se običajno imenuje ljubezen (cf. Parsons 1964: 93).

vloge drugega, kot tudi svoje lastne vloge" (Parsons 1964: 91-92). Ta rezultat pa seveda nastopi kot posledica vseh tistih značilnosti procesa socialnega učenja v oralni fazi, ki smo jih že omenjali. Ključna za Ego je prav vloga erotične komponente v tem procesu. Erotično je namreč osnova za diferenciacijo Ida in Ega (cf. Parsons 1980: 79). Struktura Ega ostaja vezana na erotično in načelo ugodja tudi povsem eksplicitno, ki teži k maksimaliziranju ugodja.⁸

Vendar pa je to le en vidik instance Ega; drugi, eksterni, pa zadeva otrokov odnos do zunanjega, objektnega sveta (cf. Parsons 1964: 88-89).

Učinek oblikovanja Ega - in s tem drugi bistveni rezultat oralne faze - je *nova organizacija potreb*. "Primarna sprememba pri otroku je ta, da je v njegovo osebnost kot personalni sistem uvedena nova stopnja *organizacije*. V njegovih orientacijah do zunanjega sveta gra za novo stopnjo, za organizirano vedenje, za uspešno doseganje lastnih ciljev in za usklajevanje z varabilnimi situacijami. Navznoter pa gre za novo stopnjo organizacije njegovih motivacijskih ali instinktivnih impulzov ali potreb, ki v eni od svojih aspektov uvajajo sistem kontrole nad temi impulzi, toda v drugem oskrbijo obrazec za njihovo izkoriščanje v korist na novo naučenih ciljev in interesov" (ibid.: 87).⁹ Ta razvoj sovpade s tistim, kar gre razumeti kot družbeno konstituiranje potreb.

Kot tretji bistveni rezultat uspešne oralne identifikacije gre omeniti tistega, ki zadeva problem socialne kontrole. "Govoril sem o procesu učenja vloge vis-a-vis materi, kot procesu, ki vključuje najmanj *dva nivoja* generalizacije in organizacije. Obrazec sankcij, vsiljen s strani matere, inkorporira in izraža višji od teh nivojev. Konsekvenca uspešne identifikacije je razvoj sposobnosti, ki izvaja to višjo stopnjo obrazca v posameznikovem avtonomnem vedenju, in to ne le zgolj kot odgovor na pričakovane nagrade s strani drugega. Ta sposobnost je morda najbolj pomemben vidik, skozi katerega je otrok skozi identifikacijo postal tak, kot je njegova mati" (Parsons 1964: 93). Ta učinek bi lahko poimenovali tudi *ponotranjenje prvega obrazca socialne kontrole*, ki je po tipu, kot smo že videli, permisiven.

Je pa slednji rezultat vezan neposredno še z enim: namreč s tem, da je na materin generalizirani obrazec socialne kontrole vezana tudi vzpostavitev **prve matrice generalizacije** (cf. Parsons 1964: 88).

Naslednji rezultat je izoblikovanje prvega občutka kolektivne identitete, občutka "Mi", ki je seveda občutek pripadnosti primarni diadi (cf. Parsons, Bales 1956: 66).

Skozi identifikacijo z materjo pa se izoblikujejo tudi *prvi simboli*: "Korak k identifikaciji implicira, da se otrokov 'interes' do matere sčasoma nič več ne izčrpa v dejstvu, da le-ta deluje kot instrument za zadovoljevanje ločenih organskih ali instinktivno signifikantnih ciljev - hrana, čistoča itd. *Mati, kot oseba v vlogi* (role-person), postane pomenski objekt na višji stopnji. V procesu učenja se mora neizogibno pomen matere kot objekta oblikovati *skozi generalizacijo proč* od izkušnje - zadovoljitve in prikrajšanja - na nesocialni ravni. Ko pa se ta pomen enkrat uveljavi, potem se karte zamenjajo: ločene instinktivno signifikantne zadovoljitve in prikrajšanja postanejo simboli intenc ali drž matere" (Parsons 1964: 89; cf. Parsons, Bales 1956: 60; Parsons 1951: 213).

Kot zadnjega, vendar za Parsonsovo razumevanje vloge oralne faze v procesu socializacije enega najpomembnejših, naj omenimo še *konstituiranje otrokove avtonomne pozicije*, ki se neposredno veže na skozi ponotranjenje usmerjenosti vase nasproti usmerjenosti

8 Načelo ugodja tako predstavlja, kot pravi Pitts, pri Parsonsu prvi princip organiziranja osebnosti (1969: 658).

9 "Tako shema nadvlada stimulus" (Pitts, 1969: 658).

navzven konstituirano shemo oralne odvisnosti. Prav oralna faza socializacije pa problem avtonomnosti načne takorekoč iz ničelne točke.

Navedene značilnosti oralne faze socializacije le-to namreč kažejo kot izjemno "posesivno": otrokova vtopljenost v socialni sistem je izredna, stopnja otrokove avtonomnosti pa vsaj v začetku, kot smo že omenili, minimalna. Je pa razvidno, da se s potekom oralne faze socializacije slednja vendarle povečuje. Parsons tega ne veže le na konstituiranje instance **Ega**, temveč tudi na **jezikovno komunikacijo**; le-ta namreč otroku od vsega začetka omogoča vsaj minimalno distanco do zunanjih pritiskov, ki se s potekom oralne faze povečuje. To sovпада tudi s trendom povečanja avtonomije otroka v odnosu do socialnega okolja, ki pa pride do pravega izraza šele v kasnejših fazah socializacije (cf. Parsons 1964: 82-92).¹⁰

Realizacija navedenih rezultatov vzpostavi prvo proizvedeno ravnotežje v personalnem sistemu; njegov dinamični princip je princip Ega.

POSTORALNA FAZA

Postoralna faza se prične s porušitvijo ravnotežja, vzpostavljenega v oralni fazi. Osnovni razlog za to gre iskati v spremenjenih zahtevah okolja do otroka: od otroka se prične zahtevati **večja avtonomnost in samostojnost**. Zlom oralnega ravnotežja in prehod v postoralno fazo Parsons označi kot analno krizo (cf. Parsons, Bales 1956: 43, 69).

Glavnina postoralne faze socializacije poteka v identičnem **socialnem sistemu** kot oralna faza, torej v diadi **mati-otrok**. Vendar pa na osnovi rezultatov prejšnje faze in procesov, potekajočih v tej fazi, *pride v diadi do bistvenih sprememb*.

Najpomembjše vsekakor zadevajo *vsebinsko socialnih vlog matere in otroka*. Ne le, da je v postoralni fazi **delitev komplementarnih vlog med otrokom in materjo jasna in celo izhodiščna**; tudi se **materini poziciji nadmoči** priključi jasna **instrumentalna orientacija** (torej usmerjenost v razreševanje zunanjih problemov), **otrokovi poziciji nemoči** pa **ekspresivna orientacija** (usmerjenost na lastna čustva) (cf. ibid.).

Ključna sprememba v interakcijski shemi diade mati-otrok pa zadeva neko drugo spremenjeno dimenzijo *materine vloge*: namreč njen **premik k dosežku**. Mati se namreč od nagrajevanja, ki je povezano z minimalnimi pričakovanji do otroka (npr., da je "priden otrok" ipd.), premakne k nagrajevanju otrokovih poskusov, da bi presegel ta minimum. Gre torej za premik od pripisanega k doseženemu, pri čemer otrokovo nagrajevanje vedno bolj postane odvisno od tega, kako dobro se vede oz. kako dobro dosega cilje (cf. Parsons 1964: 93).

Premik k dosežku pa seveda ni bistven le za materino, temveč tudi za *otrokovo vlogo* v diadi mati-otrok. Je pa to že ena plat spremenjene otrokove vloge. Drugo plat predstavlja dejstvo aktivnega prizadevanja po materini naklonjenosti, torej **aktivne ljubezni do matere**: "Če se je *difuzni* odnos matere do otroka v oralni fazi imenoval ljubezen, potem je mogoče reči, da je zdaj s svojo identifikacijo otrok postal sposoben za razvoj in delovanje v skladu z isto držo, da torej tudi on lahko ljubi objekt, običajno svojo mater" (ibid.). To dejstvo pa seveda pomeni popolno spremembo otrokovega vedenjskega obrazca do matere:

¹⁰ Pri tem gre omeniti, da je v tej točki Parsonsovo razumevanje razumevanje poteka socializacije podobno Wallonovemu, ki potek socializacije razume kot proces rastoče individualizacije (cf. Wallon 1982; 1985).

iz difuznega obrazca "biti ljubljien" se izoblikuje recipročni, čeprav še vedno difuzni obrazec "ljubiti in biti ljubljien" (Parsons 1954: 80).¹¹

S tem mati (z vidika otroka) radikalno spremeni svoj status: iz objekta difuzne odvisnosti postane objekt ljubezni.

Na spremenjeno vsebino interakcijske sheme diade mati-otrok se veže tudi spremenjena oblika *socialne kontrole*, ki se znotraj nje realizira. Zdaj gre za socialno kontrolo tipa "support", ko mati aktivno nagraduje tista vedenja otroka, ki skušajo "konstruktivno" preseči razbito ravnotežje po analni krizi.

Še važnejše od vsega, kar smo povedali doslej, pa je, da se v postoralni fazi zaradi izoblikovane instance Ega povsem **spremeni struktura objektivnih odnosov** med materjo in otrokom. "V kolikor naj bi bila akcija skladno z na novo pridobljenimi vrednotnimi obrzci orientirana k realnosti (reality-directed), potem mora le-ta v relaciji do objektov uveljaviti cilje. Svet objektov se ne more več tretirati kot dan... Namesto tega ego marljivo 'preizkuša' lastne zmožnosti za organizirano vedenje v lastnem objektivnem okolju" (Parsons 1964: 93). Ta sprememba v strukturiranosti objektivnih odnosov se najjasneje kaže v tem, da v postoralni fazi dominantni tip objektivnih odnosov ni več identifikacija, temveč *izbor objekta* (object-choice).

Objekt procesa "object-choice" je v začetku praviloma **mati** (oz. objekt nege). Vendar pa je to, kot jasno izpostavlja Parsons, "**druga**" mati od tiste, ki je bila objekt identifikacije v oralni fazi. Razloge za spremenjeni status matere kot objekta pa gre iskati v spremembah njene socialne vloge v postoralni fazi. Parsons tu posebej izpostavlja usmerjanost v dosežek in aktivno ljubezen do matere (cf. Parsons 1964: 93; 1954: 80; Parsons, Bales 1956: 43).

Prav ljubezen do matere pa pomeni tudi ključno motivacijsko osnovo za proces socialnega učenja. "V kolikor je otrokova potreba, da ljubi in da se mu ta ljubezen vrača, tesno povezana z določenim objektom, potem ta objekt pridobi zelo močno mesto vzvoda za otrokovo motivacijo k novim stopnjam dosežkov. Temu je tako zato, ker mati lahko ne le deli specifične nagrade za specifična vedenja, temveč ker lahko ona le-te tretira kot *simbole* lastnega sprejemanja otrokovega stika z njo kot objektom ljubezni - to je, njenega vračanja njegove ljubezni" (Parsons 1964: 93). To, povedano drugače, pomeni, da aktivna ljubezen do matere vodi v *nov tip motivacije*. Le-ta je po Parsonsu ključna za doseganje novih navad in spretnosti. Obdobje, v katerem je ljubezenski stik z materjo najpomembnejši, je obdobje učenja bazičnih spretnosti, in to tako motoričnih (hoja) kot komunikacijskih (jezik). Difuzni stik z objektom zadovoljitve je baza za motivacijski pomen bolj specifičnih nagrad za bolj specifične aktivnosti (cf. Parsons 1964: 93-94).

V učenju teh spretnosti pa ima še en element izjemno vlogo: namreč **navajanje na čistočo**. To je bistveno predvsem zato, ker se v njem koncentrira težnja, ki je za postoralno fazo socialnega učenja centralna: namreč težnja *navajanja k samostojnosti*. Parsons dobesedno pravi, da je "problem *navajanja na neodvisnost*... zdaj, v predodjipovski fazi, osrednjega pomena" (ibid. 95).

Enako važno za potek socialnega učenja v postoralni fazi je tudi "*odpiranje*" *socialnega sistema drugim objektom*, kar v osnovi poteka skozi otrokove odnose z materjo kot objektom izbire. V odnosu do otroka igra namreč mati vlogo, ki je v zelo veliki meri determinirana z njenimi drugimi vlogami: in sicer tako z družinskimi (s tisto soprogo, matere

11 Ali kot pravi drugje: "On (otrok - op. V. G. V.) ni zgolj ljubljien, temveč aktivno ljubi" (Parsons, Bales 1956: 43). Od tu tudi Parsonsova pogosta raba imena "faza ljubezenske odvisnosti" za postoralno fazo (cf. Parsons 1964; Parsons, Bales 1956; idr.).

starejših bratov in sester, članice gospodinjstva kot sistema), kot tudi z različnimi zunajdružinskimi vlogami. Možno bi bilo domnevati, da se ti drugi angažirajo z zornega kota otroka kažejo predvsem kot omejitve njene izključne predanosti le-temu. Ker pa sovpadajo z njegovo rastočo mobilnostjo in zmožnostjo komunikacije, postanejo ti drugi ljudje, s katerimi je mati povezana, za otroka bolj in bolj jasno definirani kot objekti. Ti drugi ljudje, praviloma **oče ter bratje in sestre** (vključujoč morda tudi že mlajšega otroka), formirajo primarni fokus novih objektov, ki odločilno strukturirajo otrokovo situacijo (cf. *ibid.*).

To pa je že tista točka, ki pripravlja socializacijsko situacijo za naslednjo, ojdipovsko fazo: uvaja namreč **“bodoče” objekte identifikacije**.

V postoralni socializacijski fazi pride do polnega izraza *ključnost jezika*. “Veliki vzpon v sposobnosti delovanja, ki nastopi v tem obdobju predoidipovskega ljubezenskega stika, vodi k ogromnemu širjenju otrokovega obsega kontaktov s svetom, v katerem živi. Neprestano je angažiran s preizkušanjem novih motoričnih spretnosti in z učenjem o njegovem svetu, in to tako z direktnim opazovanjem, kot tudi z vztrajnim spraševanjem skozi novonaučeni medij jezika” (*ibid.*: 95-94).

In v kakšnem odnosu je opisano socialno učenje, ki in kakor poteka skozi “izbor objekta”, do drugih dveh osnovnih tipov objektivnih odnosov, namreč do identifikacije in internalizacije?

Kar se *odnosa do identifikacije* tiče, smo že videli, da Parsons meni, da je izbor objekta akt Ega in da lahko nastopi šele, ko se le-ta izoblikuje. **Izoblikovanje Ega torej v tem smislu pomeni predpogoj** za prehod v postoralno fazo. Vendar pa je proces izbora objekta pogojen z oralno fazo še drugače - namreč tako, da **identifikacija z materjo pomeni izhodišče za samo konstituiranje kategorije objekta** in s tem tudi za proces izbire objekta. “Izhodiščna točka za ta proces (zadovoljivte na objektu - op. V.G.V.) je “internalizirana mati”, vzpostavljena skozi predhodno identifikacijo” (cf. Parsons 1964: 93).

Ta kontinuiteta se nenazadnje izrazi tudi skozi dejstvo, da je prvi objekt, ki je od otroka (aktivno) izbran, praviloma mati (cf. Parsons 1964: 93).

Kar pa se *odnosa do internalizacije* tiče, se skozi izbor objekta hkrati že realizira tudi obstoječa interakcijska shema ljubezenske odvisnosti v diadi mati-otrok, ki nastopi tudi kot pravi, resnični objekt tega procesa. Ali kot dobesedno pravi Parsons: v postoralni fazi gre za “internalizacijo aktivne in avtonomne, s strani otroka sodoločene ljubezenske vezi med materjo in otrokom” (Parsons 1980: 75).

V postoralni fazi socializacije pride do prve razdelitve **dispozicij za potrebe**. To je posledica dejstva, da se na področju “*pattern variables*” v tej fazi internalizira par **specifičnost-difuznost**. Internalizacija tega para povzroči, da se iz nediferencirane oralne odvisnosti izločita dve *dispoziciji za potrebe*: **odvisnost in avtonomnost**. Prva je združena s specifično, druga pa z difuzno orientacijo (cf. Parsons, Bales 1956: 134).

Parsons je vse ključne rezultate postoralne faze socializacije povzel tako v svojem razumevanju poteka te faze, kot tudi v svojem razumevanju strukture “ljubezensko-odvisne” osebnosti.

Vendar pa med vsemi rezultati posebno, centralno mesto zaseda zgolj eden. In to je tisti, ki je konstitutiven za ves nadaljni proces socializacije. Gre seveda za konstituiranje *avtonomije* (kot dispozicije za potrebo).

Videli smo že, da je fundamentalno vprašanje socialnega učenja v postoralni fazi vprašanje balansa med odvisnostjo in avtonomnostjo, vprašanje obsega, znotraj katerega otrok lahko prevzame neodvisno iniciativo, in obsega, znotraj katerega mora popustiti

željam in sankcijam svojega partnerja v vlogi (cf. Parsons 1964: 95). K iskanju tega balansa otroka usmerja predvsem mati in to s tem, da otrokovo samostojnost in avtonomijo pozitivno sankcionira do tiste meje, do katere je le-ta še skladna z otrokovo socialno vlogo. **Otrok držo avtonomije privzame** - in to je bistveni poudarek - **kot držo konformnosti do alterja** (praviloma matere) v socialnem sistemu (cf. ibid.).

Ima pa to dejstvo tudi povsem jasne posledice za otrokov personalni sistem. Veča se namreč avtonomnost instance Ega, ki vedno bolj funkcionira kot instanca avtonomne iniciative. "Toda iz te baze se izdiferencira avtonomni subsistem osebnosti, ki je orientiran na aktivno manipulacijo z objektivnim svetom. Komponenta odvisnosti v osebnosti tako postane prestrukturirana residua internalizirane matere, ki daje bolj difuzni in generalizirani motivacijski pomen specifičnim aktom in nagrajevanjem, ki so vključeni v vadbo motoričnih in komunikacijskih spretnosti. Po drugi strani pa je "jaz" ali ego v bolj diferenciranem smislu kot na oralni stopnji tisti del, ki prevzame vlogo avtonomne iniciative v procesu delovanja" (Parsons 1964: 94).

Ti rezultati pa skupaj pogojujejo tudi otrokovo internalizacijo na *višji stopnji splošnosti (generalizacije)*, ki in kakor je značilna za postoralno fazo.

Faza ljubezenske odvisnosti oziroma postoralna faza je zaključena, ko je izgrajen stabilen sistem recipročne ljubezni med materjo in otrokom, ko otrok interiorizira sebe in mater kot objekte in ko se vzpostavi avtonomna ljubezen kot dispozicija za potrebo. To stanje je tudi stanje za postoralno fazo vzpostavljenega ravnotežja.

OJDIPOVSKA FAZA¹²

Ojdipovska faza kot tretja socializacijska faza podre v drugi fazi vzpostavljeno ravnotežje v diadi mati-otrok s tem, da **v otrokovo socialno polje vstopijo tudi drugi družinski člani** (oče, brat(je), sestra(e)). To dejstvo **razbije model diadnega socialnega sistema**, ki ga je otrok interioriziral v prejšnjih dveh fazah socializacije. Aktivni pa ostanejo obči principi funkcioniranja socialnega sistema, ki otroku omogočijo razrešiti nastalo krizo in vzpostaviti novo ravnotežje. Krizo konstituiranja novega ravnotežja na ravni družine kot socialnega sistema Parsons enači z *ojdipovsko krizo*.

Temeljni problem ojdipovske krize je po Parsonsu torej prehod iz diadnega v kvartalni tip socialnega sistema. *Družino kot socialni sistem* namreč po Parsonsu tvorijo **štirje temeljni statusi oziroma vloge**, ki se strukturirajo okoli tipa vedenja in moči. **Materinska vloga** tako združuje ekspresivno vedenje z nemočjo oziroma odvisnostjo; **očetovska vloga** instrumentalno vedenje z močjo oziroma avtoriteto; **vloga sina** instrumentalno vedenje z nemočjo oziroma odvisnostjo; in **vloga hčere** ekspresivno vedenje z nemočjo oziroma odvisnostjo.

¹² Status ojdipovske faze socializacije je gotovo najspornejši izmed vseh socializacijskih faz. Še posebej zato, ker tudi Parsons sam to fazo v resnici opredeljuje kot ojdipovsko krizo. V tem smislu ima torej ojdipovska faza enak status, kot npr. oralna ali analna kriza; torej status razrušitve ravnotežja prejšnje socializacijske faze, ki uvede novo socializacijsko fazo (v tem primeru latence). Imamo pa po drugi strani v ojdipovski fazi opraviti s celotnim zasukom AGIL sheme, kar jo izenačuje z vsemi ostalimi "osnovnimi" socializacijskimi fazami. Tudi je Parsons v svojih analizah ojdipovski fazi posvetil toliko pozornosti (cf. Parsons 1964; Parsons, Bales 1956; idr.), da se zdi upravičeno o ojdipovski fazi socializacije govoriti posebej.

Te štiri vloge tvorijo **temeljno strukturo nuklearne družine**. V zvezi z družino gre za "tipični vzorec štirih vlog, ki je hierarhično diferenciran v vodstvo in odvisnost ter kvalitativno v bolj instrumentalne in bolj eksperimentalne vloge. Želel bi predlagati, da je produktivno tretirati nuklearno družino kot poseben primer tega temeljnega vzorca štirih vlog, z generacijo kot ključno osjo superiorno-inferiorne oziroma vodstveno-odvisne diferenciacije, in spolom kot osjo instrumentalno-ekspresivne diferenciacije" (Parsons 1964: 60).¹³

Z vidika **objektnih odnosov** je v ojdipovski fazi spet v ospredju *proces identifikacije*. V tej fazi gre za štiri osnovne procese identifikacije: za **identifikacijo z družino; identifikacijo s svojim spolom; identifikacijo s svojo generacijo** (brati oziroma sestrami), in **identifikacijo staršev nasproti otroku** (cf. Parsons 1964: 97; Parsons 1959: 654; Parsons, Bales 1956: 93). Otroka zadevajo neposredno prve tri identifikacije, ki se morajo v ojdipovski fazi med seboj uskladiti. Parsons v tej zvezi predpostavi tudi nujnost njihovega pravilnega **časovnega sosledja**: časovno prva je identifikacija s celotno družino, nato pa sledijo identifikacija po spolu in identifikacija po starosti (z lastno generacijo).¹⁴

Vendar pa potek teh identifikacij bistveno **modificira že vzpostavljena predoidipovska identifikacija z materjo**. To se kaže posebej v **razlikah, ki v procesu ojdipovskih identifikacij nastopijo med spoloma**. Parsons predpostavi različen potek razrešitve ojdipovske krize za deklice in dečke, pri čemer je pri dečkih ta proces zapletenejši.¹⁵

Pri vzpostavljanju teh identifikacij se **ponovi proces**, ki je bil značilen za vzpostavljanje identitete mati-otrok (najprej identifikacija s celotnim socialnim sistemom, šele nato proces diferenciacije posameznih socialnih vlog v sistemu; torej najprej generalizacija, nato diferenciacija). Parsons večkrat povsem eksplicitno govori o tem, da identifikacija z družino le ponovi obrazec identifikacije z materjo, oziroma da gre za "analogijo" in sicer zato, ker gre za funkcioniranje istih bazičnih principov.¹⁶

Tudi **učinki** so primerljivi: otrok se skozi identifikacijo najprej s kolektivom, nato pa z identifikacijo po spolu in starosti nauči principov vseh štirih temeljnih parov socialnih vlog (torej tudi tistih, ki jih sam ne izvaja). To je za otroka bistveno, saj mu omogoča vstopanje v večje število diadnih odnosov, ki tvorijo subsisteme družine in ki so v marsikaterem pogledu prototipi kasnejših socialnih interakcij. "Ključna točka je ta, da je - z določenimi variacijami glede relativnih primatov, posebej glede spola, toda seveda tudi glede drugih

13 Ob tem Parsons dodaja še, da je v zvezi z družino kot socialnim sistemom treba upoštevati: da je družina preprost socialni sistem (Parsons 1964: 44); in da interakcije v družini sledijo modelu interakcij, ki so univerzalne za majhne skupine (ibid.: 43).

14 Parsons v tem smislu prvo fazo identifikacije z družino opredeljuje tudi kot prvo fazo ojdipovske faze (primary oedipal phase); šele v sekundarni fazi ojdipovske faze postane bistvena identifikacija s spolno vlogo (1964: 41).

15 Tako Parsons dobesedno pravi: "Bistveno je razumeti različni vpliv ojdipovske situacije za oba spola, kajti za dečka vez z materjo ni vključena v nobeno od teh novih identifikacij; medtem ko je za deklico vez z materjo vključena v identifikacijo po spolu. Zato deklica lahko v odnosu do svoje matere na višjem nivoju ponovi infantilno identifikacijo... Deček pa mora po drugi strani radikalno prelomiti s svojim prejšnjim obrazcem identifikacije" (1964: 97). Alexander s tem v zvezi po našem mnenju pravilno izpostavlja osnovno Parsonsovo logiko, ko ugotavlja, da je po Parsonsu razlika v identifikaciji po spolu posledica zgodnje izbire objekta (1984: 380). Omeniti gre še, da Parsons v svoji logiki "lažje deklishe identifikacije" povzema zgodnejšo razdelavo Freudove logike Ojdipovega kompleksa, ki jo je že sam Freud kritično redefiniral (cf. Freud 1989).

16 Ali kot pravi dobesedno: "Situacija primitivne identifikacije z materjo je bila sociološko zelo preprosta, kajti otrok je bil primarno povezan zgolj z eno osebo kot objektom; bistvena točka je bila, da je bil to socialni objekt in da sta mati in otrok skupaj tvorila kolektiviteto. Zdaj je situacija postala dosti bolj kompleksna, toda kljub temu se ohranjajo isti bazični principi" (Parsons 1964: 96; cf. str. 104).

vidikov - otrok sam *postal* vsa ta cela vrsta različnih objektov, s čemer je do takšne ali drugačne mere postal v lastni interakciji z drugimi sposoben prevzeti vse te tipe vlog" (Parsons, Bales 1956: 118).¹⁷

Obstajajo pa v procesu identifikacije tudi **točke diskontinuitete s primarno identifikacijo**; najpomembnejše so tri skupine razlik: prvič tiste, ki ležijo v večjem številu pripadnosti, ki si jih otrok pridobiva; drugič tiste, ki ležijo v višji stopnji splošnosti vredot, ki jih otrok internalizira; in tretjič tiste, ki ležijo v odsotnosti erotskih nagrad v procesu učenja (cf. Parsons 1964: 106). Najbistvenejša razlika zadeva tretji, erotski element.¹⁸

V ojdipovski fazi pride tudi do spremembe na področju *objektov identifikacije*: pride do zatona matrine figure, oziroma matere kot objekta identifikacije; najpomembnejši objekt identifikacije postane *družina*; hkrati pa stopi v ospredje **očetovska figura**, ki ima v razrešitvi ojdipovske krize odločilni pomen.

V ojdipovski fazi ima **oče tri temeljne funkcije**: uvede nov tip interakcije z otrokom; je točka stika z in posrednik zunajdružinskega sveta; in je personifikacija moške spolne vloge.¹⁹ Kar se **novoga tipa interakcije** do otroka tiče, očetov odnos do otroka označuje avtoriteta, moč in instrumentalnost; od otroka ta vloga zahteva bistveno drugačno vedenje kot materina vloga, kajti odnos očeta do otroka je pogojen z otrokovimi dosežki, torej z njegovim adekvatnim vedenjem. Ne gre več za brezpogojno, temveč za pogojevano naklonjenost. Ta vloga tako otroka usmerja v k cilju usmerjeno vedenje, ki je adekvatno situaciji.²⁰

Oče kot **točka stika družine z zunajdružinskim svetom** je hkrati točka prenosa elementov tega sveta v družinski sistem: "Z zornega kota sociologa je on (oče - op. V. G. V.) morda najbolj pomemben posamični kanal, skozi katerega se vrednotni obrasci kulture na splošni ravni prenašajo v proces socializacije. Če je po eni strani velik del kulturnih simbolov 'projekcija' izkušenj, posebej tistih iz otroštva, ki so se realizirale v družinski socializaciji, je morda prav tako res, da je resnični oče 'projekcija' najvažnejših vzorcev strukture višjih socialnih sistemov v družinsko situacijo" (Parsons 1964: 54). Prav na to dejstvo Parsons veže tudi izvor pomena **očetovskega simbola**. "Oče... stoji na ključni točki stika med svojim družinskim subsistemom in tistim širše družbe. To je osnova njegovega simbolnega pomena" (ibid.: 38).²¹

Oče pa je tudi **prototip moške spolne vloge**, je "prototip odrasle moškosti" (Parsons 1964: 54). Prav v tej svoji funkciji je centralna točka vzpostavljanja identifikacije po spolu, in to tako za dečka kot za deklico (cf. Parsons 1964: 28-29).

17 Parsons s tem v zvezi govori o "plurality of dyadic relations - with his mother, father, sister, brother" (1964: 95).

18 "Temeljna razlika med predoidipovskimi stadiji znotraj družine in postoidipovskimi stadiji večinoma zunaj nje je ta, da v prvih primerih identifikacija in izbira objekta vsebuje erotski stik s primarnim personalnim objektom, medtem ko ga kasneje ne" (ibid.: 102).

19 Sicer pa ima očetovski simbol v okviru Parsonsove socializacijske teorije štiri temeljne funkcije - navedenim trem se doda še vloga v odrasli osebnosti (prototip očetovske vloge) (cf. Parsons 1964: 35).

20 Tu gre za konkretizacijo zakona inercije, ki smo ga že omenjali: ta princip, značilen za očetovo socializacijsko funkcijo, je v proces socializacije, kot smo vedeli, vnešen s strani matere v postnatalni fazi - ona začne ljubezen pogojevati z otrokovim adekvatnim vedenjem. V ojdipovski fazi ta dimenzija "preide" z matere na očeta; z materino vlogo se veže difuzna, t.i. "brezpogojna" naklonjenost oziroma ljubezen.

21 To zvezo Parsons izjemno pogosto izpostavlja tudi na drugih mestih. Hkrati pa očetovski simbol ni enoznačen; Parsons govori o več možnih načinih simbolizacije očeta (cf. ibid.: 40, 41). Prav ta simbolna dimenzija očetovske figure je socializacijsko ključna, kajti kot izpostavlja Parsons eksplicitno, je **oče lahko model socialne vloge le v zelo omejenem smislu** (Parsons 1980: 77).

Parsons v zvezi z očetovsko vlogo izpostavlja še nekaj ključnih elementov. Najprej gre omeniti **ambivalentnost** očetovskega lika; v tem smislu oče združuje zaželeno in prepovedano, nagrado in pritisk. "Oče poseblja tako 'višje' zahteve ali potrebe, za katere se od otroka pričakuje, da jih bo prevzel in se tako priučil višjega reda spoštovanja in avtoritete, istočasno pa je primarna tarča agresivnosti (in anksioznosti)..." (ibid.: 40).²² Oče prav tako predstavlja **prototip avtoritete**, ki je omenjeni ambivalentnosti povsem zavezan. Očetovska figura nadalje personificira tudi *nov tip socialne kontrole* - zavračanje recipročnosti (kar se veže na instrumentalno orientacijo očetovske vloge). Prav na te dimenzije očetovske vloge pa Parsons veže tudi *oblikovanje instance Nad-Jaza*; v njegovem izoblikovanju je namreč ključna prav **identifikacija s simbolom očeta** kot primarnega agenta pritiska in simbolnim utelešenjem višjih ciljev (cf. Parsons 1964: 40, 41, 51, 84 idr.; Parsons, Bales 1956: 84).

Okoli očetovske figure se koncentrirajo tudi tako *elementi kontinuitete*, kot tudi *elementi diskontinuitete s predojdipovsko socializacijo*. Obe točki pa se poleg na značilnosti očetovske figure vežeta še na že povedano v zvezi z diado mati-otrok.

Za razumevanje tega dejstva je treba upoštevati, da pred ojdipovsko fazo obstaja tesna vez med otrokom in materjo ter da je ta vez erotična. Že vzpostavljen sistem otrok-mati kaže odpor do sprememb; ko pa postanejo pritiski le preveliki, se pri spreminjanju giblje po zakonu inercije. Konkretno to za ojdipovsko krizo pomeni, da bo sistem prepustil že izoblikovano **instrumentalno dimenzijo**, ki je prej pripadala materi, očetu. Ta element v bistvu omogoča vstop očeta v socializacijsko sceno in je **element kontinuitete** pred- in postojdipovske socializacije.

Drugi element, element **erotike**, pa je vir **konfliktov in diskontinuitete**. Erotika sodi k ekspresivni plati odnosa, je difuzna in partikularistično ter kvalitativno usmerjena. Sprejetje očeta v interakcijo v tej točki vodi v rivaliteto med otrokom in očetom, pri čemer mora otrok svoje erotične nagibe potisniti: "Infantilni in eroticizem zgodnjega otroštva (falični) igrata primarno vlogo v procesih generalizacije in integracije, skozi katero se izgradi originalni ljubezenski stik z materjo; toda odpoved le-temu v Ojdipovi fazi postane imperativ za nadaljnji razvoj in to zaradi njegove združenosti s potrebo po odvisnosti..." (Parsons 1964: 39).²³

Ojdipovska faza tako glede tipa objektivnih odnosov po Parsonsovi zastavitvi predstavlja **fazo identifikacije**; *izbira objekta* (enako kot v oralni fazi) tu ne nastopi. Šele ko se zaključijo vsi procesi ojdipovske identifikacije, se spet odpre možnost "object-choice": tokrat zunaj družine.²⁴

S tem se v Ojdipovski fazi že izoblikujejo elementi, ki vodijo v naslednjo socializacijsko fazo: fazo latence.

22 Bistvena dimenzija te ambivalentnosti je tudi **srljivost očetovega lika** za otroka. To značilnost Parsons veže predvsem na očetov stik z zunanjim svetom, ki je otroku v tej fazi nerazumljiv, neznan, grozeč - "nemi" (cf. Parsons, Bales 1956: 78).

23 Pri preseiganju erotičnega odnosa z materjo Parsons osrednji pomen pripiše **tabuju incesta**. Pomen tabuja incesta je v etabriranju norm, ki zahtevajo in tudi dosežejo umik otrokove erotične komponente. Podrobneje primerjaj *The Incest Taboo in Relation to Social Structure and the Socialization of the Child* (1964: 57-78) in npr. tudi *Der Stellenwert des Identitätsbegriffs in der allgemeinen Handlungstheorie* (1980: 76, 77).

24 Ali kot pravi Parsons dobesedno: "Toda ko je enkrat ta proces identifikacije zaključen, se lahko otrok obrne k novemu procesu izbire objekta, tokrat predvsem v odnosih zunaj družinskih orientacij" (Parsons 1964: 104). S tem v zvezi Parsons odnos med ojdipovsko in njej sledečo fazo latence razume kot (ponovitev) odnosa med oralno in postoralno fazo (ibid.: 103).

Kar se problema "pattern variables" v tej fazi tiče, je iz povedanega že očitna temeljna karakteristika ojdipovske faze: opustitev instrumentalno-ekspresivne dimenzije vedenja kot vodilne in njena nadomestitev z dimenzijo moč-nemoč (cf. Parsons, Bales 1956: 135).

Otrok interiorizira **orientacijo nevtralnost-afektivnost** in na tej osnovi pride do nove diferenciacije dispozicij za potrebe.

Iz prejšnjih dveh *dispozicij za potrebe* - odvisnost in avtonomija - se oblikujejo **štiri dispozicije**; odvisnost razpade na **konformnost** in **nego** (specifična, instrumentalna in afektivna; specifična, instrumentalna in nevtralna orientacija); avtonomija pa razpade na **varnost** in **adekvatnost** (difuzna, ekspresivna in afektivna; ter difuzna, ekspresivna in nevtralna orientacija). Pri tem naj bi pri potrebi po negi (nurturance) šlo za ostanek prvotne dispozicije oralne odvisnosti; težila naj bi k zadovoljitvi potreb, ki je relativno neodvisna od normativnih standardov. Pri konformnosti (conformity) gre za usklajevanje lastne aktivnosti v skladu z višjimi normativnimi standardi. Varnost (security) pomeni potrebo, doseči ljubezen ali akceptiranost, pa hkrati pokazati solidarnost do drugih članov (ali tudi do drugih instanc lastne osebnosti). Adekvatnost (adequacy) pa zadeva potrebo, opraviti določeno delovanje tako, kot to pričakuje drugi (cf. Parsons, Bales 1956: 101, 111).²⁵ Kombinacije navedenih štirih dispozicij za potrebe pa karakterizirajo tudi osnovne štiri družinske vloge (cf. ibid.: 83; cf. Parsons 1959: 685 in dalje).²⁶ V tej fazi pa še ne nastopi diferenciacija po osi partikularizem-univerzalizem.

Izoblikovanje *Superga* predstavlja gotovo najpomembnejši in centralni rezultat razrešitve ojdipovske krize oziroma ojdipovske socializacijske faze sploh. Ne glede na odločilno vlogo, ki jo ima pri njegovem izoblikovanju identifikacija z očetom, pa Nad- Jaz v Parsonsovi zastavitvi ni "očetovski", temveč "starševski oziroma družinski". Supergo nastopi namreč po Parsons kot surogat starševske funkcije: "Tako kot je (Freud - op. V. G. V.) tretiral identifikacijo z materjo kot tisto, ki proizvaja ponotranjeno bazo, iz katere se vrši izbor objekta, tako govori o superegu kot tistem, ki oskrbi v obdobju latence in kasneje notranji surogat *starševske funkcije*, kot se je realizirala skozi kontrolo predoidipovskega otroka" (Parsons 1964: 95-96).²⁷ In še: "Ojdipovsko obdobje vključuje proces identifikacije, skozi katerega se je internalizirala "starševska funkcija" v obliki superega" (ibid.: 103-104). Ker pa je starševska funkcija v resnici pri Parsons razumljena kot družinska funkcija, je za oblikovanje superega zato konstitutivna identifikacija z družino: "Tisto, kar Freud misli s starševsko funkcijo, je mogoče interpretirati kot funkcijo družine kot sistema, ki več ali manj vključuje funkcijo *obeh* staršev kot vladajoče koalicije v družini. Gledano v teh terminih, je *družina* objekt, s katerim se identificira otrok, in skozi to identifikacijo postane

25 Navedene štiri dispozicije za potrebe tako ustrezajo tudi osnovnim štirim funkcijam sheme AGIL: adekvatnost funkcij A; nega funkciji G; sigurnost funkciji I; in konformnost funkciji L (cf. Pitts 1969: 662).

26 S tem v zvezi Parsons podaja naslednje korelacije: Skozi identifikacijo z materino in očetovo vlogo se dispozicija za potrebo odvisnost najprej diferencira v dispoziciji za nego in konformnost; z identifikacijo lastne vloge in vloge drugega otroka v družini pa se iz dispozicije za avtonomnost oblikujeta dispoziciji za varnost in adekvatnost. Parsons poudarja tudi, da kljub temu, da imajo vsi otroci v isti fazi socializacije izoblikovane iste dispozicije za potrebe, pri otrocih različnih spolov pride do različnih poudarkov: tako pri dečku (pod vplivom instrumentalne orientacije očetove vloge) pride do prevladovanja konformnosti, pri deklicah pa (pod vplivom ekspresivne komponente materine vloge) pride do dispozicije za nego. Tudi so različni poudarki v odnosih do drugih otrok: pri dečku bo tako prevladovala adekvatnost, pri deklici varnost (cf. Parsons, Bales 1956; Parsons 1959).

27 V tem smislu je Supergo vezan na starševsko funkcijo kot izgubljeni objekt in se v svoji genezi vrača k internalizaciji le-te v ojdipovski fazi (cf. Parsons 1980: 81-82). Hkrati pa Parsons na istem mestu poudarja, da strukture Superega ne gre omejevati le na nivo starševske funkcije (str. 82).

polnopraven član družine... Superego je tako primarno normativni obrazec *višjega reda*, ki v družini kot sistemu vodi vedenje različnih članov v njihovih različnih vlogah" (ibid. 96).²⁸

Ob končani ojdipovski fazi ima otrok torej *izoblikovane vse osnovne psihične instance* (Id, Ego, Super-Ego),²⁹ izoblikovane so vse osnovne identifikacije (družina, spol, starost), interionizirani so diferencirani principi socialnega sistema. S tem je dokončano oblikovanje osnovne strukture personalnega sistema, ki se v bistvu več ne spremeni; tvori "oder" (scaffod) njegove strukture.³⁰

Ojdipovska faza v Parsonsovi analizi poteka socializacije s svojimi rezultati predstavlja *prekretnico*, in to v več smislih: tako je npr. za predoidipovske socializacijske faze značilna erotična prežetost, za postoidipovske pa ne; predoidipovsko socializacijo obvladujejo konkretne orientacije, postoidipovsko pa abstraktne; v predoidipovski socializaciji se otrok, kot pravi sam Parsons, ne nahaja v družbi, temveč v družini, v postoidipovski pa stopi v družbo (cf. Parsons 1964: 305) ipd. Hkrati pa Parsons poudarja usodnost razrešitve ojdipovske krize za nadaljne strukturiranje personalnega sistema; ojdipovsko situacijo je nujno razrešiti na tak ali drugačen način, kajti, "noben odrasli v katerikoli družbi ne more, gledano realno, ostati majhen ali predoidipovski otrok in istočasno polno sodelovati v sistemu vlog odraslih" (Parsons 1980: 76).³¹

REFERENCE

- Alexander, U. C., 1984: *Theoretical Logic in Sociology. Zv 4: The Modern Reconstruction of Classical Thought*. Talcott Parsons. London, Melbourne, Henley: Routledge and Kegan Paul.
- Freud, S., 1987: *Metapsihološki spisi*. Ljubljana: FF in ŠKUC.
- Inkeles, A., Levinson, D. J., 1969: *National Character: The Study of Modal Personality and Sociocultural Systems*. V: Lindzey, G. (ed.), 1969: *Handbook of Social Psychology. Zv. 4*. Cambridge, Mass.: Addison and Wesley; str. 418-500.
- Lasch, C., 1979: *The Culture of Narcissism*. New York: Warner Books.
- Parsons, T., 1951: *The Social System*. Glencoe, Illinois: Free Press.
- Parsons, T., 1954: *Psychology and Sociology*. V: Gillin, J. P. (ed.), 1954: *For a Science of Social Man*. New York: Macmillan; str. 67-102.
- Parsons, T., 1959: *An Approach to Psychological Theory in Terms of The Theory of Action*. V: Koch, S. (ed.), 1959: *Psychology. Zv. 3*. New York: McGraw-Hill; str. 612-711.
- Parsons, T., 1964: *Social Structure and Personality*. London: Free Press.
- Parsons, T., 1980: *Der Stellenwert des Identitätsbegriffs in der allgemeinen Handlungstheorie*. V: Dobert, R., Habermas, J., Nunner-Winkler, G. (Hrg.), 1980: *Entwicklung des Ichs. Konegstein/Ts.: Athenaus Hain, Scriptor, Hansen*; str. 68-90.
- Parsons, T., 1982/1959: *The School Class as a Social System V: Socialization and School, 1982/1968*. *Harvard Educational Review*; str. 297-318.
- Parsons, T., Platt, G. M., 1974: *The American University*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Parsons, T., Platt, G. M., 1978/1976: *Alter, Sozialstruktur und Sozialisation in der Studienphase*. V: Hurrelman, K. (Hrg.), 1978/1976: *Sozialisation und Lebenslauf*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt; str. 186-203.

29 Zanimivo je, da Parsons precizno locira mesto Ega v odnosu do dispozicij za potrebe: Ego po njegovem povezuje dve dispoziciji - varnost in adekvatnost, pri čemer le zadnja ustreza Freudovemu principu realnosti (cf. Parsons, Bales 1956: 85). Isto velja tudi za Id in Superego; Superego je tako vezan na dispozicijo za potrebo po konformnosti, medtem ko je Id vezan na dispozicijo za potrebo po negi.

30 Ojdipovsko stanje personalnega sistema pa je po Parsonsovem mnenju tudi tisto, ki ga kasnejše regresije spet priključijo v ospredje (cf. Parsons 1964: 103).

31 Ta pozicija Parsonsovo razumevanje poteka socializacije torej jasno razločuje od t.i. študij nacionalnega karaktera (cf. Inkeles, Levinson 1969; Singer 1962; Wallace 1968).

- Parsons, T., Bales, R. F. (ed.): 1956/1955/: Family, Socialization and Interaction Process. London: Routledge and Kegan Paul.
- Pitts, J. R., 1969/ 1961/: Uvod. V: Parsons, T., Naegele, K. D., Pitts, J. R. (eds.), 1969 /1961/: Teorije o društvu. I. in II. del. Beograd: V. Karadžić; str. 651-682.
- Riesman D., 1965 /1960/: Usamljena gomila. Beograd: Nolit.
- Singler, M., 1961: A Survey of Culture and Personality Theory and Research. V: Kaplan, B. (ed.), 1961: Studying Personality Cross- Culturally. New York, Evanston, London: Harper & Row; str. 9-93.
- Wallace, A. F. C., 1968: Culture and Personality. New York: Random House.
- Wallon, H., 1982/ 1951/: Psihološko i sociološko u proučavanju deteta. V: Proces socializacije kod dece, 1982. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; str. 1-15.
- Wallon, H., 1985/ 1967/: Psihički razvoj deteta. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Prispevek k zgodovini sociološke misli na Slovenskem

Etbin Kristan (1867 - 1953)

LUDVIK ČARNI

POVZETEK

Etbin Kristan (1867 - 1953) je bil politik, kulturni delavec, urednik, publicist doma in v ZDA. Bil je osrednja osebnost socialističnega gibanja na Slovenskem pred prvo svetovno vojno. Zagovarjal je idejo o enem južnoslovanskem narodu. V znani chicaški izjavi (1917) se je zavzel za politično združitev Jugoslovancev. Z nastankom in razmerami v novi jugoslovanski državi ni bil zadovoljen. Bil je poslanec njene ustavodajne skupščine. Ponovno je odpotoval v ZDA, kjer je živel in deloval vse do konca druge svetovne vojne. Podpiral je jugoslovanski narodnoosvobodilni boj. Kmalu po vrnitvi v domovino je leta 1953 umrl v Ljubljani.

ABSTRACT

*CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF SOCIOLOGICAL THOUGHT IN SLOVENIA
ETBIN KRISTAN (1867-1953)*

Etbin Kristan (1867-1953) was a politician, cultural worker, editor and journalist at home and in the USA. He was a central figure in the Socialist movement in Slovenia before the First World War. He spoke in favour of the idea of a southern Slavic nation. In a well-known statement from Chicago (1917) he spoke in favour of a political union of Yugoslavs. He was not content with the rise of and the conditions in the new Yugoslav country. He was a deputy of its constituent assembly. He returned to the USA, where he lived and worked until the end of the Second World War. He supported the Yugoslav people's war of independence. He died in 1953 in Ljubljana, shortly after his return to his native country.

Etbin Kristan je bil ugledna osebnost političnega in kulturnega življenja na Slovenskem in med Slovenci v ZDA. Bil je politik, pisatelj, urednik, publicist, bleščeč govornik na delavskih shodih, prvi izobraženec v slovenski delavski stranki. Rojen je bil v Ljubljani. Tu je obiskoval gimnazijo, bil je sošolec J. Ev. Kreka. Končal jo je v Zagrebu. Študiral je na kadetnici v Karlovcu in dosegal čin nadporočnika. Vojaško službo je opustil. Najprej je bil novinar v Zagrebu, nato na Dunaju. Tu se je povezal s socialnodemokratskim delavstvom. Deloval je v avstrijski in jugoslovanski socialnodemokratski stranki od njene ustanovitve (1896) do začetka prve svetovne vojne. Bil je član njenega vodstva in njen dejanski voditelj. Leta 1912 je odpotoval na predavateljsko turnejo v ZDA. Po vrnitvi je neposredno pred prvo svetovno vojno ponovno odpotoval v ZDA. Tu se je zavzemal za jugoslovansko federativno republiko. Oblikoval je znano chichaško izjavo (1917), ki se je zavzemala za tako republiko. Po vrnitvi v domovino je bil izvoljen za poslanca v jugoslovansko ustavodajno skupščino, a je že leta 1921 odpotoval v ZDA. Med drugo svetovno vojno je skupaj z L. Adamičem podpiral jugoslovanski narodnoosvobodilni boj. Neposredno pred smrtjo se je vrnil v domovino in leta 1953 umrl v Ljubljani.¹

Človek je družbeno bitje. Od rojstva ga že oblikuje dediščina preteklih rodov in sodobni čas. Z močmi, ki so mu jih dale razmere, vpliva nanje in jih spreminja. Tako smo danes taki, je zapisal Kristan, kakršne so nas napravile današnje razmere, jutri pa bodo razmere take, kakor jih napravimo mi in v teh razmerah bomo sami taki, kakšni bomo nujno morali biti.² O naravi in družbi je Kristan menil, da se neprestano spreminjata. V preteklosti so obstajale najrazličnejše oblike skupnega življenja ljudi (patriarhalna, fevdalna itd.). Izginile so ena za drugo, da je nastal prostor za sedanjo obliko. Tudi ta ne more biti večna. Če bi bilo tako, bi moral obstati svet. Nobena misel se ne bi mogla poroditi v glavi, ki ne tiči v njej, vsaka iznajdba in vsako odkritje bi moralo biti izključeno, ničesar se ne bi naučili, pozabili. Postati bi morali žive mumije, ki ne bi imele druge naloge, kakor varovati, kar je. Hočemo revolucijo, je zapisal Kristan, kajti revolucija je večna neumrljiva, kakor svet. Nastanek zemlje, pognjanje prve kali, ogenj, ki se ga je človek naučil narediti, iznajdba pare in njena uporaba so bile revolucionarne. Če revolucija ne bi podrla fevdalnega absolutizma, bi bila edina pravica meščanstva še danes le ta, da plačuje davke in se klanja plemeniti gospodi, kakor Kitajec mandarinu, naši kmetje bi morali še ponižno tlačaniti. Grof bi poklical na graščino tlačanovo hčerko, če bi mu bila všeč, za par noči. Če je v sedanji družbi sploh kaj svobode, se moramo za to zahvaliti revoluciji, ki jo mnogi preklinjajo.³ Ko razpravljajo socialisti o revoluciji, mislijo na družbene spremembe, ki nastanejo, ko izgine sedanji družbeni red. To bo le ena od mnogih revolucij. Te "socialne revolucije", je zapisal Kristan, ne razumemo kot hipne vstaje, temveč kot veliki zgodovinski prevrat, ki se ne more izvršiti čez noč.⁴ Socializem ima svoje temelje v kritiki zgodovine in sedanje družbe. Brez kritičnega spoznanja kapitalističnega sveta ne bi bilo teorije socializma. Nastala je pri sedanjem tehničnem razvoju iz spoznanja, da sta največja socialna svoboda in neodvisnost mogoči samo tedaj, če ostane družba lastnica vseh produkcijskih sredstev. V sedanjem času ni več

1 Slovenski biografski leksikon, Ljubljana, 1925 - 132, str. 572, Enciklopedija Slovenije, Ljubljana, zv. 6, str. 15, Kristan o svojem življenju, Slovenski poročevalec, 1953, št. 278, Golouh R., Ob krsti E. Kristana, prav tam.

2 Kristan E., Strahovi, Ljubljana, 1908 (Strahovi), str. 26, isti, Nevarni socializem, Ljubljana, 1908 (Nevarni), str. 35.

3 Strahovi, str. 11.

4 Zgodovinski arhiv KPJ, Tom V, Beograd, 1951 (Tom V), str. 100.

potrebno, je zapisal Kristan, da se povsod razvije socializem iz kapitalizma. Če pride moderna kultura med nerazvita ljudstva, se tam lahko razvije družba z vsemi najnovejšimi pridobitvami. V tem primeru bi bilo nesmiselno razvijati liberalni kapitalizem. Družba lahko preskoči prejšnje stadije. Revolucija ni nasprotje razvoju, ampak iz njega izvira.⁵ To najbrž kaže razumeti tako, da pojem revolucije in razvoj nista dve obliki družbenega gibanja, pojem razvoja vključuje tudi pojem revolucije. Ni mogoče, je sklepal Kristan, v sodobnem času prerokovati odločilnega dneva socialne revolucije.⁶ Nikjer ni rečeno, je zapisal Kristan, da more biti revolucija krvava. To pa ne pomeni, da ne bo nobenih hudih bojov. Če bodo sedanji mogotci dovolj razumni, jih res ne bo treba. Če pa bo kaj takih bojov, jih bodo zakrivali oni, ne pa socialisti, ki jim bi bilo najljubše, če bi se prevrat izvršil povsem mirno, še brez pretepa in kreganja. Socialna demokracija, je zapisal Kristan, hoče doseči socializem, hoče priboriti delavskemu ljudstvu politično moč z namenom, da si osvoji delovna sredstva. Ta so najmočnejši faktor družbenega reda. Od njih je odvisno delo, od tega užitki. Posest delovnih sredstev odloča, kdo sme delati, koliko mora in sme delati ali more uživati delovno ljudstvo.⁷ Za sedanje stanje so krive razmere. Ne zanima nas "kdo", ampak "kaj" je krivo, je zapisal Kristan, da nismo srečni. Menijo, da morajo biti kapitalisti lastniki produkcijskih sredstev, ker je bilo od nekdaj tako. Nekoč je bil lastnik produkcijskih sredstev tisti, ki jih je izdelal. Tisočletja je bil kamen, je nadaljeval Kristan, najvažnejša snov za izdelovanje orodij. Spomin na njegovo znamenitost se je dolgo ohranil. Židje, na primer, so smeli pri neki verski ceremoniji rabiti samo kameni nož, ko so že davno znali obdelovati kovine. Pameten človek ne želi, da bi se vrnil časi, ko so ljudje živeli v brlogih. Tudi po časih nomadov ne vzdihujemo. Danes imamo moderna delovna sredstva.⁸ Njihovo razvitost je imel Kristan za pogoj socialistične preobrazbe družbe.

Socializem hoče urediti razmere med ljudmi, je zapisal Kristan, kako je v določenem času najbolj mogoče. Zavračal je sodbe, da je socializem za enakost vseh ljudi. Poudaril je, da so ljudje neenaki po telesnih in duševnih lastnostih. Neenakost med ljudmi je dvojna: prirodna in socialna, pravzaprav gospodarska. Največji nasprotnik prirodne neenakosti je sedanji gospodarski red, ki postavlja že ob rojstvu ljudi v neenake lastninske razmere. Ta red žene liberalni nauk o svobodnem razvoju vsake moči naravnost v absurdnost, ker vklepa vse moči v službo kapitala in daje svobodo ukrepov le lastniku kapitala. V takih razmerah človek, ki nima denarja, lastninske pravice do obsežnih zemljišč, graščin, tovarn, ne more razviti svojih sposobnosti in uveljaviti svoje prirodne neenakosti. Socialna neenakosti jo razveljavlja. Zato je treba odpraviti gmotno aprioristično neenakost in socialni red, ki ji daje podlago. Ne enakost, ampak enakopravnost je potrebna, da se lahko razvijejo vse moči v enaki svobodi.⁹ Enakopravnost so prazne besede, če ta ni gospodarsko lastninska. Beračeva enakopravnost ni nikoli enaka milijonarjevim. Bogatin ima pravico uživati vse, kar ustvarjata človeški um in roka. Revežu je to onemogočeno. Tudi otrok ne more poslati v šole. Taka enakopravnost ni le v škodo posamezniku, ampak celoti, ker so mnoge zmožnosti, ki bi lahko rodile sadove, potlačene. Človek ima prirojeno potrebo po delu. Zato je delo, je sodil Kristan, posledica dvojnega vzroka: človeške gibčnosti in njegovih potreb. S to mislijo je zavračal mnenje, da človek dela zaradi dobička in bogastva. Delo za pridobitev bogastva ni

5 Tom V, str. 99 - 100.

6 Tom V, str. 101.

7 Strahovi, str. 46.

8 Strahovi, str. 38.

9 Nevarni, str. 8 - 12.

prvotno, temveč šele posledica razmer. Če ljudje danes delajo, da bi obogateli, se godi tako zato, ker vidijo, da daje bogastvo vsemogočnost, njegovo pomanjkanje pa trajno nevarnost bede in pogina. Dandanašnji bogastvo ni le posledica dela, ampak tudi spekulativnosti, predrznosti, goljufige, izrabljanja politične moči itd. Bogastvo bo ostalo tudi v socialistični družbi privlačna moč za delo, ker bogastvo ne bo izginilo, temveč se bo povečalo. Splošno bo in bo koristilo vsem.¹⁰ V tej družbi se bo izpolnil nauk krščanstva, ki ne velja za sedanje kristjane: kdor ne dela, naj tudi ne je. Če bo nadzor neizogiben za preprečevanje lenobe, tedaj tudi tega ne bo manjkalo, je dodal Kristan. Ta nadzor bo splošen. Sodelavci ne bodo trpeli lenuharjenja tovarišev, da bi bili sami prikrajšani. Ker bodo v socialistični družbi enake pravice in dolžnosti, bo moral vsak zdrav in sposoben človek za delo (razen nesposobnih, otrok, starcev) delati za splošnost - in seveda za sebe - kolikor bo zahtevala sorazmerna razdelitev dela. Zato bo morala družba zadostiti vsem enako. Vsak bo moral imeti minimalno zadoščenje telesnih in duševnih potreb, ki se bodo skupno določile. Tega minimalnega dela, ki ga bo, je dodal Kristan, morel opraviti vsak v svojem okviru, ne bo mnogo, ker bo delo racionalno, produkcija urejena za potrebe, ne za spekulacije.¹¹ Poleg tega obveznega dela, bo ostalo svobodno delo vsem, ki bodo imeli več zmožnosti. Nobenemu Edisonu, Rodinu itd. ne bo prepovedano delo. Ljudje, ki bodo ustvarili več, bodo lahko dobili več kakor minimalno plačo. Družba bo nagradila tiste, ki bodo več ustvarili. Tako življenje v socializmu ne bo kasarniško in uniformirano, kakor sodijo nekateri, ampak pestro, zanimivo, veselo. V socializmu se bo lahko osebnost svobodno razvila. Kapitalistične gospodarske razmere to preprečujejo. V sodobni družbi, je zapisal Kristan, se že v ljudski šoli začne uniformiranje in kaserniranje človeških duš. Metoda je utemeljena v kapitalističnem sistemu, v katerem šola nima namena vzgojati močnih individualnosti, temveč "dobre državljane" in "porabne delavce". Vzgoja jih za red, ker je osebnost sama po sebi nevarna, kajti v individualnosti je vedno nekaj revolucionarnega. Osebnost je kapitalizem zasužnjil. Vpregel jo je v službo molohu denarju, najsurovejšemu materializmu. Uničiti je ni mogoče, dokler človek živi. Vsak človek je, je menil Kristan, individuuum zase. Zavračal pa je teorijo absolutnega individualizma. Tudi absolutne svobode ni, je dodal.¹²

Kapitalizem s tehničnim razvojem, z velikimi tovarnami in mrežo železnic, je zapisal Kristan, je izkopal strugo narodni ideji. Potreboval je nove oblike. Glavni protagonisti narodne ideje so bili sinovi buržoazije. Vzoredno z narodno idejo je korakal liberalizem. Identična sta bila. Kar je sovražilo liberalizem, je nasprotovalo tudi nacionalizmu.¹³ Jezik je karakteristično znamenje za določitev narodnosti. Umevno nam je, je zapisal, da je narodno vprašanje jezikovno vprašanje. Jezik je najeminentnejše sredstvo kulture, je prvotno in veljavno prometno sredstvo. V tem tiči njegov ogromni pomen. Svojo nalogo izvršuje tem lažje, čim bolj je razširjen, čim večja je skupina, ki se ga lahko poslužuje, čim bogatejša more biti literatura, ki jo lahko ustvari.¹⁴

Narodno vprašanje, je sodil Kristan, ima v sodobni politiki, zlasti v Avsto-Ogrski državi, zelo veliko vlogo. Posebno pri Slovencih se okrog njega navidezno vse suče. O malokateri stvari je toliko neznanja, kakor o narodnosti. Tudi politično delo o narodnem vprašanju je večinoma diletantsko. Najprej je treba poznati dejanske razmere. Znano je, je

10 Nevarni, str. 15 - 20.

11 Nevarni, str. 21 - 23.

12 Nevarni, str. 37 - 38.

13 Tom V, str. 190.

14 Tom V, str. 144 - 145.

zapisal Kristan, da je avstrijska narodnostna statistika precej nezanesljiva. Ljudsko štetje ne upošteva materinega, ampak registrira "občevalni jezik". To je slabo predvsem za manjše narode. Slovenec mora v tujem mestu občevati v tujem jeziku. Tudi gospodarske razmere silijo ne le posameznika, ampak cele skupine, da navedejo občevalni jezik po želji gospodarsko močnejšega, navadno delodajalca. Tako tudi v primeru, če se ljudje preselijo z dežele v meseto, kjer je gospodar tujec. Ta terja od delojemalcev, da naznanijo njegov jezik kot občevalni. Zaradi tega ni mogoče sestaviti natančnega pregleda o gibanju prebivalstva v Avstriji, ker primanjkuje strogo zanesljivih podatkov. Statistiki so na osnovi uradnega štetja, je dodal Kristan, morali po določenih ključnih oceniti razvoj posameznih narodov v Avstriji. Teh podatkov se je poslužil tudi Kristan. Zapisal je, da je število Slovanov v avstrijskem delu Avstroogrske monarhije absolutno in relativno napredovalo. Število Slovencev se je v petdesetih letih povečalo (za 120.000), razmerje do drugih narodov pa se je trajno slabšalo (od 6,1 do 4,65%). Nato je ta razvoj prikazal po posameznih pokrajinah in sklenil, da "ta slika nikakor ni vesela".¹⁵ Za spoznanje naroda pa ni dovolj, je nadaljeval Kristan, če poznamo njegovo absolutno število in številčni razvoj. Njegov položaj, razmerje do drugih narodov, njegov pomen in življenje bomo šele tedaj razumeli, če poznamo njegovo socialno strukturo.¹⁶ Gospodarska moč je tudi vir politične moči in samo narodi, ki znajo priti v prve vrste narodnega gospodarstva, si lahko pribore tudi politične veljave, da narodno uspešno tekmujejo z drugimi narodi.¹⁷ Pri prikazovanju socialne strukture se je Kristan ponovno poslužil podatkov iz ljudskega štetja. Zapisal je, da socialna struktura kaže, da Slovencev ne moremo prišteti h "gosposkim narodom". Že pri lastništvu stanovanj se kaže proletarski značaj slovenskega naroda.¹⁸ Med Slovenci je tudi največ gospodarsko odvisnih oseb. Prevladuje poljedelstvo (74,4%), ki je nad povprečno avstrijsko agrarno kvoto z majhno zemljiško posestjo, itd.

Slovenski narod ni le maloštevilen, je zapisal Kristan, ampak je tudi politično in gospodarsko razkosan. Slovenci živijo v treh državah, v Cislajtaciji pa so razdeljeni na "kronovine". To jih slabi, da nikjer ne ostane dovolj močno jedro, ki bi razvijalo kulturo ne le zase, ampak tudi za ostale narodne dele. Sodobno središče Slovencev je Kranjska, a je prebivalcev komaj za večje mesto. Velike narode državna raztrganost ne prizadene. Nemci v "rajhu" so sami močan dejavnik za narodnostni razvoj vseh pripadnikov naroda, kjerkoli ti živijo. Nemška knjiga ali časopis sta Nemcem tudi v Rusiji ali južni Afriki dostopna. Glavno je, da lahko izhajajo knjige, pošta jih kamorkoli dostavi. Tako maloštevilen narod, kakor je slovenski, more, če hoče imeti svoje narodno življenje, zbrati za kulturo vse svoje ude, ker je tedaj komaj dovolj močan za samostojno ustvarjanje.¹⁹ Za Slovence bi bil dobiček, če bi bili avstrijski Slovenci združeni, da bi lahko duševno moč producirali in oddajali svoje plodove izvenavstrijskim rojakom. Kdor sanja Veliko Slovenijo, je zapisal Kristan, z beneško in ogrsko provinco, je sanjar. Vedeti se mora, kaj je stvarno mogoče, in to mora biti cilj praktičnega dela. Teh Slovencev ni mogoče pridružiti kakršnemkoli političnemu ali državnemu slovenskemu telesu. Zaradi par tisoč beneških Slovencev ne bo vojne med Avstijo in Italijo.²⁰

15 K(ristan) E., Narodno vprašanje in Slovenci, Ljubljana, 1908 (Narodno), str. 14.

16 Narodno, str. 17.

17 Narodno, str. 21.

18 Narodno, str. 18.

19 Narodno, str. 33.

20 Narodno, str. 33 - 34.

Narodno vprašanje v Avstiji je splošen problem. Mnogo načrtov je, je zapisal Kristan, po katerih naj bi se rešilo. Rešiti se mora, ker razmere, ki neprestano izsiljujejo boje, ne morejo biti trajne. Zaradi njih trpi prizadevanje za skupne interese vseh narodov in vsakega posebej. Pravičnost terja rešitev narodnega vprašanja tako, da bodo imeli vsi narodi enake pravice in svobodo in vsak narod osnovo za razvoj. Nemci v Avstiji so centralisti. Take razmere so v poliglotski državi pritrinadne, germanizatorične. Njihovemu opravičilu, da mora biti v državi enoten jezik, nasprotujejo razmere v Švici, kjer je več jezikov enakopravnih. Podobno stališče, čeprav navidezno nasprotno, zagovarjajo češke (državno pravo) in poljske (avtonomija) meščanske stranke. Oboji koprne po "svoji" državi, kar pa ne bi bila rešitev za druge narode, ki tam živijo. S stališča pravičnosti in slovenskih interesov, je sklenil Kristan, je edino n a r o d n a a v t o n o m i j a priporočljiva in umestna.²¹

Slovenski narod je, je zapisal Kristan, v gospodarskem pogledu znatno zaostal za drugimi narodi avstrijske države, zlasti nemškim in češkim. Industrija je slabo razvita. Njena razvitost v času kapitalističnega gospodarstva je usodna za vsako človeško skupnost. Poljedelstvo na določenem prostoru lahko redi precej omejeno število ljudi. Industrijski narodi pa se množe, njihovo prebivalstvo se zgoščuje. Zato se ljudje izseljujejo tam, kjer je industrijski razvoj zaostal. Tako je tudi na Slovenskem. Industrija ustvarja večje bogastvo kakor poljedelstvo. To in koncentracij industrijskega prebivalstva pospešuje kulturo, poljedelske razmere jo ovirajo. Rastejo obljudena središča, kjer se lahko snuje in razvija šolstvo, znanstveni in umetniški zavodi, čitalnice, knjižnice, gledališča. Zato je za vsak narod industrializacija nujna, posebno za maloštevilni narod. Biti mora pomembna točka narodne politike. Brez nje mora v kapitalističnem svetu majhen narod prej ali slej poginiti.²²

Kristan je o narodnem vprašanju razpravljal tudi na jugoslovanski socialno demokratični konferenci v Ljubljani 1907. Na tej konferenci so sprejeli tudi znano "tivolsko" resolucijo. Njen sooblikovalec je bil Kristan. V uvodnem poročilu na konferenci je povedal, da so jugoslovanski narodi vsak zase popolnoma nesposobni za kulturno življenje, dokler ne bodo narodno združeni. Slovenci nismo samostojen narod, ampak odlomek še nekonsolidiranega naroda. Kot narodni individuuum lahko pričakujem smrt. To je utemeljeval s potujčevanjem, sami ne bi mogli razviti strokovnega in znanstvenega jezika, stroški za izdajo knjig bi bili previsoki, petkrat višji kot pri drugih narodih (Čehi, Nemci, Francozi).²³ Tudi tivolska resolucija se je zavzemala za "enoten jugoslovanski narod in narodno avtonomijo. Narodna avtonomija pomeni tako preobrazbo Avstro-Ogrske, da bo na enotnem gospodarskem ozemlju vsakemu narodu brez ozira na zgodovinske meje zajamčena enotnost, samostojnost in samouprava v vseh narodno - kulturnih zadevah".²⁴ Kristan je poudarjal, da je on in ne dr. Renner prvi zagovarjal program narodne ali personalne avtonomije. Tak program je najprej objavil v praški reviji "Akademie", ki je začela izhajati leta 1896. Uperjen je bil proti programu avstrijske socialne demokracije, ki se je zavzemal za teritorialno načelo, narodnostno avtonomna ozemlja.²⁵ Kristan je program narodne avtonomije zagovarjal, ker je sodil, da je to pot do narodne enakopravnosti, ki je stržen narodnega vprašanja. S programom teritorialne avtonomije, je menil, se ustvarjajo narodne manjšine. To pa ne vodi do narodne enakopravnosti. Tudi fluktuacije prebivalstva še dolgo ne bodo prenehale, je zapisal Kristan, zato se bodo

21 Narodno, str. 36.

22 Narodno, str. 41, 27 - 31.

23 Tom V, str. 197 - 198, str. 143.

24 Tom V, str. 201 - 202.

25 Tom V, str. 65, 66, 92.

čez nekaj časa narodnostna ozemlja spremenila. Potrebna bo nova teritorialna razdelitev.²⁶ Kristan je bil pobudnik in avtor znane chicaške izjave leta 1917 v ZDA. Ta izjava je nastala, je zapisal, po padcu carskega despotizma, ki je svet rešil ene najnevarnejših avtokratičnih sil. Slovenski narod je, je zapisal, etnološki del Jugoslovanov. Znanstveno in ne politično vprašanje je, je nadaljeval, če smo Jugoslovani en ali štirje narodi (Slovenci, Hrvati, Srbi, Bolgari). Dejstvo je, je sklepal, da so Jugoslovani po krvi in jeziku tako sorodni kakor enoten narod, ki se deli po narečjih. Zgodovinska usoda je posameznim delom določila ločen razvoj. Iz tega se je porodila tudi specifična plemenska zavest vsakega dela. Med Jugoslovani ni večje jezikovne razlike, je sklepal Kristan, kakor med nemškimi, italijanskimi in drugimi dialekti. Vsak del ima svojo literaturo, posebne kulturne barve, šege, tradicije.²⁷ Morda se res zdi, da je Kristan v omenjeni izjavi omilil stališče o jugoslovanskem narodu, ker je zapisal, da je to znanstveno vprašanje in se ga ne da politično rešiti. Tako stališče je zagovarjal pred in po omenjeni izjavi. Klub socialističnih poslancev se je v izjavi, ki jo je podal v jugoslovanski ustavodajni skupščini, izjavil v prid "narodnega edinstva". Kristan je bil član kluba. Kakšno je bilo poznejše Kristanovo stališče, bo treba še raziskati. Zgodovinski razvoj je zavrnil idejo o jugoslovanskem narodu in jeziku. Tudi ideja o narodni avtonomiji ni bila uresničena. Dodati pa kaže, da omenjena ideja o narodu in jeziku ni bila osamljena. Zgovarjali so jo ljudje različnih idejnih in političnih usmeritev v začetku našega stoletja in pozneje. Zavzemali so se podobno kot Kristan za popolno združitve Jugoslovanov ne glede na različnost imena, vere, pisave in dialektov ali jezikov. Podobno kot Kristan, so sodili, da je med sorodnimi jugoslovanskimi jeziki toliko prehodov, da je marsikje težko določiti stroge meje in strogo pripadnost narodnih skupin (Zagorje, Bela Krajina itd.).²⁸ Hkrati pa ni mogoče prezreti mnogih, tudi Kristanovih prijateljev in sodelavcev, ki so idejo o jugoslovanskem narodu zavračali. Med njimi je bil najbrž najodločnejši Ivan Cankar.

Omenil sem, da se je Kristan pred prvo svetovno vojno zavzemal za narodno združitve Jugoslovanov. V omenjeni chicaški izjavi pa tudi za politično združitve. Pri tej združitvi naj bi vsak del ohranil avtonomnost v vseh rečeh, ki niso po svoji naravi vsem skupne. Realizacija te ideje je mogoča, je zapisal, v jugoslovanski federativni republiki. Zedinjenje se ne more izvršiti v nobeni sedaj obstoječi državi, ker so si njihovi interesi preveč nasprotni. Tako "zedinjenje" ne bi bilo nič drugega kakor aneksija. Ustanovljena mora biti nova tvorba, v katero vstopajo vsi deli po svoji svobodni volji. Ustanavljanje nove monarhije v času, ko se rušijo stare, bi bilo smešno - žalostno nasprotje z duhom časa, z zmagujočo svetovno demokracijo in lastnimi potrebami Jugoslovanov. Federativna organizacija države naj vsak del zavaruje centralističnega zatiranja ali pritiska drugih delov, hodoče tesnejše združenje pa prepusti svobodnemu razvoju. Razen tega zahtevamo, je zapisal Kristan, vse pravice ustavnega demokratičnega življenja, zlasti splošno, enako tajno in proporcionalno volilno pravico brez ozira na spol za vse politične in administrativne zastope, narodni referendum in iniciativo, odgovornost vseh javnih funkcionarjev, javno izvrševanje zunanje politike, popolno svobodo vseh državljanov, besede, tiska, pouka, vesti, nevtralnost vseh oblasti v razrednih bojih.²⁹ Vsebinska omenjena izjava je bila v marsičem v nasprotju z nastankom Kraljevine SHS in razmerami v njej. Kristan je menil, da jo je ustvarila zgodovinska potreba. Združitve je izvirala iz narodne volje. V velikem delu je do nje prišlo kot presenečenje. Tudi

26 Tom V, str. 66.

27 Tom V, str. 288.

28 Tom V, str. 142, 201.

29 Tom V, str. 29.

konec vojne je bil za široke kroge presenetljiv. Pred vojno se je Jugoslavija zdela kot lepa utopija, je zapisal, ki jo bodo nekoč dosegli naši potomci. Resnih priprav za družitev ni bilo in jih ni moglo biti. Narod je bil nepripravljen. Do združitve je prišlo po strašni destruktivni vojni, ki je zlasti v naših krajih zapustila razvaline in bedo.³⁰ K neurejenosti razmer v novi državi je prispevalo tudi odlašanje s sprejetjem ustave. Jugoslavije jo je dobila kot zadnja novonastala država po vojni. Kristan je zapisal, da kot socialist, v nasprotju z liberalno buržoazijo, ne veruje v fatalistično moč zakonov. Vsaka ustava ima svojo veljavo, je sodil, je pa relativna in nima toliko moči, kolikor ji jo pripisujejo ustavotvorci.³¹ Pogoj za urejanje razmer pa vsekakor je in sčasoma so nujne njene spremembe. Zato se ustavno vprašanje, je sklenil Kristan, ne more vzeti z dnevnega reda. Krivdo za sprejeto ustavo, ki po njegovi sodbi ni bila dobra v meščansko demokratičnem smislu, je pripisal tudi opoziciji, ki ni sodelovala v ustavodajni skupščini. Za vlado, ki si ni znala ustvariti ustrezne politične podpore in se je morala povezati z najbolj reakcionarnimi elementi v državi (muslimani), je sodil, da je bila meščanska, ker je ljudstvo tako izvolilo. Tudi taka bi lahko spoznala neizogiben družbeni razvoj in bi svojo politiko uravnavala tako, da ne bi delala nepotrebnih ovir "tistemu delu, ki pripravlja bodočnost in razredu, katerega zgodovinska naloga je to delo in njega končna izvršitev".³² Ob tem pa je Kristan pripomnil, da tudi v najbolj razvitih kapitalističnih deželah vlade niso napeljevale prakse v to smer, čeprav so mnoge naglašale prijateljstvo do delavcev.

Socialistični klub v ustavodajni skupščini, njegov član je bil tudi Kristan, je glasoval proti ustavnemu načrtu za prvo jugoslovansko ustavo, ki je bil sprejet kot vidovdanska ustava. Klub je pred glasovanjem izjavil, da bo glasoval proti, ker se socialna demokracija zavzema za emancipacijo delavskega razreda, ki se lahko uresniči le z zamenjavo sedanjega kapitalističnega družbenega reda s socialistično ureditvijo. Ustavni predlog "niti kot instrument sedanjega družbenega reda, ki ga delavski razred ne more izpremeniti, dokler nima za to dovolj moči in dokler se ne izpolnijo, zlasti gospodarski pogoji, ne zadostuje potrebam delavskega razreda". Ob tem so poslanci zapisali, da njihovo nasprotovanje ustavnemu predlogu ni "demonstracija proti narodnemu edinstvu", ker je to "eden velikih pogojev za uresničenje naših ciljev".³³

K tej izjavi sta Kristan in Gjonović dodala ločeno mnenje. Bila sta proti monarhiji in smrtni kazni. Sodila sta, da je le ta ostanek barbarstva. S smrtno kaznijo je povezano prepričanje, da se s kaznijo vrši maščevanje. Zagovarjala sta ločitev Cerkve od države. Najodločneje sta odklanjala verski pouk v šoli. Bila sta proti omejevanju svobode tiska itd. Naš gospodarski razvoj ni bil tak, sta zapisala, da bi se mogla izvršiti popolna socializacija proizvodnje. Zdrav gospodarski razvoj zahteva, sta nadaljevala, da se omogoči delavcem večji vpliv na podjetja, v katera vlagajo svojo moč, da se napravi kraj kapitalističnemu absolutizmu in da se delavci bolje seznanijo z vsem produktivnim in sploh gospodarskim procesom in tako pripravijo za naloge, ki jih bodo morali izpolnjevati v bodočnosti. Avtorja nista bila zadovoljna z določbami o agrarnem vprašanju, sodiščih, vojski itd. Zavzemala sta se za volilno pravico obeh spolov itd.³⁴

Kristan je v svojih spisih zavračal liberalizem in klerikalizem, tudi Bernsteina.³⁵ O strankah je sodil, da imajo podlago v gospodarskih razmerah in ne v duševnih prepričanjih.

30 E. Kristan, Ustava in socialisti, Naši zapiski (NZ), 1922, str. 25 - 26.

31 NZ, 1921, str. 164.

32 NZ, 1922, str. 25.

33 NZ, 1922, str. 74 - 75.

34 K(ristan) E., Naša stališča do važnejših ustavnih določb, NZ, 1922, str. 89 sl.

35 Tom V, str. 127.

Klerikalizem se žene za cilje, je zapisal, ki nimajo nobene zveze z onim svetom, temveč so čisto zemeljski. Če bi mislila cerkvena hierarhija le na zveličanje duš, ne bi mogli govoriti o klerikalizmu. Menil je, da imajo duhovniki, kakor vsi drugi ljudje, pravico sodelovati v posvetnem življenju. Vsi pa so združeni v svoji stranki, torej imajo posebne namene. Sodil je, da je bilo krščanstvo napredek v primeri z barbarskimi verami. Cerkev je storila tudi kaj dobrega, a ji ni mogoče spregledati slabega. Ko je prišla do moči, je sama začela preganjati drugače misleče ljudi prav tako brezsrčno, kakor so nekoč rimski cesarji preganjali kristjane.³⁶ Krščanstvo je bilo dolgo vera ubogih. Prvi kristjani so bili komunisti, je sodil Kristan, ki so živeli v enakosti. Med laiki in duhovniki ni bilo razlik. Socialno bratstvo je bilo jedro krščanstva. To je pozneje izginilo brez sledu. Cerkev se je povezala z mogotci. Z njimi je sklenila podporo in obrambo. Od časa, ko je v starem Rimu postala državna cerkev, je njena moč naraščala in pozneje dosegla največjo moč na zemlji. Godilo se je tako, kakor je ukazovala. Največjo moč je imela v srednjem veku. Preganjala ni le drugače misleče, ampak tudi svoje, če so se zamerili temu ali onemu inkvizitorju. Krščanska vera od inkvizicije in rimske oz. papeške aristokracije ni imela nobenega dobička.³⁷ Kristan se je zavzemal, da cerkev omeji svoje delovanje na versko področje. Nasprotoval je njenemu poseganju v šolo. Priznaval je njene šolske zasluge v preteklosti. Zapisal je, da posamezne stroke oz. poklici terjajo specializacijo. Vsak del strok terja temeljite nauke. Duhovniški poklic je eden izmed poklicev, ki jih ne usposablja za učiteljski poklic. Laiki v cerkvi ne berejo maše. Tako tudi duhovniki v šoli ne morejo učiti. Duhovnik ima posebno vzgojo, je nadaljeval Kristan, ki ga je namenila posebnim ciljem. On gleda svet skozi svoja, recimo, verska očala. Zlasti katoliški duhovnik ima v tem oziru zelo ozke meje. Verjeti mora, kar uči vera in cerkev. Zato se bo neštetokrat znašel pred vprašanjem, ali naj uči otroke tako, kakor pravi vera, ali kakor dokazuje znanost. Če bo dosleden, bo moral v vseh ozirih učiti v smislu vere in zatajevati znanost povsod, kjer je ta z vero v navzkrižju. Otroci potrebujejo znanstvena spoznanja za življenje v tekmovanju z naprednimi, izobraženimi narodi. V nekaterih poklicih, je menil Kristan, so verski in splošni nazoni res nekoliko podrejeni. Mnogo pa je poklicev, ki so sami po sebi v najtesnejši zvezi s svetovnim nazorom. Spraševal pa se je, kako naj človek postane imeniten tehnik, če mu šola ne da potrebnih duševnih pripomočkov, ker ga zaradi svojih ciljev sili v ozek krog klerikalnih nazorov. Svoje razmišljanje pa je sklenil, da naj cerkev pusti šolo pri miru.³⁸

Sodobna katoliška cerkev, je zapisal Kristan, je organizirana hierarhično, ima velikanska bogastva in kapitalistične dohodke. Kupčija med njo in kapitalizmom je že davno sklenjena. Kapitalizem daje cerkvi sredstva za gosposko življenje, cerkev pa mu daje oblast nad dušami.³⁹ Ta ima sedanji družbeni red za nedotakljiv, ker je po božji milosti in modrosti tak, kakršen je. Ne pove pa, zakaj je tak in zakaj so bili prejšnji odpravljeni. Vsaj velik del sedanjih strahot, je menil Kristan, trpljenje, naša beda, pomanjkanje naših žena, muke naših otrok, so po človeški volji. Po volji onih, ki imajo materialno oblast. Če je vse po božjo volji, kakor pravijo, smo po božji volji nezadovoljni, "puntarji", "prekucuhi", socialisti, brezverci.⁴⁰

Kristan je večkrat omenjal protestantizem, posebej pa je pisal o njem ob štiristoti obletnici rojstva P. Trubarja. To je bila ena od razprav tistega časa o utemeljitelju

36 Liberatus (=Kristan E.), V dobi klerikalizma, Ljubljana, 1908 (Kristan), str. 28, 33.

37 Kristan, str. 36.

38 Kristan, str. 44.

39 Kristan, str. 56.

40 Kristan, str. 61.

protestantizma na Slovenskem. Zapisali so različne sodbe o njegovem življenju in delu. Kristan je sodil, da se je v štiristo letih mnogo spremenilo. Če bi bil Trubar še živ, bi se takšen, kakršen je bil ponovno bojeval za slovensko ljudstvo. Puntar bi bil med nami puntarji, je sklenil Kristan, med socialisti, ki se bojujejo za ljudstvo, kakor se je on bojeval.⁴¹

41 K(ristan) E., Primož Trubar in slovensko ljudstvo, Kranj, 1908.

Demografija kranjskih žensk na prelomu zadnjega stoletja

SABINA Ž. ŽNIDARŠIČ

POVZETEK

Dežela Kranjska beleži vsa desetletja, obdelana v avstrijski državni statistiki, 1880-1910, rahel presežek žensk v populaciji, relativno visoko starostno strukturo kranjskih nevest, splošen upad interesa Kranjce in Kranjic za sklepanje zakonske zveze, upadanje števila rojstev in izredno nizek odstotek nezakonskih rojstev, v primerjavi s sosednjimi deželami. Presežek žensk na ravni kranjskih povprečij sicer ni problematičen, usodnejše pa vpliva na celotno demografijo dežele skoraj desetinski manjko moških v starostnih skupinah prebivalstva nad dvajsetim letom starosti, torej v obdobju, ko začno Kranjci in Kranjice razmišljati o zakonski zvezi.

ABSTRACT

THE DEMOGRAPHY OF WOMEN FROM CARNIOLA AT THE TURN OF THE LAST CENTURY.

In the Austrian national statistics, the province of Carniola in the decades from 1880 to 1910 had a slight surplus of women in the population, a relatively high average age of single women, a general decrease of interest among both men and women for marriage, a decrease in the number of births and an exceptionally low percentage of illegitimate births, in comparison to neighbouring countries. The surplus of women on average is not really problematical; the fact that the male population in the age group over the age of twenty, that is, when men and women from Carniola begin to consider marriage, is fewer by almost a tenth, has a more ominous effect upon the whole demography of the province.

Na usodo povprečne Kranjice sta konec 19. in v začetku 20. stol. kar najodločneje vplivali tako geografija kot demografija. Značilnosti slednje so bile v mnogočem vezane na politični okraj, posebnosti le-tega pa so določale njegove geografsko-gospodarske zmožnosti. Dežela Kranjska, ki je konec 19. stol. razdeljena na dvanajst političnih okrajev (uprave enote), beleži vsa desetletja, obdelana v splošni avstrijski statistiki¹ rahel presežek žensk v populaciji, relativno visoko starostno strukturo nevest, splošni upad interesa Kranjcev in Kranjic za sklepanje zakonske zveze, upadanje števila rojstev in izredno nizek odstotek nezakonskih rojstev v deželi, če ga primerjamo s sosednjima deželama kjer tudi prebivajo Slovenci, s Koroško in Štajersko.

Presežek žensk, ki je značilen za vse evropske družbe zadnjih stoletij², na nivoju kranjskih povprečij sicer ni problematičen³ vendar le-ta zakrivajo prave probleme, ki se pokažejo tako ob pregledu posameznih političnih okrajev dežele, kot tudi ob razčlembi starostne in spolne strukture prebivalstva.

V grobem lahko na Kranjskem glede razmerja med spoloma opazujemo tri vrste političnih okrajev: a- politični okraji, kjer je žensk manj kot moških, b- politični okraji, kjer je žensk bistveno več kot moških in c- politični okraji, kjer je razmerje med spoloma (relativno) uravnoteženo.

Prvi primer se na Kranjskem najredkeje pojavlja in ga lahko ilustriramo zgolj s političnim okrajem Postojna. V političnem okraju Postojna, ki v tem času (1900. leta) obsega sodne okraje Ilirska Bistrica, Postojna, Senožeče in Vipava, ženske nikoli ne dosežejo vsaj polovice vsega okrajnega prebivalstva. Razloga, za nižji odstotek žensk prav v tem političnem okraju ne moremo iskati npr. v manjšem številu rojenih deklic, verjetnejša razlaga tiči v odhajanju žensk za delom ali v bližnjo Ajdovščino, kjer je bila razvita tekstilna industrija⁴, ali pa v nekoliko bolj oddaljeni Trst in celo prek morja, vse tja do Egipta. Diametralno nasprotno je stanje v političnem okraju Črnomelj, ki tedaj obsega dva sodna okraja: Črnomelj in Metliko. V Črnomlju (podobno tudi v političnem okraju Kočevje), izrazito kmetijsko orientiranem političnem okraju, beležimo najmočnejši val izseljevanja predvsem moških. Izseljevanje iz političnega okraja ima za posledico upad celotnega prebivalstva, tako moških kot žensk, vendar zaradi intenzivnejšega odhajanja moških odstotkovni porast ženskega dela prebivalstva.

Edini čisto mestni politični okraj dežele, ki tudi sicer vseskozi izstopa iz kranjskih povprečij, Ljubljana-mesto, ima najenakomernejše razmerje med spoloma v populaciji. Obenem je to tisti politični okraj dežele, v katerem prebivalstvo najhitreje narašča⁵, kljub hkrati najnižji nataliteti na Kranjskem.

1 Österreichische Statistik (dalje Ö. S.): desetletni popisi prebivalstva za leta 1880, 1890, 1900, (Neuen Folge) 1910; K. K. statistischen Zentralkommission, Wien.

2 Weith-Knudsen, prof. dr. K. A., Frauenfrage und Feminismus vom Altertum bis zur Gegenwart, str. 176. Avtor namiguje tudi na to, da je v nekaterih deželah moč navezati vznik feministične misli in gibanja prav na presežek žensk v populaciji. Kar za Kranjsko seveda ne velja.

3 Glej opombo 1; leta 1880 in 1890 je žensk 52.3%, 1900 in 1910 pa 52.4% kranjskega prebivalstva.

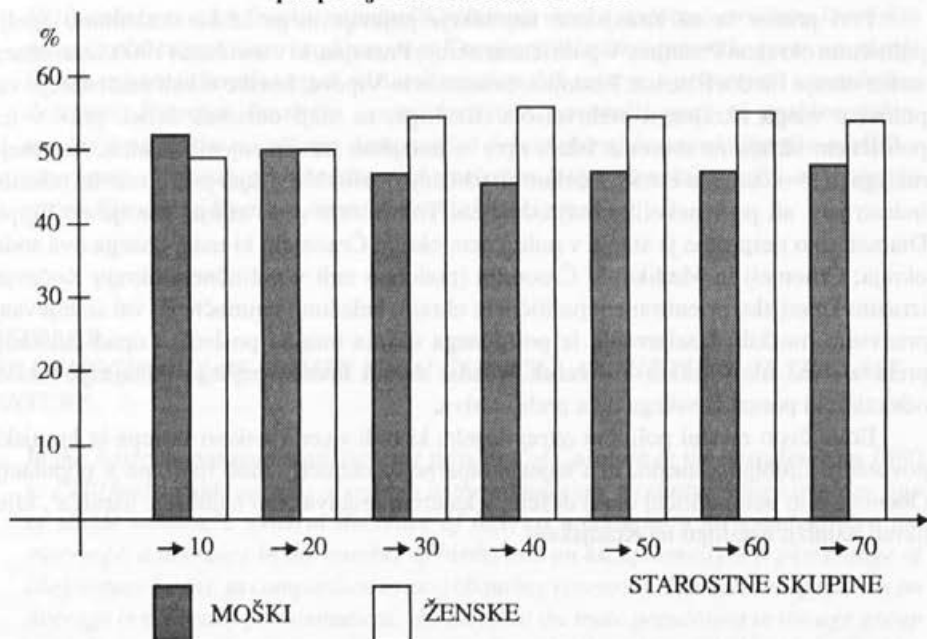
4 Kobe-Arzenšek, Katarina, Razvoj bombažne industrije na Primorskem, str. 254-260.

5 Glej opombo 1; ženski del prebivalstva Ljubljane-mesta se v povprečju na desetletje poveča za 16.5%, v političnem okraju Postojni za 1.5%, v političnem okraju Črnomlju pade za 5.5%, ob tem da je povprečna rast ženske populacije na Kranjskem 3.1% na desetletje (1880-1910).

število prebivalstva pol. okraja/ % žensk				
pol. okraj	1880	1890	1900	1910
Postojna	41.503/49.6%	41.479/49.1%	41.912/49.2%	43.200/49.8%
Lj-mesto	26.285/51.1%	30.505/50.5%	36.547/50.8%	41.727/50.9%
Črnomelj	29.888/51.8%	28.460/57 %	26.300/56.7%	24.755/55.8%

Na presežek žensk na Kranjskem ne vpliva npr. večje število deklic med novorojenci; podatki, povzeti po avstrijski statistiki gibanja prebivalstva⁷, govore ravno nasprotno: v vseh letih od 1888 do 1911 se je na Kranjskem rodilo približno za desetino več dečkov kot deklic (na 100 deklic 107 dečkov). Čeprav začne število moških upadati že kmalu po rojstvu, pa le ti predstavljajo večino, ali vsaj polovico, prebivalstva dežele vse do starostne skupine nad dvajset let; v kasnejših starostnih obdobjih prevladujejo ženske.

STAROSTNA STRUKTURA KRANJSKEGA PREBIVALSTVA, povprečje za leta 1888 do 1911

Ker se gibljemo v času, ko se Kranjska ne sooča z večjimi katastrofami, ki bi drastično posegale v demografijo dežele, in je zato obdobje iz konca 19. in začetka 20. stol., pred prvo svetovno vojno, skoraj idealno za preučevanja tega tipa, moremo pripisati skoraj desetinski manjko moških v starostnih skupinah prebivalstva med dvajsetim in šestdesetim letom predvsem izseljevanju. Čeprav so uradni podatki o izseljencih pomanjkljivi, lahko iz

6. Glej opombo 1.

7 Ö. S., Bevölkerungsbewegung za leta 1888-1911.

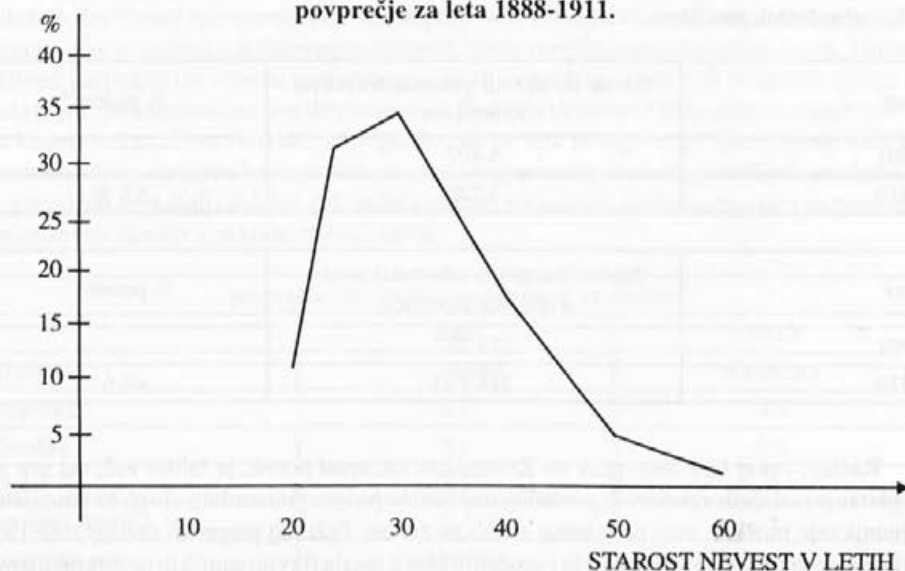
statistike razberemo⁸, da se je v letih 1890 in 1898 izselilo na leto v povprečju 1500 oseb, okoli leta 1900 se ta številka poveča na 2000 oseb na leto, po letu 1900 pa se v povprečju na leto izseli kar 3500 Kranjcev in Kranjic⁹. Med njimi prevladujejo moški, kot gibljivejši del prebivalstva, približno razmerje govori o dveh izseljenih Kranjcih na eno izseljeno Kranjico (1.7 : 1). Edina izjema na Kranjskem je že omenjeni politični okraj Postojna.

KRANJSKE NEVESTE

Manjko moških prav v tistih starostnih skupinah, ko se je večina deželnega prebivalstva odločala za zakonsko zvezo, je imel kaj daljnosežne posledice predvsem za ženske, prek njih pa je vplival na podobo celotne tedanje Kranjske. Neposredno ga lahko navežemo na relativno visok odstotek samskih žensk, mladih vdov, ki se ne odločajo za ponovno poroko, razlike v starosti nevest glede na politični okraj, kjer prebivajo, in na vprašanje zaposlovanja žensk.

Neglede na vse predhodne predstave, povezane s starostjo neveste v preteklosti, nam kaže avstrijska statistika¹⁰ že rahlo zguban obraz povprečne kranjske neveste. Ne le da se nekoč, natančneje v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja, dekleta niso poročala prej kot je to navada danes, ob krajši življenjski dobi in s tem povezanim krajšim trajanjem povprečnega zakona, bi lahko celo rekli, da so se poročala relativno kasneje. Ob tem pa njihovi izbranci, vsaj po pravilu, niso bili v primerjavi z njimi bistveno starejši¹¹.

**KRIVULJA STAROSTI KRANJSKIH NEVEST,
povprečje za leta 1888-1911.**

⁸ Glej opombo 7.

⁹ Glej tudi: Uratnik, Filip, *Prebivalstvo in gospodarstvo Slovenija*, str. 51-86. Uratnik navaja za čas med 1870. in 1910. letom 101.050 izseljenih oseb s Kranjske.

¹⁰ Glej opombo 7.

¹¹ Podobne navade srečamo tudi v drugih evropskih deželah, v istem in zgodnejšem času. Glej: Stone, Lawrence, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*, str. 37-50.

Konec 19. in v začetku 20. stoletja so se ženske na Kranjskem najpogosteje poročale stare od štiriindvajsetega (24) do tridesetega (30) leta (34 %), nekoliko manj pogostne so poroke mlajših deklet, starih od dvajsetega (20) do štiriindvajsetega (24) leta (31 %), na tretjem mestu so tiste, stare med tridesetim (30) in štiridesetim (40) letom (17.6 %), na zadnjem pa so neveste ali mlajše od dvajsetega (20) leta (11.1 %) ali starejše od štiridesetega (40) leta (6 %).

Prav tako se nikoli ne poročijo vsi moški in (predvsem) vse ženske, godni za zakon. Skozi desetletja, še posebno v desetletju 1900 do 1910, opažamo, da se sicer število poročenih na Kranjskem v absolutnih številkah lahko poveča, da pa ostaja odstotkovno razmerje med poročenimi, samskimi in vdovami ter ločenkami v bistvu nespremenjeno, ob sicer tridstotni (3 %) desetletni rasti ženske populacije.

zakonski/stan	absolutno število žensk in % glede na vse ženske ¹² v popisnem letu:	
	1890	1910
samske	160.797/61.6%	168.867/61.3%
poročene	80.070/30.7%	84.138/30.6%
vdove, ločenke	20.080/ 7.7%	22.494/ 8.1%
skupaj	260.947/ 100%	275.499/ 100%

Desetletna primerjava števila porok, ki jo opravi avstrijska državna statistika po popisu leta 1910¹³, za obdobje od 1901 do 1910 leta, prišteva Kranjsko med tiste redke avstrijske dežele (ob Galciji in Šleziji), v katerih se izraža manjši interes za sklepanje zakonskih zvez tudi v absolutnih številkah.

leto/	število sklenjenih zakonskih zvez na Kranjskem	% padca ¹⁴
1901	3.407	
1910	3.229	-5.5 %

leto/	število sklenjenih zakonskih zvez - avstrijsko povprečje	% porasta
1901	213.757	
1910	214.970	+0.6

Razlag, zakaj beležimo prav na Kranjskem tak upad porok, je lahko več, saj gre za prepletanje različnih vzrokov in posledic, nedvomno pa igra pomembno vlogo že omenjeno pomanjkanje moških, vsaj po starosti zrelih za zakon. Težo tej preprosti razlagi daje tudi podatek, da ob zmanjševanju števila poročenih žensk ostaja število samskih nespremenjeno,

12 Ö. S., Berufsstatistik za leto 1890 I/3, Tabelle V, Wien 1892; za leto 1910 (Neuen Folge) 3/5, Tabelle IV, Wien 1915; K. K. statistischen Zentralkommission, Wien.

13 O. S., Bevölkerungsbewegung za leto 1910 XCII/1, str. VII; K. K. statistischen Zentralkommission, Wien 1912.

14 Glej opombo 12.

število vdov in ločenk pa narašča. In med večkrat poročenimi bomo našli neprimerno več moških kot žensk. Večje zaupanje, ki ga navidez kažejo moški do zakonske zveze in ki se izraža v neprimerno pogostejšem odločanju npr. vdovcev in ločencev za novo zakonsko zvezo, je potrebno pripisati prav večji možnosti izbire med samskimi ženskami. Vdovec ali samec se bo zato le redko odločil za poroko z vdovo, in sploh ne z ločenko, po drugi strani pa ženske ne kažejo nobenih predsodkov pred vdovci ali celo ločenci, če se jim ponudi priložnost za ponovno poroko.

Na to kdaj, v kateri starosti, če sploh, so se Kranjice poročale, je nemalo vplival kraj njihovega bivanja. V splošnem velja, da so se za zakon najkasneje odločala dekleta gorenjskih političnih okrajev (Radovljica, Kranj) in Ljubljane-mesta. Iz Ljubljane-mesta prihaja npr. 1910 več kot petina vseh kranjskih nevest, starih med tridesetim (30) in štiridesetim (40) letom, in petina tistih, ki so starejše od petdesetega (50) leta. Na drugi strani pa prihajajo najmlajše kranjske neveste iz izrazito kmetijsko naravnanih političnih okrajev dežele (Črnomelj, Kočevje). Zaradi splošne gospodarske nerazvitosti, ki so omejevale možnosti preživljanja prebivalstva, je bila ženskam teh predelov poroka, kot civilno in cerkveno pravno dejanje, in iz nje izhajajoča družina, kot ekonomska kategorija, edino zagotovilo za preživetje. Kajti v teh političnih okrajih (Črnomelj, Kočevje) je bil primanjkljaj moških največji, predvsem na račun izseljevanja, možnost izbire zakonskega partnerja pa temu primerno omejena.

V drugi pol. 19. stol. beležimo v celotni avstrijski državi tako upad smrtnosti novorojencev, kot tudi upadanje natalitete. Večje možnosti preživetja so tedaj tako materi kot novorojencu¹⁵ omogočali splošni razvoj zdravstva, in porodničarstva še posebej, spremembe v prehrani in higijeni, na upad števila rojstev in s tem na zmanjševanja povprečnega števila otrok v družini, pa so vplivali drugi in drugačni dejavniki. Novim razmerjem v družini, kot posledici splošnih družbenih sprememb, povezanih predvsem z drugačnimi načini preživljanja, ki so terjali večjo prostorsko in delovno mobilnost, intenzivnejšim zaposlovanjem žensk, njihovo aktivno participacijo v svetu pridobitnega, merljivega dela, sledi tudi drugačen odnos do sedanjosti, prihodnosti in s tem do potomstva. Dodajmo k temu še staro prakso kasnih porok, za katero nekateri raziskovalci namigujejo, da je bila poleg vsega uporabljena tudi kot kontraceptivno sredstvo¹⁶, eno redkih, ki so ga tedaj poznali in smeli uporabljati, in s katerim so preprosto prenašali obdobje zakonske rodnosti v kasnejša ženska leta, s tem pa posredno zmanjševali število v zakonu rojenih otrok.

povprečno število živorojenih otrok na družino ¹⁷		
	1901	1910
Kranjska	5.2 otroka	5.5 otroka
Štajerska	4.2	4.2
Koroška	5.1	5.3
Trst	3.5	4
Spodnja Avstrija	3.7	3
avstrijsko pov.	4.5 otroka	4.3 otroka

15 V 18. stol. je npr. med vsemi umrlimi skoraj za polovico otrok, proti koncu 19. stol. še tretjina. Glej tudi: Štuhec, Marko, O družini v Kranju sredi 18. stoletja, str. 291.

16 Černič, Majda, Proces spreminjanja družine od 15. do 19. stoletja, str. 545-546.

17 Glej opombo 12.

Med vsemi drugimi posebnostmi, v katerih se med seboj razlikujejo kranjski politični okrajji, je tudi ta, ki zadeva število živorojenih otrok v povprečni okrajni družini.

povprečno število živorojenih otrok v okrajni družini ¹⁸			
	1896	1898	1910
Lj-mesto	2.1 otroka	3.1 otroka	2.5 otroka
Lj-okolica	6.3	6.5	7
Črnomelj	4.6	5.5	5.4
kranjsko pov.	5.2 otroka	5.7 otroka	5.6 otroka

Na nizko število živorojenih otrok v povprečni ljubljanski družini vplivajo različni dejavniki; najprej izkazuje statistika podpovprečno število otrok prav v Ljubljani-mestu, zaradi prevladujoče mlajše populacije, mlajših zakoncev, kar je treba pripisati intenzivnemu doseljevanju v mesto, obenem pa je Ljubljana-mesto politični okraj dežele, kot smo že omenili, kjer se ženske kasno odločajo za sklenitev zakonske zveze, kar seveda najneposredneje vpliva na število otrok. Na manjše število otrok v povprečni ljubljanski družini je nemalo vplival tudi bistveno višji odstotek mrtvorojenih med vsemi rojenimi, ki presega vse ostale deželne okraje.

% mrtvorojenih otrok glede na vse rojene v pol. okraju ¹⁹			
	1896	1898	1910
Lj-mesto	3.1%	4.4%	5 %
Lj-okolica	2.2	1.2	2.2
Črnomelj	1.9	2.5	1.3
kranjsko pov.	2 %	2.5%	2.3%

Razlogov za večje število mrtvorojenih po mestih je več (zaposlenost žensk, neurejenost zdravstvenega in porodniškega zavarovanja, nerazvitost infrastrukture, potrebne zaposlenim zakoncem, kot so jasli, vrtci, struktura mestne družine,...), nekateri opozarjajo tudi na vpliv bistveno slabše prehranjenosti mestnega prebivalstva²⁰. Ogroženi so bili posebno otroci in žene delavskih in obrtniških slojev, ki so v mestih prevladovali.

ŠE O NEZAKONSKIH ROJSTVIH NA KRANJSKEM

Kasne poroke, relativno nizko število živorojenih otrok v povprečni kranjski družini, nerazvitost kontraceptivnih metod, redkost primerov detomora, ob tem pa izredno nizko število nezakonskih otrok, vse to kaže deželo Kranjsko v zavidljivo vzdržni luči. Primer Kranjske, dežele z manj kot sedem (7) odstotkov nezakonskih otrok med vsemi rojenimi, je toliko nenavadnejši, če vemo, da zajame celotno Evropo v 19. stol. vse tam od angleškega Walesa pa do vzhodnih meja avstrijskega dela Avstroogrske monarhije pravi val nezakonskih

¹⁸ Glej opombo 7.

¹⁹ Glej opombo 7.

²⁰ Puhar, Alenka, Prvotno besedilo življenja, str. 114-115.

rojstev²¹. Kljub temu, da so si že mnogi avtorji prizadevali razložiti to zagonetko v evropski zgodovini 19. stoletja, do danes še nikomur ni uspelo ponuditi dovolj prepričljive in, predvsem, za vse primere ustrezne razlage tega fenomena. Kar nas sedaj najbolj zanima, je dejstvo, da ostaja Kranjska ob robu tega toka, in to kljub temu, da meji na deželo, ki velja celo v evropskih merilih za izjemen primer tega dogajanja, na Koroško. Pustimo v tem trenutku ob strani že vse znane in dobro proučevane razlike npr. med rabo dednega prava, ustroja gospodarstev, in kmetijstva še posebej, med Kranjsko in Koroško, vsa etnografska poročila o načinih življenja in spolnih navadah npr. pri Dolenjcih po Trdin²², ker si očitno le z njimi ne moremo povsem razložiti ne Koroške ne Kranjske, in si raje pogledimo statistične podatke, kot zgolj formalne označevalce teh različnosti.

% nezakonskih rojstev glede na vsa rojstva v deželi ²³			
	1896	1898	1910
Kranjska	6.9%	6.6%	6.5%
Štajerska	24 %	22.7%	24.1%
Koroška	43.3%	41.5%	37.3%
avstrijsko povprečje	14.9%	14.2%	12.2%

Med posameznimi pol. okraji dežele Kranjske obstajajo občutne razlike; največ nezakonskih rojstev beleži edini čisto mestni politični okraj dežele, Ljubljana- mesto, najmanj pa izrazito v kmetijstvo orientirani in gospodarsko nerazviti politični okraji, kot je npr. Črnomelj. Večje število nezakonskih rojstev se na Kranjskem pokriva tudi s tistimi predeli dežele, kjer je bila navada kasnih porok, manjše pa v tistih, kjer so se dekleta poročala zgodaj in kjer je bil primankljaj moških občutnejši, vpliv socialne kontrole in stigmatizacije pa močnejši (čeprav se tudi v Ljubljani-mestu še tam v 20. stoletju ne odrečejo javnemu izpostavljanju nezakonskih mater). Na Koroškem te razlike med urbano in ruralno sredino ne opazimo.

% nezakonskih rojstev v kranjskih političnih okrajih			
	1896	1898	1910
Lj-mesto	17.9%	23.3%	22.1%
Lj-okolica	8.2%	3.8%	5 %
Črnomelj	2.9%	4.4%	3.3%

% nezakonskih rojstev v koroških političnih okrajih			
	1896	1898	1910
Celovec-mesto	64.9%	64.4%	53.1%
Št.-Vid	60.3%	62.1%	55.5

21 Mitterauer, Michael, Familienformen und illegitimität in ländlichen Gebieten Österreichs, str. 123-188.

22 Janez, Trdina, Podobe prednikov.

23 Glej opombo 7.

24 Glej opombo 7.

Če drži, da statistike ne zmorejo povsem zadovoljiti želja in pričakovanj raziskovalcev, ki se z njimi spopadajo v veri, da jim bo npr. postala preteklost bližja in razumljivejša, drži tudi, da se nam ravno ob prodiranju skozi gomile urejenih, številčno zapisanih skupnih usod, začno bolj jasno oblikovati vprašanja, ki jih moramo in moremo postavljati drugim virom. Razbiranje statistik, še posebej imamo v mislih tukaj uporabljeno, a nikakor povsem izčrpano Avstrijsko državno statistiko, nam lahko ponudi kar se da zadovoljiv okvir, ali če že hočete, osnovo za nadaljne odpiranje novih, še nenačetih zgodb preteklosti. Ženske to vsekakor so: zgodba, ki prihaja tudi v naše zgodovino pisje.

VIRI IN LITERATURA

Österreichische Statistik, izdaja K. K. statistischen Zentralkommission, Wien.

Desetletni popisi prebivalstva:

- za leto 1880 I Band/3 Heft, Wien 1882,
- za leto 1890 XXXIII Band, Wien 1892,
- za leto 1900 LXVI Band, Wien 1904,
- za leto 1910 Neuen Folge 3 Band, Wien 1915.

Bevölkerungsbewegung, Österreichische Statistik, izdaja K. K. statistischen Zentralkommission, Wien.

Letni statistični pregledi gibanja prebivalstva:

- za leto 1888 XXV Band/1 Heft,
- za leto 1889 XXVIII Band/1 Heft,
- za leto 1890 XXXI Band/3 Heft,
- za leto 1891 XXXVII Band/1 Heft,
- za leto 1892 XXXVIII Band/3 Heft,
- za leto 1893 in 1894 XLVI Band/2 Heft,
- za leto 1895 XLIX Band/2 Heft,
- za leto 1896 LII Band/2 Heft,
- za leto 1897 LIV Band/1 Heft,
- za leto 1898 LV Band/3 Heft,
- za leto 1899 LXII Band/1 Heft,
- za leto 1900 LXVII Band/1 Heft,
- za leto 1901 LXXII Band/1 Heft,
- za leto 1902 LXXIII Band/3 Heft,
- za leto 1903 LXXIX Band/1 Heft,
- za leto 1904 LXXXIV Band/1 Heft,
- za leto 1905 LXXXIV Band/3 Heft,
- za leto 1906 LXXXVI Band/1 Heft,
- za leto 1907 LXXXVIII Band/1 Heft,
- za leto 1908 in 1909 LXXXVIII Band/3 Heft,
- za leto 1910 XCII Band/1 Heft,
- za leto 1911 (Neuen Folge) 8 Band/1 Heft.

Glej tudi zbirno kazalo: Sachregister für die Österreichische Statistik, Österreichische Statistik Neuen Folge 6 Band, za leto 1910, Wien 1913.

Bock, Gisela, *History, Women's History, Gender History*; European University Institute, Florence, Departement of History and Civilization, San Domenico, 1987.

Črnič, Majda, *Proces spreminjanja družine od 15. do 19. stoletja*; *Zgodovinski časopis*, str. 543-554, Lj., 1988.

Dular, Andrej, *Občina Črnomelj, Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja 20. stoletja*; Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Lj., 1985.

Drnovšek, Marjan, *Nekatere evidence o izseljevanju v Ameriko pred 1. svetovno vojno*; *Kronika*, str. 205-217, Lj., 1988.

Kobe-Arzenšek, Katarina, *Tekstilna proizvodnja in njena industrializacija na Slovenskem od začetka 19. stoletja do leta 1918*, doktorska disertacija, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani; Ljubljana, 1979.

- Mitterauer, Michael, Familienformen und Illegitimität in ländlichen Gebieten Österreichs; Archiv für Sozialgeschichte, str. 123-188, 1979.
- Puhar, Alenka, Prvotno besedilo življenja; Globus, Zagreb, 1982.
- Sterle, Meta, Občina Škofja Loka, Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja-20. stoletja; Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Lj., 1984.
- Stone, Lawrence, The Family, Sex and Marriage in England 1500- 1800; Penguin Books, Middlesex, 1984.
- Šmitek, Zmago, Občina Kočevje, Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja-20. stoletja; Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Lj., 1981.
- Štuhec, Marko, O družini v Kranju sredi 18. stoletja; Zgodovinski časopis, str.285-294, Lj., 1983.
- Trdina, Janez, Podobe prednikov; KRT, Lj., 1987.
- Uratnik, Filip, Prebivalstvo in gospodarstvo Slovenije; CZ, Lj., 1930.
- Wieth-Knudsen, prof. dr. K. A., Freuenfrage und Feminismus vom Altertum bis zur Gegenwart, Kulturgeschichte der europäischen Frauenwelt; Franckh'sche Verlagshandlung, tretja izdaja, Stuttgart, 1927.
- Zemon-Davis, Natalie, Frauen und Gesellschaft am Beginn der Neuzeit; Klaus Wagenbach, Berlin, 1986.
- Zwitter, Franc, Prebivalstvo na Slovenskem od 18. stoletja do današnjih dni; Znanstveno društvo v Ljubljani, Lj., 1936.

Oblikovanje prve sovjetske ustave in formiranje federacije

Referat na mednarodnem simpoziju o Leninu.
(Wuppertal, 15. - 16. III. 1993)

MARJAN BRITOVŠEK

POVZETEK

Avtor v razpravi obravnava poglede - prepletene z idejnimi boji - na oblikovanje prve sovjetske ustave (10. VII. 1918). Njene teoretične programske osnove imajo korenine že v obdobju pred oktobrsko revolucijo, odločilnega pomena za celotno vsebino bodoče sovjetske ustave pa je bila Deklaracija pravic delovnih in izkoriščanih ljudstev. Avtor ugotavlja, da je do leta 1917 Lenin branil idejo unitarne demokratične centralizirane republike v Rusiji z avtonomijo narodov v obmejnih pokrajinah: zmagovita oktobrsko revolucija pa je pogojila nove zaključke o nujnosti oblikovanja sovjetske države, zasnovane na federaciji in avtonomiji sovjetskega tipa. Vsebinsko federativnih medsebojnih odnosov republik je videl Lenin ne samo v njihovem tesnem političnem sodelovanju, temveč tudi v povezovanju na ekonomskem, vojaškem in kulturnem področju. Avtor v nadaljevanju razčlenjuje Leninova stališča o federaciji in nacionalnem vprašanju, ki jih je napisal v zadnjih mesecih svoje politične aktivnosti, in v tem kontekstu polemizira s sovjetskimi avtorji, ki so bodisi molče obšli bodisi omilili Leninovo kritiko na račun Stalina, Ordžonikidzeja in Dzeižinskega, še posebno glede občutljivega gruzinskega vprašanja, ki je do skrajnosti zaostрил odnose med Leninom in Stalinom.

ABSTRACT

**FORMATION OF THE FIRST SOVIET CONSTITUTION AND FEDERATION
(PAPER PRESENTED AT THE FIRST INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON LENIN,
WUPPERTAL, 15 - 16 MARCH 1993)**

In his paper the author discusses the views on the formation of the first Soviet Constitution (July 10, 1918) in the context of the ideological struggles with which they were bound up. The theoretical and programmatic basis to the Constitution has its roots in the rights of working and exploited people was of the utmost significance. The author shows that until 1917 Lenin defended the idea of a unitarian democratic centralised republic in Russia, with autonomy for nations in border regions. The success of the

October revolution gave rise to new notions of creating a Soviet state based on federation and autonomy of the Soviet type. For Lenin, the significance of federal relations lay not only in the military and culture. The author goes on to analyse Lenin's views on the federation and the national issue, which he wrote in author takes issue with Soviet authors, who either kept silent or did not tell the whole truth about Lenin's criticism of Stalin, Ordžonikidze and Dzeržinsky, especially with regard to the sensitive issue of Georgia, which put a heavy strain on relations between Lenin and Stalin.

10. julija 1918 je V. vseruski kongres sovjetov sprejel ustavo Ruske socialistične federacije sovjetske republike. Njene teoretične programske osnove imajo svoje korenine že v obdobju pred oktobrsko revolucijo. Od februarja do oktobra 1917 je Lenin napisal vrsto del, v katerih je izdelal in utemeljil mnoge programske teze za bodočo sovjetsko ustavo.¹ Te teze je po 25. oktobru 1917 poglobil v referatih in nastopih na drugem, tretjem in četrtem vseruskem kongresu sovjetov, na VII. kongresu RKP(b) ter v vrsti svojih spisov. Odločilnega pomena za celotno vsebino bodoče sovjetske ustave pa je bila Deklaracija pravic delovnih in izkoriščanih ljudstev, ki jo je Lenin napisal v začetku januarja 1918.²

Lenin je pripravi osnutka osnovnega zakona o republiki sovjetov pripisoval velik pomen. 30. marca 1918 je CK RKP (b) priporočil Vseruskemu centralnemu izvršnemu komiteju (VCIK) IV. sklica, naj osnuje ustavodajno komisijo. Že III. vseruski kongres sovjetov je naročil VCIK, naj izdela osnutek sovjetske ustave, kar pa med nemško ofenzivo ni bilo mogoče.

Ustavna komisija na čelu s sekretarjem CK RKP (b) in predsednikom VCIK M. Sverdlovim je pri izdelavi osnutka osnovnega zakona upoštevala Leninove misli, izražene v njegovih delih, v partijskih sklepih in odlokih sovjetske vlade. Delo ustavne komisije je potekalo v izredno ostrem in načelnem idejno-teoretičnem boju Lenina in njegovih privržencev s predstavniki maloburžoaznih partij in "levih komunistov". Konceptijo "levih komunistov" je Lenin kritiziral v vrsti referatov, posebno še v delu O "levi" otročariji in malomeščanstvu.

Idejni boj pa s tem v ustavni komisiji še ni bil zaključen. V maju in juniju 1918 so se nadaljevale neskončne diskusije o skoraj vsakem členu različnih osnutkov posameznih poglavij ustave. Rezultat je bil, da do konca junija 1918 ustavni komisiji še niso predložili v potrditev dokončnega osnutka ustave.

CK RKP (b) je na svojih zasedanjih 26. in 28. junija 1918 obravnaval referat Sverdlova o delu ustavne komisije VCIK. Sprejel je sklep, da je treba komisiji pri njenem delu pomagati, da bi dokončala svoje delo in predložila osnutek ustave v potrditev V. vseruskemu kongresu sovjetov. S tem namenom je CK RKP (b) določil posebno komisijo, ki jo je vodil Lenin.³ Na njegovo pobudo je komisija CK RKP (b) predložila, naj v uvodni del ustave vključijo "Deklaracijo delovnih in izkoriščanih narodov".⁴ Komisija je ob aktivnem

1 Lenin, K peresmotry partinnoj programmy. Sočinenije V/34, str. 351-381.

2 Besedila različnih Leninovih variant osnutka te deklaracije so objavili v zborniku Dekrety sovjetskoj vlasti I, str. 315-320.

3 Glej Istorija graždanskoj vojny v SSSR III, Moskva 1957, str. 169.

4 Prvotni osnutek komisije VCIK je vseboval "Deklaracijo pravic in obveznosti delovnih ljudi", ki jo je napisal član komisije Ju. M. Steklov.

Leninovem sodelovanju izdelala poglavja splošnih tez sovjetske ustave o demokratičnih pravicah in svoboščinah delavcev - državljanov sovjetske republike.⁵ Šele ta osnutek je ustavna komisija V. vseruskega kongresa sovjetov, ki jo je kongres izvolil 4. julija, potrdila z neznatnimi korekturami in dopolnitvami. Na plenumu kongresa sovjetov je bila 10. julija 1918 nato ustava sprejeta.

V ustavi so proklamirali Leninova bistvena načela sovjetske federacije in priznali narodom pravico do samoodločbe. Ruska sovjetska republika se je omejila na formulacijo bistvenih načel sovjetske federacije. Delavcem in kmetom vsakega naroda posebej je prepustila pravico, da sprejmejo samostojne sklepe o tem, ali želijo in na kakšnih osnovah želijo sodelovati v federaciji vladi in v drugih zveznih institucijah.

Do leta 1917 je Lenin branil idejo unitarne demokratične centralizirane republike v Rusiji z avtonomijo narodov v obmejnih pokrajinah.⁶ Zmagovita oktobrska revolucija je pogojujila nove zaključke o nujnosti oblikovanja sovjetske države, zasnovane na federaciji in avtonomiji sovjetskega tipa. To je bil pomemben korak pri reševanju nacionalnega vprašanja in graditvi sovjetske mnogonacionalne države. O tem, kakšen je bil Leninov odnos do sovjetske federacije, njenega bistva in osnovnih načel, so v zadnjih letih v Sovjetski zvezi veliko pisali.⁷ V nekaterih razpravah so njihovi avtorji Leninova stališča o federaciji in nacionalnem vprašanju, ki jih je napisal v zadnjih mesecih svoje politične aktivnosti, molče obšli, ali pa so si prizadevali omiliti njegovo kritiko na račun Stalina, Ordžonikidzeja in Dzeržinskega.

V prvem obdobju obstoja sovjetske oblasti medsebojni odnosi osvobojenih narodov še niso imeli jasno opredeljenih državnih oblik. Sovjetska država se je začela že v prvih dneh obstoja razvijati v smeri zvezne države na osnovi sovjetske federacije.

V času, ko je zasedal III. kongres sovjetov, je bila neodvisna samo Ukrajinska SSR, razglašena 12. decembra 1917. Hkrati z rusko in ukrajinsko sovjetsko republiko je bila proti koncu leta 1918 ustanovljena še neodvisna finska socialistična delavska republika, katere odnose z RSFSR je Lenin prav tako označil kot federativne.⁸

Nova federacija je bila sicer proklamirana, nadaljnje perspektive njenega federativnega razvoja pa so bile šele v povojih. Življenje je vneslo bistvene spremembe v proces graditve mnogonacionalne države, v kateri se je pomladi 1918 položaj zelo poslabšal. Nemcem je uspelo uničiti sovjetsko oblast v Ukrajini, pa tudi delavsko republiko na Finskem so zadušili v krvi. Težavni vojaški položaj je preprečil formiranje drugih neodvisnih sovjetskih republik. Te okoliščine so prisilile vlado, da pomladi 1918 ni oblikovala RSFSR kot zvezno državo, temveč kot federacijo, ki je temeljila le na avtonomiji.

Reševanje nacionalnega vprašanja in povezovanje delovnih slojev različnih nacionalnosti je bilo znatno bolj zapleteno, kot je to bilo videti pred Oktobrom in v prvih mesecih sovjetske oblasti. Lenin je kasneje opozarjal na izredno zapletenost formiranja sovjetske mnogonacionalne države, ki jo je treba graditi "z velikim potrpljenjem in previdnostjo".⁹ Med tujo intervencijo in državljansko vojno je nadaljeval z izpopolnjevanjem

5 Glej Dekrete sovjetske oblasti II, Moskva 1959, str. 565.

6 Glej Tadevosjana E. V., V. I. Lenin o gosudarstvennoj federaciji (do oktjabrskega perioda), Voprosy istorii KPSS 1961, št. 2, str. 43-59.

7 Čistjakov O. I., Vzaimootnošenija sovjetskih republik do obrazovanija SSSR, Moskva 1955; Pentkovska V. V., Rol Lenina v stvorenii SRSR, Kijiv 1957; Camerjan I. P., Sovetskoe mnogonacionalnoe gosudarstvo, ego osobennosti i puti razvitija, Moskva 1958.

8 Lenin, Sočinenija IV/31, str. 124; V/41, str. 164.

9 Lenin, Sočinenija IV/30, str. 269; V/40, str. 43.

oblik državne zveze narodov. Točneje je opredelil njihovo vsebino in tip sovjetske federacije. V tem obdobju sta se v državi izoblikovala dva osnovna tipa zvez: a) pogodbeni federacija, ki je bila temelj medsebojnih odnosov neodvisnih sovjetskih republik, in b) federacija, zasnovana na avtonomiji, na kateri so oblikovali medsebojne odnose narodov znotraj RSFSR.

Pogodbena federacija se je začela oblikovati proti koncu leta 1918 in v začetku leta 1919, ko je bila po izgonu nemških okupatorjev obnovljena ukrajinska republika in so hkrati ustanovili neodvisne republike tudi v Estoniji, Litvi, Letoniji in Beli Rusiji. Vodilni organi teh republik so se izrekli za državno zvezo z RSFSR na temelju federacije. Lenin si je zelo prizadeval, da je bila ta zveza ustanovljena in da se je krepila. V pogojih, ko še ni bilo dovolj izkušenj v oblikovanju medsebojnih odnosov in je bil položaj zaradi državljanske vojne nadvse zapleten, še niso bile ustvarjene možnosti za dokončno formiranje federativne zveze. Sodelovanje sovjetskih republik se je v teh pogojih oblikovalo tako, kot so to narekovali življenje, skupni interesi boja z notranjo in zunanjo intervencijo in nujnost uresničevanja socialistične preosnove.

Položaj na frontah se je tako zapletel, da tudi v letu 1919 ni bilo mogoče dokončati oblikovanja državne zveze sovjetskih republik. V ostrem boju z združenimi silami zunanje in notranje kontrarevolucije je uspelo RSFSR, ukrajinski in beloruski republik z združenimi silami braniti neodvisnost.

Ustanovitvi federativne zveze so ostro nasprotovali ruski velikodržavni šovinisti in buržoazni nacionalisti. V obmejnih predelih ni bilo dovolj izkušenih partijskih kadrov, kar je še povečalo težave. Proces razvoja federacije je bil izredno zapleten in protisloven. Le s potrpežljivim prizadevanjem Lenina je bilo mogoče uspešno premagovati protislovja in ustvariti potrebno strnjeno delavcev vseh nacionalnosti v enotno armado borcev za zmago proletarske stvari. Lenin je vselej pozival narode, naj podredijo svoje nacionalne interese, svojo pravico do samoodločbe splošnim interesom zmage revolucije. Pomladi in poleti 1918 je Lenin večkrat izrazil misel, da bi v težkih pogojih zunanje intervencije in državljanske vojne neodvisnost od RSFSR izoliranih sovjetskih republik neizbežno vodila k njihovi podreditvi imperialistom. Opozoril je, da je neodvisnost Ukrajine, pogojena z brestlitovskim mirom, omogočila nemško zasedbo.¹⁰

Po končani svetovni vojni je jeseni 1918 antanta razširila intervencijo proti državi sovjeto. V teh pogojih je Lenin natančneje formuliral svojo zamisel o možnosti zveze neodvisnih republik. Ko se je v začetku leta 1919 položaj nekoliko izboljšal, je vprašanje zlitja RSFSR in USSR odpadlo. V času najbolj nevarnega in kritičnega boja s kontrarevolucijo pomladi in jeseni 1919 so o tem ponovno razpravljali. Zmaga nad Denikinom je okrepila položaj sovjeto; razprave o zlitju republik so zato odpadle. Zlitje neodvisnih republik je Lenin smatral za prisilen ukrep, ki ga pogojuje težek vojaški položaj. Tako ukrepi so bili za Lenina lahko samo začasni.

Vsebinsko federativnih medsebojnih odnosov republik je videl Lenin ne samo v njihovem tesnem političnem sodelovanju, temveč tudi v povezovanju na ekonomskem, vojaškem in kulturnem področju. Posebno je poudaril pomen tesnih gospodarskih zvez, ki so eden glavnih pogojev državnega združevanja republik v okviru sovjetske federacije.

Državna zveza neodvisnih sovjetskih republik je bila v tem obdobju zasnovana na pogodbeni federaciji. Lenin je nasprotoval vključevanju neodvisnih sovjetskih republik v

¹⁰ Leninski sbornik XXXIV, str. 22.

RSFSR. Ugotovil je, da je nujno izpopolniti oblike državnih zvez z republikami, in poudaril, da bi bila vsaka naglica glede tega lahko zelo škodljiva.

Zveze med šestimi nacionalnimi republikami - Ukrajino, Belo Rusijo, Gruzijo, Azerbejdžanom, Armenijo in Rusko federacijo (RSFSR) - v letih 1920 in 1921 niso bile povsem jasne. Odnose je regulirala vrsta bilateralnih pogodb med Rusko federacijo in vsako od petih republik posebej. Na podlagi teh pogodb je bilo vzpostavljeno sodelovanje na gospodarskem, obrambnem in zunanjepolitičnem področju. Pomladi leta 1922 se je formirala Zakavkaška federacija. Armenija in Azerbejdžan sta vzpostavila sovjetsko oblast že leta 1920, Gruzija pa šele leta 1921. Do februarja 1921 je imela Gruzija menjševiško vlado, s katero so sovjeti med vojno s Poljaki sklenili posebno pogodbo. Menjševiška Gruzija je predstavljala nevarno odskočno desko za antanto in otežkočala boljševikom, da bi konsolidirali svoj režim na Kavkazu.

Ponoči med 11. in 12. februarjem 1921 se je začela boljševiška vstaja proti menjševiški gruzinski vladi. Zgodaj zjutraj 16. februarja je enajsta armada prekoračila meje Gruzije in ob koncu meseca zasedla Tbilisi. Stalin in Ordžonikidze sta kot izvedenca poročala politbiroju, da je v Gruziji izbruhnila revolucionarna vstaja, ki jo podpira večina prebivalstva. Rdeča armada lahko skrajša boje, ker je izid zmage povsem jassen. Gruzinci so imeli dobro v spominu caristično gospodstvo in so bili zelo občutljivi za svojo neodvisnost. Lenin je opozoril Ordžonikidzeja in druge komisarje, naj strogo upoštevajo suverene organe Gruzije in naj bodo pozorni do zahtev gruzinskega prebivalstva. Prosil je, naj ga takoj obvestijo, če bi prišlo do kakšnih trenj. Ordžonikidze naj si prizadeva vzpostaviti znosne odnose celo z Jordanijem, nekdanjim predsednikom vlade, ki ni bil povsem sovražen do sovjetov. Leninova opozorila pa so le malo zalegla. Že bolni Lenin je leta 1921 predlagal kavkaškemu biroju, naj izvede pogodbeno federacijo med tremi kavkaškimi republikami. Pospeši naj ekonomsko združitev, predvsem na področju komunikacij, poštne službe in zunanje trgovine. Pokrajinsko vodstvo stranke naj bi preimenovali v zakavkaški pokrajinski komite. Ordžonikidze se je z vso vnemo lotil formiranja transkavkaške federacije. Pri tem pa je prišel v nasprotje z gruzinskim partijskim CK. Gruzinski komunisti so vztrajali na načelu neodvisnosti v okviru sovjetske federacije. Opozicija Gruzincev do Ordžonikidzeja je bila še posebej močna zato, ker je Ordžonikidze omalovaževal stališča lokalnih voditeljev.

Lenin je proti koncu leta 1921 priznal, da je bil načrt transkavkaške federacije prezgoden in da ga je treba prej pripraviti s propagandno kampanjo med ljudstvom. Gruzinci so, kot so vedeli in znali, sabotirali ukrepe Ordžonikidzeja, ki si je prizadeval izvesti ekonomsko integracijo treh republik. Konflikt se je še okreplil, ko so predstavniki CK RKP (b) viharo podprli Stalina, katerega politični vpliv se je zelo povečal, odkar je postal generalni sekretar.

Ordžonikidze je v marcu 1922 obtožil gruzinsko opozicijo nacionalnega odklona in objavil načrt za federalno ustavo, v kateri so jamčili nedotakljivost republik. Izmed bolj poslušnih voditeljev Armenije in Azerbejdžana je sestavil federalno vlado. Trenja med Stalinom in Ordžonikidzejem na eni strani in gruzinskimi člani CK na drugi so še obstajala. Predstavniki CK RKP (b) so v svojih govorih zatrjevali, da bodo nacionalistične tendence izkoreninili z ognjem in mečem. Boj se je trdovratno nadaljeval v letu 1922 in njegovi odmevi so pogosto segli v Moskvo. Položaj je bil zelo resen, ker so težave glede odnosov med republikami nastale prav v času, ko se je mlada sovjetska republika začela uveljavljati na mednarodnem prizorišču.

10. avgusta 1922 je politbiro pozval organizacijski biro, naj formira komisijo, ki bi za naslednje zasedanje CK pripravila načrt ureditve odnosov med rusko federacijo in drugimi republikami. Njena naloga je bila, da izdela merila, po katerih bi urejali odnose sovjetskih republik z RSFSR. Predsednik komisije je bil Stalin kot komisar za nacionalnosti. Osnova za razpravo komisije je bil Stalinov osnutek o vključevanju neodvisnih republik v RSFSR. Predsednik komisije je bil Stalin kot komisar za nacionalnosti. Osnova za razpravo komisije je bil Stalinov osnutek o vključevanju neodvisnih republik v RSFSR, ki je prišel v zgodovino pod naslovom O vzajemnih odnosih RSFSR in neodvisnih republik.¹¹ Besedilo Stalinovega načrta so predhodno poslali v potrditev republiškim centralnim komitejem.

Odgovor Gruzincev je bil kategorično proti načrtu o "avtonomizaciji". Na zasedanju CK Gruzije dne 15. septembra so sklenili, da je združitev neodvisnih republik na podlagi avtonomizacije, za katero se je v svojih tezah zavzel Stalin, preuranjena.

Ordžonikidze je izkoristil svoje višje mesto v patrijski hierarhiji ter ukazal gruzinskemu centralnemu komiteju, naj se prilagodi Stalinovim direktivam. Še preden so ponovno razpravljali o načrtu avtonomizacije, je Stalin 29. avgusta 1922 poslal Mdivaniju telegram in ga obvestil, da so poslej odloki najvišjega vladnega telesa RSFSR obvezni za vse republike.

Gruzinci kljub temu niso popustili. Vprašanje poti in oblik nadaljnje graditve sovjetske mnogonacionalne države so obravnavali ne samo centralni, temveč tudi krajevni partijski organi, časopisi in delavci na svojih zborovanjih. Lenin, ki je bil težko bolan, ni mogel sodelovati v razpravah, čeprav jim je vestno sledil. 25. septembra 1922 so mu poslali teze komisije politbiroja CK RKP (b), ki so bile formulirane na podlagi Stalinovih tez O medsebojnih odnosih RSFSR z neodvisnimi republikami. Hkrati so mu poslali tudi gradivo o odnosu centralnih kompartij republik do avtonomizacije. Po Leninovem mnenju je bilo treba najprej rešiti osnovno načelno vprašanje o kompetencah posameznih držav, ki bi sestavljale federalno republiko. Ali naj bo vsa oblast centralizirana, ali pa naj obdržijo posamezne republike določena polnomočja? Pod kakšnimi pogoji naj se jim prizna pravica do odcepitve? Stalin je vsa ta vprašanja izčrpno obdelal v spisu Marksizem in nacionalno vprašanje. Toda ta vprašanja je bilo sedaj treba reševati praktično, ne več teoretično. Stalin je hotel osredotočiti vsa oblast v enem središču, posameznim republikam bi pustil le upravo nad policijo, šolstvom in zdravstvom. Svoj osnutek je tako spretno formuliral, da so bile republikam priznane na videz široke kompetence, dejansko pa bi bila vsa oblast v rokah centralne vlade. Lenin je spregledal Stalinov načrt in takoj reagiral. Želel je drugačno rešitev tega vprašanja, in sicer prostovoljno združitev vseh štirih sovjetskih republik, med njimi torej tudi RSFSR, na popolnoma enakopravnih načelih v novo državno tvorbo - Zvezo sovjetskih socialističnih republik. Tik pred svojo vrnitvijo iz Gork v Moskvo je pisal Kamenevu in ga opozoril, da je nujno treba skrbno revidirati Stalinovo resolucijo o sprejemu neodvisnih republik v Zvezo sovjetskih socialističnih republik.

Iz Leninovega pisma razberemo, da je predvideval dolgotrajen boj s Stalinom, ki je nastopal kot povsem enakopraven sobesednik. Lenin je predlagal, naj se odrečejo pogodbeni federaciji z RSFSR in jo zamenjajo z novo federacijo, zasnovano na združenju suverenih republik v eni centralizirani državi. V svojem pismu je povzel petletna naporna prizadevanja

11 Zarodke ideje o avtonomizaciji je Stalin razvil že med državljansko vojno, jasneje pa je svojo misel formuliral v začetku leta 1922. V pismu Leninu in drugim članom politbiroja CK RKP (b) z dne 13. januarja 1922 je zapisal, da se nekateri tovariši zavzemajo za čim hitrejšo združevanje vse neodvisnih republik z RSFSR na podlagi avtonomije.

za reševanje državne zveze neodvisnih sovjetskih republik od neformalnih državnih medsebojnih odnosov v prvih mesecih po oktobrski revoluciji prek federacije, osnovane na dogovorih. Na Leninovo pobudo je bila ta zveza v začetku leta 1922 spremenjena v novo, višjo stopnjo federacije. Pogodbena federacija je bila le prehodna etapa na poti formiranja zvezne države, kar lahko razberemo iz resolucije XII.kongres RKP (b), v kateri je bilo rečeno, da je oktobrška revolucija ustvarila osnovo za združevanje narodov in v procesu razvoja omogočila formiranje različnih oblik združevanja, nakazala je osnovne linije, po katerih je treba izvesti združevanje narodov v eno zvezno državo.¹²

Do jeseni 1922 je bilo zbranih že veliko izkušenj, s pomočjo katerih je Lenin napravil sklepe o nujnosti novega tipa federacije, ki naj okorni, nepopolni sistem medsebojnih odnosov neodvisnih republik zamenja z boljšim. Stalinov načrt o avtonomizaciji je Lenin ostro kritiziral prav zato, ker bi lahko spodkopal načelo enakopravnosti združenih republik in okrnil njihovo suverenost kot neodvisnih držav.

27.septembra je Stalin objavil besedila Leninovega memoranduma članom politbiroja. V spremnem pismu je obtožil Lenina "nacionalnega liberalizma". Stalinovo pismo ni bilo nikdar v celoti objavljeno. Znana sta dva izvlečka, v katerih Stalin ostro napada Leninov osnutek in mu očita, podobno kot Lenin njemu, "nagnjenost k naglici". Zaradi avtoritete, ki jo je užival Lenin, so njegova stališča na zasedanju CK sprejeli. Posebni komisiji CK so zaupali nalogo, naj izdela še podrobnejšo verzijo za naslednje zasedanje. Mdivani temu ni nasprotoval. Zahteval pa je, naj bo Gruzija priključena zvezi, podobno kot Ukrajina in Bela Rusija, kot separaten član, ne pa kot sestavni član transkavkaške federacije, za kar sta si prizadevala Ordžonikidze in Stalin. Sredi oktobra je Lenin odobril načrt za zvezo socialističnih sovjetskih republik, vključno s transkavkaško federacijo. Gruzinci so ponovno protestirali v Moskvi, Stalin pa jim je odgovoril, da je centralni komitee soglasno zavrnil njihove ugovore. Gruzinci so na javnih zborovanjih še naprej zahtevali svojo neodvisnost. Ordžonikidze je tedaj začel uporabljati ostrejšje metode. S podporo sekretariata CK RKP (b) je odredil, naj branilci gruzinskega centralnega komiteja zapustijo svojo deželo, in jih iz disciplinskih razlogov postavil na razpolago centralnemu komiteju v Moskvi.¹³ Gruzinski centralni komitee pa je še naprej vztrajal pri svojih stališčih. Nasprotniki Gruzincev so nastopili z novimi obdolžitvami o nacionalizmu in zahtevali zanje patrijsko kazen. Zahteva Gruzincev, da je treba razpustiti transkavkaško federacijo, Gruzija pa naj direktno vstopi v Zvezo sovjetskih socialističnih republik, je bila za Stalina in Ordžonikidzega signal za odločen nastop. Čiščenje je trajalo pet mesecev. Berija je zapisal, da je zadal Ordžonikidze uničujoč udarec pristašem nacionalnega odklona.

Obupani, da bi našli pravico v Moskvi, in razkačeni zaradi deportacij, ki jih je odredil Ordžonikidze, so člani gruzinskega CK napravili nezaslišano potezo: 22. oktobra so kolektivno odstopili.¹⁴ To pa je bilo prav tisto, kar je želel Ordžonikidze. Njegov kavkaški pokrajinski komitee je takoj sestavil nov CK, v katerega so prišli pokorni mladi ljudje, pripravljene sprejeti federacijo, ne da bi trenili z očmi. Sekretariat CK RKP (b) je takoj sprejel odstop nekdanjega CK in potrdil postavitev novega. Toda zadeva še ni bila končana. Stari centralni komitee ni prenehal z bojem. Ordžonikidzejeva popularnost v deželi se je še zmanjšala. Incidenti, spletke in pritožbe v Moskvi so se množile. Ordžonikidze se ni več

12 KPSS v rezolucijah i rešenijah I, str. 712.

13 Fotijeva, Iz Vospominanij o V. I. Lenina (dalje navajam: iz Vospominanij), str. 158.

14 Fotijeva, Iz Vospominanij, str. 158. V resnici je dalo ostavko devet od enajstih članov gruzinskega centralnega komiteja.

obvladal in je povzročil hud incident, ko je udaril svojega sobesednika in privrženca Mdivanija na tajnem zasedanju, ki ga je sam vodil. Na zasedanju je bil navzoč Rikov, Leninov odposlanec in član politbiroja. Tokrat zahteve po ponovni preiskavi, ki so jo predlagali Maharadze in drugi, niso mogli več ignorirati.¹⁵ Lenin je bil resno zaskrbljen.

Koje Lenin v oktobru 1922 ponovno začel opravljati vladne posle, njegove sposobnosti za delo niso bile več takšne kot nekoč. Glede gruzinske afere pa je postajal vse bolj nemiren in nezaupljiv. 16. decembra 1922 je Lenina drugič zadela kap. Še nekaj mesecev je bil sposoben misliti. Sestavljal je pisma in članke, da bi dal socialistični državi končno podobo. Iz bolniške postelje je pripravljaval vrsto ukrepov, da bi odstranil Stalina z vodilnega položaja. Prehitel pa ga je tretji napad kapi 9. marca 1923, po katerem se je dokončno poslovil od političnega življenja Sovjetske zveze.

Prikovan na posteljo, mučen od glavobola in izčrpan zaradi stalne nespečnosti je Lenin začel pisati svoj "testament". To so zapiski, ki jih je diktiral svojima sekretarkama med 23. in 31. decembrom 1922, dodatek pa je datiran z dnem 4. januar 1923. V Leninovih zbranih delih so ti zapiski označeni pod naslovom "Pismo kongresu". Poleg teh zapiskov, je razvijal svoje ideje še v člankih, napisanih v decembru 1922 ter v januarju in februarju 1923.¹⁶ Večina članov politbiroja pa si je prizadevala preprečiti ali odložiti njihovo objavo. Lenin se je zavzemal za kolektivno vodstvo, toda zavedal se je, kako daleč od tega so bili njegovi najozji sodelavci.

Medtem ko je Lenin diktiral karakterne ocene svojih sodelavcev v testamentu, je dobil nove informacije o Gruziji. Na podlagi osebne poročila Dzeržinskega, dopolnjenega s podatki, ki so jih zbrale njegove sekretarke, je prišel do povsem novih zaključkov. 4. januarja 1923 je dodal svojemu testamentu zadnji odstavek, ki je povsem prevrgel sliko delikatnega političnega ravnovesja. Predlagal je, naj Stalina odstavijo s položaja generalnega sekretarja.

Leninova sekretarka Fotijeva je o teh zadnjih Leninovih aktivnostih zapisala takole: "30. decembra je Vladimir Iljič narekoval dvakrat po petnajst minut pismi K vprašanju o narodnostih in 'avtonomizaciji' in ga bral dvakrat po dvajset minut. 31. decembra zvečer je Vladimir Iljič v dveh zamahih končal z narekovanjem pisma K vprašanju o narodnostih in 'avtonomizaciji'."

To besedilo je eno najpomembnejših in dramatičnih, ker nam osvetljuje krizo, ki jo je preživljal Lenin, izpričuje pa tudi njegovo intelektualno odkritost in politično smelost. Opozarja, da maličenje politike proletarskega internacionalizma lahko izpodkoplje avtoriteto med narodi Vzhoda, kar je posebej nevarno in škodljivo v trenutku, ko se začenjajo prebujati stotine milijonov narodov Azije in se vključujejo v boj za svojo osvoboditev.

V času, ko so Ordžonikidze in njegovi privrženici v okviru sekretariata začeli uvajati metode, ki so po Leninovi smrti postale pravilo vladanja Stalinove skupine, se je Lenin povsem zavedal težkih posledic birokratizacije. Pred koncem življenja je dojel vznemirljive simptome bolezn, ki je napadla celotno politično telo mlade sovjetske države. Zamotanost gruzinske afere se mu je pokazala v povsem drugačni luči. Zapisal je ostre besede na račun Stalinovega "upravljanja" in dela komisije ter postopkov Ordžonikidzeja: "Mislim, da sta bili usodni Stalinova naglica in administratorska vnema, pa tudi njegova jeza na razvpiti 'socialni nacionalizem'. Jeza je sploh v politiki navadno najslabša stvar.

15 V tretji izdaji Leninovih izbranih del v ruščini leta 1931 je redakcija obširneje razlagala gruzinsko vprašanje. Objavili so osnutek predloga o ustanovitvi federacije kavkaških republik (str. 97) z daljšim komentarjem v opombi (str. 507-509), pri čemer so se sklicevali na Stalinov govor na XII. kongresu RKP (b). Gruzinsko vprašanje so pojasnjevali v duhu Stalinove interpretacije.

16 Lenin, Sočinenija V/XLV, str. 341-406, 710; Fotijeva, Iz Vospominanj, str. 156.

Bojim se tudi, da se je tov. Dzeržinski, ki odpotoval na Kavkaz, da bo raziskal 'zločine' teh 'socialnih nacionalistov', odlikoval pri svojem delu samo s svojim pravim ruskim temperamentom (znano je, da poruseni drugorodci vselej pretiravajo v prizadevanju pokazati pravi ruski temperament) in da je za nepristranost njegove komisije dovolj značilno Ordžonikidzejevo 'mahanje z rokami'. Mislim, da tega ruskega mahanja z rokami ni mogoče opravičiti z nobeno provokacijo in tudi ne z nobeno žalitvijo, tov. Dzeržinski je nepopravljivo kriv ker je lahkomišelnost gledal na tako mahanje z rokami. Ordžonikidze je za vse druge državljane na Kavkazu pomenil oblast. Ordžonikidze ni imel pravice pokazati razburljivost, na katero sta se izgovarjala oba z Dzeržinskim. Nasprotno! Ordžonikidze bi se bil moral obnašati tako samodisciplinirano, kakor tega ne zahtevamo od nobenega navadnega državljana, še manj pa od človeka, ki je obtožen 'političnega' zločina. Socialni nacionalisti pa so v bistvu bili državljani, ki jih dolžijo političnega zločina in vse okoliščine te obdolžitve so jo lahko samo tako tudi kvalificirale.

Tu pa nastane že važno načelno vprašanje: kako naj razumemo internacionalizem?" Leninovi subtilni zapiski o reševanju nacionalnega vprašanja so še vedno tako živo aktualni, da se vse do danes niso v ničemer preživeli.

Kot razberemo iz Leninove kritike, strankini voditelji niso vselej dojeli splošnih načel nacionalnega vprašanja v internacionalističnem duhu. Lenin je obtožil Ordžonikidzeja in Stalina, da sta ravnila kot velikoruska prenapeteža, oziroma da sta bila pobudnika "velikoruske nacionalistične gonje", da sta prekršila načela proletarskega internacionalizma in zapadla v "imperialistično ravnanje v odnosu do zatiranih narodov". Lenin je zahteval za Ordžonikidzeja primerno kazen. Po pisanju Trockega je baje zahteval njegovo začasno izključitev iz stranke, za Stalina in Dzeržinskega pa javno obsodbo zaradi njune politične odgovornosti za gruzinsko zadevo. Lenin ju je obsodil zaradi "odklona". Ugotovil je, da je bila zamisel o "avtonomizaciji" zgrešena in neaktualna. Strinjal se je, da je treba ohraniti in okrepiti zvezo socialističnih republik. Skupna naj bi ostala vojaški in diplomatski aparat, ostali komisariati pa naj bi bili povsem samostojni. Z drugimi besedami, obnovili naj bi take odnose, kakršni so bili pred minulim kongresom sovjetov.¹⁷ Kritika Stalinove nacionalne politike je okrepila Leninov sklep, da je treba Stalina odstraniti s položaja generalnega sekretarja.

V januarju in februarju je Lenin v petih člankih izdelal obsežen program politične strategije za strankin kongres, ki naj bi bil nekaj tednov kasneje. Pospešil je delo v strahu, da ne bo mogel sodelovati na kongresu. Zlasti ga je zaposlovalo troje vprašanj. Eno je bilo vprašanje razraščanja birokracije, do katere je bil Lenin izradno nezaupljiv. Druga zadeva, ki je zaposlovala Lenina, je bil njegov načrt, da spoji komisariat delavske in kmečke inšpekcije s centralno kontrolno komisijo. To je bil temeljni kamen njegovega širšega načrta, da reorganizira centralni komite in celoten vrh partijske strukture. Tretje vprašanje, ki je vzelo Leninu veliko časa, je bilo gruzinsko vprašanje in oblikovanje federacije.

Ob gruzinskem vprašanju so se odnosi med Leninom in Stalinom vse bolj zaostrovali. Pred vrati je bila konferenca KP Gruzije, na kateri so morali odobriti ali obsoditi Stalinove čistke. 5. marca ob 12. uri je Lenin poklical M. A. Volodičev in ji narekoval dve pismi petnajst do dvajset minut - eno Trockemu,¹⁸ drugo pa Stalinu.¹⁹ Ton obeh pisem je za

17 Nekateri raziskovalci (npr. Pipes) menijo, da bi bila končna struktura Sovjetske zveze povsem drugačna od tiste, ki si jo je zamislil Stalin, če Lenin ne bi bil marca povsem nesposoben za delo.

18 Lenin, Sočinenija V/LIV, str. 239.

19 Arhiv CK ZKS. Tajno poročilo prvega sekretarja CK SZ tov. Hruščeva na XX. kongresu KP SZ.

Leninov stil nenavaden. Videti je, da ni povsem zaupal niti Stalinu niti Trockemu. Lenin ni bil povsem prepričan, da bo Trocki podprl njegovo stališče. Stalinu je očital njegov grobi nastop proti Krupski in zahteval, naj se opraviči. Trockega pa je prosil, naj pred centralnim komitejem brani gruzinsko stvar, ki jo s preganjanjem urejujeta Stalin in Dzeržinski.

Potem ko je Lenina tretjič zadela kap, so si delili najvišjo oblast Zinovjev, Kamenev, Stalin in Trocki, ki je imel še vedno kot ljudski komisar za vojsko velik vpliv na državne zadeve. To je bila kaj čudna zveza. Vsak je imel svoje poglede na bistvo komunistične države in na vlogo, ki mu pri njenem oblikovanju pripada.

Samo mesec in nekaj dni je poteklo od Leninove tretje kapi, ko je Stalin na XII. kongresu RKP (b) ofenzivno nastopil proti predstavnikom gruzinskega odklona. Gruzinski opozicionalci so se zaman javno sklicevali na Leninovo pismo o nacionalnem vprašanju. Mdivani je izjavil: "Potrebna nam je politika, o kateri nas je vedno učil Iljič in h kateri nas je stalno pozival v svojih zadnjih pismih, poznanih kongresu le prek posameznih delegacij." Gruzinci so na kongresu doživeli popoln poraz. Spor o Gruziji je imel za posledico ponoven razkol v stranki glede gruzinskega vprašanja. Nekdanji privrženci Trockega - Rakovski, Radek in Buharin - so simpatizirali z gruzinsko opozicijo, medtem ko je vodilo jedro v stranki podpiralo Stalina. To pot je Buharin zadnjič sodeloval z levoico. Pred koncem leta je prešel na linijo vodilne skupine ali trojke, kot so jo imenovali. Z gruzinsko afero pa zapletov okrog nacionalnega vprašanja še ni bilo konec. Treba je bilo obračunati še z ukrajinskimi in muslimanskimi odklonisti. V obeh primerih je imel zadnjo besedo Stalin.

Marginalnost v stiku s centrom

MILJANA VEGNUTI

POVZETEK

Proučevanje pojavov, oblik in vzvodov marginalnosti prebivalstva je v sicer mladi zgodovini družboslovnega raziskovanja ena najstarejših tem, ki slovi tudi po metodološki inovaciji - kvalitativnem, terenskem raziskovanju, katerega komponente so zgradili v čikaški šoli (Anderson, Thomas, Znaniecki). Povdarjanje analitične indukcije in opazovanja z udeležbo marginalnih skupin prebivalstva implicitno pripoveduje o skrivnostnostih marginale.

Tej študiji so botrovale predpostavke o specifičnih lastnostih družbene organizacije, ki preko svojih vedno močnejših aparatov za vzdrževanje te organizacije, budno spremlja ekstremne socialne pojave. 'Nadzor' nad socialno nižjimi sloji je po pravilu mnogo bolj učinkovit, kot nad višjimi. Preko takega teoretičnega koncepta je mogoče pojav marginalnosti prebivalstva demistificirati do te mere, da je metodološki pristop do vzvodov marginalnosti mogoče graditi na relativno dostopnih podatkih o ljudeh, ki so jih kot uporabnike socialne pomoči registrirale inštitucije. Dve tretjini uporabnikov socialnih pomoči namreč na centre za socialno delo ne prihaja prostovoljno. V tej študiji je na nivoju dedukcije opravljen poskus generiranja socialnih problemov v oblike, ki jim lahko rečemo, najhujše - kumulativne in različne marginalnosti. Na podlagi anonimne baze podatkov o povodih obravnav strank na centrih za socialno delo smo s pomočjo faktorske analize izpeljali nekaj ontogenetičnih modelov marginalnosti. Med problemi, ki najpogosteje vodijo v marginalnost so ogroženo materialno stanje, konflikti, ki jih trpijo otroci ob razvezi staršev, zapuščenost otrok, prekrški in kazniva dejanja.

ABSTRACT

MARGINALITY IN CONTACT WITH THE CENTRE

Although the history of the social explorations is still young, the study of phenomena, forms and thresholds of marginality is one of its the oldest objects which is also famous for the metodological invention (qualitative, participatory research approach, funded by Chicago school : Anderson, Thomas, Znaniecki). The emphasis of analitical induction and participant observation on the field of marginal groups indirectly testify about margin's mistery.

The assumptions used in this study lie on specificity of social organizations generally which have established some efficient apparatus for own maintenance, so they watch vigilantly on social extremes. The 'inspection' on lower social classes is normally more effective than on higher ones. Applying this concept demystifies the phenomenon of marginality, so the methodological approach can be founded on relative accessible data about people, which were registered by these institutions. Two thirds of social-aid consumers are not coming to social services by their own will. In the study an attempt of deriving social problems in the worst variant - the cumulative marginality - was made, on the ground of deduction. Using anonymous bank of data about social-service clients and factorial desing analysis were made some ontogenetical models of marginality. The most frequent problems leading into marginality are: material insufficiency, conflicts that suffer children because of divorced parents, children abandonment, infringements and penal acts.

1. UVOD

Ena bolj sistematičnih teorij o pojavu marginalizacije temelji na spoznanju, da večina ljudi preživi določene situacije, ki zelo pogosto povzročajo trganje vezi med njimi in družbenim okoljem in ga med drugim seveda lahko porinejo na njen rob. Take situacije so:

- izključitev iz delovnega življenja, npr. nezaposlenost,
- izključitev iz potrošniške družbe, npr. revščina,
- izključitev iz družbe 'normalnih', npr. osamljenost,
- izključitev iz mehanizma legitimite oblasti in kulture, npr. kulturna, kriminalizirana ali politična marginalizacija.¹

Vendarle je marginalnost relativna. V igri sta vedno dva: družbeno in individualno. Ni nujno, da se bo posameznik, ki bo na nek način 'izključen', res znašel na robu družbe.

Večina ljudi namreč deluje vsaj v nekem oziru marginalno do nečesa s tem, da so morda nezaposleni, da večinoma nimajo politične moči, da se znajdejo v finančnih težavah, da se razvežejo iz zakonske zveze, da na primer živijo v izoliranih geografskih področjih itd. Izmed teh oblik marginalizacije postanejo najtežje kumulativne inačice, za katere je značilna poteza nemoči in padanja. O teh bo tekla beseda.

Pričujoča analiza se bo mimo teoretičnih opredelitev o tem, kaj, kdo in kje, ukvarjala z vsebino marginalnosti, to je s preskusom modeliranj samo socialnih problemov, s katerimi je izražena osebna stiska v pojavih, ki procesirajo marginalnost. Vir pomislekov je predvsem v pristopu do fenomena marginalnosti, ki smo ga skozi institucionalni pogled nekoliko 'demistificirali'. Podlaga za ta drzen poseg je v hipotezi, ki je ne bomo preverjali, da je marginalno tisto, kar bolj vidimo, izstopa prav zaradi svoje redkosti in moti. Sposobnost ekstremov, da tako senzibilizirajo okolico, je njihova lastnost in morda celo prednost. Verjetno ena najpomembnejših značilnosti, ki se kaže v vsebini socialne dejavnosti, je prav alarmna pozicija okolice do nekega problema, oziroma natančneje, do njegovega nosilca. Nasplošno so socialne obravnave strank-nosilcev problemov na centrih za socialno delo sprožene s tujo pobudo. Lasten interes za obravnavo imajo stranke praviloma samo, kadar gre za razreševanje njihove materialne situacije. Drugače je s problemi psihosocialnega, deliktnega in konfliktnega značaja, ki jih praviloma ne zaznavajo nosilci sami, ampak druge

¹ Povzeto po E.SGROJ, Socialna politika, 3-4, 1988, str.54

osebe in institucije. Potem ko je nosilec problema vključen v socialno obravnavo, se včasih zdi, da je vsaka njegova poteza usodnejša od prejšnje. Dogodki, ki v običajnem mišljenju niso nič abnormalnega: na primer, da nekdo pol leta išče službo, da jo dvakrat v enem letu zamenja, da zanosi, da se žena z možem spre zaradi ljubosumja, da nekdo najde uro in je ne vrne, so za obravnavanega občana in kompetentno institucijo dogodki s popolnoma drugo težo in obema pripomorejo k dramatizaciji situacije. Obravnavani državljani se nikoli ne brani pred beleženjem svojih izjav, ker meni, da mu bo šele to koristilo, saj so ga vzeli resno. V zameno za prikaz poslabševanja svojega življenjskega položaja pričakuje podporo institucije.² Oblike simbioze med nosilcem problema in institucijo so očitne, zato gradimo na predpostavki, da je pristop do fenomena marginalnosti lahek, brez čara skrivnostnosti.

Na deduktivnem nivoju opazovanja, ko smo povode obravnav osebili, kot teoretične konstrukte - socialne probleme, lahko opazujemo značilnosti samega procesa marginalizacije. Proces marginalizacije je v praktičnem pomenu besede osebna pot navzdol.

Teoretično izhodišče te analize je

- da je pojem marginalizacije ljudi in skupin relativen in ker je relativen, je večina ljudi kdaj pa kdaj v življenju na pragu marginalnosti;
- da je proces, ki vodi v 'nepovratno' marginalnost, sestavljen iz kumulativnih problemov, težav ali stisk;
- da so nekatere težave, zlasti materialne, dobredno pravi vzvodi za preskok čez 'rob'; da imajo osebne težave lastnost, da se kopičijo;
- in da je prava marginalnost mnogo bolj javna kot zasebna stvar. Institucije sistema so netolerantne do deviantnosti.

2. METODOLOGIJA

Do začetka proučevanja marginalnih skupin prebivalstva pelje več poti, kar je, prvič, posledica različno 'strogih' kriterijev za opredelitev marginalnosti in, drugič, posledica različnih empiričnih pristopov do tega prebivalstva.

Eden od možnih in tudi največkrat preizkušenih konceptov marginalizacije temelji na spoznanju, da marginalno prebivalstvo prepoznamo kot socialno segregacijo, ki se od običajnega prebivalstva loči tudi fizično kot urbana segregacija, ker živi v strogo ločenih predelih mesta. Nekoliko modificirana inačica tega koncepta velja tudi za tiste marginalce, ki živijo vsepovsod in nikjer. Nasprotno od tistih, ki so dejansko na obrobju mest, so le ti brezdomci vedno v centrih dogajanj, na prometnih ulicah ob trgovskih centrih, na železniških postajah, ob hotelih itd.

Med empiričnimi pristopi do marginalnega prebivalstva so najbolj znane terenske študije. Eden začetnikov t.i. kvalitativne metodologije, ki jo je zelo plodno razvijala čikaška šola, je Nels Anderson s svojim proučevanjem brezdomcev. Anderson je verjetno prvi uporabil metodo opazovanja z udeležbo. Brezdomce kot subkulturo v prebivalstvu ameriškega Chichaga je klasificiral v pet skupin: 1. sezonski delavci, 2. selitveni delavci (hobo), 3. selitveni nedelavci, potepuhi (tramp), 4. neselitveni občasni delavci (home guard), 5. klateži, delomrzneži (the bum). Važni ugotovitvi njegovih proučevanj sta, da problem

2 Citirano iz deskriptivne analize spisov, ki je del naloge Priprava strokovnih podlag za oblikovanje standardov in normativov ter konceptov dela centrov za socialno delo, M. Vegnuti, 1988, ciklostirano

brezdomcev ne more biti rešen na lokalni ravni pač pa na nacionalni in da je problem brezdomstva del veliko širšega problema industrije in njen spremljajoči produkt.³

Terenski pristop do marginalnih in konkretno imigrantskih skupin prebivalstva je bil nekajkrat uporabljen tudi pri nas; na ta način so nastajale pomembne antropološko in sociološko utemeljene raziskave Silve Mežnarič in Živke Černivec.

Terensko, oziroma konkretno - vzorčno ali še bolj pogosto 'sondažno' raziskovanje marginalnih skupin prebivalstva nastaja v iniciativi in interesu raziskovalcev in zato predpostavlja neko svojevrstno interakcijo med raziskovalcem in proučevano populacijo, ki je odrinjena, na lepem pa je njena beda v središču pozornosti. Tako raziskovanje zbuja upanje v pomoč, ki navadno ne pride.

Poleg induktivnega obstaja tudi deduktivni pristop do spoznavanja karakteristik marginalnosti. Ta način raziskovanja ima prednost v posploševanjih in deduktivnih sklepanjih na nivoju populacije, zaradi stroškov raziskav pa je največkrat pomanjkljiv v variabilnosti podatkov.

Predpostavko o pojmu marginalnosti smo v tej analizi prilagodili prvič ciljem naloge, katere predmet je socialno stanje tiste skupine prebivalstva v ljubljanskih občinah, ki je potrebovala pomoč centrov za socialno delo, in drugič družbenoekonomskim razmeram, v katerih je klasični koncept marginalnosti v splošnem nerelevanten. Razen nekaj manjših zaselkov, ki le s posredovanjem velike domišljije spominjajo na urbano segregacijo predvsem ameriških velemest, samskih domov, ki niso prostorsko segregirani, pač pa vrednostno in socialno, in približno 150 klošarjev, pri nas (še) ni klasičnega marginalnega prebivalstva. Fizična prerazporeditev 'zdravega' (?) mestnega jedra in prebivalstva, ki se kakorkoli ne more s svojimi sredstvi preživljati, tako da se naposled že na zunaj loči od ostale družbe, je najbrž proces, ki mora nekaj časa trajati (čeprav se marsikomu zgodi čez noč, da npr. ostane brez službe). Seveda pa glede na nekatere splošne podatke lahko sklepamo, da se je proces marginalizacije neizbežno že začel.

a. Populacija

V populacijo smo šteli osebe, ki so bile obravnavane zaradi različnih problemov v štirih ljubljanskih centrih za socialno delo. Zanimivo pri tem je, da je bil šele vsak tretji nosilec problema obravnavan po lastni iniciativi. Večino obravnav za stranke vodijo centri za socialno delo po svoji zakonsko predpisani dolžnosti in potekajo posredno na pobudo druge inštitucije, ki je problem zaznala. Med temi inštitucijami je najpogostejši pobudnik obravnav sodišče, pa tudi sosedstvo, šola in zdravstvo. Seveda pa tudi vrsta problema v pomembni meri vpliva na izvor pobude, tako probleme materialne ogroženosti pogosteje izražajo stranke same, probleme konfliktov in deliktov pa inštitucije. Vrsta socialne pomoči, ki jo stranka dobi, je pogojena z vrsto izraženega problema, vendar je presenetljivo, da od vseh materialnih pomoči, ki jih centri za socialno delo dajejo, 40 odstotkov le-te podelijo osebam, ki neposredno niso priglasile problema ogroženo materialno stanje.

V obravnavi je bilo skupaj 6192 enot/družin, za katere je bilo izvršenih 34.305 socialnih obravnav.

Stranke centrov za socialno delo predstavljajo 6.6% prebivalstva v poprečju, pri čemer zelo odstopa navzgor CSD Ljubljana Center s 13% zajetega prebivalstva. Samo 17

³ Povzeto po delu Adama Franka "Kritika kvantitativne metodologije v sociološkem raziskovanju in prispevki h kvantitativnem raziskovanju", str. 170-171

odstotkov strank je druge narodnosti kot je slovenska, proporcionalno pa je med strankami nekoliko več moških kot žensk.

b. Podatki

Vir podatkov predstavlja eksperimentalna računalniška baza podatkov za Informacijski sistem socialnega varstva.

Šifrant podatkov omogoča 57 različnih povodov obravnave. Šifrant je tip kombinirane klasifikacije problemov po vsebini, starosti nosilca, položaju v družini, kategoriji storitve itd., pri čemer so povodi zmes statusnih splošnih podatkov in neke problematike, ki je v teh okoliščinah nastopila.

Metodološko tu izkoriščam predpostavko, ki je botrovala tudi zasnovi vnosa podatkov v bazo Informacijskega sistema, da je povod, ki ga nekdo od članov družine na centru za socialno delo izrazi, povod cele družine. Tak transfer podatkov je seveda utemeljen, če gre npr. za ogroženo materialno stanje, ki ni samo problem tistega člana družine, ki je bil po tem problemu obravnavan, pač pa zadeva vso družino. Analogno je tudi alkoholizem družinskega člana problem, ki zadeva celo družino. Šibka točka takega prikazovanja podatkov pa so relacije med osebami v družini, ker smo s tem izgubili podatek, ne samo o tem, kdo je tisti, ki ogroža družino zaradi alkoholizma; če je sploh ta oseba bila obravnavana neposredno ali samo posredno. Izgubili smo tudi informacijo o verjetni možnosti, da so dva ali vsi obravnavani člani obravnavani zaradi lastnega zlorabljanja alkohola.

V duhu omenjene prepostavke smo nanovo zgradili datoteko povodov obravnave, v katero smo 'pripeli' prav vse povode, ki so se v letu 1990 dogodili eni enoti - družini. Opazovane enote so bile v enem letu obravnavane zaradi različnih problemov in tudi po vrsti problemov različno pogosto.

Datoteka povodov je osnovna baza podatkov za analizo problemov strank CSD,⁴ pri kateri nas zanima:

1-obseg problemov po vrsti - v celoti registriranih problemov glede na obseg strank, ki jih zadevajo;

2-intenzivnost problemov strank, katere pokazatelj je število obravnave za posamezen problem;

3-kopičenje raznovrstnih problemov po družinah;

4-najpogostejši vzorci kombinacij nakopičenih problemov;

5-lastnosti problemov in okoliščin.

c. Metoda in tehnika

Uporabljene statistične metode so mere centralnih vrednosti, Pearson korelacije in faktorska analiza.

Statistična obdelava je potekala v programu SPSS.

2. TERMINOLOGIJA

Evidenčna številka družine je družina ali posameznik. V tej fazi nismo razmejevali problemov družin od problemov posameznikov, ker je definicija posameznika nerelevantna za kontekst same obravnave problemov.

Povod je variabla, ki ima po šifrantu 57 modalitet (povodov). Klasifikacija je razvidna iz tabele 1.

4 Centri za socialno delo

Problem je ime za sklop variabel, ki so nastale vzajemno po združevanju logično istovrstnih skupin povodov in po izidu korelacijske matrike med povodi. Variable problem so vsebinsko pojasnjene v nadaljnjem tekstu.

3. PROBLEMATIKA OBRAVNAVANIH DRUŽIN

3.a. Število obravnavanih družin na posamezne povode obravnave

V štirih centrih za socialno delo so v Ljubljani v letu 1990 obravnavali 6192 družin, ki so imele povprečno več kot en povod (1.2) iz tega zelo širokega spektra povodov. Za vsak različen povod sta bili potrebni povprečno dve obravnavi. Daleč največ družin je imelo težave z materialnim stanjem, nekoliko večja skupina družin, ki sledi, je bila kategorija staršev izvenzakonskih otrok - kot povod sam po sebi - verjetno glede na specifične težave, ki pri tem nastajajo. Naslednja večja dva sklopa povodov sta razvezani starši in starši v razveznem postopku in sicer v obeh fazah, ko se kot družina šele razvezujejo in ko so že razvezani. Večja skupina družin je imela še povod storjeno kaznivo dejanje in nekoliko manjša še drug bolj ekstenzivni povod pojavov, ki spremljajo staranje. Za večino drugih povodov iz baze Informacijskega sistema lahko mirno rečemo, da so po kvantiteti šibkejši. To pa pomeni tako variabilnost podatkov, od katere je težko pričakovati nek spontan sklep o morebitnih skupnih črtah posamičnih povodov. Seveda sama kvantiteta pri teži posameznih povodov ne pomeni nič.

Kategorija povodov 'trpinčen otrok' je eden številčno šibkejših povodov (34 družin), pri čemer pa seveda vemo, da bi bil tudi en sam že mnogo preveč.

Tabela 1: Vrste povodov socialnih obravnave po številu referenčnih enot in številu obravnave

POVOD OBRAVNAVE	št. enot	št. obrav	št. enot	% obravnavanih enot
težave staršev				
ko družina živi skupaj	146	227		
starši v razveznem postopku	279	670		
razvezani starši	757	1261		
staršev izvenzak. otrok	900	1444		
težave partnerjev			2082	18.8 družina
ko družina živi skupaj	150	285		
starši v razveznem postopku	417	955		
razvezani starši	98	180		
starši izvenzak. otrok	93	162		
			758	6.8 partnerji
brez obeh staršev	29	42		
zapuščeni	17	27		
starši v tujini	9	11		
ne izp. rod. pravic - drugi razlogi	305	466		
odvzete rod. pravice	6	11		
zanemarjanje rod. dolžnosti	179	303		
smrt enega od staršev	8	11		
			553	5.0 otroci brez staršev

DRUŽBOSLOVJE

POVOD OBRAVNAVE	št. enot	št. obrav	št. enot	% obravnavanih enot
šolske težave	232	448		
težave v družini - vedenje	201	482		
težave v okolju	47	75		
razlike v kulturi	20	49		
težave pri zaposlitvi	62	121		
zloraba alkohola ali mamil	13	37		
problemi identitete	40	103		
psihosomatske težave	6	16		
kron. bolezen in zdravljenje	4	5		
trpinčen otrok	42	88		
beganje	65	131		
storjeni prekršek	83	108		
storjeno kaznivo dejanje brez indikacij za obr.	677	1003		
			1540	13.9 odraščanje
otrok - motenost v razvoju	207	295		
			207	1.9 otrok - razvoj
otrok - invalidnost	102	123		
			102	0.9 otrok - invalid
alkohol - medsebojni odnosi	232	375		
alkohol - delovna zmožnost	114	186		
osebnostne težave	128	197		
telesno/kronično bolna oseba pojavi, ki spremljajo staranje brez družinskega varstva	574	648		
težave v okolju	51	73		
brezdomstvo in klatenje	76	119		
težave - zaporna kazen	29	38		
storjeni prekršek	126	147		
storjeno kaznivo dejanje	1	1		
			1746	15.7 psih-soc-odrasli
odrasli - invalid	373	440		
			373	3.4 odrasli - invalid
materialno ogrožena družina	1502	1998		
			1502	13.5 mater. tež družina
materialno ogrožen posameznik nerešeno st. vp. posameznika	1166	1336		
	66	90		
			1232	11.1 mater. tež - posameznik
medsebojni odnosi partnerjev	44	77		
odnosi partnerjev v razv. posto.	12	18		
trpinčena žena	27	49		
sprememba statusnega vp.	243	388		
spregled zadržka za zak. zvezo	8	14		
vloga za posvojitev otroka	205	402		
brez spec. kategorije	389	487		
priznanje očetovstva	62	108		
izpodbijanje očetovstva	1	1		
			991	8.9 drugi povodi
	11086	16904		100

Druga značilnost razpredelnice različnih povodov po številu družin in številu obravnave je razlika, ki je očitna med nekaterimi povodi, ki so zahtevali več obravnave kot drugi, kar vodi k zaključku, da so ti povodi proceduralno zahtevnejši. Med te sodijo povodi v zvezi z razvezo, težave v družini s posledicami vedenja pri otroku, šolske težave, problemi identitete.

3. b Rekonstrukcija povodov v probleme

Prenos različnih povodov obravnave vsake posamezne osebe na enoto opazovanja - družino (alias EŠD) skozi vse leto 1990 predpostavlja, da vse, kar se kateremukoli članu družine zgodi kot povod obravnave, končno zadeva družino.

Na ta način smo lahko prišli do kumulativne številke povodov obravnave v enem letu, v nadaljnji analizi pa do določanja problemov. Kot vemo iz drugih analiz Informacijskega sistema, so bile nekatere družine obravnavane v enem letu tudi štiridesetkrat.

Pri pregledu teh podatkov je nastala domneva, da se nekateri različni povodi enostavno med seboj povezujejo bolj kot drugi in celo da nekateri povodi kar 'vlečejo nase' še druge.

Glede na t.i. razosebljanje povodov - s tem ko smo jih prenesli na enoto družino - so v specifikaciji povodov postale odvečne statusna, starostna in druge kategorizacije povodov.

Pred konkretnim posegom v lestvico povodov smo naredili korelacijsko matriko 55 krat 55, vse povode smo korelirali z vsemi povodi.

Družinske zadeve, posebej zaradi razveznih postopkov, storjeno kaznivo dejanje, materialno stanje, šolske težave, težave v družini s posledicami vedenja pri otroku so povodi, ki se najpogosteje pojavljajo v kombinacijah z večino drugih povodov.

Visoka korelacija z drugimi, ali povedano drugače, lastnost nekega povoda, da kopiči nase še druge povode, je prvi kriterij za oblikovanje novih variabel, problemov.

Nasprotno pa obstajajo nekateri drugi povodi, ki se z določenimi drugimi niso nikoli povezovali. Tak povod je 'težave pri zaposlitvi', ki se nikoli ne pojavi v kombinaciji s povodom 'težave partnerjev, ko družina živi skupaj', 'otroci, rojeni izven zakonske zveze', 'trpinčenje otroka' in 'trpinčenje ženske'.

Povod 'težave partnerjev, otroci rojeni izven zakonske zveze' niso bili nikoli obravnavani še zaradi povodov 'težave v okolju', 'problemi identitete', 's težavami v okolju', 'z osebnostnimi težavami'.

Drugi kriterij, ki ga je bilo treba upoštevati pri formiranju novih variabel, je bil številčni obseg povoda obravnave, in sicer samo tedaj, ko je bilo mogoče nekatere skupine povodov smiselno združevati. Ena takih novih variabel je variabla 'razno', ki je nastala kot vsota povodov 'brez indikacij za obravnavo' in 'brez specifične kategorije'. Podobno je variabla 'administrativne zadeve' nastala iz povodov 'sprememba statusnega vprašanja', 'spregled zadržka pri sklenitvi zakonske zveze', 'vloga za posvojitev otroka', 'priznanje očetovstva' in 'izpodbijanje očetovstva'.

Po izdelavi predhodne korelacijske matrike 55 povodov je bilo očitno in utemeljeno pričakovati, da gre za pojav kopičenja problemov, in sicer nekaterih bolj kot drugih, vendar je ta pojav tako heterogen, da ga v tej stopnji priprave podatkov ni bilo mogoče smiselno interpretirati.

Poskusna faktorska analiza, ko smo že združili nekaj povodov v dve kategoriji, to sta bili variabli 'razno' in 'administrativne zadeve', je pokazala še vedno ogromno nepreglednost. Potrebovali bi namreč kar 17 faktorjev, da bi pojasnili približno 60 odstotkov pojava skupnih tendenc.

V nadaljno obdelavo je šlo naslednjih 18 spremenljivk:

- relotr1 - odnosi staršev in otrok
- relotr2 - odnosi staršev in otrok ob razvezi ali razvezanih staršev
- relotr3 - odnosi staršev in izvenzakonskih otrok
- relpart1 - odnosi partnerjev
- relpart2 - odnosi razvezanih partnerjev ali ob razvezi
- relpart3 - odnosi partnerjev in izvenzakonskih otrok
- zapuscen - otrok brez enega ali obeh staršev, zapušččen
- alkdroga - alkohol, mamila
- kultok - kultura, okolje, identiteta
- bolinval - bolezen, invalidnost, moten razvoj
- trpinčen - trpinčenje otroka, ženske
- matstan - ogroženo materialno stanje
- delikt - storjeni prekršek, kaznivo dejanje, po kazni
- admzad - sprememba statusnih vprašanj, administrativne zadeve
- razno - nespecifične kategorije
- soltez - šolske težave
- posledic - posledice težav v družini na vedenje otroka
- zaposl - težave pri zaposlitvi

1- Prva dokaj pomembna ugotovitev, ki izhaja iz podatkov na nove spremenljivke, katerih prednost je v tem, da jih je manj, je v tem, da ima po združevanju posameznih modalitet povodov v problem kar 80% enot samo po enega od možnih 18 problemov.

Dvajset odstotkov družin pa povprečno 2.5 različna problema.

2 -Prav tako zanimivo je tudi, da je ta več-problemsko obremenjena skupina, ki predstavlja zgolj eno petino vseh družin, bila deležna samo za malenkost manj obravnav (16.349) kot petkrat večja skupina s samo enim problemom (17.965).

3 -Značilno se kažejo tudi razlike med problemi, ki se pojavljajo kot samostojni problemi in problemi, ki se radi povezujejo z drugimi.

Problemi, ki se 'pripenjajo' na druge, in bi jim lahko rekli 'okoliščine' so:

- relpart1 - odnosi partnerjev
- relotr1 - odnosi staršev in otrok
- alkdroga - alkohol, mamila
- soltez - šolske težave
- posledic - posledice težav v družini na vedenje otroka
- kultok - kultura, okolje, identiteta
- trpinčen - trpinčenje otroka, ženske
- zaposl - težave pri zaposlitvi

Razlog za tako razvrstitev je zelo velika udeležba teh problemov pri družinah, ki so bile obravnavane v enem letu zaradi več različnih težav.

Samostojno, torej brez povezave z drugimi, največkrat nastopajo:

- relotr2 - odnosi staršev in otrok ob razvezi ali razvezanih
- relotr3 - odnosi staršev in izvenzakonskih otrok
- bolinval - bolezen, invalidnost, razvoj
- matstan - materialno stanje
- delikt - storjeni prekršek, kaznivo dejanje, po kazni
- admzad - administrativne zadeve.

To skupino lahko poimenujemo problemi.

Ostaja še vmesna skupina problemov, ki se pojavlja enakomerno pogosto kot unikaten ali multipliciran (v povezavi z drugimi) problem in bi ji po sedANJI terminologiji, lahko rekli, da nastopa ali kot problem ali kot okoliščina.

Ti problemi /okoliščine so:

relotr2 - odnosi razvezanih partnerjev ali ob razvezi

relpart3 - odnosi partnerjev in izvenzakonskih otrok

zapusen - otrok brez enega ali obeh staršev, zapuščen

razno - nespecifične kategorije

4-Kako težavna je problematika nakopičenih problemov, smo omenili že posredno z globalnim prikazom razmerja števila obravnav pri samo enem problemu družine in števila obravnav, če ima družina več raznorodnih problemov.

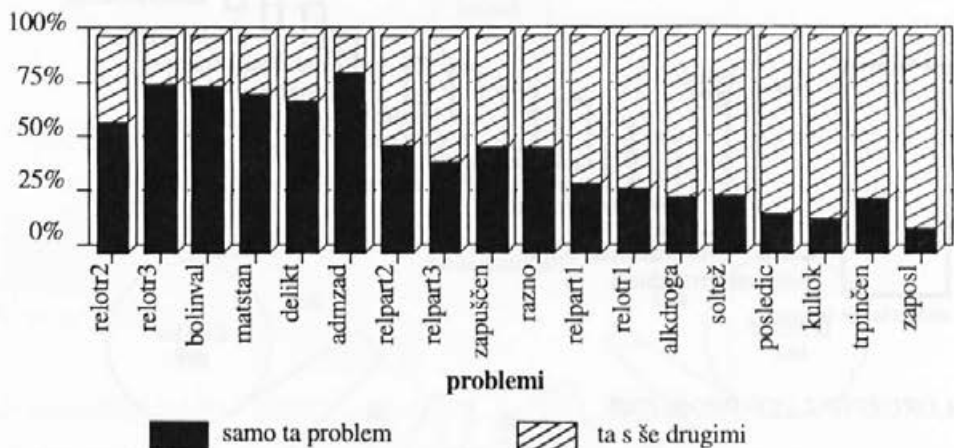
Enote, ki so imele v letu 1990 samo en problem, so bile obravnavane povprečno 2.69 krat.

Enote z več problemi pa so imele povprečno 10 (9.88) obravnav na družino, oziroma na vsak različen problem 4 (4.07) obravnave. To močno spominja na sinergistično formulo, po kateri je ena in ena več kot dva.

Med najbolj ekstenzivne probleme oziroma njihove pogoste obravnave sodijo:

šolske težave, težave v družini s posledicami vedenja pri otroku, storjena kazniva dejanja, prekrški in relacije partnerjev v razveznem postopku ali razvezanih partnerjev.

**Razmerja edinih
in sestavljenih problemov**

problem = 100%

5. DRUŽINE S SAMO ENIM PROBLEMOM

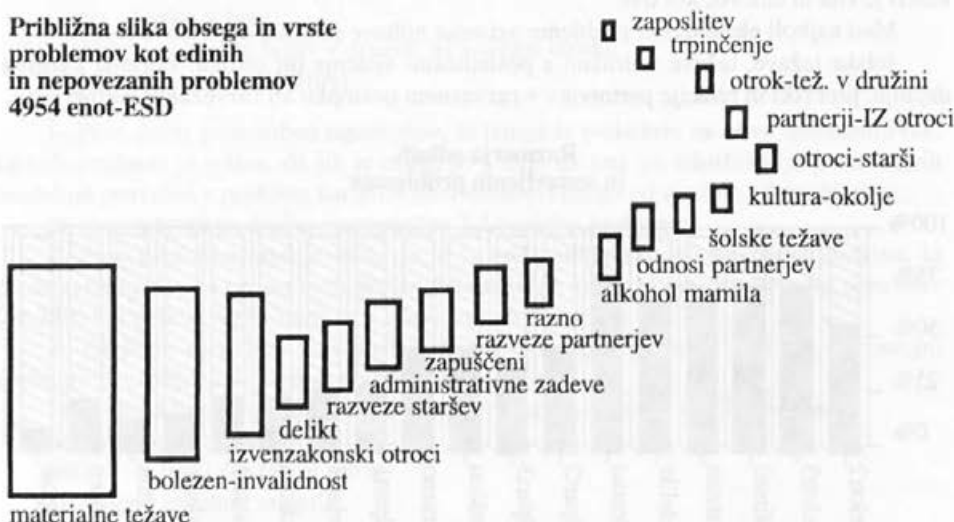
Štiri petine vseh družin, ki so bile obravnavane v letu 1990 je imelo samo en problem. Vsaka tretja družina je imela problem ogroženo materialno stanje, vsaka šesta pa bolezen, invalidnost ali razvojne motnje. Razen problemov v zvezi z izvenzakonskimi otroki in storjenimi kaznivimi dejanji, je večina drugih problemov manj pogostih.

Tisti problemi, ki so pri tej skupini bolj raritete, se v drugi skupini z multiplicirano problematiko kažejo kot najpogostejši spremljevalci drugih problemov.

Razporeditev problemov strank je nekoliko presenetljiva v globalu in pri vsaki skupini družin (en problem/več problemov) posebej. Razlage za posamezne obsege problemov so pri največjih še logično sprejemljive, če vemo, da so centri za socialno delo edine inštitucije za dodelitev materialne pomoči, da so uradni posrednik za namestitve v domovih in zavodih in za kategorizacijo otrok ter da so po zakonu mesto, kjer se dodatno rešujejo težave z razvezo zakonske zveze, stiki otrok in staršev ter podobno. Presenečenje pa predstavlja problem, ki smo ga sicer poimenovali okoliščina, alkohol in mamila. Alkoholizem, o katerem večina strokovnjakov meni, da je zelo razširjen socialni problem, v tej distribuciji problemov ne predstavlja, oziroma ne zajema niti 3 % vseh obravnavanih družin. Vendar razlog za to minimalizacijo problema tiči verjetno bolj v pomanjkljivostih inštrumentarija, tako za zajem podatka kot za samo sanacijo problema.

V strukturi prebivalstva bi družine, ki se spopadajo z alkoholizmom, predstavljale komaj 0.2 odstotka družin (skupaj 222 družin od 6192). Seveda pa se tudi na tem vzorcu alkoholizem še vedno statistično pomembno kaže kot pogost spremljevalec drugih problemov, kot okoliščina.

Približna slika obsega in vrste problemov kot edinih in nepovezanih problemov 4954 enot-ESD

4. DRUŽINE Z VEČ PROBLEMI

Dvajset odstotkov družin ima vsaj dva različna od osemnajstih možnih problemov. Na podatkih za to skupino smo izvedli faktorsko analizo, ki je najprej, še vedno zaradi velike razpršenosti podatkov, izločila sedem faktorjev, ki so pojasnili komaj 60% pojava skupnih tendenc in so bili med seboj še v visoki korelaciji.

Te faktorje bi lahko s skupnim imenovalcem predstavili kot vzvode problemov in smo jih poimenovali:

- odraščanje (delikt, posledice, šolske težave, zaposlitev, kultura, okolje, identiteta);
- razveze (relacije partnerjev in relacije staršev in otrok ob razvezi);
- izvenzakonski otroci (relacije partnerjev, otrok in staršev);
- odnosi v družini (med starši, med partnerji);

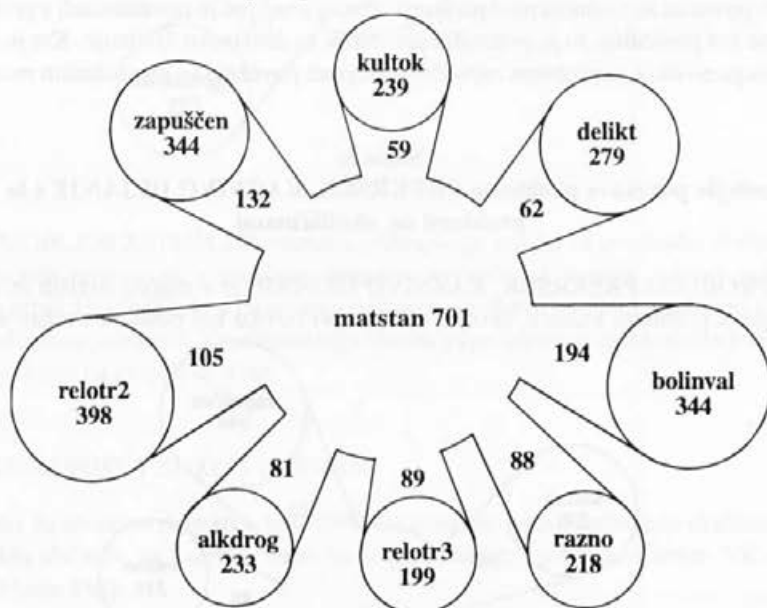
- bolezen, invalidnost (bolezen, invalidnost, razvoj);
- materialno stanje (administrativne zadeve, materialno stanje, razno);
- zapuščenost (alkohol, mamila, zapuščen, trpinčenje).

Pregled rezultatov faktorске analize je pokazal, da smo z metodo združevanja variabel po maksimalni podobnosti sicer dobili sedem faktorjev, ki zadovoljujejo še logično in konsistentno interpretacijo, da pa so ti faktorji med seboj še vedno v relativno visoki korelaciji. Ta ugotovitev gre v prid hipotezi, o lastnosti problemov, da se med seboj družijo, kopičijo, oziroma korelirajo.

V zadnji fazi je bila za jasnejšo interpretacijo potrebna poenostavitev s prehodom na kriterij jakosti zveze med problemi, ki smo jo ocenili kot še sprejemljivo za kolikor toliko jasno razlago. Izbrali smo samo tiste zveze med problemi, ki so se pri vsaj 50 družinah pokazale kot realizirane zveze med enim in drugim problemom, in ne samo to, morale so biti seveda tudi statistično pomembne. Po ponovnem prenosu v shemo korelacijskih razmerij smo jih lahko na ta način predstavili grafično, vendar v približnih razmerjih, tako da je mogoče njihovo večdimenzionalno prepletanje v neke najpogostejše kulminacije predstaviti teoretično v naslednjih štirih modelih:

Slika 1:

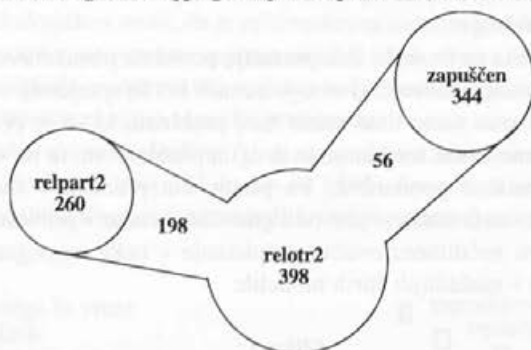
POVEZAVE problema OGROŽENO MATERIALNO STANJE z najpogostejšimi drugimi problemi/okoliščinami

A. PROBLEM OGROŽENO MATERIALNO STANJE je eden najintenzivnejših problemov obravnavanih družin in hkrati tisti, ki v večjem številu (pogoj je vsaj 50 istih zvez parov variabel, v prikazu so absolutna števila družin, ki imajo posamezne probleme, v notranjih delih 'stožcev' ali 'valjev' pa števila družin, ki imajo en in drug problem) vleče nase ostale probleme, pri čemer pa seveda niso izključene tudi indirektnе povezave med njimi.

Najpomembnejša je relacija ogroženo materialno stanje in bolezen, invalidnost, ki je realizirana več kot 50 odstotno, kar pomeni, da ima več kot vsaka druga družina, ki se spopada z boleznijo ali invalidnosti tudi problem materialne ogroženosti.

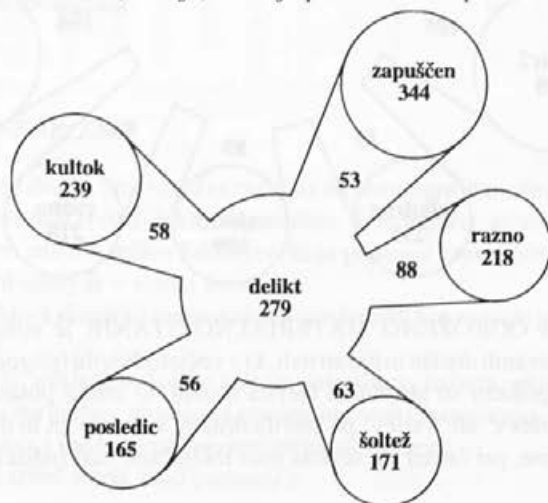
Slika 2:
POVEZAVE problema RAZVEZANIH STARŠEV ALI V POSTOPKU RAZVEZE IN OTROK z drugima najpogostejšima problemoma oz. okoliščinama

B. PROBLEM RAZVEZE, RELACIJE STARŠEV IN OTROK je v več kot tričetrtnih primerov povezan še z odnosi med partnerji. Precej značilno je povezan tudi s problemom, ki nastane kot posledica, to je prikrajšanjem otrok za družinsko življenje. Kot je razvidno iz prejšnjega modela, je problem zapuščen v pogosti povezavi še z ogroženim materialnim stanjem.

Slika 3:
Najpogostejše povezave problema PREKRŠEK, KAZNIVO DEJANJE s še drugimi problemi oz. okoliščinami

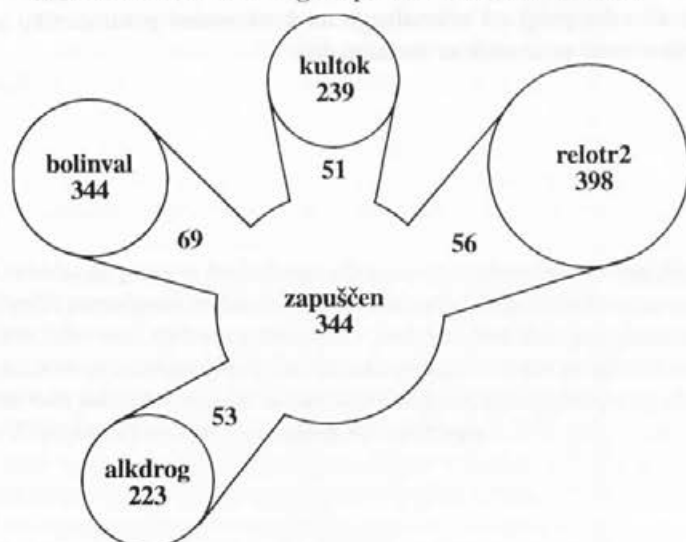
C. PROBLEM PREKRŠEK, KAZNIVO DEJANJE je v najpogostejših in značilnih korelacijah s problemi kultura, okolje, vedenje pri otroku kot posledica težav v družini,

šolske težave, nespecifičnimi kategorijami in dejstvom, da je otrok prikrajšan za normalno družinsko življenje. Pojav delikta je v tem modelu na empiričnih podatkih pojasnjen po eni strani historično oziroma konsekvntno kot splet kulminirajočih okoliščin, katerih vzroki ležijo v razdrti družini.

Slika 4:

Najpogostejše povezave problema OTROK BREZ ENEGA ALI OBEH STARŠEV ALI ZAPUŠČEN z drugimi problemi oz. okoliščinami

D. PROBLEM ZAPUŠČEN oziroma prikrajšanje otroka za družinsko življenje je v najpogostejših povezavah s problemi bolezen, invalidnost, razvoj, odnosi razvezanih staršev in otrok ali staršev, ki so v postopku razveze, kulturo, okoljem, problemi identitete ter alkoholizmom in mamili. Značilnost tega vhodnega problema je spet kopičenje okoliščin, ki se navezujejo na razpad družine.

7. MARGINALNOST V STIKU S CENTROM

Centri za socialno delo so v letu 1990 obravnavali vsako štirinajsto družino v štirih ljubljanskih občinah, za katere imamo na voljo podatke: Ljubljana-Center, Vič-Rudnik, Šiška in Moste-Polje.

Po pogostosti problemov in njihovi večdimenzionalni predstavitvi je mogoče sklepati, čeprav zgolj iz kvantitativnih podatkov ni razvidno, da je problem ogroženo materialno stanje elementaren in se pojavlja direktno ali indirektno v vseh možnih kombinacijah problemov. Seveda na nivoju statističnih korelacij ni mogoče govoriti o vzročno posledičnih zvezah, in v tem nizu podatkov zato ni mogoče opazovati njihovega kronološkega dogajanja, vendar se ogroženo materialno stanje izraža kot problem, ki pelje v kulminacijo s še drugimi problemi konfliktne in deliktne narave, ne glede na to, da ga socialne službe

morda zaznajo šele sekundarno. Vlogo posrednika do problema materialne ogroženosti igrajo konflikti in delikti, ki jih največkrat registrirajo družbene inštitucije, ker so moteči za okolico. Bolezen, invalidnost in motnje v razvoju so vedno povezani z ogroženim materialnim stanjem, kar je pri strankah socialnih služb seveda tudi samo po sebi umevno, ker so po pomoč prišle prav zaradi fizične ali psihične hendikepiranosti.

Šele vsak tretji do četrti uporabnik uslug socialnih služb je iniciator svoje lastne obravnave. Ob tem je zanimivo ugotoviti, da so inštitucije kot so šola, zdravstvene patronažne službe, sodišča, tožilstva in policija zelo budne inštitucije, ki z opaženimi posebnostmi ali odstopanji od normalnega na konkretnem posamezniku zelo pogosto spodbujajo obravnave na centrih za socialno delo.

Altruizem¹ v luči paradigme sebičnega gena in kvantno mehanske biologije

ARTUR ŠTERN, IGOR JERMAN

POVZETEK

Teorija sebičnega gena in biološkega altruizma je v današnjem času postala ena od najmočnejših paradigem redukcionistične biologije. Organizme zreducira na sebične gene, prav tako tudi njihovo altruistično vedenje. Sodobna porajajoča se kvantno mehanska biologija zahteva redefinicijo tako pojma biološke sebičnosti kot altruizma. Istočasno nam lahko tak miselni napor odpre tudi nove filozofske perspektive teh dveh pojmov. Pričujoči članek se osredotoča na slednjega.

ABSTRACT

ALTRUISM IN THE LIGHT OF THE PARADIGM OF THE SELFISH GENE AND QUANTUM MECHANICAL BIOLOGY

Nowadays the theory of the selfish gene and biological altruism has become one of the strongest paradigms of reductionistic biology. It reduces organisms as well as their altruistic behavior to selfish genes. The modern, rapidly developing, quantum mechanical biology demands redefinition of the notions of biological selfishness and altruism. At the same time it may also give new philosophical meaning to these two terms. The present article focuses on the latter term.

1. UVOD

V današnji biologiji in še zlasti na področjih njene učinkovite prakse, na primer medicine in biotehnologije, prevladuje molekularno-biološki redukcionistični pristop, ki zaenkrat daje pozitivne rezultate. Predvidevamo lahko, da bo napredovanje na tem področju trajalo še nekaj časa, nato pa se bo naraščanje praktične uporabnosti tega znanja o najrazličnejših delcih živega zaustavilo. In takšna napoved ni le plod mišljenja nasprotnikov

¹ Altruizem je nesebična skrb za drugega ali žrtvovanje zanj. V radikalnem smislu pa je lahko objekt altruizma tudi nekaj, kar ni živo bitje (na primer predmet, pojem).

redukcionizma, marveč izhaja že iz samega redukcionističnega koncepta, ki poudarja, da je deljivost končna in da je število delcev omejeno. Torej tudi njihove medsebojne povezave, niti znanje o njih, pa tudi ne njegova uporabnost, ne morejo segati do neskončnosti. Tako se v teoretični biologiji mimo zunanje bohote napredovanja s strani redukcionizma - vse bolj uveljavlja tudi nasprotni, holistični oziroma organicistični pristop, katerega najtrdnjše prepričanje je, da je celota več kot le vsota njenih sestavnih delov.

Ob fenomenu altruizma, ki je lahko tudi učinkovit preizkusni kamen za biološke teorije, bomo soočili redukcionistično paradigmo sebičnega gena ter holistično teorijo morfogenetskih polj, ki izhaja iz področja kvantno mehanske biologije. Od tega miselnega eksperimenta si lahko obetamo nekaj spoznanj o razlagalni moči ene in druge strani; najin osrednji namen pa je - ravno z ene in druge strani obravnavati in razjasnjevati sam fenomen altruizma.

II. ALTRUIZEM KOT PREDMET GENETIČNEGA REDUKCIONIZMA

1. Zgodnja dela

Šestdeseta leta našega stoletja so prinesla zanimivo osvežitev v naravoslovnih razpravah - živo zanimanje znanstvenikov za obnašanje živali ter za vzorce, ki bi jih utegnili odkriti z njegovim preučevanjem, je seglo na področje, ki je bilo dotlej domena humanističnih ved in filozofije. Eno prvih takih obravnav je označil članek W.D.Hamiltona *The evolution of altruistic behavior* (1). Sledile so ji še druge, kot na primer Triversov *The evolution of reciprocal altruism* (2). V njih sicer ne gre za kake preroške uvide, pa tudi ne za radikalno nove ali izvirne poskuse povezovanja med naravoslovjem in širšimi področji človekove vednosti - s temi prostranimi razsežnostmi je biologija namreč prijateljvala že vsa dolga tisočletja preteklosti. Tako je v predzgodovini in manj razsvetljenih obdobjih zgodovine delovala v mitološkem okrilju; v časih visoke filozofske misli je bila del te; v novih vekih narasle evolucijske teorije in njene skorajšnje prevlade nad prejšnjo veleposestnico filozofijo pa še vedno, vsaj v ravnanju resnih nosilcev njene vsebine, ohranjala pravšnji odnos do drugih sfer vednosti, ne da bi si lastila področja izven svojega dejanskega vpliva. Sam Darwin, mož, ki je zaslužen lahko imenovan za enega najpomembnejših znanstvenikov v vsej naši preteklosti; radikalen apokaliptik, ki je iz notranjosti človekovega uma prvi dosledno in znanstveno odslovil Boga - celo sam Darwin ni prenehal verovati v veljave, ki sicer nimajo preživetvene vrednosti v boju za obstanek; ki pa v našem človeškem svetu štejejo v časih neprimerno več kot samo preživetje. Tudi sicer so bili časi okrog nastajanja Darwinove evolucijske teorije sila živahni v smislu iskanj ne le odgovora na uganko o naravnem spreminjanju živih bitij, marveč tudi glede kulturne evolucije človeka ter medsebojnih povezav obeh teh področij.

Neodarvinizem kot logično nezrušljiva, tautološka zgradba na eni strani, na drugi pa epohalna odkritja ter hitra praktična uporabnost molekularne biologije v sedanji polovici našega stoletja - ta dva bleščeča snopa sta običajnemu človeku zastrla pogled na obrobno dogajanje, tiho kotaljenje prvega soda, koder se je pod naslovi naravoslovnih mislecev: Huxley, Drummond, Dobzhansky, Stent, in drugih (3) vztrajno nadaljevala zvezna zgodba med sfero čistih dejstev ter področjem še neraziskanega, ki je nosila v sebi rahel, a tako potrebni pridih špekulativnega razmišljanja v funkciji začetnega gibala v smer novih spoznanj.

Prava zasluga v začetku omenjenih zgodnjih pisanj o altruizmu za to povezavo torej ni vsebinskega značaja, temveč gre za simbol, označevalca: leži v posrečeni - dasiravno vsebinsko večidel *ponesrečeni* - izbiri imena za biološki odnos ali "mehanizem", ki so ga tedaj preučevali. Preučevali pa so v glavnem - po njihovem - *recipročni altruizem*. Vsebinsko gre tu za vzajemno pomoč med predstavniki iste vrste.² Ime se uporablja še danes, čeprav ga pri veljavi ohranja zgolj njegov uveljavljeni tehnični pomen; medtem ko vsebinsko ni nič drugega kot bistroumni nesmisel. Filozofski izraz za isto stvar je *razsvetljeni egoizem*, in ta bolj ustreza resnici. Zanimivo je, kako se je tudi slednji izraz prijel na področju živalske etologije (vede o obnašanju) čeravno se o živalih v splošnem še vedno razmišlja kot o bitjih, ki se ravnaajo le po instinktih in ki se ne zavedajo samih sebe.

Četudi gre pri vsem tem za, socialno gledano, višjo stopnjo obnašanja kot pri surovi brezobzirni sebičnosti, je tovrstno ravnanje še vedno daleč od altruizma. V resnici je posameznik nekje v zgodovini pač uvidel ali drugače začutil, da mu takšna vzajemnost prinaša večjo korist, kot če bi se izoliral od okolice ali si z njene strani nakopal nevšečnosti.

V svetu teoretične biologije še dandanes nastajajo številne razprave o tem "recipročnem altruizmu" ter razni matematični modeli, ki ga pojasnjujejo z najrazličnejših strani (4). Stranski učinek, do katerega je prišlo pod vplivom te bolj ali manj naključne uveljavitve in rabe izraza altruizem, pa je bil ta, da so naravoslovci v nekem trenutku začeli razmišljati tudi o pravem altruizmu, o tistem, ki mu je ekonomiziranje v smislu daj-dam tuje. Slednjega so nekateri poimenovali trdi altruizem (5) - dasiravno niti ni potreboval nobenega takega pridevnika, ki bi ga od česarkoli razločeval - kajti prav nikakršnega drugovrstnega altruizma, ki bi si svoje ime zaslužil, tedaj še ni bilo na horizontu biološkega razmišljanja.

Kakor hitro je pojem altruizma vzelo v svojo domeno naravoslovje, je prerastel iz poprej humanistično in še precej subjektivno opredeljevanega v objektivno in čvrsto oprijemljiv objekt raziskovanja. V istem trenutku se je izraz moral razdeliti na dva dela, predmeta dveh svetov. Trdi naravoslovni pristop poslej obravnava biološko vejo altruizma, ki jo opredeljuje učinek, in ne namen. Humanistično-filozofska stran pa ostaja pri svojem, in na altruizem pogleduje v etiški svetlobi, kjer ima namen primarno težo pred učinkom. Biološki in etični altruizem bi tako lahko postala dva povsem različna izraza, uveljavljena v svojih stereotipnih pomenih vsak na svojem planetu človekovega raziskovanja - če se ne bi pojavila neka nova teorija, ki je v kontekstu altruizma z uvedbo pojma *sebični gen* pripravila izhodišče za novo prepletanje etike z biologijo.

2. SEBIČNI GEN

Ta nadvse prepričljiva hipoteza o sebičnem genu (6), ki je do današnjih dni že dosegla status paradigme, se je pojavila na utrjenih tleh neodarvinizma, ki sta jih malo pred tem še dodatno okrepili Meynard-Smithova aplikacija teorije iger v naravoslovju (7) ter Hamiltonova inkluzivna prilagojenost³ (8). Paradigma sebičnega gena seveda ne odstopa od darvinizma, temveč ga samo dopolnjuje. Njena osnovna trditev je, da naravni izbor ne deluje na posamezne organizme, kot je trdil Darwin; še bolj gotovo pa ne na skupine ali celo vrste; temveč na mnogo manjše enote, gene. Geni namreč preživijo tudi smrt organizma, če so se

2 O sodelovanju med predstavniki različnih vrst pa se govori kot o mutualizmu ali simbiozi.

3 Poleg prilagojenosti (fitness) v ustaljenem pomenu, ki se nanaša la na posameznika, nosilca določenih lastnosti, zajema pojem inkluzivne prilagojenosti tudi vse ožje sorodnike obravnavanega posameznika. Poudarek s tem že prehaja z organizma na gen.

predhodno reproducirali, v okviru in podobi potomcev danega individua. Organizem nikoli ne preživi več kot svoj vek, in absurd je reči, da je kot tak osnovna enota selekcije; medtem ko pa je gen potencialno nesmrten. Geni so tedaj opredeljeni kot temeljne enote selekcije, nimajo pa nobene nujne zveze s siceršnjimi, molekularno genetskimi definicijami gena, razen dejstva, da so to še vedno neka konkretna zaporedja nukleotidov.⁴ Definicija je ohlapna, in dovoljuje nekemu segmentu DNA, da je del zdaj tega, zdaj onega in nato spet tretjega gena; vendar pa so zadnje čase vse bolj ohlapne tudi molekularno-genetske definicije, in sicer zaradi novih spoznanj znotraj njihovega lastnega področja.⁵ Sebični gen ni vsaka posamezna replika določene nukleotidne sekvence, temveč združuje ta pojem v sebi vse te fizične zapise enakega zaporedja, kar jih obstaja na svetu.⁶ Vsak gen teži k lastni ohranitvi ter čimvečji razmnožitvi po prostoru in času, tekmuje pri tem z vsemi drugimi geni, ki bi mu utegnili vzeti mesto in zapreti vrata v nov trenutek brezmejnosti. V resnici so mu konkurenti samo tisti, ki se potegujejo za mesto na njegovem lokusu na kromosomu, torej njegovi aleli. Z drugimi pa ne tekmuje - nasprotno, z njimi sklepa zveze, in to take, ki koristijo vsem udeleženi genom⁷ - torej so analogne običajnemu sodelovanju med organizmi, ki obstaja v višjem redu velikosti. Vsi geni so torej še vedno sebični. Gen postane pravzaprav osnovna enota sebičnosti.

Osnovna enota naravnega izbora je torej ista kot osnovna enota sebičnosti. Ali pa tedaj velja, da je naravni izbor nujno izbor sebičnosti tudi na ravni organizmov - kajti vsa živa bitja sestojijo iz genov, pri čemer se ohranijo samo tiste vrste, ki omogočijo preživetje svojim sebičnim genom? V naravi in v človeškem okolju obstajajo dejanja, ki to potrjujejo. Druga, na primer skrb za potomstvo, pa neobhodnost takšne zveze ovržejo. Sebičnost organizmov tako ne pokriva vse sebičnosti elementarnih enot dednosti. Manjkajoči del prispevajo altruistične relacije med organizmi - na ravni genov se namreč tudi te razlaga s sebičnostjo.

3. OKOPI BIOLOŠKEGA ALTRUIZMA

Večina živalskih vrst skrbi za svoje potomce. Vendar pa izhaja ta nujnost iz naravnega pravila, ki ga narekuje sebični gen. Sebični so sicer vsi geni enako, toda delovanje nekaterih med njimi je prav v fiziološkem pritisku na obnašanje staršev, da ti poskrbe za preživetje

- 4 Gre za štiri osnovne kemične gradnike deoksiribonukleinske kisline, ki je hrbtnica vsakega gena - le pri nekaterih virusih jo v tej vlogi nadomešča ribonukleinska kislina (RNA), ki pa je docela sorodne strukture.
- 5 Po odkritju strukture DNA ter genetskega koda v petdesetih in šestdesetih letih je veljalo, da je gen tisti del DNA, ki kodira eno polipeptidno verigo, oziroma po eno transportno ali ribosomsko RNA. Sledilo pa je odkritje intronov, segmentov, ki so po prepisu iz DNA v RNA izrezani in ki potemtakem ne predstavljajo matrice za kakršnokoli novo kemično strukturo v celici. To je prispevalo, da se je zamajala predstava o genu kot čvrsti enoti dednosti. Še dlje je segla ugotovitev, da lahko deli dedne snovi, ki kodirajo en sam protein, prebivajo na različnih kromosomih in da se lahko celo selijo z enega na drugega. Sodobna molekularno-biološka definicija gen po vsem tem opredeljuje kot del DNA, ki se prepíše kot enota in kodira skupino sorodnih polipeptidnih verig ali takoimenovanih proteinskih izoform (9).
- 6 Do neke mere se takemu pogledu na gen pridružujeta tudi klasična in molekularno-biološka definicija. Prva govori denimo o genu za modre oči, ki kajpak ni segment ene same verige DNA, marveč milijoni njegovih kopij, tako znotraj posameznika kot tudi zunaj njega, v populaciji. Tudi molekularna biologija, dasiravno lahko operira celo s po eno samo repliko nekega gena, mora le-to vsekakor namnožiti, če naj si z njo kakorkoli pomaga. In nadalje, če v laboratorijih na različnih koncih sveta obravnavajo segmente DNA identične strukture, ne rečemo, da se ukvarjajo z enakim, marveč z istim genom. Gen tako ostaja tudi v jeziku trde znanosti abstrakten, metafizični pojem.
- 7 Tudi na ravni genov pa že obstajajo mehanizmi manipulacije, tako da si nekateri geni lahko prisvojijo še dodatno reprodukcijsko prednost na račun članov lastne ekipe.

potomcev. Taki geni so v teku evolucije popolnili svet, saj so vsi alternativni geni,⁸ ki take skrbi niso znali zagotoviti, propadli - njihovi nosilci so, ker zanje ni nihče skrbel, kmalu pomrli. Tovrstna dobrota je potemtakem posledica naravnega izbora in gre le za ekonomsko uspešno podjetje, za podaljšan egoizem. Podobno velja za bratski altruizem, bratje in sestre imajo namreč povprečno tudi polovico skupnih genov. Pri bolj oddaljenih sorodnikih je ta delež z vsako stopnjo oddaljenosti za pol manjši, in tu lahko pričakujemo določen delež altruizma, ki je ponavadi manjši kot starševski ali bratski; čeprav narava še zdaleč ni matematika. Brez ustrezne informacije pa tudi nihče ne ve, kdo je njegov sorodnik. A živali se po vonju in z drugimi čutili prepoznava med seboj tudi tozadevno. Ostrejšje kot je čutilo, bolj natančno lahko žival presodi, koliko altruizma ji kaže dodeliti soživali, pač glede na sorodstveno bližino. Človek je to neposredno moč prepoznavanja na poti evolucije izgubil, nadomestila jo je kultura.

Narava se torej veda v področje etike, kjer se je doslej pojem altruizma zdel povsem čist. Različne stopnje tega naravnega vmešavanja imenujemo *okopi biološkega altruizma* (10). Poleg omenjenih dveh stopenj - starševskega in sorodniškega altruizma - obstajajo še nadaljnje, subtilnejše oblike. Razdalja med nosilcem in prejemnikom altruizma je na vsakem naslednjem okopu vse večja - njuna medsebojna genetska sorodnost vse manjša; toda čisto do konca, do absolutne nesorodnosti, ne prispemo. Ne le, da so vsa živa bitja planeta Zemlja zelo verjetno skupnega izvora, o čemer priča tudi univerzalnost genetskega koda;⁹ tudi onstran življenja lahko po miselnih eksperimentih z analognimi kriteriji kot pri sebičnem genu še vedno odkrivamo možnosti sebične zveze ali špekulantske zainteresiranosti s strani domnevnega altruista; kar pomeni, da s pomočjo take linearne redukcije ni mogoče odkriti čistega altruizma, ki bi presegal biološke okvire. V tem smislu lahko potemtakem govorimo samo o biološkem altruizmu.

III. ALTERNATIVA GENETSKO REDUKCIONISTIČNEMU POGLEDU NA ŽIVLJENJE

1. Moderni biološki redukcionizem

Teorija sebičnega gena je tipičen izraz moderne mehanicistično redukcionistične (ali krajše M-R) paradigme v biologiji. Slednja pomeni **razlagalno** in **metodološko** usmeritev,

- 8 Jasno je, da je med te alternativne gene ne moremo šteti vseh drugih običajnih genov, ki pač ne povzročajo altruizma, kajti sem bi sodili skoraj vsi geni tega sveta - in bi morali po pričujoči razlagi vsi tudi propasti. Situacija je pač samo diferencialna: če se je nekje pojavil gen za altruizem do lastnih potomcev in sorodnikov, je imel odtlej prednost pred tistimi aleli, ki tega niso povzročali. Če pa bi se bil, po drugi strani, kdaj pojavil gen, ki bi povzročal pretiran altruizem, ali če bi se bilo pojavilo preveč genov, katerih skupni učinek bi povzročal preveliko žrtvovanje, tudi noben tak ne bi mogel obstati v evoluciji. Pri vsem tem je treba poudariti, da v molekularno-biološkem smislu doslej še ni bil odkrit noben gen za altruizem; o njih pa vendarle lahko brez tveganja govorimo kot o dejstvu, ki nam ga zagotavlja logika - seveda ob upoštevanju alternativnih hipotez, ki sledijo.
- 9 Resnici na ljubo genetski kod le ni čisto univerzalen - pri mitohondrijih, celičnih organelih, so odkrili tudi drugačne kombinacije po treh nukleotidov (ki kodirajo po eno aminokislino, osnovno gradbeno enoto beljakovin), kot pa jih srečamo pri vseh do zdaj preučevanih živih bitjih. Ker so mitohondriji v davni preteklosti živeli samostojno, izven celic višjih organizmov, se tako zazdi dogma o univerzalnosti genetskega koda, ki naj bi veljala za vse zemeljske organizme, presežena. Toda pri obstoju jo ohranja verjetnost, da so mitohondriji spremenili svoj kod šele v tisti fazi njihove evolucije, ki je potekala že znotraj gostiteljskih celic, torej v bistveno drugačem okolju glede na zunanje, ko so ti mitohondriji tudi sicer radikalno spreminjali svoje funkcije ter lastni dedni zapis in ko so tudi prenehali obstajati kot samostojna bitja.

po kateri je treba vzroke za vse fenomene življenja iskati v njegovih (čim manjših) sestavnih delih in njihovih medsebojnih interakcijah. Večinoma gre za za t.im. razvitejši *interaktivni* redukcionizem, in ne za grobega, atomističnega (11). M-R paradigma je začela nezadržno osvajati biologijo zlasti po uveljavitvi biokemije in Darwin-Wallaceove evolucijske teorije na koncu prejšnjega stoletja. Njenega prodora niso ogrozila niti mnoga nerešena vprašanja v zvezi z nastankom življenja niti vprašanja v zvezi z embrionalnim razvojem (npr. odkritje Hansa Driescha, da se obe razpolovljeni celici po delitvi zigote morskega ježka razvijeta v cela ježka, in ne le v polovici). Svoj pravi razcvet pa je M-R paradigma doživela šele v drugi polovici tega stoletja, saj se je kot ključ s primerno ključavnico ujela z empiričnimi odkritji molekularne biologije. Samopodvojevalna sposobnost DNA, njena hkratna sposobnost skladiščenja informacij za najraznovrstnejše proteine in ribonukleinske kisline, sposobnost za nadzirano sintezo proteinov, za različne oblike rekombinacije itd. so delovale kot trden argument, da je življenje zares kompleksen molekularni pojav, katerega os je čudežna molekula DNA. Razumeti življenje tedaj pomeni razumeti komplicirano omrežje kemijskih procesov, ki jih vodijo čudežno vsemogočni geni - in tu konkretno nastopa redukcija v moderni biologiji. Le-ta je **trojna**: reducira se *biologija* kot znanost na fiziko in kemijo (kot nekakšna njuna specialna veja); *življenje* na kemijsko fizikalne, od genov nadzirane procese; in *živo bitje* na kompleks sebičnih genov. Tu seveda ni vprašljivo, da vsako živo bitje nedvomno vsebuje gene in da je iz molekul. Redukcija pokaže svojo ost šele v naziranju, da se da vse fenomene živega bitja in življenja razlagati in razumeti le z zakoni, ki veljajo za njegove molekule in njihove povezave. Živo bitje pri tem **kot celota** izgubi svojo avtonomijo, prav tako pa biologija kot specifična znanost. Taka slika ni daleč od novoveške predstave (npr. za časa Newtona), da so živa bitja zapleteni mehanski avtomati, podobna uri. Le namesto drobnih zobatih koles danes nastopajo najrazličnejši encimi, namesto vzmeti ATP, srce mehanizma pa so seveda geni.

Ta pogled, dokler daje dobre spoznavne in aplikativne rezultate - in te marsikje tudi dejansko daje - ni sam po sebi nič problematičen, tudi če se upira biološkemu ponosu ter čustvom različnih organicistov in neovitalistov; v znanosti pač ni prostora za romantiko. Če je življenje zares le kompleksen molekularni fenomen pod taktirko sebičnih genov, potem je to treba prej ali slej sprejeti. Problem nastopi, ko nam bodisi nova empirična dejstva bodisi filozofsko-metateoretični "pobeg" izven tesnih okvirov ustaljene paradigme neizprosno zastavi vprašanje, ali je tak pogled zares ustrezen oziroma ali je naša teorija zares ustrezna preslikava realnosti.

In če hočemo ostati "prizemljeni", lahko rečemo vsaj to, da se kažejo precejšnje razpoke pri redukcionističnem obravnavanju življenja že na empirični ravni, mnoge resne razpoke pa lahko ugotovimo tudi na filozofsko teoretični ravni, kar pa za premnoge, večinoma empirično naravnane biologe ne deluje preveč prepričljivo.

2. Holistični (organicistični) pogled na življenje

Holistično (organicistično) paradigmo oziroma celostno pojmovanje življenja in organizmov bi lahko na kratko označili kot usmeritev, ki v vzajemni povezanosti procesov in strukturnih elementov v živih bitjih (te povezanosti nedvomno ne zanika niti M-R paradigma!) vidi nek nov moment, novo kvaliteto (dejansko **celoto** - holos). Tej pripisuje posebne lastnosti in zakonitosti, ki se jih načeloma ne da izvajati in napovedovati iz lastnosti in zakonitosti elementarnih procesov in strukturnih delov. V nasprotju z M-R paradigmo temelji torej holistična na ireducibilnosti celote na sestavne dele in v tem kontekstu na

vzpostavljenju novih zakonov ter principov delovanja, čemur pravimo tudi emergentizem. Ireducibilni zakoni in lastnosti celote vzpostavljajo njeno **avtonomijo** - po logiki holizma je namreč samoumevno, da so zakoni celote nadrejeni zakonom njenih sestavnih delov. To logiko je čudovito obdelal in izrazil biolog Michael Polanyi, ko je rekel, da omogočajo zakoni nižjega hierarhičnega nivoja zelo široko paletto možnih procesov, da pa le-te v delovanju omejijo zakoni višje ravni (12). Torej so dejansko šele ti zakoni **odločilni** za vedenje celote, zakoni nižje ravni predstavljajo le potrebni pogoj za delovanje celega sistema. Sledeč tej logiki, bi tako sebični geni ne mogli voditi življenja, saj so na precej nizki ravni (dejansko so to le deli molekule DNA). Vodenje življenja bi moralo biti v rokah načel, ki operirajo na ravni celega organizma.

Razlagalna moč paradigme sebičnega gena je s tem ukinjena. Njena prvotna metafora, po kateri smo živa bitja navadni roboti za preživetje genov, se izkaže za zmotno. Toda ostaja še druga, dosti manj ambiciozna, zato pa tem bolj trdna platforma te paradigme. V njenem konceptu nikjer več ne zasledimo težnje po razlaganju s pomočjo redukcije, marveč so tamkajšnje sodbe naravnost tautološke: govori o preživetju tistih genov, ki so se v dosedanjih spletnih okoliščin na Zemlji pač pokazali kot najsposobnejši za preživetje - ob tem, da je pri genu sposobnost za preživetje seveda sinonim za njegovo sebičnost. Nikjer več pa ni govora o genu kot osrednjem gibalcu; temveč je impliciran njegov obstoj preprosto kot molekulske vrste med drugimi bolj ali manj enakovrednimi vrstami molekul, le s to dodatno lastnostjo, da lahko sam v določenem, a z več strani omejenem smislu tudi aktivno vpliva na razširjenost svojih replik. Omejen je v prvi vrsti s strani okolja, ki mu strogo diktira smeri delovanja ter mu pušča le malo izbire; še bolj pa je omejen s strani sklopa alternativnih teorij o središčnem gibalcu - in če se bodo polja koherentnih oscilacij (ki so značilen predmet omenjenega alternativnega pogleda) izkazala kot primarna, bo ostal gen samo še v funkciji njihovega orodja.

Moderni organicizem, ki ni več temeljil na vitalizmu, se je začel pojavljati že v tridesetih letih tega stoletja (L. von Bertalanffy). Vzporedni zelo uspešni razvoj redukcionistične biologije, ki se je po drugi svetovni vojni utemeljila predvsem na ravni molekularne biologije, je organicistično misel deloma vsrkaval vase (v kolikor to ni ogrožalo redukcionističnih temeljev), v glavnem pa jo je potiskal v znanstveno marginalo. Danes prihaja do njenega postopnega ponovnega vzpona, tako da lahko govorimo o novem organicizmu. Ta se z empiričnega vidika ne kaže kot negacija dosedanje biologije, temveč bolj kot njena temeljita nadgradnja, oziroma bolj rečeno kot nova globinska smer, kot osvojitev novega horizonta. Ni torej negacija molekularne biologije (kot konkretnega znanja), je pa negacija molekularnega redukcionizma kot specifične ideologije. Upoštevajoč spoznanja moderne biologije, da življenje temelji na molekularni osnovi, išče novi organicizem utemeljitev prav na ravni molekul. In tu se sooči z zakonitostmi kvantne mehanike, ki veljajo za širše molekularne sklope (torej ne le za posamezne kvantne delce) in za specifična elektromagnetna polja živih bitij. Nova biologija se na svojem najbolj prodornem področju kaže kot **biologija koherentnih oscilacij** in v tej povezavi tudi kot **kvantno mehanska (QM) biologija**. Tu leži tudi največja grožnja za teorijo sebičnega gena. Oglejmo si, zakaj in kako.

3. Teorija koherentnih oscilacij

A. Kvantno mehanska alokalnost in življenje

Alokalnost ali ne-separabilnost, ki sledi iz enačb kvantne mehanike, je še vedno predmet številnih razprav in polemik v moderni teoretični fiziki (13, 14). Bohm in Hiley

dajeta alokalnosti zelo velik pomen, saj ugotavljata, da je ta od vseh posebnosti kvantne mehanike najbolj fundamentalna, zato jo skušata približati tudi ne-fizikom (15). Kvantna alokalnost pomeni, da so sistemi, ki niso v neposrednem prostorskem kontaktu vendarle notranje povezani, čemur Bohm in Hiley pravita tudi "kvantna notranja povezanost oddaljenih si sistemov". Posebej pomembno je, da tako povezanost nekateri eksperimenti tudi empirično potrjujejo (16). V praktičnem smislu in z ozirom na našo temo to pomeni, da so v bioloških sistemih na različnih ravneh med seboj povezani tudi strukturni deli in procesi, ki niso med seboj v neposrednem stiku oziroma zaporedno vzročno-posledično povezani. Še več, med seboj so notranje povezani tudi organizmi z okoljem. Zaradi relativne avtonomnosti delov pa to po drugi strani ne pomeni, da lahko en del organizma brez prostorskih (stičnih) povezav preprosto merljivo vpliva na drugega. Ti vplivi so vsekakor subtilni, težko merljivi, vendar v celoti ne nujno zanemarljivi (17, 18).

Kvantno mehansko naravo življenja - in s tem njegovo alokalno naravo - odkrivajo mnogi znanstveniki prav na ravni molekul. Liberman s sodelavci ugotavljajo, da lahko posamezna molekula preko svojih vibracij (fononov) trenutno "razišče" vse celične molekularne strukture in se na ta način v celici pravilno orientira oziroma vstopa urejeno v odnose z drugimi molekulami (19). Temu pravijo tudi *kvantno molekularni računalnik*. Fononi naj bi raziskali celično celoto in se nato absorbirali na ustreznem akceptorju (se partikularizirali). Podobno razmišlja tudi Conrad, le da imajo biološki molekularni sistemi kot kvantno mehanski računalniki bistveno večje sposobnosti od klasičnih paralelnih računalnikov (20). Cohran v zvezi s tem ugotavlja, da so prav proteini s svojo nizko toplotno kapaciteto idealni za izražanje subtilnih valovnih kvantnih pojavov (21).

B. Polje koherentnih elektromagnetnih oscilacij

Drugo pot v novo biologijo predstavlja teorija koherentnih EM oscilacij v organizmih (predvsem na celični ravni). Oče teorije o koherentnih oscilacijah v organizmih je angleški biofizik Herbert Fröhlich. Že konec šestdesetih let je postal pozoren na izjemne dielektrične lastnosti živih materialov v živih celicah in kasneje iz teh lastnosti izvedel tudi svojo predpostavko o koherentnih oscilacijah (22, 23). V svoji novejši teoriji vidi predvsem tri bistvene lastnosti živih sistemov: 1) so stabilni, a daleč od ravnotežja - torej metastabilni, 2) označuje jih ne-trivialni red (dinamični, nelinearni) in 3) izjemne dielektrične lastnosti. Vse tri lastnosti so skupaj povezane v koherentne (metastabilne) oscilacije endogenega celičnega elektromagnetnega polja frekvence okoli 10^{11} Hz. Koherentne (istofazne) EM oscilacije v celici predstavljajo osnovni način njihovega medsebojnega *ne-stičnega* kontaktiranja. To daje možnost urejenih medmolekularnih procesov in selektivnih privlakov med encimi in ustreznimi substrati. Zaradi daljnosežnosti koherentnih oscilacij, ki se raztezajo tudi *med celicami*, te oscilacije niso le temelj znotrajceličnega reda, temveč tudi zunajceličnega.

Teorija koherentnih oscilacij ni le hipotetična, ima tudi nekaj eksperimentalnih potrditev, npr. preko mikrodielektroforeze (24), ali preko stimulacije celic z mikrovalovi (25).

Kvantno mehanski pogled na življenje in teorijo koherentnih oscilacij je v svojem izjemnem teoretičnem delu združila skupina okoli del Giudiceja (26, 27, 28). Njihovo teoretično izhodišče za obravnavanje živih bitij je *kvantna teorija polja*. Ta teorija je sposobna napovedati, kako izhaja makroskopski red (npr. pri feromagnetih, pri supraprevodnikih) iz kolektivnih lastnosti mikroskopskih komponent. Seveda pa za razliko

od statičnega reda (strukture) kristalov, magnetov ipd. živo bitje označuje drugačen, dinamičen (prostorsko časovni) tip urejenosti. Najpomembnejši parameter reda je tu **gostota električne polarizacije**. V tem kontekstu je živo bitje (precej nenavadna in sveža definicija!) *končna postaja dinamične evolucije, ki izhaja iz osnovnih interakcij v množici električnih dipolov*. Ob določeni gostoti dipolov in pri stalnem dotoku proste energije postanejo polarizacijske oscilacije koherentne. Kvantna teorija polja predvideva za elektrodinamiko takega sistema, da se začne EM polje obnašati kot delec s silno majhno maso, se omeji v tanke nitaste strukture ter se ne širi v prostor. Taka filamentozna struktura je precej stabilna in traja celo nekaj časa po ukinitvi podčrtujočega reda dipolov. Zanimivo je, da korelacije med dipoli ne smejo biti niti premočne niti prešibke, če naj se vzpostavi filamentozni režim; življenje torej obstaja na meji med redom (koherenco) in neredom (nekoherenco) oziroma med različno urejenimi področji. Filamentozno EM polje v organizmih seveda ni nekakšna zanimiva posebnost, epifenomen, temveč je centralna entiteta, ki urejuje in koordinira kemijske in (mikro)mehanske procese v celici. To polje naj bi vodilo nastanek in razgradnjo mikrotubulov ter drugih mikrofilamentov, ki sestavljajo celično ogrodje in gibalni sistem. Če se frekvenca EM niti (resonančno) ujame s frekvenco okoliške molekule, jo privleče na zunanjo površino in jo hkrati orientira. V nitastem polju se torej preko resonančne indukcije urejujejo kemijske reakcije in se resonančno povežejo med seboj. Z drugimi besedami, prav to nitasto polje lahko predstavlja kvantno mehanski superračunalnik Conrada in Libermana, nekakšno osnovno in vendar že zelo sposobno inteligenco, delujočo na ravni celice.

IV. KVANTNO MEHANSKA BIOLOGIJA IN SEBIČNI GENI

Po obširnejšem pregledu tako teorije sebičnega gena in biološkega altruizma na eni strani kot QM biologije in teorije koherentnih oscilacij na drugi lahko sedaj pogledamo, kakšen odnos je med njima. Teorija sebičnega gena je po svoji naravi redukcionistična. Z njenega vidika je polje koherentnih oscilacij oziroma Giudicejevo nitasto polje le nekakšno "sofisticirano" okolje, v katerem jim je možno preživeti in se uspešno reproducirati. Toda to tezo je težko ubraniti spričo zelo fundamentalnih lastnosti tega polja in tako rekoč idealnih kvantno mehanskih lastnosti proteinov. Kvantno mehanska narava življenja se kaže vsaj toliko osnovna kot geni. Lahko torej predpostavimo (ne da bi bil to že kak dokončen sklep), da je polje koherentnih oscilacij, temelječe na kvantni elektrodinamiki primarno, saj predstavlja samo srce samoorganizacije življenja na ravni celice.

Reprodukcija organizmov se z vidika QM biologije ne kaže več kot prenos genov oziroma njihove informacije (čeprav ta seveda obstaja), temveč bolj kot širjenje in razvoj samega polja endogenih koherentnih oscilacij. To polje lahko primerjamo morfo-genetskemu polju modernih strukturalistično naravnanih organicistov; v njem lahko namreč gledamo osnovni dejavnik za pojav biološke oblike (29, 30). Zaradi podobnosti in primernosti obravnave, bomo odslej naprej tudi dejansko govorili o morfo-genetskem polju namesto o polju koherentnih oscilacij. Razlika med obema pojmom je v konkretnosti in abstraktnosti: pod pojmom "morfo-genetsko polje" razumemo predvsem določen vzorec oscilacij, ki podčrtuje nešteto konkretnih polj koherentnih oscilacij v konkretnih organizmih. S staršev na potomce torej ne prehajajo več le geni, temveč se deduje predvsem ustrezno strukturirano morfo-genetsko polje. To polje s svojimi variacijami je strukturirano na točki svoje

dinamične stabilnosti - podobno kot je oblikovan vrtnec odtekajoče vode v kadi (tudi ta predstavlja stabilno strukturo). Relativno stabilen vzorec polja je značilen za celotno vrsto (species) organizmov, njegove bolj temeljne komponente za rod (genus), še bolj osnovne za družino (familia) itn. Le da tu ni rečeno, da so vsi taksoni (sistematske enote) neke ravni med seboj tudi približno enako sorodni s historičnega vidika. Načeloma sta lahko zelo skupaj npr. dve familiji, ki ju klasična neodarvinistična taksonomija sploh ne bi uvrstila v isti red (ordo) - če le imata dovolj podoben vzorec morfo-genetskega polja. Morfo-genetsko polje torej predpostavlja racionalno taksonomijo, kot jo ima na primer kemija, in ne taksonomijo historičnih naključij, ki označuje sodobno neodarvinistično biologijo (31).

Podobno kot za gene lahko tudi za morfo-genetsko polje rečemo, da je usmerjeno v lastno razširjanje. In podobno kot pri genu, kjer pod tem pojmom nismo mislili na konkreten odsek konkretne DNA, tudi tu ne mislimo konkretnega polja v konkretnem organizmu, temveč na določen vzorec, dinamično informacijo. Optimizacija razširjanja polja je tedaj precej bolj zapletena kot pri genih, saj mora upoštevati različne globinske plasti njegovega celovitega vzorca. To polje je v svojih najbolj površinskih plasteh, ki določajo vrsto ali podvrsto, usmerjeno v njuno preživetje, v svojih globljih plasteh pa lahko v preživetje širših taksonov (npr. red, razred). V najgloblji plasti, ki si jo delijo vsi organizmi, je usmerjeno k preživetju vsega živega. To pa ne pomeni nujno altruističnega vedenja, temveč še vedno egoistično - očitno se je v biološki zgodovini to pokazalo kot uspešno ravno za reprodukcijo življenja kot takega - z nekaterimi omejitvami, ki onemogočajo pretirano egoistično vedenje do pripadnikov lastne vrste ali drugih življenjskih vrst.

In kaj je tu z geni? Na to vprašanje bomo lahko najbolj razsvetljuječe odgovorili z Aristotelovo teorijo štirih tipov vzrokov. Geni so z vidika QM biologije le *materialni vzrok* za pojav določene vrste organizmov, podobno kot je voda neobhodno potrebna za rast rastlin. Vlogo *učinkujočega vzroka* bi lahko videli v ATP kot molekuli in v različnih čisto energetskih molekularnih procesih. Toda vlogo *formalnega vzroka* ima vsekakor morfo-genetsko polje, saj šele to udejanja življenje in vodi njegove procese. Za prej obravnavano teorijo sebičnega gena seveda velja, da pripisuje genu moč formalnega vzroka, medtem ko o kakem morfo-genetskem polju sploh ne more razmišljati. Če pa bi zagovorniki sebičnega gena bili prisiljeni sprejeti polje koherentnih oscilacij, bi mu pripisali kvečjemu moč materialnega in morda učinkujočega vzroka (sodelovanje pri energetskih procesih v celici). Vendar tega polja sploh ne bi mogli razumeti v morfo-genetskem smislu, ker že sam pojem tako rekoč zahteva moč formalnega vzroka.

Navzlic vsemu ostaja dejstvo, da je postal molekularni redukcionizem v naši dobi trdoživo zakoreninjen in da se je določena miselnost iz znanosti prijela celo že v običajnem življenju - nekaj izrazov se je preselilo tudi v vsakdanji jezik. Zelo tipičen je primer angloameriškega izraza *chemistry*, ki so ga mimo splošnega pomena začeli uporabljati tudi v smislu (spolne) privlačnosti med dvema osebamama. Poslušalca lahko ta uporaba mehanicističnega jezika moti že preprosto zato, ker zase ne priznava, da bi bil navaden kemični stroj. Še bolj nesmiselno pa se zazdi tako govorjenje, če pomislimo, da v resnici sploh ne obstaja kaj takega, kot je *kemija med nama* (chemistry between us) - vse do trenutka, ko pa dejansko pride do fizičnega stika med dvema. V smislu nove biologije je za metaforično-poetični opis istega dogajanja zato veliko ustrežnejši izraz *good vibrations*, kajti celo v primeru, če se znotraj obeh teles osredotočamo na kemijo in smo stari redukcionisti, moramo priznavati dejstvo, da se na daljavo kemične reakcije ne dogajajo - torej lahko delujejo samo s posredovanjem, da ne rečemo pod vplivom, nekih nesnovnih

dejavnikov, naj bodo to koherentne oscilacije ali kakršnakoli druga oblika morfogenetskega polja.

V. POJEM ALTRUIZMA KOT MOŽNI ODGOVOR NA NEKATERE NARAVOSLOVNE IN FILOZOFSKE DILEME

Altruizem je pojem, ki ga sociobiologi nimajo po naključju za osrednjo uganko svojih preučevanj. Na njem se lahko po eni strani dejansko lomijo cele teorije, po drugi pa se tam srečujejo tudi nekateri eminentni pari znanstveno-filozofskih konceptov in nazorov, ki so si ob siceršnjih soočenjih celo diametralno nasprotujoči.

• 1. Substanca in gibanje

Tako se nam v tradiciji davnega nasprotja med parmenidovsko substanco ter heraklitovskim gibanjem, dveh možnih temeljnih nosilcev obstoja, ponujata dve osnovni alternativni: poleg gena, vsaj načelno oprijemljive substance, pretendira za primat, vlogo temeljnega dejavnika znotraj živega stanja, tudi gibljivo nesnovno morfogenetsko polje, polje koherentnih oscilacij v organizmih. Če bi bil izvor teh oscilacij dorečen, najbrž torej pripisan nekemu celičnemu dogajanju, ki se prične na določeni fizični intracelularni lokaciji (najrajši morda prav v sebičnem genu), bi bilo razprave o njih - in hkrati o soočenju dveh alternativ - na tem mestu tudi konec, preden bi se sploh pričela. Toda veljava teh oscilacij je, kot smo videli, povsem drugačna - in vprašanje prvobitnosti sploh ni razjasnjeno. Tako lahko z enako težo kot vselej poprej za substanco zdaj o njih trdimo, da so začetni nosilci dogajanj; snov pa se je šele potem zgoščala okrog določenih silnic v polju njihovega delovanja. In tako gibanje postane ponovni alternativni pogled nasproti stanju. A na tukajšnjem področju, ob fenomenu altruizma, se oba pogleda združita v enotno smer. Snovna redukcija nas je pripeljala do točke, ko je altruizem ostal brez presežnega naboja in pripadel biologiji. Če pa postavimo gibanje ali delovanje na izhodiščno pozicijo, tedaj izgubimo tako predmet kot osebek, ostane nam sam neprehodni povedek. V tem smislu je razpravljaval David Bohm o rheomodusu¹⁰ in tako prihajal do sklepanja o univerzalnem redu (32). Toda kjer vlada totalna harmonija, kjer je vse implicirano v vsem; tam ni drugosti - kaj šele radikalne in nepremostljive ločenosti, o kateri govori na primer Levinas (33) in ki je po njegovem predpogoj za vsakršno religiozno (v najžlahtnejšem smislu besede, kot na primer človek človeku) oziroma etično delovanje. In še koliko manj popustljivi do harmonizacije moramo biti spričo obravnavanja našega središčnega fenomena, ki se loteva drugosti in ki mu celo njegovo lastno ime neutrudoma ponavlja sporočilo, da je drugost ravno njegova nujna predpostavka. V nasprotju s tem pa se morfogenetsko polje v primeru univerzalnega reda funkcionalno naveže na že doseženo stopnjo alienacije altruizma od etike, na tisto stanje, ki ga je že dosegel sebični gen na okopih biološkega altruizma. In gre v tej smeri še dlje: izloča namreč tudi biološki altruizem, ki nam je še preostal iz prvega spopada s snovjo. Razmišljajoč radikalno, pa lahko trdimo celo še več: če jemljemo oscilacije kot izraz in funkcijo univerzalnega reda strogo zares, izgubimo možnost kakršnekoli teoretične diskusije tudi o zadnji sledi altruizma.

A obstaja še drugačna smer razmišljanja. Lahko namreč sploh ne sprejemamo teorije o harmoniji vsega univerzuma - in v tem primeru se prej enotni valujoči modus za nas razdeli

¹⁰ Rheo (grško): valovati. Rheomodus: valujoči modus (način ali slog).

na nepreštevno množino oscilirajočih dogajanj, kar nas ponovno popelje v svet možne sebičnosti ločenih enot. Le da so to pot te enote morfo-genetskega polja dinamične in da jih v njihovem gibanju lahko srečujemo šele znotraj večdimenzijskih sistemov - ne eno ne drugo ni veljalo za sebični gen, tavnološko-statični štiridimenzionalni segment. Možnost za teoretično razpravo o altruizmu je v tem primeru povrnjena, saj imamo tu spet ločenost, njen pogoj. Tudi konkretnemu biološkemu altruizmu je priznan obstoj, vendar tu deluje na povsem drugih in veliko bolj zapletenih principih, kot so veljali pod vodstvom sebičnega gena. Pri njem je šlo za preprosta linearna časovna in prostorska zaporedja, tu pa za kvantno mehanska, alokalna; ki se našemu vsakdanjemu razumu resda še silovito upirajo. Toda prav v tej obsežni novi prostornini "iracionalnega", ki smo se ji v času njenega pohoda že navadili vsaj načelno zaupati, se morebiti nahaja vrsta še nevidenih odgovorov, o katerih lahko domnevamo zaenkrat le to, da jih v okviru dosedanjih klasičnih in tavnoloških paradigem nejerjetneje ne bi nikoli uzrli.

Kar naenkrat lahko v znanstvenem jeziku začnemo razpravljati na primer o prijateljstvu ali o ljubezni, ki ju sebični gen ni mogel prepričljivo pojasnjevati - precej zaman je poskušal uporabljati svojo večno ponavljajočo se zvijačo, da vsaka funkcija (če je seveda dedna - vse namreč niso) obstaja pač le zato, ker koristi svojemu gospodarju genu; pa če ta način poznamo ali ne.¹¹ Prijateljstvo, ljubezen in druge medčloveške duhovne povezave smo doslej lahko samo konstatirali in odobrvali, hkrati pa priznavali, da pristop k njim s pomočjo genske redukcije ne daje nobenih odgovorov. Zavedli smo se lahko, da čez okope altruizma polegajo še druge, neznane veljave - *sipine altruizma*. In prav v okvirih te nove biologije se zdaj odpirajo številne razsežnosti povsem novih povezovanj, kakršna so tuja tudi trenutno uveljavljeni taksonomiji znotraj sistema živih bitij - tako da se iz starih daljav vzpostavljajo nove sorodstvene bližine tudi med na videz nesorodnimi bitji; ali pa se na drugi strani celo brat bratu odtuji naravnost do smrtnih bibličnih daljav. Sebični gen, še bolje rečeno: sile, ki ga vzpostavljajo - vse to poprejšnje edino merilo obstane naposled le še kot en sam kriterij bližine med bitji. Eden med nepopisnim številom drugih, ki smo jih doslej lahko le slutili, zdaj pa na področju kvantno mehanske biologije in teorije koherentnih oscilacij že dobivajo pomembne znanstveno oprijemljive poteze.

2. Redukcionizem in holizem

Redukcionizem in holizem, ki predstavljata medsebojno nasprotje v okviru drugega od napovedanih konceptualnih parov, se ob pojmu altruizma ne srečujeta prvič - ravnovesje med njima je v resnici pogoj za tehtno razmišljanje že pri posamičnem ustvarjalcu, tem bolj velja to potem za človeštvo; v resnici pa brez enega sploh ni in ne more biti drugega. Vsak sklep redukcionizma je že svojevrstna nova celota; vsaka misel znotraj holizma je že redukcija.

V našem konkretnem primeru pa se oba pogleda ujemata ne le v smislu te njune organske komplementarnosti, ki je v bistvu samo še dodatno prepričljiva potrditev njune različnosti; temveč kar v njunem formalnem stališču do predmeta - ko nekje oba, vsak po svoje, zanikata obstoj altruizma. Genski redukcionizem tako, da s pomočjo svoje linearne metode ne najde planjave čistega altruizma onstran vseh okopov, ki predstavljajo špekulantsko

¹¹ Zvijača je podobna tisti, ki jo uporabljajo številne religije, da bi se izvlekle iz zagatnosti, ki jo prinaša vprašanje, zakaj Bog dopušča trpljenje naših bližnjih, masakriranje narodov in izumiranje vrst. Da namreč on že ve; mi pa mu kar zaupajmo. Sebičnemu genu ob tej primerjavi lahko štejemo v dobro vsaj to, da s svojo zakonodajo ne sili še naprej - daleč tja, kjer pa omenjene religije za povrh manipulirajo z verniki še s pomočjo dodatne dogme: da tisti, ki tem bolj slepo zaupa, bo toliko bogateje poplačan.

zainteresiranost gena. Skrajni holizem pa s svojim nepriznavanjem ločenosti in drugosti ne daje možnosti obstoja objektu, brez katerega tudi altruizma ni.

3. Materializem in idealizem

Ob pojmu altruizma se sreča tudi načelno nezdružljivi svetovnonazorski par materializem-idealizem - v teoretičnem trenutku čistega altruističnega dejanja, ki bi bil brez zadnje sledi špekuliranja s strani izvajalca, torej onstran genetskih in tudi oscilacijskih okopov altruizma, se iz materialnosti oblikuje presežni nič, ki je prav tako tudi sinonim za Boga (34).

Vendar pa dokazljivo čistega, torej transcendentnega altruističnega dejanja zaenkrat nismo odkrili ne skozi gene ne skozi oscilacije, ne z redukcijo in ne s celostnim pogledom. Tako kot ločeno za materializem in idealizem, velja tudi za njuno tukajšnjo novo povezavo, da nima niti ene same tehtne potrditve o svoji veljavnosti - in še koliko več ji potem manjka do stopnje, kjer bi bila načelno ovrgljiva, da bi s tem postala znanstvena. Ne glede na to pa je dosežen stik med obema poprej ločenima metafizičnima, neznanstvenima pogledoma na svet; seveda se ta zgodi na temni strani meseca, v tudi siceršnji deželi obeh, onstran dosega zemeljsko-znanstvenih potrjevanj.

VI. SKLEP

Pričujoče razmišljanje je imelo namen soočiti danes že tako rekoč klasično paradigmo sebičnega gena, ki pomeni eno od skrajnih redukcij v sodobni biologiji, z moderno, porajajočo se, kvantno mehansko biologijo. Najin namen ni bil dati kakih dokončnih odgovorov, temveč predvsem osvetliti problem sebičnega gena v novi luči, kot tudi pokazati, kako se problem biološke sebičnosti in altruizma zastavlja v porajajoči se QM biologiji. Dokončen odgovor na vprašanje, ali življenje vodijo sebični geni (in je polje koherentnih oscilacij le njihovo sofisticirano okolje) ali pa ga vodi morfogenetško polje, bomo dobili šele ob uspešni razrešitvi vprašanja o nastanku življenja - ne toliko z vidika substance kot z vidika osnovnih načel in procesov. Tam, kjer bomo sposobni definirati najpreprostejše življenje, ki ima vse potence razvoja, bomo sposobni tudi videti, kaj je primarno in kaj sekundarno. Do takrat pa nam preostane spremljanje modernih bioloških odkritij, tako na področju genetike kot bioelektromagnetike in jih teoretično ter filozofsko osvetljevati ter tako odpirati pot novemu, globljemu razumevanju življenja in njegovega razvoja.

Altruizem se pri tovrstnem raziskovanju kaže kot nenavadno zanimiv fenomen. V prvi vrsti nastopa kot kvalitativno zajeten predmet vseh navedenih preučevanj; ta njegova lastnost pa sega tudi tako daleč, da naposled preide v izmuzljivost in paradoks. V neki družbi znanstvenikov so se nekoč pogovarjali o tem, kaj bi kdo vprašal Boga, če bi mu bila dana ta možnost. Eden med njimi je izjavil, da bi ga prosil,¹² naj nam vendarle ne pove še zadnje skrivnosti; seveda zato, da bi nam po tistem preostalo sploh še kakšno pametno početje. In altruizem se nam je tudi v tem smislu, zdaj že onstran svoje predmetnosti, pokazal kot presenetljiv, celo dvojno pomenljiv pojem. Prvič, kot ontološka vsebina, ki je z miselno-eksperimentalnim pristopom nismo mogli zreducirati in doreči ter je ostal do konca izmuznjen že v samem spoznavnem smislu; drugič pa, tudi kot etična vsebina par excellence, ki se ji lahko tako, seveda le v najboljšem primeru, samo večno približujemo.

12 V originalu, angleščini, gre pri obeh glagolih, tako vprašati kot prositi, pač za skupnega - to ask.

BIBLIOGRAFIJA

1. Hamilton WD. The evolution of altruistic behavior. *American Naturalist* 1963; 97: 31-3.
2. Trivers RL. The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology* 1971; 46: 35-57.
3. Kaye HL. The social meaning of modern biology - from social Darwinism to sociobiology. New Haven and London: Yale university press, 1986.
4. Nee S. Does Hamilton's rule describe the evolution of reciprocal altruism? *Journal of Theoretical Biology* 1989; 141: 81-9.
5. Wilson EO. On human nature. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1978.
6. Maynard-Smith J. The theory of games and the evolution of animal conflicts. *Journal of Theoretical Biology* 1974; 47: 209-21.
7. Hamilton WD. The genetical evolution of social behavior (I and II). *Journal of Theoretical Biology* 1964; 7: 1-16; 17-52.
8. Dawkins R. The selfish gene. Oxford New York: Oxford university press, 1990.
9. Alberts B, D Bray, J Lewis, M Raff, K Roberts, JD Watson. *Molecular biology of the cell*. New York London: Garland Publishing Inc, 1989.
10. Štern A. Okopi altruizma. *Razgledi* 1993; 3: 27-30.
11. Schaffner KF. The Watson-Crick model and reductionism. *Topics in philosophy of biology*. Dordrecht: D Riedel Publ Comp, 1976; 101-27.
12. Polanyi M. Life's irreducible structure. *Topics in philosophy of biology*. Dordrecht: D Riedel Publ Comp, 1976; 128-141.
13. d' Espagnat B. *Conceptual foundations of quantum mechanics*. Redwood City: Addison-Wesley Publ Comp, 1989; 75-96.
14. Stapp HP. Quantum nonlocality. *Foundations of Physics* 1988; 18 (4): 427-48.
15. Bohm DJ, BJ Hiley. On the intuitive understanding of nonlocality as implied by quantum mechanics. *Foundations of Physics* 1975; 5(1): 93-109.
16. Aspect A, J Dalibard, G Roger. Experimental test of Bell's inequalities using time-varying analyzers. *Phys Rev Lett* 1982; 49: 1804-7.
17. Kortmulder K. Some remarks on the significance of David Bohm's views for biology. *Acta Biotheoretica* 1987; 36: 275-80.
18. Kortmulder K, Spray TE. The connectedness of all that is alive and the grounds of congenership. *Rivista di Biologia* 1990; 83 (1): 107-27.
19. Liberman EA, SV Minina, NE Shklovsky-Kordi. Quantum molecular computer model and a pathway to the union of sciences. *BioSystems* 1989; 22: 135-54.
20. Conrad M. Emergent computation through self-assembly. *Nanobiology* 1993; 2 (1): 5-30.
21. Cohran AA. Living organisms and quantum-mechanical wave properties of matter. *J Biol Phys* 1991; 18: 11-7.
22. Fröhlich H. The extraordinary dielectric properties of biological materials and the action of enzymes. *Proc Natl Acad Sci* 1975; 72: 4211-5.
23. Fröhlich H. *Theoretical physics and biology. Biological coherence and response to external stimuli*. Berlin: Springer Verlag, 1988; 1-24.
24. Pollock JK, DG Pohl. *Emission of radiation of active cells. Biological coherence and response to external stimuli*. Berlin: Springer Verlag, 1988; 139-47.
25. Grundler W, F Kaiser. Experimental evidence for coherent excitations correlated with cell growth. *Nanobiology* 1992; 1(2): 163-76.
26. del Giudice E, A Doglia, M Milani. Order and structures in living systems. *Nonlinear electrodynamics in biological systems*. Plenum Publ Corp 1984; 477-87.
27. del Giudice E, A Doglia, M Milani. Structures, correlations and electromagnetic interactions in living matter. *Biological coherence and response to external stimuli*. Berlin: Springer Verlag, 1988; 49-64.
28. Vitiello G. Coherence and electromagnetic fields in living matter. *Nanobiology* 1992; 1 (2): 221-8.
29. Goodwin BC. *Developing organisms as self-organizing fields. Mathematical essays on growth and the emergence of form*. University of Alberta Press, 1985; 185-200.
30. Lambert DM, AJ Hughes. Keywords and concepts in structuralist and functionalist biology. *J Theor Biol* 1988; 133: 133-145.
31. Goodwin BC. Development and evolution. *J Theor Biol* 1982; 97 (1): 43-55.
32. Bohm D. *Wholeness and the implicate order*. Routledge & Kegan Paul, London, Boston and Henley, 1982.
33. Levinas E. *Totalitet i beskonačno*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1976.
34. Štern A. Nova naravoslovna vera. *Časopis za kritiko znanosti* 1993 (pred objavo).

Uletova filozofsko inovativna refleksija sodobnih teorij znanosti

MARIJA ŠVAJNCER

POVZETEK

Članek prikazuje poglobljena spoznanja iz obsežnega opusa sodobnega slovenskega filozofa, logika in matematika Andreja Uleta. Teoretik filozofsko inovativno in, izhajajoč iz sodobnih teorij znanosti, odgovarja na vprašanja, kakšna je struktura znanstvenega spoznanja, kako se to spoznanje oblikuje v stalnem dialogu med empirijo in razumom in kako se spreminja v vedno nove in nove teorije.

ABSTRACT

ULE'S PHILOSOPHICALLY INNOVATIVE REFLECTION ON CONTEMPORARY THEORIES OF SCIENCE

The article presents the principal insights from the extensive work of the contemporary philosopher, logician and mathematician, Andrej Ule. The theorist, philosophically innovative while deriving his ideas from contemporary theories of science, discusses the issue of what the structure of scientific perception is like, how this perception develops in the constant dialogue between empiricism and reason and how it evolves into a never ending series of new theories.

Slovenski filozof, logik, matematik in teoretik znanosti Andrej Ule (r. 1946) je s samostojno filozofsko knjigo vstopil v slovenski prostor leta 1982, ko je pri Cankarjevi založbi v Ljubljani izdal knjigo Osnovna filozofska vprašanja sodobne logike. V tem obsežnem delu (497 strani), razširjeni doktorski disertaciji, je osvetlil nekatere osrednje filozofske probleme sodobne formalne logike, kot so jih reševali Gottlob Frege, Bertrand Russell in Ludwig Wittgenstein. Razčlenil je Fregejevo revolucijo v logiki, Russellov logični empirizem in Wittgensteinov transcendentalno lingvistični atomizem in se v sklepu zamislil nad logično analizo jezika med molkom in dialektiko. Med drugim je poudaril, da vsako globoko domišljeno razumevanje odnosa človek-logika na poseben način določa tako razumevanje logike kot človeka, zato je treba ta problem reševati sočasno.

Uletova naslednja knjiga *Od filozofije k znanosti in nazaj* (Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1986) je v filozofskih krogih naletela na velik odmev. Avtor je razgrnil problematiko znanstvene resnice in objektivnosti znanstvenega spoznanja. Opozoril je na neločljivo povezanost znanosti in filozofske refleksije. Tedaj je zapisal: "Moja osrednja teza je, da je dogmatično razlikovanje spoznanj na apriorno in aposteriorno, analitično in sintetično, teoretično in empirično itd. neupravičeno in napačno, vendar pa ima v sebi racionalno jedro, in to je skupak tistih človekovih spoznanj, ki ostajajo v središču vsake smiselne in racionalne teorije (tj. teorije, ki dopušča razpravo o sebi, logično preverjanje in empirično primerjanje z izkustvom ter z drugimi teorijami) in se ne dajo spremeniti ali zavreči, ker bi tedaj vse teorije postale trivialno identične (namreč prazne) in poljubne." (str. 15)

Leta 1990 je v knjigi *Filozofija Ludwiga Wittgensteina* opravil temeljit prikaz in problemsko ovrednotenje tega misleca prelomnega pomena (Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990). Ukvarjal se je z drugo fazo Wittgensteinove filozofije in iskal kontinuiteto v domnevni diskontinuiteti obeh faz njegove filozofije. Dokazal je, da gre za dve različni smeri razvijanja relativno skupne problematike in skupnih osnovnih idej. Ugotovil je, da temeljno filozofsko stališče Traktata, tj. posebna oblika radikalne transcendentalne filozofije, nikakor ni bilo žrtvovano logičnemu pragmatizmu in logičnemu behaviorizmu. Wittgensteinova filozofija je še danes plodna, vpivna in odmevna.

Naslednja Uletova knjiga *Sodobne teorije znanosti* (Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, 1992) ne pomeni samo vrhunca piščevega ustvarjalnega dela, temveč jo je brez pomislekov mogoče uvrstiti med najpomembnejše filozofske knjige, ki so v zadnjih letih izšle v Sloveniji, pa tudi v svetovni filozofski produkciji sodi na častno mesto.

Avtor je svoje pregledno, sporočilno bogato in aktualno delo sestavil iz naslednjih poglavij: Uvod, Kaj je znanost?, Osnovna dejavnost in cilj znanosti: znanstvena razlaga, O splošnosti in nujnosti znanstvenih (in naravnih) zakonov, Struktura znanstvene teorije, Elementi strukturalne teorije znanosti in Znanstvene teorije, paradigme in realnost. Le Uvod je sklenjen, sicer pa so v navedenih poglavjih še podpoglavja, njihovi naslovi pa nakazujejo in spodbujajo filozofski ali znanstveni problem. Andrej Ule že na začetku per negationem opozori, da znanost ni neproblematična danost. Številna vprašanja, ki si jih ljudje zastavljajo v zvezi z njo, skušajo teoretično utemeljiti tisto duhovno dejavnost, ki jo avtor imenuje znanstveno spoznavanje oziroma epistemološka vprašanja znanosti. Izraz epistemološki ima zanj pomen splošnega filozofsko-logičnega raziskovanja pogojev, oblik in učinkov znanstvenega spoznanja na drugo spoznavno področje. "Epistemologija znanosti je torej filozofija znanstvene spoznavne dejavnosti." (str. 8) Epistemologijo znanosti ne enači s teorijo (filozofijo) znanosti, ki se sprašuje o pomenu eksperimenta v raziskovanju, etiki znanosti, razlogih in motivih znanstvenih spoznanj in socialnozgodovinskih kontekstih. Njegovo razumevanje epistemologije znanosti je torej ožje od teorije (filozofije) znanosti.

Poglavitni predmet Uletove obravnave so tri vprašanja, ki sodijo na področje znanstveno epistemoloških vprašanj, in sicer: "Kakšna je struktura znanstvenega spoznanja, kako se znanstveno spoznanje oblikuje v stalnem dvogovoru med izkustvom in razumom in kako se znanstveno spoznanje spreminja v vedno nove in nove teorije." (str. 9) Navedena vprašanja so izhodišče za logično analizo procesa in oblikovanja znanstvenega spoznanja.

Pisec na začetku omeni, da bo zaradi neenotnega pojmovanja znanosti govoril o njej v množinskem pomenu. Znanosti skuša kategorizirati, pri tem pa uporablja naslednje kazalnike: strukturiranost, empirične znanosti in neempirične znanosti. Strukturiranost je

lahko visoko ali nižje teorijska in visoko ali nižje metodološka. Tako je na primer filozofija opredeljena kot neempirična znanost. (str. 9)

Kar zadeva razmerje med znanostmi in vsakdanjim izkustvom, filozof opozarja na razlike v sistematičnosti in organizaciji. Vsakdanje izkustvo se za razliko od znanosti ne zaveda svoje omejenosti in uveljavlja navidezno trajnost in trdnost, medtem ko je znanost očitno spremenljiva. Vsakdanje izkustvo je relativno neobčutljivo za protislovja v stališčih, prav tako se od znanosti razlikuje po natančnosti formulacij hipotez, trditev, razlag in napovedi. Pomembno razliko je po Uletovem mnenju treba iskati tudi v antropomorfnosti vsakdanjega izkustva. Znanosti uporabljajo posebni jezik in formalizacijo teorij, vsakdanje izkustvo pa večznačnost in neformalnost. Ule je prepričan, da je prav formalizacija jezika znanosti, oblikovanje umetnega simbolnega jezika, najvišja dosežena raven abstrakcije v znanosti. "Umetni jezik se odvija na sintaktični in ne na semantični ravni." (str. 25)

Avtor ugotavlja, da so se filozofi glede odnosa do znanosti razdelili v dve veji: prvi so se poklonili veri, volji, intuiciji ipd., drugi pa so si prizadevali, da bi racionalno rekonstruirali znanstveno dejavnost in njene rezultate. Nemško klasično idealistično filozofijo ima, z izjemo Kanta, za slab vzor filozofov, ki so skušali ohranjati korak z znanostjo. "Filozofi kot so Fichte, Schelling, Hegel so sicer formulirali idejo absolutne znanosti, ki naj celo preseže relativno empirično znanost, vendar so bili znanstveni rezultati bolj borni." (str. 26) Ule sodi, da je logika nujno formalno orodje filozofije, zlasti filozofije znanosti, seveda pa njena moč ni absolutna, saj je velikokrat nemočna, zlasti tedaj, ko zadene na namere in prepričanja. Pri tem ima Wittgensteinov Logično-filozofski traktat za manifest vse filozofsko-logične analize.

Ko premišljuje o krizi filozofije po izteku nemške klasične idealistične filozofije, v njenem nadaljnjem razvoju zaupa tistim filozofom, ki so se naslonili na moderno logiko in tako znova navezali stik s filozofijo. Znanosti niso umestili v kak nov konstrukt, na primer v metafizični sistem, temveč so namenili poglavitno pozornost razvijanju in oblikovanju logičnega orodja za raziskovanje znanstvenih jezikov, teorij in nastajanja znanstvenega spoznanja. "'Principi', ki se jih ti filozofi držijo, so tedaj principi logike." (str. 31) Po Uletovem mnenju na tem področju pomembno prispeva analitična teorija znanosti, ki uporablja moderno logiko ter se navezuje na znanstveno spoznanje in znanstvene metode.

Ule se mimogrede zaustavi pri odnosu med znanostjo na eni ter religijo in ideologijo na drugi strani. Med drugim zapiše: "Religije in ideologije so vrednostno in večinoma tudi emocionalno podprti kognitivni sistemi, ki se praviloma držijo praktičnih interesov posameznikov in raznih družbenih skupin. Odvisni so od vsakokratnega kulturnega okolja." (str. 34) Avtor poudarja, da nikakor ni nasprotnih vrednostnih sodb, gre mu le za to, da tovrstne sodbe ne igrajo vloge dejstvenih sodb, premis ali dejstev v znanstvenih razlagah. Prepričan je, da etični principi lahko igrajo vlogo metapriincipov znanstvene razlage. "Znanstveniki nikakor niso osvobojeni od zunajznanstvenih kognitivnih sistemov (npr. od religij, političnih ideologij) in vnašajo sestavine teh sistemov v znanost." (str. 36) Ideološka slepota je velikokrat drastično posegala tudi v znanost; ideološke zlorabe znanosti se žal dogajajo še danes, vendar pa, sodi Ule, vsaj v eksaktnih vedah tako očitnih kršitev znanstvene racionalnosti in etike ni opaziti. "V družbenih in humanističnih vedah jih je več, ker so pač bližje raznim družbenim interesom in njihovim ideološkim preslikavam v zavesti ljudi. Ideološki elementi v sodobnih znanstvenih razpravah so zato povečini obrozen pojav, ki ne ogroža znanosti (seveda pa lahko ogroža tiste, proti katerim so posamezne ideologije usmerjene)." (str. 37)

Ule trdi, da je poglavitni namen znanosti sistematična in metodična pojasnitev pojavov, dogodkov in iskanje splošnih povezav med njimi. Znanost si prizadeva, da bi snovala čim bolj pregledne in empirično natančne teorije, izvirno in zanimivo eksperimentirala, preverjala hipoteze in teorije, odkrivala nove zakonitosti in reševala probleme sodobnega časa. Med stvarno podobo in videzom stvari ali dogodkov zmeraj obstaja tesna vez. Razlaga se sicer pričinja z navezovanjem na že znana spoznanja, vendar pa se kaj kmalu lahko preoblikuje v odkrivanje povsem novega. Ule pravi, da je raziskovanje strukture znanstvene pojasnitve začetni korak za vsako analitično prodorno teorijo znanosti. Pri tem opozori na terminološko podrobnost: izraz znanstvena razlaga je zanj širši izraz, ki obsega tako iskanje vzrokov, razlogov pojavov, kot tudi sistematizirane opise z navedbo morebitnih zakonov, izraz znanstvena pojasnitev pa uporabljiva v ožjem pomenu tedaj, kadar govori o jezikovnih in miselnih oblikah, ki obsegajo sklepanje ali so od njega bistveno odvisne. Tudi njegovo razumevanje utemeljitev se nekoliko razlikuje od delitev utemeljitev in razlag pri drugih mislecih. V zvezi s tem pravi: "Utemeljitev so razlage, ki jih sprejemamo zato, ker povezujejo spoznano z osnovnimi spoznanji (najvišji zakoni, temeljna dejstva, odločilni razlogi ipd.) na nekem področju in s tem 'zavrnejo možne dvome' v spoznano." (str. 41) Utemeljitev dopolnjujejo in poglobljajo naše znanje in imajo tudi praktičen pomen, pogoj za razlago pa je ustrezen opis pojavov, tak, ki je utemeljen s teorijo.

Znanstvena razlaga oziroma napoved je po Uletovem mnenju poglavitni namen znanosti. Razumevanje je širši pojem od razlage, saj je v prvi vrsti treba najti smisel oziroma pomen tega, kar skušamo razumeti. Kar zadeva pojmovanje razlag, pisec izhaja iz Hemplove in Nagelove delitve znanstvenih razlag. Deduktivna razlaga ali pojasnitev je za avtorja idealna oblika znanstvene razlage, vendar pa ima v zvezi z njeno realizacijo v matematiki tudi pomisleke. "Čeprav je matematična pojasnitev tako 'idealna', pa je tudi omejena le na logiko in matematiko. Pravzaprav je tam celo tvegano govoriti o 'pojasnitvah', saj strogo rečeno z njimi ne dobimo nobene nove vsebine, ki ne bi bila že skrita v aksiomih in definicijah teorije." (str. 50) Ule je prepričan, da so prave pojasnitve le v empiričnih vedah, kjer uporabljamo sintetične stavke, se pravi take, ki so zaradi dejstev izkustvenega sveta, na katerega se nanašajo, bodisi resnični bodisi neresnični. Ljudje bivajo družbenozavestno, to bivanje pa posreduje jezik; v drugi živi ali neživi naravi tega modusa bivanja kratko malo ni. Pri tem stopajo v ospredje tudi namere in vrednote skupnega človeškega življenja.

V sodobnem času so stopili v ospredje razprav o znanstveni pojasnitvi pragmatiski konteksti pojasnitve. Ule navezuje svoja spoznanja na Stegmüllerja, Hempla, Oppenheima, Lenka in druge; z njimi tudi polemizira. Sam se drži nekaterih Nagelovih opredelitev, na primer vzorčnosti.

Veliko teoretične pozornosti nameni splošnosti in nujnosti znanstvenih in naravnih zakonov. Navaja že znane rešitve in se dokoplje do spoznanja, da je zanj najtrši oreh protidejstvenost zakonskih stavkov. Odgovoru se skuša približati tudi z navajanjem pomenskih razlik med zakoni, definicijami, pravili in principi. O znanstvenih zakonih premišljuje izvirno in filozofsko inovativno: poleg že znanih opredelitev predvideva še svojo, vmesno možnost razumevanja zakonov - trditev s posebno vrsto splošnosti, ki nas privede do posebne nenaključnosti zakonskih stavkov. Uvaja možne svetove oziroma možne alternative dejanskemu poteku stvari, kajti z gotovostjo sodi, da se v znanstvenih teorijah in zakonih nanašamo na možne, ne pa samo na dejanske objekte oziroma se navezujemo nanje.

Uletov osnovni razlog, zakaj se upira naivnemu pojmovanju naravnih zakonov kot zakonov narave po sebi, zunaj človekove teoretične dejavnosti, je v poznavanju znanstvenega

jezika, s katerim opisujemo svet, diskurza in določenih znanstvenih teorih. Ker se zakonski stavki ne morejo otestiti statusa dobro potrjenih hipotez, ni mogoča popolna potrditev zakonskih stavkov, temveč le relativna potrditev glede na sprejete teorije, obstoječe izkustvo ter jezikovne in miselne predpostavke govora o fizičnem svetu. Zakon je za Uleta trdno izhodišče, ki pomaga vzdrževati vse teorijsko orodje.

Andrej Ule se v nadaljevanju zamisli nad strukturo znanstvene teorije in zapiše: "Znanstvena teorija je najvišji proizvod znanstvenega dela. V njej je na najbolj sistematičen in po možnosti tudi pregleden način zbrano in organizirano znanstveno znanje. Teorija je v prvi vrsti sistem resničnih (ali vsaj dobro potrjenih) stavkov, povezanih v logično enoto." (str. 125) Pisec kritično ugotavlja, da je tradicionalna opredelitev teorije kot potrjene hipoteze preozka in vsebinsko neopredeljena trditev. Znanstvena teorija mora biti formulirana v natančnem jeziku, včasih v povsem umetnem jeziku čistih znakov in znakovnih povezav. Avtor pravi, da ima večina dobro strukturiranih naravoslovnih teorij strukturo deduktivne teorije, najbolj natančne pa so tiste deduktivne aksiomatske teorije, ki se ukvarjajo s strogo formalno predstavitvijo, se pravi, da imajo jasno definiran jezik teorije, v katerem je mogoče razlikovati med sintaktičnimi in semantičnimi deli teorije. Dobro sestavljena formalna zgradba teorije pa mora biti sistematično povezana z empirijo.

Ule se nato zaustavi pri stališčih uveljavljenih teoretikov, na primer pri Carnapovi trodelni razdelitvi znanstvene teorije in njenih kritikah, Kuhnovem holizmu znanstvenih paradigem in reakcijah nanj, pri Popperjevem falzifikacionizmu, teoriji znanstvenih raziskovalnih programov I. Lakatosa in Feyerabendovem epistemološkem anarhizmu. Uletova rekonstrukcija misli navedenih avtorjev je zelo natančna, pregledna in kritična, dodaja pa ji seveda lastna stališča, na primer pomislek, da vsega ne moremo logično pojasniti, vendar zanj to ni problem, "saj v jeziku dobro funkcionira veliko zadev, ki se ne dajo scela formalno rekonstruirati." (str. 143) Teoretike primerja drugega z drugim, navaja, kako se vzajemno ocenjujejo, na primer Popperjev očitek Kuhnu, češ da je vnašal v pojem znanosti iracionalne sestavine, ali pa Kuhnov očitek, da je Popperjeva teorija racionalistični dogmatizem. Lakatoseva teorija znanosti po Uletovem mnenju išče srednjo pot med Popperjem in Kuhnom, težko pa je dognati, kaj dolguje prvemu in kaj drugemu, vendar pa krog s tem nikakor ni sklenjen, saj na primer Feyerabend razglašča Lakatosa za nevarnega konservativca. Ule sklepa, da Feyerabendova misel čudno blodi med revolucijo in evolucijo in je zato ni mogoče opredeliti precizno.

V nadaljevanju se Ule močno približa matematiki oziroma se strne z njo. Natančno se poglobi v strukturalno teorijo znanosti in jo ovrednoti kot eno najboljše izpeljanih sodobnih teorih znanosti; razvijati jo je začel ameriški fizik in filozof J. D. Sneed, pod njegovim vplivom pa jo je v Nemčiji s skupino sodelavcev nadaljeval W. Stegmüller. Med pomembnimi privrženci strukturalne teorije znanosti omenja še W. Balzerja, W. Diederichsa, U. Moulinesa in U. Gaehdeja. Ta teorija je za Uleta zanimiva zlasti zato, ker se v svojem formalnem prikazu znanstvenih teorij problemsko navezuje tudi na druge pomembne teorije znanosti in jih ima za možnost delnega lotevanja ali vidikov integrativne teorije znanosti. V domnevno iracionalističnih teorijah iščejo racionalno jedro. Strukturalna teorija znanosti uvaja pojem tako imenovanega nestavčnega pogleda na znanstvene teorije. "Za strukturalne teoretike znanstvena teorija ni (samo) celota stavkov teorije, temveč je svojska simbolna in empirijska dejavnost znanstvenikov (znanstvene skupnosti). Pri tem se strukturalni teoretiki opirajo na navidezno povsem formalne matematične pojme in prikaze znanstvenih teorij vendar ti prikazi slonijo na domnevi o kontinuirani in kolektivni racionalni spoznavni dejavnosti

članov znanstvene skupnosti." (str. 195) Strukturalna metoda se odlikuje po tem, da uporablja metodo racionalne rekonstrukcije posameznih znanstvenih teorij iz zelo širokega spektra znanosti. Ule meni, da je pomembna poteza tudi uvajanje procesa računalniške rekonstrukcije posameznih prehodov v zgodovini znanosti in razvoj računalniško utemeljenega formiranja in kritike znanstvenih hipotez.

Avtor nato prikaže strukturo osnovne prvine strukturalne rekonstrukcije znanstvene teorije, in sicer teorijski element in medsebojno povezanost teh elementov v teorijski mreži. V prodornem premisleku se povezujeta inovativni in temeljito izobraženi filozof ter ustvarjalni in iščoči matematik. Matematična struktura je včasih problemsko povezana s fizikalnim sistemom, tudi sicer so stranski primeri pogosto vzeti iz fizike.

Ule omeni, da ima teorija več pomenov, zato jo je treba razumeti kot nedoločen pojem. Falzificirati jo je mogoče le tedaj, kadar zgradimo boljšo proti-teorijo, ne pa na osnovi proti-primerov.

Poleg številnih pomembnih vprašanj, ki jih zaradi omejenega obsega tega prispevka ni moč v celoti obnoviti, se Andrej Ule zamisli tudi nad uporabnostjo matematike v znanosti. V zvezi s tem ugotovi: "Zdi se, da matematika nastopa prav v procesu teorijskega modeliranja kot nujna, objektivna sestavina realnih procesov samih. Matematika je nujna sestavina vsakega teorijskega modeliranja, seveda če ne gre za golo spekulacijo." (str. 238) Vedno znova pa se je treba vsaj posredno navezovati tudi na družbo, človeški svet, kulturo in jezike. Ko avtor razčlenjeno navaja argumente v prid realizmu v znanosti, sklene svoj premislek z ugotovitvijo, da morajo ljudje ohranjeti tisto, kar je resnično vredno življenja in obstoja. Znanstvena racionalnost se povezuje z etično racionalnostjo.

Določila, ki vodijo do Uletovega izvirnega modela znanosti, so naslednja: "- to, da nam mora doseženi model dati pametne in uporabne usmeritve v razreševanju 'filozofskih' problemov znotraj polja teorije znanosti; - to, da nam mora dati prav tako pametno podobo o 'znanstveni racionalnosti', tj. umestiti znanstveno racionalnost v neko filozofsko teorijo racionalnosti (uma)." (str. 274)

V Uletovi refleksiji sodobnih teorij znanosti je očitna filozofski novum: ko polemizira z znanimi teoretiki, navaja lastne rešitve problemov. Avtorjev prikaz se odlikuje z natančnim poznavanjem problematike, argumentiranim ocenjevanjem, razumljivo in slogovno prečiščeno razlago zapletenih vprašanj, ponazoritvami s primeri iz fizike, tu in tam pa tudi z eksplicitnim humanističnim sporočilom in zavezanosti etiki. Knjiga je urejena in izčrpna, sporočilno zanimiva in filozofsko inovativna.

Sklepni zapis Knjigi na pot je izpod peresa slovenskega filozofa in logika Franeta Jermana, teoretika, ki je vsebinsko in mentorsko pomembno vplival na razvoj sodobne logike v našem filozofskem prostoru. Jerman prikaže Uletovo razvojno pot in napravi sintezo njegovih najpomembnejših idej. Na koncu izrazi upanje, da bo knjiga Sodobne teorije znanosti našla pot do bralcev.

LITERATURA

- Ule, Andrej, Osnovna filozofska vprašanja sodobne logike, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1982.
 Ule, Andrej, Od filozofije k znanosti in nazaj, Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1986.
 Ule, Andrej, Filozofija Ludwiga Wittgensteina, Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990.
 Ule, Andrej, Sodobne teorije znanosti, Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, 1992.

Problem svobodne volje pri Tomažu Akvinskem Summa theologiae Ia, Q 83, 1-4

BOŠTJAN TURK

POVZETEK

V pričujočem prevodu predstavljamo štiri člene iz Summe theologiae Tomaža Akvinskega, ki so namenjeni razdelavi voluntativne tematike. Tomaž se v njih posveča vprašanju voluntativne avtonomije, tj. razmerju med relativno in absolutno voljo, raziskuje pa tudi temeljne voljne vzgibe in možnosti njihovega definitivnega udejanjevanja. Bistvena intenca Tomaževe razprave je prikazati deficienco človeške volje v odnosu do nadnaravnih smotrov, seveda na afirmativen način, kjer tudi kontingentni red ohranja svojo avtonomijo in digniteto. V spremni besedi, ki je prevodu dodana, pojasnjujemo tvarino členov, hkrati pa opozarjamo na nujnost konstituiranja normativne podlage, na katero bi se nadaljnje prevodno delo opiralo. Prikazujemo tudi nekaj rešitev, ob tem pa se, v nasprotju s prevodi polpretekle dobe (Janžekovič, Jerže, Ušeničnik), opiramo na besedotvorno in besedoslovno normo sodobne knjižne slovenščine ter ob njej nakazujemo možnosti integralnejše ureditve odgovarjajoče terminologije.

ABSTRACT

THE QUESTION OF FREE WILL ACCORDING TO SAINT THOMAS AQUINAS
SUMMA THEOLOGICA IA, q 83, 1-4

In this translation we present four points from the Summa Theologica of Saint Thomas Aquinas which are intended for the analysis of voluntaristic thematics. Saint Thomas here addresses the question of voluntaristic autonomy, i.e. the relation between relative and absolute will, and investigates the basic initiatives of will and the possibilities of their definite realisation. The primary intention of the discourse of Saint Thomas is to describe the deficiencies of human will in relation to supernatural purposes of course in an affirmative manner in which the contingent order retains its autonomy and dignity. In the afterword added to the translation we explain the contents of the points and emphasize the necessity of constituting a normative basis for further translation. We are also presenting some possible solutions relying on the linguistic norms of modern Slovene, contrary to earlier translations (Janžekovič, Jerže, Ušeničnik), indicating the possibility of a more integrated ordering of the terminology.

Členi o svobodni volji, ki jih v pričujočem prevodu priobčujemo, razvijajo in poglobljajo v prejšnjem razdelku /a. I in 2/ zastavljeno problematiko svobodnosti oz. suverenosti človeka v odnosu do lastnih voljnih aktov. Tomaža tu zaposluje natančno definirano vprašanje, namreč: je počelo voluntativne dejavnosti v resnici neka zmožnost /potentia/, razločena od uma /intellectus/ in volje. Odgovor je negativen, povzeti pa ga je moč takole: svobodnost je resda inherentna voljnemu aktu, toda le toliko, kolikor se ta odraža v presoji glede primernosti oz. neprimernosti voljnega objekta. Sodba /njen akt/ je svobodna, nepodvržena ničemur, razen volji. Odtod tudi poimenovanje svobodna volja za tisto zmožnost, po kateri človek svobodno deluje.

Tomaž to tudi podrobneje utemelji. Naglašša distinkcijo med instinktivnim ter racionalnim aktom sodbe, ki je primarnega pomena za njegovo voluntativno teorijo. V enem kot v drugem primeru gre za zadnji odraz "praktičnega" uma, neposredne koristnosti, za konkretni akt, ki predstoji subjektu. Toda zmožnost sodbe, lastna bitjem svobodne volje, ima glede na smoter, ki ga le-ta v presodnem procesu odmišljajo, vselej nujno tudi univerzalni značaj. Tako jih temeljno počelo volje nezadržno ravna k poslednjemu dobremu, k poslednji sreči /lahko tudi z veliko/, in to brez restrikcij, docela univerzalno. Toda v konkretnem voluntativnem aktu se splošni nagib volje, ki teži k popolni uresnitvi, udejanja le delno, gradirano, zato človek lahko izbira tako dobro kot slabo /zlo/, pač glede na stopnjo /voluntativne/ univerzalnosti, ki jo njegovo dejanje odraža. Zato Tomaž akt volje definira kot konkretizacijo splošne, premočrtne voluntativne intence. Tudi odtod sledi, da je biti svoboden toliko kot biti izključni vzrok svojega gibanja /Razrešitev, člen 3/, kajti gibanje, kot vsaka dejavnost izhaja iz volje, ta pa je fakultativna, utemeljena v svobodni presoji.

Opozoriti je tudi treba, da pušča Tomaž vprašanje odnosa med prvim, absolutnim počelom gibanja in /človeško/ svobodo nedorečeno: res je, da je človek po svoji volji odločilni vzrok lastnih dejanj, toda v smislu drugotnega, ne prvotnega vzroka: od slednjega je namreč v celoti odvisen, od njega prejema možnost biti, nenazadnje tudi možnost biti vzrok svoji dejavnosti. Tomaž odgovor, ki ga tu le skicira /*/, obširneje razvije drugod /Ia I- II/, ko obravnava deficienco volje v razmerju do nadnaravnih smotrov človeka.

Členi prinašajo tudi nekaj obrobnejših tez /o rezistenci človeka senzitivnim in biološkim težnjam, edinstveni v vsem živem svetu, pa o odnosu volje in sredstev, ki služijo njenemu udejanjevanju in drugo/, povzeti pa jih je moč v spoznanje nujne in nerazdvojljive vloge voluntativnega ter intelektualnega počela v voljnem aktu.

Precej relevantnejša od vsebinske plati, tvarine, pa je njihova izrazna struktura. Namreč: gre za prevodni prvenec, kajti Slovenci nimamo s tega področja /Summa II, Q 79/ še ničesar /glede na to, da ima tematika volje v Tomaževi filozofiji takorekoč ontološko vlogo, pa seveda tudi za svojevrstno anomalijo/, zato se pri domačenju ni mogoče opreti na ustaljeno normativno podstavo. Tudi če je ta do neke mere še eksistentna /Ušeničnik, Janžekovič/, je za sodobni knjižni jezik neuporabna /kroatizmi, slavizmi, pomanjkljivo besedotvorje, ipd/.

Vse, tudi ključne terminološke enote je tako treba postavljati na novo, pri tem pa se kar najintenzivneje izogibati nevarnosti improvizacije ter uvajanja neavtentičnega besedišča.

Na nekaterih najrelevantnejših primerih je tako pokazati, kaj je narekovalo konkretne rešitve, konsekvenco pa, v kakšni meri lahko pričujoč prevod prispeva k oblikovanju ustrezne terminološke norme, brez katere si integralnejših prevodnih projektov ni mogoče zamišljati.

Ker je primarna lastnost volje njena teleološka struktura, je pogledati najprej sèm. 3. in 4. člen razdelujeta hierarhizacijo voljnega reda, ki se izraža v enem pojmu, a raznopredložno.

“De fine/esse/”/tudi “propter finem”, vendar kot pojasnjevalni sinonim/označuje univerzalni voljni nagib, tisto, čemur bi se v nekolikanj manj strogi terminološki alternativi dejalo vzgib po popolnjevanju, po naličenju inherentni, od Stvarnika v začetku časov dani podobi. Imenovati bi ga bilo moč tudi evolutivni elan, ki poganja stvarstvo k novim in novim, optimalnejšim oblikam, k omegi vsega, kar je, kot podobovito pravi Pismo. Zveza “de fine”/neposreden pomen: od cilja/ to eksplicitno ponazarja že s prepozicijo in sklonom samim: kot ustvarjeno pripada stvarstvo Stvarniku, ki je tudi njegovo poslednje stečišče in cilj: je od njega /posesivni moment/, vendar je od njega tudi ontološko odločen/o/ /ablativus - ločilnik, ločni moment/. Vsebljeno naravnost k tej končni točki, se nam jo je v slov. jeziku zdelo najustrežneje izraziti kot “težnja po /lastni/ dobrobiti”, kajti vse se giblje v njeni smeri, tja, koder tako bitni kot vrednosti red sovpadeta /prim. Tomažev aksiom o nedeljivosti bitnih, spoznavnih, vrednostnih in vsekakršnih počel, predvsem Summa 1a, Q3 in Q4/. Izraz “dobrobit” je primernejši od drugih, nevtralnejših podobnoznačnic /cilj, namen, smoter .../, zato, ker izrecno naglašuje integralno vez med Stvarnikom in stvarstvom, brez katere si ontološke funkcionalnosti slednjega ni moč pojasnjevati.

“De fine” je korelativen zvezi “ad finem” /k cilju/: ta pomeni subsidiarne oblike, sredstva, s katerim se udejanja primarno voluntativno počelo /prim.: člen 3, odg.: “Izbor se vedno ravna po smotru, ta pa sledi dobrobiti objekta v izbiri/ Če je bil za prvo uporabljen visoko intenzitetni izraz dobrobit” /težnja k njej/, je tu potrebno izbrati kaj bolj neoznačenega. Najenostavneje bi bilo “ad finem” prevajati s “sredstva /ki za to poslužijo”/, vendar je v “sredstvu” teleološki vidik odsoten ter eventualno razviden šele iz konteksta. Ker pa gre v resnici za dejavnost, uperjeno v določen, četudi komplementaren cilj, je zvezo “ad finem” najustrežneje prevajati s “smoter” /že v gornjem navedku/. “Smoter” je nevtralnejši kot “dobrobit” in lahko zato primerno odrazi hierarhično drugotnost v voljnem redu.

Nadaljnje vprašanje, ki ga domačenje Q83 zastavlja, je kakšno slov. ustreznico najti za terminološko sintagmo “potentia appetitiva” oz. za njen drugi člen /appetitivus/. Dosledno prevesti ga ni mogoče, kajti “appetitus” je sholastično toliko kot težnja, ta izraz pa se v slov. ne poprivedlja. Približna rešitev bi bila uporabiti sinonim; še najbližje je temu “želja” oz. “želelen”, vendar so tu težave, saj ju sholastično besedišče definitivno ločuje, kar je razvidno tudi iz besedila /protiug. 3. člena/. Želja /desiderium/ je akt težnje /njene moči/ /actus appetitivae virtutis/, gre za dvoje diferenciranih kategorij, zato prevod v to smer ni možen. “Appetitiva potentia” tudi ni mogoče izraziti v rodilniku, saj zveza ne vsebuje posestnega razmerja, temveč prinaša določevanje glede na vrsto. Najprimerneje je zato “appetitivus” ohranjati v avtentični podobi, kot tujko, ga le oblikoslovno in -glasno prilagoditi dom. jeziku. Na ta način ravnajo tudi veliki prevodi Summae /npr. : v izdaji Blackfriars /London 1970/ najdemo “appetitive power” ; “appetitive” v tej zvezi seveda ni razumeti v smislu besednodružinske ustreznosti ang. “appetite”, ki se uporablja v kulinarinem območju, saj gre za dvoje semantično in funkcionalno raznorodnih izrazov, katerih dozdevne prekrivnosti ni težko pojasniti. Podobno rešitev /faculte appetitive/ uveljavlja tudi edicija Cerf /Pariz, 1984/, zato v slov. jeziku “apetitivna” zmožnost ne bi smelo zveneti pretirano tuje oz. bizarno: kar pa “apetitiven” izgublja po provenienci, pa vselej polno nadoknadi glede na povednost in vsebinsko zanesljivost.

Tuj zgled je upoštevati tudi pri domačenju lat. “habitus”, pojma razvejenega pomena in široke rabe. Prvotno pomeni deseto Aristotelovo kategorijo, označujočo odnos subjekta do tega, kar ga odeva, krije; nadalje razpoložljivost: tj., tiste statične notranje dispozicije, svojstva, ki sleherni dejavnosti predhajajo in nas disponirajo raz-polagajo za to, da nekaj

dobro ali slabo pokrenemo /prim. člen 2, raz.2: "per habitum aptus ad operandum bene vel male"/; potem razpoloženje, stanje duha, spet v dobrem in slabem: prvo pomeni kreposti, drugo hibe ter naposled: naravno, vrojeno naravnost k razumevanju, razvidovanju temeljnih bitnih in spoznavnih načel sveta /tudi člen 2, odg.: "/per/ habitum /.../ inclinamur /.../ ad assentiendum primis principiis"/. Vsegà, kar smo navedli - obstojijo pa še dodatne skupine podpomenov, ki jih tu ne moremo členiti - v sl. jeziku ni mogoče zaobjeti v en sam termin. Zato je treba bodisi uporabljati vsakokratne različice skupnega pomena - nekaj je navedenih zgoraj - bodisi poiskati nadpomenko. Vztrajati je pri slednjem, saj terminološka neustaljenost izrazov, usposobljenih za označevanje posamičnih semantičnih parametrov "habitusa", vodi v zmedo in nerazumevanje, dodaten razlog pa je, da je ta pravzaprav že pri roki: Namreč kot tujka, v svoji izvorni obliki /habitus/. Potrebna je le sistemska prilagoditev, pa je na voljo termin, ki svojo vsebino odrazi enako ustrezno kot v primarnem jezikovnem okolju. Pričujoči prevod to tudi upošteva, potrditev pa najde v navedenih edicijah / Blackfriars, Cerf/, katerih prva "habitus" prevaja s "habit", v drugi pa je celo nepremenjen, tj., "habitus".

Ostalo izrazje členov je v splošnem ustroju tomističnega besednjaka drugotnega pomena, zato ga tu podrobneje ne razčlenjujemo. Če naj Tomaž Akvinski v resnici zaživi v slov. prostoru, pa bo največ naporov gotovo treba posvetiti konstituiranju ter konvencionalizaciji ustrezne pojmovno-izrazne normativne pod stave, tu pa natanko premisliti, kakšne domače ustreznice uporabljati za vsako od lat. terminoloških enot, pri tem pa se zgledovati pri jezikih, koder se je tomizem že dodobra uveljavil.

IV.

Vprašanje 83

O SVOBODNI VOLJI

/DE LIBERO ARBITRIO/

Nadalje je razmišljati o svobodni volji, koder se nam je osredotočiti na četrto vprašanj:

- 1/ je človeku lastna svobodna volja,
- 2/ kaj je svobodna volja: zmožnost, dej ali habit,
- 3/ če je zmožnost, je apetitivna ali spoznavna,
- 4/ če prvo, sta z voljo ena zmožnost ali ne.

Člen 1:

JE ČLOVEKU LASTNA SVOBODNA VOLJA
(UTRUM HOMO SIT LIBERI ARBITRI)

UGOVORI

1. Zdi se, da človeku svobodna volja ni lastna. Zakaj kdorkoli je svobodne volje, počne tisto, kar hoče, človek pa tega, kar hoče, vedno ne počne. Rečeno je namreč: "ne delam namreč tega, kar hočem, temveč počnem to, kar sovražim /1/ Torej človeku svobodna volja ni lastna.

2. Nadalje: komurkoli gre svobodna volja, temu je tudi moč hoteti ali ne hoteti, delovati ali pa se tega vzdržati. Pri človeku pa ni nič takega. Rečeno je: "ni odvisno od tistega, ki hoče, in ne od tistega, ki teče" /2/, namreč hotenje in tek. Človeku torej svobodna volja ni lastna.
3. Pa tudi: "svobodno je tisto, kar je sebi vzrok", kot pravi *Metafizika* /3/. Potemtakem tisto, čemur je vzrok gibanja nekaj drugega, ni svobodno. Ker pa voljo giblje Bog - v *Pregovorih* namreč stoji "Kraljevo srce je v Gospodovi roki in vodi ga, kamorkoli hoče" /4/, in v *Pismu Filipljanom*: "Bog je, ki zbuja v vas hotenje in delovanje" /5/ - je videti, da človek tu ni svoboden.
4. In še: svoboda volje pomeni suverenost nad lastnimi dejanji. Pri človeku temu ni tako, kajti prerok govori: "Vem, o Gospod, da ni človeku v oblasti pot njegova, ne v moči moža, kako najhodi in ravna stopinje svoje" /6/. Očitno se zdi, da človek v volji ni svoboden.
5. Nenazadnje pravi filozof: "Smoter bitij se zdi utemeljen po njih samih /*Qualis unusquisque videtur, talis finis videtur ei*" /7/. A v naši moči ni, da bi si odgovarjajoči način biti/aliquales esse/, volili sami, temveč nam je ta predhodno dan v naravi bitja. Po njej ravnamo, ne po svobodi volje.

PROTIUGOVOR

Ekleziast pa pravi: "Bog je v začetku ustvaril človeka in ga pustil v svobodi sveta /*reliquit eum in manu consilii sui*" /8/. Glosa navedenemo mesto pojasnjuje: "tj. v svobodi volje" /9/

ODGOVOR

Človek je v polni posesti svobodne volje, saj bi v nasprotnem slučaju svetovanje, prigovor, prepoved, priznanja, kazni /*consilia, praecepta, prohibitiones, ...*/ in drugo bilo vse skupaj brez smisla. Da bi to bolje pojasnili, pomislimo, kako mnoge reči delujejo brezpresodno /*absque judicio*/; tako npr. kamen, ko se giblje nizdol in podobno vse, kar je še brezzavednega /*cognitione carentia*/. So pa tudi bitja, ki ravnaajo zavedno, a ne svobodno, kot npr. živali. Pred volkom bo jagnje pognal v tek naravni nagon, ne razbor položaja /*ex collatione*/; odločitev ne bo prosta, temveč odvisna od vrojenega čuta. Človek pa ravna presodno; uporablja spoznavno moč /*vim cognitivam*/, da ve, se mu je nečesa ogibati ali mu kaže tisto zasledovati. Ker pa taista ne izhaja iz vrojenih gonov, marveč je dejavnost razuma, temelječa na izkustvu, deluje človek svobodno, odločujoč se venomer za eno od možnih poti. V prigradnih rečeh /*circa contingentia*/ se razum odloča med povsem nasprotnimi smermi, kot je očito iz silogistične dialektike ali govorniških utemeljevanj. V ta red sodijo tudi naša posamična dejanja /*Particularia sunt contingentia*/, zato lahko razum razbira med raznimi možnostmi in ni ujet v eno samo. Tako je svobodna volja človeku lastna po razumu in zaradi njega /*ex ipso quod ... est rationalis*/.

ZAVRNITEV UGOVOROV

1. *K prvemu bodi rečeno; bilo pa je omenjeno že zgoraj /10/, namreč, čutni vzgib /appetitus sensitivus/, dasi pokoren razumu, prihaja često z njim v opreko, ko ravna zoper to, kar ta zapoveduje. Zato je prav, da človek tega, kar hoče vedno ne počne: da opušča tisto, kar razum odsvetuje, to pa je tudi smisel Avguštinove glose.*

2. *K drugemu povejmo, da navedenih apostolovih besed ne gre razumeti na način, da bi človek ne mogel svobodno hoteti ali teči, marveč, da svobodna volja sama ne zadostuje, če je Bog ne vzpodbuja in krepi.*

3. *K tretjemu je treba reči, da je svobodna volja sebi lasten vzrok gibanja /causa sui motus/, kajti človek se zgolj po njej ravna k dejanju. Iz tega, da je nekaj sebi vzrok gibanja pa ni nujno sklepati, da je tudi splošni, prvi vzrok stvari, kot ne bi mogli trditi, da je nekaj, kar drugo vzrokuj, temu zato tudi prvi vzrok. Bog je namreč izključni prvi vzrok, ki giblje naravna in voljna počela in kot v naravnem redu njihove dejavnosti v ničemer ne krni /non aufert quin ... sint naturales/, tako tudi voljnega reda ne habi, temveč ga celo jača /potius hoc in eis facit/. Božje delovanje v stvareh je namreč polno uglaseno z njihovo naravo.*

4. *Za četrto naj velja, da človek resda ni docela v lasti svoje poti, vendar je treba opozoriti, da jemlje navedek v poštev zgolj izvršbeni vidik, v ničemer pa ne napotuje na zamisel samo. Človek je v izvrševanju svojih načrtov lahko oviran, vendar ostajajo ti slejkoprej v njegovi posesti, opiraje se na božjo pomoč /supposito tamen divino auxilio/.*

5. *Za peto ugotovimo, da je človekova bit dvoja: naravna in takšna, ki to dopolnjuje. Prva sodi tako v področje umne dejavnosti kot k telesu in njegovim močem. Po umni biti človek spontano teži k poslednjim smotrom življenja oz. k sreči. To nagnjenje prihaja iz narave bitja in svobodni volji ni podložno, kot smo dognali poprej. Če pa je beseda o telesu in njegovih močeh, povejmo, da človekova naravna bit izhaja iz mnogovrstnih značajno-telesnih danosti posameznika, ki pa se v njegovem umnem predelu /in intellectivam partem/ ne odražajo: preprosto zato, ker ta ni dej telesa. Tako ne drži, da bi bil smoter človeka zapopaden v njegovi naravni biti, saj se njene težnje vselej pomerjajo ob razumu, ki jih presoja ter morebitne udejani, kot smo že rekli zgoraj.*

Torej ostaja svoboda volje tudi glede na naravno bit človeka neokrnjena.

Naravno bit v človeku dopolnjuje vsakemu posamezniku lasten način ravnanja, njegova nagnjenja in navade, ki ga vodijo do dejanj. Razum pa sodi tudi nad tem, celo upravičeneje kot v prejšnjem slučaju, saj odreja, kaj bo nekdo med svoje lastnosti privzel in česa se bo ognil. Tako tudi tu ne odkrijemo ničesar, kar bi oporekalo svobodi volje.

Člen 2:

JE SVOBODNA VOLJA ZMOŽNOST
(UTRUM LIBERUM ARBITRIUM SIT POTENTIA)

UGOVORI

1. Zdi se, da svobodna volja ni zmožnost, saj je svoboda volje toliko kot svoboda sodbe, sodba pa je dej, ne zmožnost: svobodna volja torej ni zmožnost.
2. Naprej: svobodno voljo imenujemo moč volje in razuma /1/. Moč pomeni voljnost /facilitas/ zmožnosti, ki prihaja po habitu / quae est per habitum/. V tem smislu se o svobodni volji izraža tudi Bernard, ko jo imenuje: "habit duše, ki je v sebi svobodna /habitus animae liber sui"/2/ Torej ni zmožnost.
3. Nadalje: greh ne uklanja nobene od naravnih zmožnosti, razen svobodne volje. Avguštin uči: "Človek je zlorabil svobodno voljo ter s seboj vred pogubil tudi njo"/3/. Vse se zdi, da svobodna volja ni zmožnost.

PROTIUGOVOR

Zoper to pa govori, da se zmožnost vselej cepi na odgovarjajoč habit in ker je enako moč postaviti tudi za milost in svobodno voljo - prva namreč prihaja k slednji, da bi jo vedla k dobremu - lahko sklepamo, da je svobodna volja v resnici zmožnost.

ODGOVOR

Četudi svobodna volja izvorno označuje dej, se v splošni govorici nanaša na njegovo počelo, na tisto, kar človeku omogoča svobodo v odločevanju. To pa sta tako zmožnost kot habit, kajti v tem sta nerazdružljiva: zato tudi npr., pravimo, da spoznati pomeni spojiti vedo /scientia/ z umno zmožnostjo /intellectiva potentia/. Odtod sledi, da bi morala svobodna volja biti bodisi dej ali habit ali zmožnost in habit skupaj /4/. Da ni niti habit niti zmožnost s habitom je jasno iz dvojega:

prvič: ko bi bila habit bi moral ta biti vrojen, saj je svobodna volja človeku lastna po naravi. Temu pa ni tako, kajti nikakršnega naravnega habita ni, ki bi nas vodil v stvareh svobodne volje. Težimo zgolj po tistem, na kar nas navaja naravni habit /ad ea /habemus/ habitus naturales /.../ inclinamur/, kot primer omenimo, da na tak način pripoznavamo /po odgovarjajočem habituu vidimo kot veljavna, op. prev./prva načela v znanosti. To naravno stremenje se svobodne volje v ničemer ne tiče: podobno smo ugotovili zgoraj, ko je bila beseda o človekovi težnji po sreči. Tako bi bila misel o svobodni volji kot naravnem habituu človeka v sebi protislovna. Enako bi bilo tudi, če bi postavili, da jè habit, vendar ne naraven, saj bi v tem slučaju ne sodil k naravi našega bitja.

Nesporen je tedaj sklep, da svobodna volja ne more biti habit. In drugič, v Etiki velja habit za "dobro ali slabo zadržanje v strasteh oz.

splošnem ravnanju /*secundum quod nos habemus ad passiones vel ad actus bene vel male*"/5/. Npr.: zdržnost nas varuje pred strastmi, nezdržnost nas vanje peha, znanje /*scientia*/ nam pomaga, da po spoznavnem dejju razvidimo resnico, neznanje to prepreči. Ker je svobodna volja v tem smislu docela neoznačena, ne more biti habit. Torej je lahko zgolj zmožnost.

1. K prvemu povejmo: zmožnost navadno imenujemo po ustrezaajočem dejju. Tako je dej svobodne volje v resnici imenovanje za zmožnost, ki mu je počelo, zakaj če bi bila svobodna volja dej, bi v človeku ne bila nenehoma /*non semper maneret in homine*/.

2. K drugemu nam je reči: pogosto je moč istoznačna pred-učinkujoči zmožnosti /*expeditam ad operandum*/, taka pa služi v opredelitvi svobodne volje.

Po Bernardu se habit bistveno ne razločuje od zmožnosti, saj mu pomeni tisto svojstvo, ki je v jedru vsakršnega dejanja. To pa sta vselej zmožnost in habit skupaj, kajti prvo nam sploh omogoča nekaj pokreniti /*ut homo potens operari*/, drugo pa prvo dopolnjuje ter nas nareja, da se odrežemo zdaj dobro zdaj slabo /*ut aptus /.../ bene vel male*/.

3. Za zadnje ugotovimo: izvorni greh človeka ni oropal svobodne volje, marveč svobode pred grehom, o tem pa več pri npravstvenih vprašanjih v drugem delu /6/.

člen 3:

JE SVOBODNA VOLJA APETITIVNA ALI SPOZNAVNA ZMOŽNOST?

(UTRUM LIBERUM ARBITRIUM SIT POTENTIA APETITIVA AN COGNITIVA?

UGOVORI

1. Domnevati je, da je svobodna volja prej apetitivna kot spoznavna zmožnost. Janez Damascen pravi: "svobodna volja je nujna spremljevalka razuma"/1/. Ker je razum spoznavna zmožnost, lahko enako trdimo o svobodni volji.

2. Tudi: svobodna volja je toliko kot svoboda sodbe. Ker je ta dej spoznavne zmožnosti, bi enako veljalo za svobodno voljo.

3. In še: svobodna volja vključuje izbor /*electio*/, ki gre v red spoznavnih moči: pomeni namreč primerjati eno drugemu, kar je lastno spoznavnim dejavnostim. Vse se zdi, da je svobodna volja spoznavna zmožnost.

PROTIUGOVOR

Vendar pa, kot pravi Filozof /2/, izbor predpostavlja željo reči, je dej težnje, torej tudi izbor, saj izhaja iz svobodne volje. Svobodna volja se tako kaže kot težnja.

ODGOVOR

Povedati je, da je izbor prvenstvena lastnost svobodne volje. Prosto namreč izberemo eno danih alternativ. Od tod sklepamo, da

svobodno voljo lahko ustrezno pojasnujemo zgolj z izborom. V izboru pa se kažeta spoznavni ter apetitivni moment. Po prvem vzpodbuja voljo, da uresniči, kar smo se namenili. - V 6. knjigi Aristotelove Etike ostaja vprašanje, je izbor pripisati spoznavnim ali apetitivnim močem, večidel nedorečeno: filozof namreč pravi, da gre bodisi za razum, ki po nečem teži bodisi za težnjo, ki nekaj sodi. V 3. knjigi pa se nagiblje k mnenju, da je izbor pravzaprav težnja razuma in ga izrecno imenuje "presodna težnja" /*desiderium consiliabile*/. Vzrok je, da se izbor vedno ravna po smotru /*ad finem*/, ta pa sledi dobrobiti objekta v izbiri. Posledično lahko dobrobit označimo za prednostni vzgib težnje in zaključimo, da je izbor v jedru dej. apetitivne moči, svobodna volja pa apetitivna zmožnost.

1. K prvemu povejmo: apetitivne moči gredo vedno v korak s spoznavnimi, odtod tudi Damascenov izraz.
2. Za drugo ugotovimo: sodba je finalni člen presodnega postopka, *rationis*/, ki se v sklepnem delu po težnji potrjujejo /*acceptationem appetitus*/. To ima v mislih Aristotel, ko pravi: " težimo po tistem, na kar nas navaja preudarek" /3/. Izbor je potemtakem vrsta sodbe, odtod tudi ime: *liberum arbitrium* - svobodna razsoja.
3. K tretjemu nam je reči: izbor temelji na primerjavi izbornih elementov, prav to pa bi lahko dejali tudi za težnjo, ki, oslanjaje se na razumski razsodek, daje enemu prednost pred drugim.

člen 4

JE SVOBODNA VOLJA DRUGA ZMOŽNOST KOT VOLJA /UTRUM LIBERUM ARBITRIUM SIT ALIA POTENTIA A VOLUNTATE/

UGOVORI

1. Zdi se, da je svobodna volja druga zmožnost kot volja. Damascenu velja *thelesis* za voljo, *bulesis* za svobodno voljo; pravi namreč, da *bulesis* pomeni primerjo dveh reči, po kateri se za eno od njiju odločamo, *thelesis* pa je volja v splošnem.
2. Nadalje: zmožnosti razpoznamo po njih deju. Vendar je izbor izbor se ravna na smoter, medtem ko volja meri v dobrobit *samo*/ *voluntas est de fine, electio autem de iis quae sunt ad finem*" /2/. Volja in svobodna volja očitno nista nekaj enakega.
3. In tudi: volja je umna težnja /*appetitus intellectivus*/. Um-tvorni trpni um /*intellectus agens et possibilis*/. V območju umnih teženj se tako izpričuje neka, od volje razločena zmožnost, ki ne more biti nič drugega kot svobodna volja. Svobodna volja je torej ob volji lastna in od nje razlikujoča se zmožnost.

PROTIUGOVOR

Vendar Damascen sam trdi, da svobodna volja ni v resnici nič drugega kot prav volja /3/.

ODGOVOR

Povejmo, navedli pa smo že poprej /4/, namreč, da so apetitivne združuje z razčlenjujočim mišljenjem, tako se pri umnih težnjah volja pridružuje svobodni volji, zakaj slednja ni nič drugega kot izborna moč /vis electiva/.

Podrobneje se to očituje iz medobjektnega oz. medaktnega razmerja v zadevnih območjih /ex habitudine objectorum et actuum/. Umevanje je zgolj pripoznavanje nečesa, tako npr. temeljnih načel, ki so samo-umevna, jasna brez analitičnega preudarka, medtem ko razčlenjujoče mišljenje postopa na način vzporejanja in združevanja nezložnih povedkov /ex principiis/, da bi se dokopalo do kompleksnejših znanj.

Če to prenesemo v območje teženj, ugotovimo, da volja naznačuje težnjo po stvari /appetitum rei/, njen smoter pa se v celoti pokriva z želenim objektom. Izbor je v tem pogledu širši. Pomeni namreč zasledovati nekaj ne zaradi onega samega, temveč zaradi nečesa drugega /appetere aliquid propter alterum/, tj. izhajati iz smotra odgovarjajočih objektov, da bi se odkrila njihova dobrobit.

V redu umnih dejavnosti je tako med nezložnimi ter sintetično oblikovanimi povedki isto razmerje kot v redu težnje, koder nas šele smoter napotuje na dobrobit, kaže pa se tudi, da voljo in izborna moč oz. svobodno voljo veže enak odnos kot umevanje in razčlenjujoče mišljenje. Za slednja smo že opozorili, da se porajata iz iste zmožnosti: podobno, kot smo zgoraj dejali, da sta gibanje in mirovanje v resnici predikata ene same moči /eiusdem virtutis/ /5/. Potemtakem je izbirati ter želeti glede na zmožnost eno, odtod pa lahko zaključimo, da sta tudi volja in svobodna volja ena sama zmožnost, in ne dve.

ZAVRNITEV UGOVOROV

1. K prvemu: bulesis razlikuje od thelesis drugačen dej, nezmožnost.
2. K drugemu: izbor in težnja, četudi se razhajata v deju, pripadata isti zmožnosti, soroden primer sta umevanje in razčlenjujoče mišljenje.
3. K tretjemu: volja nahaja v umu izvor gibanja, zato v njej ni potrebno razlikovati med delujočim in zmožnostnim umom.

OPOMBE*/

Člen 1:

/1/ - Rimljanom 7,15,

/2/ - Rimljanom 9,16,

/3/ - Metafizika, I, 2. 982b25,

/4/ - Pregovori 21,1,

/5/ - Filipljanom 2,13,

/6/ - Jeremija 10,23,

- /7/ - Etika III, 5, III4a31,
 /8/ - Ekleziasit 15, 14,
 /9/ - Avguštin, medvrstična glosa, uvrščena v Serm., CLIV, 3, PL 38,
 /10/ - Ia. 81, 3 ad 2.

Člen 2

- /1/ - po Sentencah Petra Lombarda, II, 24, 3,
 /2/ - De gratia et libero arbitrio, I Č 2. PL 182,
 /3/ - Enrichidion 30. PL 40, 246,
 /4/ - polemično do Alberta Velikega, ki v Summa de creaturis /II. 70, 2/ svobodno voljo opredeljuje za zmožnost; do Bonavenure, kateremu velja za habit /In II Sent. 25, 1, 4/ ter do Aleksandra Halškega, ki ugiblje če ni morda oboje /Summa ia2i, n. 390/,
 /5/ - Etika II, 5. IIo5b25,
 /6/ - Ia2ae. 85 Č 109

Člen 3

- /1/ - De fide orth. II, 27. PG 94, 960,
 /2/ - Etika II, 3. III3a9,
 /3/ - Etika VI, 2. II39b4,

Člen 4

- /1/ - De fide orth. II, 22. PG 94, 944,
 /2/ - Etika III, 2. IIIIb26,
 /3/ - De fide orth. III, 14. PG 94, 1037,
 /4/ - Ia. 64, 2; 80, 2,
 /5/ - Ia. 79, 8

Vzročnost¹

DAVID LEWIS

Hume je kar dvakrat definiral vzročnost. Napisal je: "...lahko definiramo vzrok kot predmet, ki mu sledi drugi, pri čemer vsem predmetom, ki so podobni prvemu, slede predmeti, podobni drugemu. Ali z drugimi besedami, če ne bi bilo prvega predmeta, ne bi bilo niti drugega."²

Nasledniki Humeove druge definicije še vedno prevladujejo v filozofiji vzročnosti: vzročno zaporedje naj bi bilo takšno zaporedje, ki uprimerja neko pravilnost. Seveda pa je bilo do zdaj že kar precej izboljšav. Dandanes skušamo razlikovati med pravilnostmi, ki štejejo - "vzročnimi zakoni" in zgolj slučajno pravilnostjo zaporedij. Vzroke in učinke povezujemo v pravilnosti s pomočjo opisov, ki jih zadostijo, ne pa na osnovi globalne podobnosti. In dopuščamo, da je vzrok samo neizogibni del situacije in ne kar vsa situacija, ki ji v skladu z zakonom sledi učinek. V sodobni analizi pravilnosti je vzrok (v grobem) definiran kot katerikoli element katerekoli minimalne množice dejanskih pogojev, ki so, glede na zakone, skupaj zadostni za obstoj učinka.

Bolj natančno, naj bo C propozicija, da c obstaja (ali nastopa), in naj bo E propozicija, da e obstaja. Tedaj po tipični analizi, ki se opira na pravilnost³ c povzroča e , če in samo, če (1) C in E sta resnični propoziciji; (2) za neko neprazno množico L resničnih zakonolikh propozicij in neko množico propozicij F posameznih dejstev velja, da L in F skupaj implicirata $C \supset E$. Pri tem pa samo L in F skupaj ne implicirata E ter množica L sama ne implicira $C \supset E$.⁴

Še veliko je treba postoriti in veliko je že bilo storjenega, preden iz takšne definicije dobimo pojasnilo vzročnosti, ki ga je mogoče braniti. Mnogo problemov je že rešenih. Drugi ostajajo - posebej ta, da analize s pomočjo pravilnosti težijo k temu, da mešajo vzročnost smo z raznimi drugimi vzročnimi relacijami. Če c spada v minimalno množico pogojev, ki so,

1 David Lewis: Causation, *Journal of Philosophy* 70 (1973), str. 556-567. Skupaj s Postskriptom pa je članek izšel v Dawid Lewis: *Philosophical Papers, Volume II*, Oxford University Press 1986, str. 159-213.

2 Hume David: Raziskovanje človeškega razuma, (prev. Frane Jerman), Slovenska Matica Ljubljana, 1974, str. 119.

3 Ne gre za definicijo, ki bi jo, vsaj kolikor je meni znano, v natanko tej obliki dejansko kdorkoli predložil.

4 Propozicijo definiram, kot že postaja običajno, z množico možnih svetov, na katerih je resnična. Ne gre za jezikovno bitnost. Resničnostno-funkcijske operacije na propozicijah so ustrezne Boolove operacije na množicah svetov, logične relacije med propozicijami so relacije vključevanja, preseka ipd. med množicami. Stavke nekega jezika izražajo propozicije, če in samo če sta stavke in propozicija resnična na natanko istih svetovih. Noben običajen jezik ne more oskrbeti stavkov, s katerimi bi lahko izrazili vse propozicije, enostavno ne bo dovolj stavkov.

glede na zakone, skupaj zadostni za e , tedaj je nemara c res pravi vzrok za e . Toda c bi lahko bil tudi učinek od e - tak učinek, ki, glede na zakone in nekatere dejanske okoliščine, ne bi mogel nastopiti, ne da bi bil povzročena z e . Ali pa bi c lahko bil spremljajoč pojav, epifenomen vzročne zgodovine e : več ali manj neučinkovit učinek nekega pravega vzroka za e . In c bi lahko bil tudi izpraznjen potencialni vzrok za e - nekaj, kar ni povzročilo e , vendar bi v odsotnosti tega, kar je dejansko povzročilo e , lahko povzročilo e .

Pokazati bi bilo treba, da lahko analiza s pomočjo pravilnosti uspe v razločevanju pravih vzrokov od učinkov, epifenomenov in izpraznjenih potencialnih vzrokov in da lahko v tem uspe, ne da bi postala žrtev še hujših problemov, brez kopičenja epiciklov in ne da bi se odpovedala osnovni ideji, da je vzročnost uprimerjanje pravilnosti. Nimam dokaza, da se analiz s pomočjo pravilnosti ne da izboljšati, niti nimam na voljo prostora, da bi pregledal vse poskuse do sedaj predlaganih popravkov. Rekel bom le, da so obeti slabi. Mislim, da je čas, da se predamo in poskusimo nekaj drugega.

Ni treba na dolgo in široko iskati, da bi našli obetajočo alternativo. Ko pravi Hume "z drugimi besedami", da če ne bi bilo vzroka, tedaj učinek ne bi obstajal, ne gre zgolj za preoblikovanje prve definicije. S tem predlaga nekaj povsem drugega - analizo vzročnosti s pomočjo protidejstvenikov.

Njegov predlog ni naletel na ugoden sprejem. Res je, vemo, da ima vzročnost tako ali drugače opraviti s protidejstveniki. O vzroku razmišljamo kot o nečem, kar nekaj spremeni, pri čemer mora ta sprememba biti sprememba glede na to, kar bi se primerilo brez njega. Če vzroka ne bi bilo, ne bi bilo niti njegovih učinkov, vsaj nekaterih med njimi ne, običajno pa kar vseh. Vendar pa je razlika med tem, da samo kdaj pa kdaj omenimo te puhlice, in tem, da na tej osnovi zgradimo analizo. Ta projekt se ni zdel vreden truda.⁵ Še predobro smo se naučili, da so protidejstveniki nekaj, kar slabo razumemo, torej ni pričakovati, da bi kaj prida pridobili, če bi jih uporabili za analizo vzročnosti ali česar koli drugega. Med čakanjem na boljše razumevanje protidejstvenikov pa vrhu tega niti ni bilo na voljo sredstev za spopad z navideznimi protiprimeri pojasnilu vzročnosti s pomočjo protidejstvenikov.

Trdim pa, da ni nujno, da protidejstveniki ostanejo slabo razumljeni, razen če se ne oklepamo napačnih predsodkov o tem, kaj bi pomenilo razumeti protidejstvenike. Ali se ustrezno razumevanje ne sme sklicevati na ne-dejanske možnosti? Ali moramo protidejstvenikom pripisati ostro določene pogoje resnice? Ali jih moramo, če naj bo razumevanje ustrezno, strogo povezati z zakoni, pod katere sodijo? Če da, tedaj ni pričakovati nobenega ustreznega razumevanja protidejstvenikov. Toliko slabše za standarde ustreznosti. Zakaj ne bi pojmovali protidejstvenikov dobesedno: kot trditev o možnih alternativah dejanskim situacijam, ki so v določeni meri nejasno označene, v katerih dejanski zakoni lahko ostanejo nedotaknjeni, ali pa tudi ne? Nekaj takšnih pojasnil protidejstvenikov zdaj že obstaja, razlikujejo se le v detajlih.⁶ Če so pojasnila pravilna, tedaj so položeni trdni temelji za analize, ki se opirajo na protidejstvenike.

V tej razpravi bom predstavil analizo nekaterih vrst vzročnosti, ki uporablja protidejstvenike in se ne razlikuje preveč od Humeove druge definicije. Potem bom skušal pokazati, kako ta analiza deluje v razločevanju pravih vzrokov od učinkov, epifenomenov in izpraznjenih potencialnih vzrokov.

5 Izjema: Ardon Lyon, "Causality", *British Journal for the Philosophy of Science*, XVIII, (May 1967): 1-20.

6 Naprimer, Robert Stalnaker, "A Theory of Conditionals", v Nicholas Rescher, ed. *Studies in Logical Theory* (Oxford: Blackwell, 1986) in pa moje delo *Counterfactuals* (Oxford: Blackwell, 1973).

Moja razprava bo nepopolna vsaj v štirih ozirih. Uvodno pojasnilo teh omejitev bo nemara preprečilo zmedo.

1. Omejil se bom na vzročnost med *dogodki*, v vsakdanjem smislu te besede, kot so: bliski, bitke, pogovori, trki, pohajkovanja, smrti, dotiki žoge z zemljo pri nogometu, padci, poljubi in podobno. Ne da bi bili dogodki edine stvari, ki lahko povzročajo ali so lahko povzročene. Toda nimam popolnega seznama teh drugih stvari in nobenega dobrega skupnega izraza, ki bi jih vse pokrila.

2. Moja analiza je namenjena pojasnilu vzročnosti v posameznih primerih. Ne gre za analizo vzročnih posplošitev. Domnevno gre v tem primeru za kvantificirane trditve, ki zadevajo vzročnost med posameznimi dogodki (ali ne-dogodki). Izkazuje pa se, da ni tako enostavno uskladiti vzročnih posplošitev naravnega jezika s kvantifikacijskimi oblikami, ki so na voljo. Stavke oblike: "C-dogodki povzročajo E-dogodke" lahko recimo pomeni, če sploh ne omenjam drugih dvoumnosti, naslednje:

(a) Za nek c v C in nek e v E , c povzroča e .

(b) Za vsak e v E obstaja nek c v C tako, da c povzroča e .

(c) Za vsak c v C obstaja nek e v E tako, da c povzroča e .

Še slabše - "Samo C-dogodki povzročajo E-dogodke" naj bi pomenilo, če ima "samo" svoj običajni pomen:

(d) Za vsak c , če obstaja nek e v E tako, da c povzroča e , tedaj je c v C .

Toda temu ni tako! "Samo C-dogodki povzročajo E-dogodke" ima nedvoumno pomen (b). Ne gre za probleme vzročnosti, ampak za problem načina izražanja kvantifikacije.

3. Včasih izberemo enega od vzrokov za nek dogodek in ga razglasimo za edini vzrok, kot da drugih ne bi bilo. Ali pa izločimo nekaj vzrokov, ostale pa imamo le za "vzročne dejavnike" ali "vzročne pogoje". Ali pa govorimo o "odločilnem" ali "realnem" ali "glavnem" vzroku. Izbiramo lahko neobičajne ali izjemne vzroke, ali pa tiste, ki jih lahko ljudje nadzirajo ali tiste, za katere menimo, da so dobri ali slabi, ali pa enostavno tiste, o katerih želimo govoriti. O teh pristranskih načelih razločevanja vzrokov ne bom govoril.⁷ Zanima me predhodno vprašanje, kaj pomeni biti eden od vzrokov (ko pri tem ne delamo nobene selekcije). Moja analiza naj bi zajela ta široki in nediskriminatorni pojem vzročnosti.

4. Zaenkrat se bom zadovoljil z analizo vzročnosti, ki deluje v okviru determinizma. Determinizem pa zame ne pomeni teze o univerzalni vzročnosti ali teze o univerzalni predvidljivosti v načelu, ampak naslednje: glede na prevladujoče zakone narave ni dveh možnih svetov, ki sta popolnoma enaka do nekega trenutka, se od tedaj dalje razlikujeta, pri tem pa zakoni narave v teh dveh svetovih niso nikdar kršeni. S tem, da se ne menim za indeterminizem, se morda odpovedujem najbolj osupljivi prednosti analize, ki temelji na protidejstvenikih pred analizami na osnovi pravilnosti - prva namreč dopušča možnost, da so tudi ne-determinirani dogodki povzročeni.⁸ Bojim pa se, da se moja sedanja analiza še ne more spopasti z različnimi vrstami vzročnosti v indeterminizmu. Potrebni popravki bi nas odvedli predaleč v razpravo o spornih vprašanjih o osnovah verjetnosti.

7 Omenil bi le, da razprava Mortona Whitea o izbiranju vzrokov v *Foundations of Historical Knowledge* (New York: Harper & Row, 1965), str. 105-181, ustreza mojim zahtevam, če izvzamemo dejstvo, da temelji na analizi na osnovi pravilnosti.

8 Da moramo upoštevati tudi to možnost, dokazujejo G. E. Anscombe, *Causality and Determination: An Inaugural Lecture* (Cambridge: University Press, 1971); ter Fred Dretske in Aaron Snyder, "Causal Irregularity," *Philosophy of Science*, XXXIX, 1 (March 1972), 69-71.

PRIMERJALNA PODOBNOST

Začel bom z osnovno relacijo *primerjalne celovite podobnosti* med možnimi svetovi. Rečemo lahko, da je en svet bližji dejanskosti kot drugi, če je prvi bolj podoben našemu dejanskemu svetu kot drugi, upošteva vse vidike podobnosti in razlik, ki jih pri tem primerjamo in tehtamo.

(Bolj splošno, poljubni svet w lahko igra vlogo našega dejanskega sveta. S tem, ko govorim o dejanskem svetu, ne da bi natanko vedel, kateri svet je dejanski, pravzaprav že posplošujem čez vse možne svetove. V resnici potrebujemo tri-mestno relacijo: svet w_1 je bližji svetu w kot pa svet w_2 . Odslej bom molče predpostavljal to posplošitev.)

Zaenkrat še nisem povedal, kako natanko naj bi med seboj primerjali in pretehtali vse vidike primerjave, torej nisem še ničesar povedal o tem, kaj naj bo naša relacija primerjalne podobnosti. Nisem je zaman imenoval "osnovna" (primitivna). Toda povedal sem, za katero vrsto relacije gre in relacije te vrste so nam znane. Presojanje celovite podobnosti je naša običajna praksa - denimo, ko tehtamo in primerjamo različne vidike podobnosti in razlik med ljudmi. Pogosto so naša medsebojna pričakovanja o tem, kolikšno težo imajo posamezni dejavniki, dovolj določena in dovolj natančna za komunikacijo. Kasneje bom več povedal o tistem načinu tehtanja razlik in podobnosti, ki ga predpostavljam, če naj bo moja analiza uspešna. Toda nejasnost v relaciji primerjalne celovite podobnosti ne bo odpravljena. Niti ni potrebno, da bi jo odpravili. Nejasnost v podobnosti ima vpliv na vzročnost in nobena pravilna analiza tega ne more zanikati.

Vidiki podobnosti in razlik, ki nastopajo v celoviti podobnosti svetov, so raznovrstni in številni. Konkretno, podobnosti glede posameznih dejstev imajo manjšo vrednost kot podobnosti v zakonih. Prevladujoči zakoni narave so pomembni za značaj sveta, torej imajo podobnosti zakonov veliko težo. Podobnost v zakonih je pomembna, ni pa nedotakljiva. Ni samoumevno, da je svet, ki se popolnoma sklada z našimi dejanskimi zakoni *ipso facto* bližji dejanskosti kot pa svet, kjer so ti zakoni na kakršnkoli način kršeni. To je odvisno od značaja in obsega te kršitve, od vloge zakonov, ki so kršeni v celovitem sistemu zakonov narave ter od medsebojne izravnave podobnosti in razlik v drugih vidikih. Na podoben način so lahko podobnosti ali razlike v posameznih dejstvih bolj ali manj pomembne glede na njihov značaj in obseg. Zdi se, da imajo velike in natančne podobnosti v posameznih dejstvih, ki nastopajo v nekem večjem prostorsko-časovnem področju posebno težo. Morda je vredno vpeljati kakšen majhni čudež za časovno podaljšanje ali razširitev področja popolnega ujemanja.

Obstajata dva formalna pogoja, ki ju mora izpolniti naša relacija primerjalne podobnosti. (1) Ustrezati mora šibki urejenosti svetov: ureditev dopušča vezi,⁹ vendar pa sta poljubna dva svetova med seboj primerljiva. (2) Dejanski svet naj bi bil najbližji dejanskosti, bolj je podoben sebi kot katerikoli drugi svet, ki je podoben dejanskemu svetu. Ne postavljamo pa dodatne zahteve, da naj bi za vsako množico svetov A obstajal edinstveni, najbližji A -svet ali celo množica A -svetov, povezanih v najbližji svet. Zakaj se ne bi odločili za neskončno zaporedje vedno bližjih in bližjih A -svetov vendar brez najbližjega sveta?

PROTIDEJSTVENIKI IN PROTIDEJSTVENA ODVISNOST

Če sta dani poljubni propoziciji A in C , imamo tudi njun protidejstvenik: $A \square \rightarrow C$: propozicija, ki pravi, da če bi bilo res, da A , tedaj bi bilo res tudi, da C . Operacija $\square \rightarrow$ je

⁹ Dva svetova sta "povezana" glede na tretji svet, če sta enako oddaljena od tretjega sveta (enako podobna tretjemu svetu). (Op. prev.)

označena z definicijo resnice na naslednji način. $A \square \rightarrow C$ je res (na svetu w), če in samo, če ali (1) ni nobenih možnih A -svetov (v tem primeru je propozicija $A \square \rightarrow C$ resnična "na prazno"), ali pa (2) nek A -svet, kjer je res, da C , je bližji (svetu w) kot katerikoli drugi A -svet, kjer C ni res. Z drugimi besedami, protidejstvenik je "ne-prazno" resničen, če in samo, če je potreben manjši odmik od dejanskosti, da bi naredili konsekvens resničen skupaj z antecedensom, kot pa da bi bil antecedens resničen brez konsekvensa.

Nismo privzeli domneve, da mora vedno obstajati eden ali več najbližjih A -svetov. Če pa takšni svetovi so, tedaj lahko poenostavimo: propozicija $A \square \rightarrow C$ je ne-prazno resnična, če in samo, če C velja na vseh najbližjih A -svetovih.

Nismo predpostavili, da je propozicija A napačna. Če je propozicija A resnična, tedaj je kar naš dejanski svet najbližji A -svet, torej je propozicija $A \square \rightarrow C$ resnična, če in samo, če je C res. Torej $A \square \rightarrow C$ implicira materialni pogojnik $A \supset C$ ter A in C skupaj implicirata $A \square \rightarrow C$.

Naj bo A_1, A_2, \dots družina možnih propozicij, ki so paroma inkompatibilne in naj bo C_1, C_2, \dots druga takšna družina (enakega obsega). Potem velja, da če so vsi protidejstveniki $A_1 \square \rightarrow C_1, A_2 \square \rightarrow C_2, \dots$ med ustreznimi propozicijami v dveh družinah resnični, tedaj so C -ji protidejstveno odvisni od A -jev. V običajnem jeziku bi to povedali takole: C_1 ali C_2 ali ... je (protidejstveno) odvisno od tega, ali A_1 ali A_2 ali ...

Protidejstvena odvisnost med velikimi družinami alternativ je značilna za procese merjenja, zaznave, ali nadzora. Naj bodo R_1, R_2, \dots propozicije, ki predstavljajo različna možna odčitavanja določenega barometra v določenem času. Naj bodo P_1, P_2, \dots propozicije, ki označujejo ustrezno višino pritiska v okoliškem ozračju. Če barometer pravilno meri pritisk, morajo biti potem R -i protidejstveno odvisni od P -jev. Kot pravimo: odčitek je odvisen od pritiska. Podobno - če v določenem trenutku nekaj opazujem, tedaj morajo biti vidni vtisi protidejstveno, glede na obsežno množico možnih alternativ, odvisni od prizora pred mojimi očmi. In če imam v neki točki nadzor nad dogajanjem, tedaj mora obstajati dvojna protidejstvena odvisnost, zopet glede na obsežno množico možnih alternativ. Izid je odvisen od tega, kar storim, to pa je spet odvisno od tega, kakšen izid si želim.¹⁰

VZROČNA ODVISNOST MED DOGODKI

Če je družina C_1, C_2, \dots protidejstveno odvisna od družine A_1, A_2, \dots v zgoraj razloženem smislu, tedaj bomo običajno pripravljene govoriti tudi o vzročni odvisnosti. Tako denimo rečemo, da je odčitek barometra vzročno odvisen od pritiska, da je moj vidni vtis vzročno odvisen od prizora pred mojimi očmi ali pa, da je izid nečesa, kar je pod mojim nadzorom, vzročno odvisen od tega, kar storim. So pa tudi izjeme. Naj bodo G_1, G_2, \dots različni možni zakoni gravitacije, ki se razlikujejo v vrednosti neke numerične konstante. Naj bodo M_1, M_2, \dots ustrezni alternativni zakoni gibanja planetov. Tedaj bi M -i bili protidejstveno odvisni od G -jev, vendar te odvisnosti ne bi imeli za vzročno. Pri takšnih in podobnih izjemah pa vendarle ne gre za kakršnokoli odvisnost med različnimi posameznimi dogodki. Tako ostaja upanje, da bi vsaj vzročno odvisnost med dogodki lahko enostavno analizirali kot protidejstveno odvisnost.

¹⁰ Analize, ki temelje na protidejstveni odvisnosti, je najti v dveh razpravah Alvina I. Goldmana: "Toward A theory of Social Power," *Philosophical Studies* XXIII (1972), 221-268; in "Discrimination and Perceptual Knowledge," ki je bila postavljena leta 1972 na Chapel Hill Colloquium.

Do sedaj sem govoril o protidejstveni odvisnosti med proposicijami, ne pa med dogodki. Karkoli že posamezni dogodki so, po vsem sodeč niso proposicije. Toda to ne predstavlja nobene težave, saj jih vedno lahko vsaj paroma združimo s proposicijami. Vsakemu možnemu dogodku e ustreza proposicija $O(e)$, ki je resnična na vseh in samo na tistih svetovih, kjer nastopa dogodek e . $O(e)$ je proposicija, da nastopi dogodek e .¹¹ (Če nobena dva dogodka ne nastopata na natanko istih svetovih, torej, če ni nikakršnih absolutno nujnih zvez med različnimi dogodki, tedaj lahko dodamo, da gre za enolično povezavo med dogodki in proposicijami.) Protidejstvena odvisnost med dogodki je enostavno protidejstvena odvisnost med ustreznimi proposicijami.

Naj bodo c_1, c_2, \dots in e_1, e_2, \dots , različni možni dogodki, pri čemer je vsak par c -jev in vsak par e -jev med seboj inkompatibilen. Tedaj je družina dogodkov e_1, e_2, \dots *vzročno odvisna* od družine c_1, c_2, \dots , če in samo, če je družina proposicij $O(e_1), O(e_2) \dots$ protidejstveno odvisna od družine $O(c_1), O(c_2) \dots$. Kot običajno pravimo: ali bo nastopil dogodek e_1 , ali e_2 ali \dots je odvisno od tega, ali nastopi dogodek c_1 ali c_2 ali \dots .

Lahko pa definiramo tudi relacijo odvisnosti med posameznimi dogodki in ne med družinami. Naj bosta c in e dva različna posamezna dogodka. V tem primeru je dogodek e *vzročno odvisen* od c , če in samo, če je družina $O(e), \neg O(e_2)$ protidejstveno odvisna od družine $O(c), \neg O(c_2)$. Kot običajno pravimo: ali bo nastopil dogodek e ali ne, je odvisno od tega, ali nastopi dogodek c ali ne. Odvisnost sestoji v resničnosti dveh protidejstvenikov: $O(c) \square \rightarrow O(e)$ in $\neg O(c) \square \rightarrow \neg O(e)$. Ločimo dva primera. Če c in e dejansko ne nastopita, tedaj je drugi protidejstvenik avtomatično resničen, saj sta antecedens in konsekvens resnična: torej je e vzročno odvisen od c , če in samo, če je veljaven prvi protidejstvenik. To je, če in samo, če: e bi nastopil, če bi nastopil c . Kadar pa sta e in c dogodka, ki sta dejansko nastopila, tedaj je prvi protidejstvenik avtomatično resničen. Tedaj je e vzročno odvisen od c , če in samo, če: če dogodek c ne bi nastopil, tedaj dogodek e ne sploh bi obstajal. Humeova druga definicija je zame definicija vzročne odvisnosti med dejanskimi dogodki in ne definicija vzročnosti same.

VZROČNOST

Iz vzročne odvisnosti med dejanskimi dogodki sledi vzročnost. Če sta c in e dva dejanska dogodka tako, da e ne bi nastopil brez c , tedaj je c vzrok za e . Zavračam pa obratno

11 Bodite pozorni: če se na nek posamezni dogodek nanašamo s pomočjo nekega opisa, ki ga e izpolni, tedaj moramo paziti, da ne zamešamo $O(e)$, proposicije, da nastopa dogodek e , z različno proposicijo, da nastopa tak ali drugačen dogodek, ki ustreza opisu. V splošnem je kontigentno dejstvo, kateri dogodek izpolni kateri opis. Naj bo e Sokratova smrt - njegova dejanska smrt v nasprotju z množtvom drugih možnih načinov, kako bi lahko umrl. Denimo, da je Sokrat pobegnil, vendar pa ga je takoj za tem požrl lev. Tedaj e ne bi nastopil in $O(e)$ bi bilo napačno, toda nek drug dogodek bi izpolnil opis "Sokratova smrt", s katerim smo referirali na e . Ali pa predpostavimo, da je Sokrat živel in umrl tako, kot se je to dejansko zgodilo, potem pa je ponovno oživel, bil spet ubit, pa spet oživiljen, zatem pa je končno postal nesmrten. V tem primeru noben dogodek ne bi ustrezal začetnemu opisu. (Četudi sta začasni smrti dejanski, nobena od njiju ne more biti tista *edina* ("the") Sokratova smrt.) Toda dogodek e bi nastopil in res bi bilo, da $O(e)$. Naj bo opis dogodka e strog, če in samo, če (1) samo e bi lahko izpolnil ta opis, ter (2) e ne bi mogel nastopati, na da bi izpolnil ta opis. Trdil sem, da celo tako vsakdanji opisi kot "Sokratova smrt" niso strogi, dejansko mislim, da je težko najti stroge opise dogodkov. To bi predpostavljalo težavo za vsakogar, ki bi maral vsakemu možnemu dogodku e pridružiti stavek $O(e)$, resničen na vseh in samo tistih svetovih, kjer nastopi dogodek e . Toda takšnih stavkov ne potrebujemo - zadoščajo proposicije, za katere imamo ali pa morda tudi ne, ustrezne izraze v našem jeziku.

možnost. Vzročnost mora vedno biti tranzitivna, kar pa ne velja nujno za vzročno odvisnost, torej imamo lahko vzročnost brez vzročne odvisnosti. Naj bodo c , d in e trije dejanski dogodki tako, da d ne bi nastopil brez c in e ne bi nastopil brez d . Tedaj je c vzrok za e , četudi bi e nastopil (povzročen na nek drug način) brez c .

Vzročno odvisnost na običajni način razširimo do tranzitivne relacije. Naj bo c , d , e , ..., končno zaporedje dejanskih posameznih dogodkov tako, da je d vzročno odvisen od c , e od d in tako naprej. Potem je to zaporedje *vzročna veriga*. In končno, en dogodek *povzročča* drug dogodek, če in samo če obstaja vzročna veriga, ki vodi od prvega do drugega. S tem je zaključena moja protidejstvena analiza vzročnosti.

PROTIDEJSTVENA IN NOMIČNA ODVISNOST

Bistveno je, da ločimo protidejstveno in vzročno odvisnost od odvisnosti, ki jo jaz imenujem nomična. Družina propozicij C_1, C_2, \dots je nomično odvisna od družine A_1, A_2, \dots , če in samo, če obstaja neprazna množica L resničnih zakonolikih propozicij in množica propozicij o posameznih dejstvih F tako, da L in F skupaj (F sama pa ne) implicirata vse materialne pogojnike $A_1 \supset C_1, A_2 \supset C_2, \dots$, med ustreznimi propozicijami obeh družin. (Spomnimo se, da ti materialni pogojniki sledijo iz protidejstvenikov, ki bi izražali ustrezno protidejstveno odvisnost.) Pravimo tudi, da nomična odvisnost velja v luči množic premis L in F .

Nomična in protidejstvena odvisnost sta povezani na naslednji način. Propozicija B je protidejstveno neodvisna od družine alternativ A_1, A_2, \dots , če in samo, če bi B bilo res ne glede na to, kateri od A -jev bi bil resničen - t. j., če bi veljali vsi protidejstveniki $A_1 \square \rightarrow B, A_2 \square \rightarrow B, \dots$. Če so C -ji nomično odvisni od A -jev v luči množic premis L in F ter če so hkrati vsi elementi v L in F protidejstveno neodvisni od A -jev, tedaj sledi, da so C -ji protidejstveno odvisni od A -jev. V tem primeru lahko priznamemo, da nomična odvisnost v luči L in F razloži protidejstveno odvisnost. Često, morda v večini primerov, lahko na ta način razložimo protidejstveno odvisnost. Toda zahtevi po protidejstveni neodvisnosti se ne moremo izogniti. Če L in F te zahteve ne izpolnjujeta, tedaj iz nomične odvisnosti v luči L in F ne sledi protidejstvena odvisnost, če pa vseeno gre za protidejstveno odvisnost, tedaj je nomična odvisnost ne pojasni.

Nomična odvisnost je obrnljiva v naslednjem smislu. Če je družina C_1, C_2, \dots nomično odvisna od družine A_1, A_2, \dots v luči L in F , tedaj je tudi družina A_1, A_2, \dots nomično odvisna od družine AC_1, AC_2, \dots , v luči L in F , kjer je A disjunkcija $A_1 \supset A_2 \supset \dots$. Ali je protidejstvena odvisnost prav tako obrnljiva? To ne sledi. Kajti čeprav sta množici L in F neodvisni od A_1, A_2, \dots , in torej utemeljujeta protidejstveno odvisnost C -jev od A -jev, se še vedno lahko primeri, da sta odvisni od AC_1, AC_2, \dots , tako, da ne velja nasprotna protidejstvena odvisnost A -jev od AC -jev. Ireverzibilna protidejstvena odvisnost je prikazana spodaj: @ je dejanski svet, w so drugi svetovi, razdalja na papirju (med w, @) pa predstavlja oddaljenost (med svetovi) "po podobnosti".¹²

$$\begin{array}{ccc} \frac{A_2}{w} & \frac{A_1}{w} & \frac{A_3}{w} \\ @ & @ & @ \\ \frac{C_2}{C_1} & & \frac{C_3}{C_1} \end{array}$$

¹² Z₂ so označeni svetovi, na katerih je dana propozicija resnična (op. prev.)

Protidejstveniki $A_1 \square \rightarrow C_1$, $A_2 \square \rightarrow C_2$ in $A_3 \square \rightarrow C_3$ veljajo na dejanskem svetu, zato je so C -ji protidejstveno odvisni od A -jev. Ni pa nasprotne odvisnosti A -jev od AC -jev, kajti namesto $AC_2 \square \rightarrow A_2$ in $AC_3 \square \rightarrow A_3$ imamo $AC_2 \square \rightarrow A_1$ in $AC_3 \square \rightarrow A_1$.

Ireverzibilnost te vrste je nekaj vsakdanjega. Odčitek barometra je protidejstveno odvisen od pritiska - to je tako jasno, kot so protidejstveniki sploh lahko jasni. Toda ali je pritisk protidejstveno odvisen od odčitka? Če bi bil odčitek višji, ali bi bil pritisk višji? Ali pa bi barometer slabo deloval? Drugi odgovor zveni bolje. Seveda, obstajajo dejanski zakoni in okoliščine, ki implicirajo in razložijo dejansko natančnost barometra, vendar ti niso nič bolj nedotakljivi kakor dejanski zakoni in okoliščine, ki implicirajo in razložijo dejanski pritisk. Pravzaprav so še manj nedotakljivi. Če se moramo nečemu odpovedati, da bi dopustili višji odčitek, se nam zdi, da je fiksiranje pritiska in žrtvovanje natančnosti manjši odmik od dejanskosti, kot pa obratno. Ni težko uvideti zakaj. Barometer, ki je bolj lokaliziran in bolj občutljiv kot vreme, je bolj nagnjen k rahlim odkikom od dejanskosti.¹³

Zdaj lahko pojasnimo, zakaj analize vzročnosti (med dogodki, ob predpostavki determinizma), ki temelje na pravilnosti, delujejo tako dobro kot delujejo. Denimo, da dogodek c povzroča dogodek e tako kot to razloži enostavna analiza s pomočjo pravilnosti, ki je bila predstavljena na začetku razprave, v luči množice premis F in L . Iz tega sledi, da F, L in $\neg O(c)$ skupaj ne implicirajo $O(e)$. Denimo, da to še ojačimo: F, L in $\neg O(c)$ naj skupaj implicirajo $\neg O(e)$. V tem primeru je družina $O(e)$, $\neg O(e)$ nomično odvisna od družine $O(c)$, $\neg O(c)$ v luči F in L . Dodajmo še eno predpostavko: F in L sta protidejstveno neodvisna od $O(c)$, $\neg O(c)$. Tedaj po moji protidejstveni analizi sledi, da je e protidejstveno in vzročno odvisen od c , torej c povzroča e . Če imam prav, analiza, ki temelji na pravilnosti postavlja pogoje, ki so skoraj, čeprav ne povsem, zadostni za razložljivo vzročno odvisnost. To ni popolnoma enako kot vzročnost, toda redko naletimo na vzročnost brez vzročne odvisnosti in če obstaja nerazložljiva vzročna odvisnost, se je (razumljivo!) ne zavedamo.¹⁴

UČINKI IN EPIFENOMENI

Zdaj se bom lotil problemov, ki sem jih omenil v zvezi z analizo, ki temelji na pravilnosti. Upam, da bom pokazal, da jih moja protidejstvena analiza razreši.

Problem učinkov, kot ta nastopa v protidejstveni analizi, je naslednji. Denimo, da c povzroča poznejši dogodek e ter da e ne povzroča c . (Zaprtilih vzročnih zank ne izključujem apriori, vendar naj to ne bo tak primer.) Domnevajmo tudi, da glede na zakone in neke dejanske okoliščine c ne bi mogel ne povzročati e . Zdi se, da iz tega sledi, da če učinek e ne bi nastopil, tedaj tudi njegov vzrok c ne bi nastopil. Imamo dozdevno obratno odvisnost c od e , ki je v nasprotju z našo predpostavko, da e ni povzročil c .

Podoben je *problem epifenomenov* v protidejstveni analizi. Denimo, da je e epifenomenalni učinek vzroka c , ki je pravi vzrok učinka f . V tem primeru c povzroča najprej

13 Kajpak obstajajo konteksti ali spremembe v formulacijah, zaradi katerih bi se odločili za nasprotno možnost. Iz določenih razlogov bi prej potrdil "Če bi bil odčitek višji, bi se zgodilo zato, ker je bil pritisk višji", kot pa "Če bi bil odčitek višji, bi bil pritisk višji". Protidejstveniki iz odčitkov na pritisk so mnogo manj jasni, kot pa protidejstveniki iz pritiska na odčitek. Vendar pa zadošča, da z neko legitimno razrešitvijo nejasnosti dobimo ireverzibilno odvisnost odčitkov od pritiskov. Zaenkrat želimo takšne razrešitve, četudi niso zaželeno v vseh kontekstih.

14 S tem ne predlagam popravljene verzije analize, ki temelji na pravilnosti. Popravljen analiza bi neupravičeno izločila nerazložljivo vzročno odvisnost, kar se zdi narobe. Takšna analiza tudi ne bi bila več znotraj tradicije analiz, ki grade na pravilnosti. Preveč drugih stvari bi bilo dodanih.

e in potem f , toda e ne povzroča f . Domnevajmo še, da glede na zakone in neke dejanske okoliščine c ne bi mogel ne povzročati e ter da glede na zakone in druge okoliščine f ne bi mogel imeti drugega vzroka kot c . Zdi se, da iz tega sledi, da če epifenomen e ne bi nastopil, tedaj tudi njegov vzrok c ne bi nastopil, s čimer tudi nadaljnji učinek f istega vzroka ne bi mogel nastopiti. Tako imamo dozdevno vzročno odvisnost f od e , ki je v nasprotju z našo predpostavko, da e ni vzrok za f .

Lahko bi zašli v skušnjavo, da bi rešili problem učinkov na silo: vstavi v analizo pogoj, da mora biti vzrok vedno pred učinkom (in morda dodali še ustrezni pogoj za vzročno odvisnost). To rešitev zavračam. (1) Rešitev je brez vrednosti za tesno povezan problem epifenomenov, saj epifenomen e ne nastopa pred dozdevnim učinkom f . (2) Gre za apriori zavrnitev določenih legitimnih fizikalnih hipotez o istočasni ali povratni vzročnosti. (3) Rešitev trivializira katerokoli teorijo, ki bi želela definirati usmerjenost časa kot prevladujočo smer vzročnosti.

Mislím, da je prava rešitev obeh problemov ta, da kar naravnost zanikamo protidejstvenika, ki sta vzrok težav. Ni res, da če učinek e ne bi nastopil, tedaj tudi c ne bi nastopil (in z njim f v drugem primeru). Prej bo res, da bi c vseeno nastopil, vendar ne bi bil vzrok za e . Manjši odklik od dejanskosti je v tem, da se znebimo e -ja tako, da ohranimo c in se odpovemo temu ali onemu zakonu in okoliščinam, v luči katerih c ne bi mogel ne biti vzrok za c , kot pa v tem, da ohranjamo te zakone in okoliščine in se znebimo e -ja tako, da gremo nazaj in odpravimo njegov vzrok c . (V drugem primeru bi bilo seveda nesmiselno, če ne bi ohranili f skupaj s c -jem.) Vzročna odvisnost e od c je ireverzibilna protidejstvena odvisnost podobne vrste kot tista, ki smo jo obravnavali poprej.

Da bi se znebili dejanskega dogodka e , pri čemer bi se v celoti gledano kar najmanj oddaljili od dejanskega sveta, bo običajno najbolje, da sploh ne skrenemo z dejanskega poteka dogodkov do trenutka, ki je tik pred trenutkom nastopa e . Dlje ko čakamo, bolj podaljšujemo časovno-prostorsko področje popolnega ustrejanja med našim dejanskim svetom in izbrano alternativo. Zakaj bi skrenili prej in ne kasneje? Ne zato, da bi se izognili kršitvam zakonov narave. Ob predpostavki determinizma vsak odklik, prej ali kasneje, zahteva neko kršitev dejanskih zakonov. Če naj bi bili zakoni nedotakljivi, ne bi bilo nobenega načina, kako se znebiti e , ne da bi spremenili celotne preteklosti. In nič nam ne zagotavlja, da bi to spremembo v skoraj celotnem preteklem obdobju, tik do nedavne preteklosti, lahko obdržali na neki minimalni ravni. To bi pomenilo, da kadarkoli bi bila sedanost za malenkost drugačna, bi bila celotna preteklost drugačna - kar je absurdno. Torej zakoni niso nedotakljivi. Kršitev zakonov narave je stvar stopnje. Dokler ne pridemo do trenutka tik pred tem, ko naj bi nastopil dogodek e , ni v splošnem nobenega razloga, zakaj bi kasnejši odklik, ki bi preprečil e , zahteval večjo kršitev, kot pa zgodnejši odklik. Morda obstoje posebni razlogi v posebnih primerih - toda morda gre v teh primerih za povratno vzročno odvisnost.

IZPRAZNITEV

Denimo, da nastopi c_1 in povzroči e ter da nastopi tudi c_2 , ki ne povzroči e , bi pa bil vzrok za e , če c_1 ne bi nastopil. S tem je c_2 potencialni alternativni vzrok za e , vendar njegovo delovanje izprazni dejanski vzrok c_1 . Lahko bi rekli, da c_1 in c_2 naddoločata e , vendar na asimetričen način.¹⁵ V luči katerih razlik c_1 povzroča e , c_2 pa ne?

¹⁵ Ne bom razpravljaval o simetričnih primerih naddoločanja, ko sta dva naddoločujoča dejavnika vzroka v enaki meri. Zame so to testni primeri brez koristi, ker o njih nimam nobenih čvrstih predteoretskih mnenj.

Kolikor gre za vzročno odvisnost ni nobenih razlik: e ni odvisen niti od c_1 niti od c_2 . Če eden od obeh ne bi nastopil, bi nastop drugega zadoščal, da povzroči e . Torej mora biti razlika v tem, da zahvaljujoč c_1 ni nobene vzročne verige od c_2 do e , obstaja pa vzročna veriga dveh ali več korakov od c_1 do e . Privzemimo zaradi enostavnosti, da zadoščata dva koraka. Potem je e vzročno odvisen od nekega vmesnega dogodka d , d pa je po drugi strani odvisen od c_1 . Vzročna odvisnost je v tem primeru ne-tranzitivna: c_1 povzroča e prek d čeprav bi e še vedno nastopil tudi brez c_1 .

Do tu je vse v redu. Obravnavati moramo le še ugovor, da e ni vzročno odvisen od d , kajti če bi d ne nastopil, tedaj bi tudi c_1 ne nastopil in c_2 , katerega delovanje ne bi bilo več izpraznjeno, bi povzročil e . Odgovorili bi lahko na ta način, da bi zanikali trditev, da če bi d ne nastopil, tedaj bi tudi c_1 ne nastopil. To je prav tista dozdevna obratna vzročna odvisnost vzroka od učinka, ki smo jo pravkar zavrnili v enostavnih primerih. Raje bom trdil, da če bi d izostal, tedaj bi c_1 nekako spodletelo, da povzroči d . Toda c_1 bi še vedno obstajal in preprečeval delovanje c_2 , torej bi e ne nastopil.

Prevedel
Danilo Šuster

Janžekovičev prevod *De ente et de essentia* v luči besedotvornega in besedoslovnega standarda sodobne knjižne slovenščine

BOŠTJAN TURK

Janez Janžekovič je v BV /l. XXXVIII, št. 4 /separat// priobčil prevod Akvinčevega *De ente et de essentia*, ki je vsebinsko sicer veren odraz izvorne predloge, v svoji ubesedovalni strukturi /gre predvsem za besedotvorno in besedoslovno jezikovno plast/ pa mestoma kaže resne pomankljivosti, nastale kot posledica neupoštevanja oz. odsotnosti odgovarjajoče terminološko- normativne podstave.

Seveda Janžekovičevega prevoda ni mogoče videti zunaj domače neosholastične jezikovne tradicije, ki so jo polpretekli dobi oblikovali eminentni predavatelji ljubljanskega bogoslovja /Fabjan, Jerše, Ušeničnik/, za današnje stanje knjižnega jezika pa je zastarela in pretežno neuporabna /kroatizmi, slavizmi, nestandardizirano besedotvorje; razvidno iz nadaljevanja/.

Zato kritika Prevoda prvenstveno /četudi implicitno/ meri nanjo, njen namen pa je - ob napovedi integralnejših prevodnih projektov /Summa theologica, pa tudi širše/, za katere se je že oblikovala ustrezna delovna koordinacija - prispevati h konvencionalizaciji domačega izrazno-pojmovnega sistema, skladnega s splošnim normativnim vzorcem sodobne knjižne slovenščine.

Njena temeljna namera je zato na nekaterih ključnih terminoloških enotah, ki jih po tradicionalnem jezikovnem modelu povzema Prevod, pokazati, v čem utegnejo biti s stališča današnjih normativnih predpisov sporni ter neprimerni za širšo rabo.

Četudi velja samo leksikalni strukturi - pa še tu se omejuje le na najsplošnejše izrazje - morda ne bo pretirana ocena, da utegne - seveda v posameznih segmentih - predstavljati zanimivo teoretično iztočnico za nadaljne prevodno delo na Tomažu Akvinskem.

II.

Kot korelat podstati /substantia/ se v besedilu uveljavlja "pritika" /accidentia/, izraz pa se tudi poprivedlja in uporablja v odvisnih sklonih množine, tako, da je najti zveze kot: "pri pritičnih likih, s pritičnimi razlikami ipd., ki govore za jezikovno neuglajenost, sporne pa so tudi z besedotvorno- pomenoslovnega stališča. "Pri-tika" izvajamo namreč iz "pri-takniti", tj., "približati do te mere, da pride do dotika" /SSKJ/, možna pa je tudi sinonimna izenačitev, tj., "pritakniti" je moč v vsakršnih sintaktičnih legah pojasnjevati oz. nadomeščati

z "dotakniti". Če bi semantiko obeh izrazov konsekventno zaostri, bi postalo očitno, da "pritika" na mesto akcidence ne sodi, saj ta pomeni lastnostne kvalifikacije, ki nekaj kot tako opredeljujejo, po čemer tisto kot tako jè. Te stvarjem niso zgolj vzporejene /pritaknjene/, temveč so njihova inherentna sestavina, četudi so glede na ontometafizično strukturo drugotnejše od substanc. Vendar so od njih neodvojlive, ni si jih mogoče misliti ločeno, vselej "so" hrati z njimi. Če pravimo, da "so" namesto da bi zgolj pritikovale, se tu že obrisuje nova terminološka rešitev, ki jo nudi jezik in njegove zakonitosti. Namreč: temeljna forma lastnostne karakterizacije v jeziku je predikacijska sintagma, ki središči v povedku /biti/, po katerem se lastnost - ta pa se izvorno nahaja v pridevniški besedi /sicer jo funkcijsko lahko zastopajo tudi drugi stavčnočlenski elementi/ - prenaša na osebek. Ker je razmerje substance ter akcidenc analogon /model/ odnosa med konstituenti predikacijske skupine, bi najustreznejše domače poimenovanje za akcidenco bilo "pridevek". Izraz dobro konotira področje jezika, iz katerega je izšel, a je od uveljavljene jezikoslovne terminološke oznake /pridevnik/ ustrezno razločen.

Tudi če ga motrimo s pomenoslovne strani, pridevek bolje kot "pritika" posreduje vsebino lat. akcidence, saj se deti oz. dati že brez poprejšnje specializacije tj., podrobnejše odreditve pomena uporablja v smislu narediti, ustvariti čemu kako lastnost, prim. "dati čemu dokončno podobo", "pa dati besedi nov odtенок", ipd. za pritakniti seveda ugotovimo, da je v to smer docela neoznačen, kako sporen pa utegne biti motivacijski postopek, pa dobro kaže ravno primer "Janžekovičeve" "pritike".

Tako pridevek nam. pritike, možna pa je tudi adjektivizacija, in sicer: prideti liki, pridete razlike, če se le dobro zavedamo v prejšnjem odstavku izpostavljene razlike med sestavotvornimi elementi vsake od zloženk.

Nadalji izraz, ki ga prevod uveljavlja, je "podklad", moška oblika za "subiectum". Prepričati se je, da tudi zanjo v slov. jeziku ni prave osnove. Glede na strukturo sestavin je veren odraz lat. predloge, je kalkiran, take tvorbe pa so sporne, saj nastajajo mimo uveljavljenih formatornih modelov. Tudi za spol se zdi, da je neposredno prenešen iz matičnega jezika in ker se "podklad" v slovenščini ne da ospoliti na izvorniku odgovarjajoč način, se je stvar pač rešila s približkom, tj. izrazila v moški obliki. V nekaterih sintaktičnih zvezah besedila "podklad" ni mogoče spolsko identificirati /kadar v edninskem imenovalniku nastopa gol, brez prilastkov ali neprilastkovno/, nevzdržno kakofon pa je vselej, ko se pojavlja v kompleksnejših besednozveznih povezavah: npr.: "odnos podklada do njegovih dejavnosti /str. 62/", ipd.

Naša ocena je, da lat. subiectum sploh ni potrebno prevajati saj se je oblikoslovno in -glasno prilagojen, v sl. jeziku že dodobra ustalil /subjekt/. Dodaten razlog pa je, da "subjectum" v sebi združuje cel niz pomenov: tako sta to stavčnočlenska ter logična kategorija /osebek/, z istim izrazom označujemo nosilca ontoloških doživljajev in zavesti /jaz/, uporabljamo pa ga tudi v metafiziki, in sicer v smislu podstati, substance, širše pa tudi na področju prava in lit. teorije. V slovenščini ni ničesar, kar bi moglo zaobjeti celoto semantičnih parametrov lat. "subjectum". Morda mu je najbližje osebek /kot stavčni člen/, vendar je tudi ta parcialen ter interferenten. Parcialen zato, ker se njegove rabe v metafizično-ontološkem področju da upravičevati, interferenten pa, ker zaradi funkcijske neustaljenosti dozdevno predstavlja tudi one segmente pomena, v katerih zanj izvorno ni mesta.

Ravnotako se zdi pomankljivo premišljeno tvorjenje pridevnika. Na to nas navajajo oblike bistvenosten za essentialis, -e /v zvezah differentiae essentiales/ ter likoven za formalis, -e /v opoziciji materiale:formale/.

Essentialis je prvostopenjska izvedenka iz "essentia". Od matičnega izraza se razlikuje besednovrstno, pa glede na stavčne službe, ne v pomenu. Bistvenost, iz katere je bistvenosten izšel, pa bistvu terminološko ni izstojna, četudi je temu v nespecializiranih, občevalnih zvrsteh jezika pogosto tako. Razliko med njima pojasnjujemo na način, da gre pri bistvenosti za intenzivno stopnjevanje pomena v bistvu, kar je zadosten razlog za dejansko semantično diferenciacijo. Bistvenosten bo tako vselej sodil k bistvenosti, ne k bistvu, kajti besedotvorbeni postopek udeležene elemente zgolj združuje v sintetičnejše povezave, njihovih matic pa nikdar ne preopomenja. Bistvenosten za bistven je najverjetneje nastalo zaradi spregleda zvrstne razslojenosti jezika, tj., dejstva, da nižji jezikovni registri mnogokrat uveljavljajo istovetnost med tistimi enotami besednjaka, ki v zahtevnejših, strokovnih zvrsteh nastopajo oddvojeno ali tam celo odsostvujejo.

Nenazadnje je na mestu tudi vprašanje, kako smiselne oz. koliko povedne so tvorbe kot je bistv-en-ost-en, ki jih ne izpričujejo niti temeljni normativni priročniki /SSKJ/. Že podstava sama zveni blede in hudo literarno, sporna pa je tudi z vsebinskega stališča: namreč kreptivi besednega pomena prvenstveno služi skladenjsko okolje, ne brezkončen besedotvorbeni proces. Tako bo npr.: "iskanje pravega bistva naroda" ali vera je v svojem najglobljem bistvu osebna odločitev" /oba primera po SSKJ/ vedno zvenelo pregnantneje kot "bistvenost vere je v osebni odločitvi" ipd. Vse navedene slabosti pa izpeljava še stopnjuje, zato je utemeljeno sklepati, da bistvenosten lat. essentialis ne more ustrezno zastopati ter da ga je vselej nujno korigirati v bistven.

Opořečno je slovenjen tudi formale. Vzrokovala ga je slepa besedotvorbena analogija, ki pravi, da če "forma" da lik potem iz "formale" nujno sledi lik-ov-en. Tak način izpeljave je živ in večinoma uporaben, ni pa vedno mogoč. Tako tudi v pričujočem primeru, razlog pa je, da je likoven že zasedeno in pomeni tisto, kar se nanaša na umetnost oblikovanja in upodabljanja, npr. likovna stvaritev. Ker se povezanosti s tem, kar imenuje podstava "lik" ne da izraziti drugače kot s pripono -oven/-a,-o/ /v misel nam hodi še morfem -ov, vendar je ta namenjen izražanju svojine in tako neuporaben/, sledi, da "lika" v smislu "formalis, -e" ni mogoče ustrezno adjektivizirati. Pa po tem tudi ni pretirane potrebe, kajti lastnostni pridevnik pomeni toliko kot odgovarjajoča roditeljska zveza in zadrega je odpravljena brž ko se likoven umakne ustrezni predložni ali brezpredložni roditeljski sintagmi, tj. lika oz. od lika, konkretno mesto "differentia vero ab eo quod est formale in ipsa" pa se namesto z "razliko pa iz tega, kar je likovnega v njej" prevede "V.../ kar ima v nji vlogo lika.

Ob tej priložnosti je treba tudi premisliti ali je lik v resnici primeren sl. ustreznik za lat. "forma" ali pa utegne v tej vlogi biti kako sporen. "Forma" nam oznamuje način, kako je snov oblikovana, kako se iz možnosti udejani v realnost. Je eden temeljnih izrazov, pomenjujoč določujoče počelo, prvobitni ustrojni princip vsega, kar jè. Lik v prim. s "formo" seveda izraža dosti manj. Prinaša zgolj informacijo o vnanji podobi, o grafični strukturi linij, ki nekaj oblikujejo; služi vizualizaciji ter bolj kot v metafiziko sodi k matematično-geometričnim vedam. V tem smislu nastopa tudi kot terminološka enota v čisto praktičnih disciplinah, npr. v smučarski akrobatiki, kar je razlog, da ga celo v SSKJ v funkciji fil. kategorije ni najti.

Lik je torej nezadostna ustreznica lat. "formi", zato se je potrebno ogledati po novi term. rešitvi. Najpriročnejša je gotovo tujka sama, tj. forma in njen pridevnik formalen, ki sta se v jeziku že dobro prijela. Moč pa je seveda razmišljati naprej in iskati tak domač izraz, ki bi vsebino lat. najverneje odrazil. Če nam forma velja za integralen zbor distinktivnih lastnosti, ki nekaj strukturirajo, določajo ali odredajo, potem bi bilo treba rešitev iskati v

izrazih kot sta "odrednica" ali "odredilo". Slednji se zdi primernejši, saj arhaičnost srednjepolske končnice dobro ponazarja, da gre za primaren, protokstitutiven pojem, za enega najprvotnejših v filozofskem izrazju. Tako odredilo za "forma" ter "odredilen" za pridevniško obliko, mesto "quod est formale in ipsa", pa bi prevedli s "kar je v njej /sami/ odredilnega", če pa to ne zveni dovolj določno, pa se ohrani roditilniški sklop, t.j., "kar ima v nji vlogo odredila.

S formo se tudi zaključuje pregled najspornejših mest Janžekovičevega prevoda, in čeprav bi bilo moč izreči še nekaj nadaljnjih pripomb /npr. zakaj za "animalitas" živalnost // nam. živalskost, za "lapideitas" "kamenenost" namesto kamenost /lapis ni kamnina temveč kamen/ /oboje str. 62/, pa za "humanitas" /generično/ človečnost nam človeškost /raznomeno/, pa čemu "predicare" domačiti z "dopovedati nekajo nečem" /tudi raznomeno/ in nenazadnje, zakaj v mnogokaterem od zloženih stavkov prihaja do pomankljivih vidskih korelacij, se naša ocena tu končuje, saj je večidel navedenega izrazja za splošni terminološki ustroj drugotnega pomena in za oblikovanje ustrezne norme tako manj bistven, dodaten razlog pa je, da gre v precej primerih preprosto za napake, ki bi terjale lektorsko korekcijo /npr. besedotvorna osnova "žival-en/-a, -o/ za "živalnost" sploh ni eksistentna, pri teh pa se muditi nima pomena.

Ob koncu izrazimo željo, da smo zadosti naddrobno razgrnili, koliko jezikoslovne volje in preudarka terja načrtovanje področne terminologije, še posebej, če se ni moč opreti na ustaljeno in jezikovno nesporno tradicijo. Če naj /sv./ Tomaž v resnici doživi renesanso v slov. prostoru, bo najprej potrebno konvencionalizirati domači izrazni sistem, v njem pa premisliti, kako bi naprimerneje prevajali vsako od lat. terminoloških enot, hkrati pa seveda iskati analogije z jeziki, v katerih se je tomizem že uveljavil.

Bodi pričujoča kritika poskus v pravi smeri.

UDK 165.1

MATEVŽ RUDL

RAZLAGA IN RAZUMEVANJE

Avtor v članku analizira zvezo med pojmom razlage in razumevanja. Izkáže se, da je razlaga proces umeščanja reprezentacij v reprezentacijski sistem, razumevanje pa umestitev kot rezultat umeščanja. Deduktivno-nomološki model razlage je samo ena izmed oblik razlage, ki singularne stavke umesti v reprezentacijski sistem pod vidikom deduktivnega sklepa.

UDK 17.035.12

ARTUR ŠTERN

ALTRUISTIČNO DEJANJE

Človek kot celota je zaradi svoje zapletenosti preobsežen, da bi lahko veljal za osnovno enoto altruizma. Altruistično dejanje pa je mnogo manjša enota in vsaj teoretično ustreza zahtevi po nedeljivosti. Ravno nasprotno kot druga dva razprostranjena segmenta človekovega telesa in duše, sebični gen in mem, altruistično dejanje rešuje človekovo identiteto in mu zmanjšuje eksistenčno breme. Kot celota človek resda ne bo nikoli mogel povrniti škode, ki jo je naredil in ki jo kot živo bitje tudi pri najboljši volji še naprej povzroča, zato pa so lahko nekateri elementi njegove dejavnosti rešeni hipoteke in z imenom altruističnega dejanja obstanejo v etični veličini.

Kljub vteganju izgube dosedanje esencionalno-genetske gotovosti o človekovi eksistenci tudi okolje razstaviemo na manjše enote, in obstoj je zdaj razdeljen na enakovredne genetske in okoliške delce, ekone. Vsaka zveza ekonov z geni v določenem trenutku se imenuje dogodek. Nekateri med njimi so altruistične situacije, ki eventualno dozorijo v altruistična dejanja.

UDK 111.801.73

BORUT PIHLER

“TÉCHNE - POÏESIS - PRÁXIS - DÝNAMIS - PHAINÓMENON - LÓGOS - HERMENÉIA”

V proučujem tekstu smo poskušali osmisлити problem “hermeneie”, oziroma hermenevitičnega skozi oblikovanje njenih kategorialnih možnosti v zgodovini metafizike takó, da smo izpostavili tista mesta, ki so za njeno kategorialno strukturiranje osrednjega pomena, po drugi strani pa smo poskušali nakazati tiste prelome, ki so vodili v smer njenega ontološkega razvijanja: dozólevna kategorialna tuhost ontološkemu vodi dejansko tja, kjer stopi njena diskurzivnost na mejo, ki jo naznači Martin Heidegger s svojo mislijo ontološke difference. Derrida pa domisli skozi koncept sledi, skozi koncept, ki ni več koncept, in sicer takó, da s privzemanjem Heideggrovega premisleka o hkratnem vpisu in izbrisu sledi, ki je še vedno zavezan jeziku in “logosu” metafizike, vpiše razliko (“différance”), ki se diferira in je miseljiva kot vpis, kot pisava.

UDK 1 Adorno TH. W

CVETKA TÓTH

SISTEMATIČEN ANTISISTEM

Prispevek, naslovljen kot Sistematičen antisistem, podrobneje govori o modelski analizi oziroma o modelih negativne dialektike, kakor jo je razvijal Theodor Wiesengrund Adorno v svojem zelo znanem delu Negativna dialektika (1966). Adornov antisistem še vedno ohranja nekatere najbolj bistvene vidike tradicionalnega sistema, tj. sistematičnost in enciklopedičnost, vendar zadržuje filozofskega preučevanja pomake od obšega k posebnemu in posamičnemu, celo k fragmentu. Negativna dialektika pojmovana kot “skupek modelskih analiz”, ravno z modelom skuša dojeti konkretnost, v tem kontekstu pa zelo vidno izstopata pomen in vpliv Kantove filozofije na Adorna. Zaključni del prispevka opozarja na izstopajočo metodološki pomen v konstrukciji dela Negativna dialektika, ki je mnogo pomembnejši in odločilnejši za presjelo celotne Adornove filozofije kot filozofskogodovinski. Za razumevanje Adornove filozofije nima izključnega in prednostnega pomena njegova filozofija zgodovine.

UDC 111.801.73

BORUT PIHLER

"TECHNE - POIESIS - PRÄXIS - DYNAMIS - PHAINOMENON - LOGOS - HERMENEIA"

In the present text we tried to give meaning to the problem of hermeneutics by shaping its categorical possibilities in the history of metaphysics in such a way that we exposed points which are of central importance for its categorical structuring, while on the other hand we tried to indicate those turning points which lead toward its ontological development: the apparent categorical strangeness leads the ontology to the point where its discursiveness reaches a limit, which Martin Heidegger marks with his idea on ontological differences, while Derrida completes the idea through the concept of a trace, through a concept which is no longer a concept, that by assuming Heidegger's consideration on the inscribing and obliterating of the traces which are still tied to the language and the "logos" of metaphysics, he thus registers the difference (la difference) which varies and is thought of as inscription, as writing.

UDC 1 Adorno Th. W.

CVETKA TOŽIČ

ON A SYSTEMATIC ANTISYSTEM

The article entitled "On a Systematic Antisystem" concentrates on the model analysis, or rather on the models of negative dialectics as it was developed by Theodor W. Adorno in his widely known work *Negative Dialectics* (1966). While Adorno's antisystem does retain some of the most salient features of the traditional system - viz. systematicity and encyclopaedicity - it shifts the focus of philosophical attention from the general to the particular and the individual, and even to the fragment. It is precisely by employing the model that the negative dialectics conceived of as "an ensemble of analyses of models" attempts to comprehend concreteness: in this context, the influence and significance of Kant's philosophical thought as reflected in Adorno are clearly salient factors. The concluding part underscores the conspicuous methodological importance in the construction of the work *Negative Dialectics*, which is far more relevant and decisive than the historiophilosophical aspect in terms of assessing Adorno's philosophical thought in toto. Adorno's philosophy of history is not exclusive and preferential when it comes to understanding his philosophy.

UDC 165.1

MATEVŽ RUDIČ

DIE ERKLÄRUNG UND DAS VERSTEHEN

Im Beitrag analysiert der Autor das Verhältnis zwischen den Begriffen der Erklärung und des Verstehens. Es stellt sich heraus, dass die Erklärung ein Prozess des Repräsentationseinbettens in das Repräsentationssystem ist, das Verstehen aber das Einbetten selbst als das Resultat des vorhergegangenen Prozesses. Das deduktiv-nomologische Modell der Erklärung ist nur eine von den möglichen Erklärungsarten, in der die singulären Sätze von dem Standpunkt eines deduktiven Schlusses in das Repräsentationssystem eingebettet werden.

UDC 17.035.12

ARTUR ŠTERN

ALTRUISTIC DEEDS

Man as a whole is too extensive, due to his complexity, to be considered as a fundamental unit of altruism. An altruistic deed is a much smaller unit and, at least theoretically, is suitably indivisible. In opposition to the other two expansive segments of man, *body* and *soul*, the selfish gene and *nerve*, an altruistic deed saves the human identity and reduces the burden of existence. Man as a whole surely will never be able to reimburse for the damage he has caused and, as a human being, will continue to cause; thus, certain elements of his activity can be saved from moot-gage and, in being called an altruistic deed, will consist of ethical greatness.

Despite the risk of losing the previous essential-genetic certainty of human existence we also divide the environment into smaller units, and existence is now divided into equal genetic and environmental parts, "econs". Each connection between econs and genes in a particular moment is called an occurrence. Some of them are altruistic situations which eventually mature into altruistic deeds.

UDK 165

MATJAZ POTRČ

DVE PREDAVANJI O SPOZNAVNI IN POJAVOSLOVJU

Kognitivno znanost zanima znanje oziroma voljo. V tem smislu je kognitivna filozofija blizu spoznavni teoriji. Med področji kognitivne filozofije so omenjeni modeli duha (še zlasti nevronske mreže), zdravstvarumska psihologija, behaviorizem in ekologizem. Pojavi so določeni kot akcidenčne celote, ki imajo substanco za svoj lastni del.

Pojavi niso idealni, ampak so izkustveno podprti. Ocenjeno je razmerje pojavnostva do naturalizma in psihologizma, nato pa je pojavoslovje soočeno z brentanovskim reističnim in nearistotičnim mecolokim razumevanjem pojavov. Analitično filozofijo obeležata njena metoda. Zgolj metodologija analitične filozofije nam omogoča razumeti fenomenologijo ali pojavoslovje.

UDK 165.9:001.1

BORUT OŠLAJ

ANTROPOLOŠKI TEMELJI ZNANOSTI

V članku zagovarjam poleg teze, da je znanost z religijo, mitologijo in filozofijo mogoče primerjati samo horizontalno in ne vertikalno, tudi hipotezo, da specifične lastnosti racionalističnega pojma niso prvič zaznave šele v pojmu logosa, antične ekonomije in ostalih posebnosti starogrške civilizacije, temveč že v specifikah Židovske religije, ki sama pomeni odločilni preobrat znotraj zgodovine religij. S tem da izvorov znanosti ne iščemo samo v filozofiji in mitologiji, temveč tudi in predvsem v religiji (Židovski), s tem problematiziramo znanost na njem antropološki ravni; le-to pa skušamo predstaviti kot najbolj plodno izhodišče pri reševanju njenih problemov, v katere je zašla predvsem v 20. stoletju.

UDK 159.922:159.964.2

DUŠAN RUTAR

PSIHOLOGIJA SKOZ PSIHOANALIZO

VI. PSIHOLOGIJA JE BISTVENO EGO PSIHOLOGIJA

W. James je razvil nekaj za nas zelo zanimivih in uporabnih teoretskih konceptov, ki smo jih podrobneje obdelali skozi nekatere psihoanalitične koncepte. Predmet naše posebne pozornosti je bil najprej koncept intelligenenega umnega delovanja, nato Jamesov koncept volje, in na koncu Freudov koncept želje.

Načela psihologije, ki jih je v omenjenih konceptih razvil James, smo uporabili v našem razmisleku o logiki interpretacije in nekaterih pravil interpretacije, ki so bistveni pogoji za razumevanje subjektivnih izjav in njegovega položaja v svetu, ki ga strukturirajo.

UDK 159.973:616.89

DARJA KOBAL

NEKATERE NOVEJŠE TEORIJE O POVEZANOSTI MED STRESOM IN PSIHOOSOMATSKIMI MOTNJIAMI

Sestavek obravnava nekatere novejšje psihološke teorije o povezanosti med psihosomatskimi motnjami in stresom. Uvodni del se dotakne psihodinamične razvojne teorije, ki osvetljuje obrambne mehanizme, značilne za ljudi s psihosomatskimi motnjami. Kratkemu pregledu nekaterih psihosomatskih boleznih sledi obravnava (zgodovinsko) pomembnih teorij o "izboru organa" za razvoj psihosomatske bolezni.

V nadaljevanju članek obravnava nekatere novejšje teorije stresa (in psihosomatskih motenj), ki temeljijo na povezanosti med posameznikom in okoljem. Sledi prikaz nekaterih najnovejših spoznanj o stresu pri delu, pri čemer se delo pojmuje kot "totalni" dejavnik subjektivnega življenjskega kroga, v sklepnem delu pa poskuša izluščiti določene preventivne implikacije, ki izhajajo iz razumevanja problematike stresa in psihosomatskih motenj.

UDC 159.922:159.964.2

DUŠAN RUTAR

PSYCHOLOGY THROUGH PSYCHOANALYSIS

VI. PSYCHOLOGY IS ESSENTIALLY AN EGO PSYCHOLOGY

W. James has developed some theoretical concepts which we have found very interesting and useful in our theoretical elaboration of the relations between psychology and psychoanalysis. We have, of course, elaborated them through the same psychoanalytic concepts. First, we've outlined a concept of mind and its intelligent way of working. Second, we've briefly presented James' concept of will, and third, Freud's concept of desire.

In our thesis on the logic of interpretation and interpretative principles, we have applied the principles of psychology as elaborated by W. James. Our thesis is that these principles are among the most important conditions to fulfill if we wish to understand the subject's statements and his position in the world as created by these statements.

UDC 159.973.6:16.89

DARJA KOBAL

SOME RECENT THEORIES ON THE LINK BETWEEN STRESS AND PSYCHOSOMATIC DISORDERS

The composition discusses some new psychological theories concerning the connections between psychosomatic disturbances and stress. The introduction mentions the psychodynamic development theory which highlights defense mechanisms characteristic for people who are psychosomatically disturbed. Following a short survey of some psychosomatic diseases is a historical discussion of important theories on the "choice of organ" in the development of psychosomatic diseases.

The article proceeds to discuss certain more recent theories on stress (and psychosomatic disturbances) which are based on the connection between the individual and the environment. An account of some current perceptions of stress at work follows, in which work is conceived as the total component of the subject's environment. The conclusion is concerned with uncovering particular preventive implications which are derived from understanding the problems of stress and psychosomatic disturbances.

UDC 165

MATJAZ POTRČ

TWO LECTURES ON KNOWLEDGE AND PHENOMENOLOGY

Cognitive science is concerned with knowledge. In this sense, cognitive philosophy is close to epistemology. Models of mind, particularly neural networks, folk psychology, behaviourism and ecologism are discussed as areas of cognitive philosophy. Phenomena are determined as accidental wholes, possessing substance as their proper part.

Phenomena are not ideal, they are experientially supported. Relation of phenomenology towards naturalism and psychologism is evaluated, and confronted with Brentanian realistic and nonaristotelian methodological understanding of phenomena. Analytical philosophy is characterized by its method. Only the method of analytical philosophy enables us to understand phenomenology.

UDC 165.9:001.1

BORUT OŠLAV

THE ANTHROPOLOGICAL FOUNDATIONS OF SCIENCE

In the article, alongside the idea that science may be compared with religion, mythology and philosophy only on a horizontal and not a vertical level, I also advocate the hypothesis that specific characteristics of the rationalistic notion of science (linearity of progress, quantification, abstraction...) are not only first perceived in the concept of logos, ancient economies and other particularities of ancient Greek civilization, but also already in the specifics of the Jewish religion which in itself is a revolution within the history of religion. Since the origins of science can be found not only in philosophy and mythology but also, and above all, in religion (Judaism), science is thus hindered on the anthropological level; and it is this level that we are trying to present as the most promising point of initiation for solving the obstacles it now faces, especially as of the twentieth century.

SODOBNE METODE PREUČEVANJA EMOCIONALNIH IN MEDOSEBNIH VIDIKOV SPORAZUMEVANJA

Namen sestavka je bil prikazati nekatere novejšje metode, ki jih uporabljamo pri preučevanju emocionalnega in medosebnega sporazumevanja. Najprej so prikazane nekatere razlike med spontanin in simboličnim sporazumevanjem, nato pa je podan pregled metod za pridobivanje emocionalnih podatkov. Opisanih je nekaj primerov uporabe naravne situacije, kot tudi načini indukcije emocij v laboratoriju. Večina metod, ki se najpogosteje uporabljajo, temelji na domišljiji.

V drugem delu so opisane nekatere metode za analiziranje posameznikov izraznega obnašanja. Ločimo transkripcijske sisteme, ki so namenjeni določanju enot vedenja, ter segmentacijske sisteme, ki poskušajo izdvojiti najustreznejše časovne enote. Podanih je tudi nekaj primerov uporabe teh sistemov.

Tretji del razlaga teoretična izhodišča in metodologijo medosebne interakcije. Večina današnjih spoznanj istega področja je izšla iz strukturalnega pristopa, ki preučuje odnose med različnimi vidiki komunikacijskega procesa. →

OBLIKOVANJE PRVE SOVIJSKE USTAVE IN FORMIRANJE FEDERACIJE

Avtor v razpravi obravnava poglede - prepletene z idejnimi boji - na oblikovanje prve sovjetske ustave (10. VII. 1918). Njene teoretične programske osnove imajo korenine že v obdobju pred oktobrsko revolucijo, odločilnega pomena za celotno vsebino bodoče sovjetske ustave pa je bila Deklaracija pravic delovnih in izkoriščanih ljudstev. Avtor ugotavlja, da je do leta 1917 Lenin branil idejo unitarne, demokratične centralizirane republike v Rusiji z avtonomijo narodov v obmejnih pokrajinah; zmagovita oktobrška revolucija pa je pogojila nove zaključke o nujnosti oblikovanja sovjetske države, zasnovane na federaciji in avtonomiji Lenin ne samo v njihovem tesnem političnem sodelovanju, temveč tudi v povezovanju na ekonomskem, vojaškem in kulturnem področju. Avtor v nadaljevanju razčlenjuje Leninova stališča o federaciji in nacionalnem vprašanju, ki jih je napisal v zadnjih mesecih svoje politične aktivnosti, in v tem kontekstu polemizira s sovjetskimi avtorji, ki so bodisi molče obšli bodisi omilili Leninovo kritiko na račun Stalina. Ordžonikidzeja in Dzeižinskega, še posebno glede občutljivega gruzinskega vprašanja, ki je do skrajnosti zaostril odnose med Leninom in Stalinom.

DEJANJE OBLJUBE ALI OBLJUBA DEJANJA

Govorno dejanje je prvinska enota govora. Večina "teorij govornih dejanj" nas skuša prepričati, da socialna validacija posameznega govornega dejanja poteka po postopkih, ki so ustajljivi, predvidljivi in jih je mogoče opisati na neprotisloven način. Temu lahko rečemo "algoritmčni pristop". Algoritmčni "nanos pravil na govorno dejanje "volilna obljuba" privede do paradoksnih rezultatov in pokaže na šibkosti tega pristopa. Polje "pragmatičnih" vrednosti govora je v resnici mnogo bolj heterogeno, kot pa so to pripravljene priznati "teorije govornih dejanj", ki bi hotele biti "emotne" in "celovite".

Pristaši tega pristopa pojmujejo neverbalne vidike interakcije analogno lingvističnim in so odkrili številne zakonitosti in funkcije tega vedenja.

Izdelali so tudi metodologijo, ki temelji na sekvenčni analizi. Z njeno pomočjo lahko določamo verjetnost, s katero bo vedenje ene osebe v interakciji vplivalo na vedenje druge.

FORMATION OF THE FIRST SOVIET CONSTITUTION AND FEDERATION (PAPER PRESENTED AT THE FIRST INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON LENIN. WUPPERTAL, 15 - 16 MARCH 1993)

In his paper the author discusses the views on the formation of the first Soviet Constitution (July 10, 1918) in the context of the ideological struggles with which they were bound up. The theoretical and programmatic basis to the Constitution has its of the rights of working and exploited people was of the utmost significance. The author shows that until 1917 Lenin defended the idea of a unitarian democratic centralised republic in Russia, with autonomy for nations in border regions. The success of the October revolution gave rise to new notions of creating a Soviet state based on federation and autonomy of the Soviet type. For Lenin, the significance of federal relations lay not only in the military and culture. The author goes on to analyse Lenin's views on the federation and the national issue, which he wrote in author takes issue with Soviet authors, who either kept silent or did not tell the whole truth about Lenin's criticism of Stalin, Ordzhonikidze and Uzerzinsky, especially with regard to the sensitive issue of Georgia, which put a heavy strain on relations between Lenin and Stalin.

UDC 800.1:174.7

JANEZ JUSTIN

THE ACT OF PROMISING OR THE PROMISE OF ACTION

The act of speaking is an elementary component of speech which is not only recognisably efficient, but also socially valid. The social validation of speech, as a rule, runs according to procedures which are firmly established or at least predictable and presumably can become indisputable, from the principal premises of the theory of speech acts of achieved description. In the article we are attempting to show that in the instance of an act of speech, which we describe as an "electoral promise", these procedures - if the subjects that are speaking conform to them at all - lead to paradoxical results. The field of "pragmatic" values of speech is in reality much more heterogeneous than the theory of speech acts, which wants to be "unified" and "complete": is prepared to admit

TEMPORARY METHODS IN SCIENTIFIC RESEARCH CONCERNING EMOTIONAL AND INTERPERSONAL COMMUNICATION

The aim of this report is to describe certain contemporary methods which are used in scientific research concerning emotional and interpersonal communication. Some differences between spontaneous and symbolic communication are mentioned, methods for collecting emotional data are reviewed at some length. Apart from naturalistic settings, various laboratory procedures for the induction of emotional states are discussed, most of them are based on fantasy.

The second part of this report is dedicated to the methods for the analyses of taped expressive behavior. Notation systems as well as a segmentation technique, are described. While notation systems help to define behavior units to be analysed, segmentation systems specify time units.

In the third part, some theoretical as well as methodological issues concerning interpersonal interaction are considered. Most of our knowledge in

this area is the product of a structuralist approach, which is concerned with the relationships among different aspects of the communication process itself.

According to this approach, nonverbal interaction is treated as essentially analogous to the symbolic and has several well documented functions. Many interesting discoveries have been made with the use of sequential analysis, which enables us to determine the probabilities that the behavior of one person will produce visible effect on the behavior of another.

OTROŠKI GOVOR V ZGODNJEM OBDOBJU SVOJEGA RAZVOJA

Grafično, ki ga je avtorica zbrala, kaže, da se otrok postopoma nauči upoštevati sogovornca in njegovo vedenje o temi sporočila. Odstotek egocentričnega (po Piagetu) govora se manjša sorazmerno z večanjem komunikativne kompetence. Učenje sintaktičnih in semantičnih pravil ter strategij govora poteka skozi besedilo. Komunikacija med starši in otrokom je prvi pogoj za uspešno učenje prvega jezika.

Analiza potoke intonacije, ki jo je avtorica izvedla, daje zanimive rezultate. Kar 28,28 % posnetih povesdi se zaključuje z antikadenco, ki je značilna za govor odraslih v komunikaciji z otrokom. Z antikadenco se zaključujejo povesdi, s katerimi deklica odgovarja na dopolnjevalna vprašanja ali ponavlja mamine povesdi. Z rastočo intonacijo opremljeni tudi dopolnjevalna vprašanja, ki imajo sicer padajočo intonacijo. Analiza torej kaže, da je otrok zgradil svoje pravilo o poteku intonacije.

RAZUMEVANJE POJMOV: TEŽAVNOST NALOG, DOSEŽEK, PRIZADEVNOST IN SPOSOBNOST

Eden pomembnih dejavnikov, s katerimi lahko razložimo spreminjanje stopnje in realnosti samoocenjevanja kognitivne kompetence otrok, je stopnja samorazumevanja, povezanega s kognitivno kompetenco. Predstavljajam preizkus, ki sem ga sestavila za merjenje otrokove stopnje razumevanja pojmov težavnost nalog, dosežek, prizadevnost, sposobnost in stopnje razumevanja odnosov med omejenimi pojmi. V raziskavi s 113 visoko kognitivno kompetentnimi prvošolci sem ugotovila, da s stopnjo samorazumevanja ne moremo povsem razložiti variacije v samoocenjevanju šolske kompetence in v pričakovanih zaključnih šolskih ocen. Podpila pa sem ugotovitev drugih avtorjev, da večina otrok na začetku rednega šolanja presoja težavnost nalog na osnovi informacije o kompleksnosti nalog ter meni, da je ob enakih dosežkih reševalec nalog, ki je bolj prizadeven, tudi bolj sposoben kot reševalec istih nalog, ki je manj prizadeven.

PSIHODINAMSKO OZADJE (NE)USPEŠNOSTI PRI ŠTUDIJU

Članek je skleпно poročilo o rezultatih širširnatega spremljanja študijskega napredovanja vzorca 192 študentov Filozofske fakultete, ki so se v študijskem letu 1988/89 vpisali v 1. letnik. Rezultati raziskave Psihodinamsko ozadje neuspешnosti pri študiju kažejo, da se uspešni in neuspешni študenti ne razlikujejo v osebnostnih dimenzijah (FPt). Uspešni imajo več težav (so bolj smotni) na področju pojmovanja in doživljanja sebe (PNS). Bolj kot (ne)uspešnost določa prilagajanje na reprezentativnih področjih življenja spol. Moški imajo bolj konfliktna stališča zlasti v okviru medosebnih odnosov. Po pričakovanju so bolj spontano agresivni in maskulini. Za celotni vzorec smo odkrili največ težav v odnosu do nasprotnega spola, avtoritet, lastnih sposobnosti, močno izražene občutke krivde in bojazni. Slika je situacijsko (zbiranje podatkov v 2. semestru, na začetku študija, oziroma pred večino izpitov) in razvojno pogojena (sekundarna separacija in kriza identitete). V latnem prostoru smo pri uspešnih identificirali šest faktorjev (neugodna samopodoba, togi (konservativni) iz družine izvirajoči modeli

prilaganja, avtoritarna pozicija v heteroseksualnih odnosih, socialna distanca, težnja po socialni začetnosti in dogmatizem), pri neuspешnih pa osem faktorjev (podjetnost (pozitivna samopodoba), socialna insetnost, emocionalna nestabilnost, pasivna pozicija v heteroseksualnih odnosih, zabiteve super-ega (idealni oče - težnje po avtonomiji), nekooperativnost, opoziciionalnost, krivda).

Uspešni študenti, ki so v celoti navajali več pritožb, so izražali večje nezadovoljstvo s študijem (sistem, organizacija, obremenitve, zahtev), močnejše dvome v svoje sposobnosti (in v splošnem neugodno mnenje o sebi - premajhna samozavest), neuspешni pa so poudarjali potrebo po individualnosti.

Ob interpretaciji rezultatov smo opozorili na pomanjkljivosti in omejitve študije ter opisali bistvene težave, ki jih prinaša proučevanje tega fenomena.

PSYCHODYNAMIC BACKGROUND OF (UN)SUCCESSFUL STUDYING (FINAL REPORT)

This article is the final report on the results of a four-year survey concerned with the academic progress of a sample of 192 Faculty of Arts students who started their first year in the academic year 1988/1989. The results of the "Psychodynamic background of unsuccessful studying" survey have shown that successful and unsuccessful students do not differ in their personality dimensions (FFPI). The successful ones have more problems (they are more disturbed) with their self-perception. Gender, rather than (un)successfulness, determines adaptiveness in representative areas of life, particularly in personal relations, men's attitudes conflict more than women's, as expected, they are spontaneously more aggressive and masculine. Most problems in the integral sample were discovered in relations with the opposite sex, with authority, with an individual's own capacities, and in a strongly reflected sense of guilt and fear. The picture obtained is situationally (information collected in the second semester, at the beginning

of studies, or before most exams) and developmentally (secondary separation and identity crisis) combination. In a latent environment six factors were identified with the successful (unpleasant self-image, rigid/conservative adaptation models originating in the families, authoritarian position in heterosexual relations, social distance, a predilection for social popularity and dogmatism), and eight with the unsuccessful (enterprising/positive image of self, social integration, emotional instability, passive position in heterosexual relations, super-ego requirements/ideal father-tendency towards autonomy/, uncooperativeness, oppositionalism, guilt).

Successful students, who generally expressed more complaints, expressed more dissatisfaction with their studies (system, organisation, burden, requirements), and stronger doubts about their own abilities (and generally negative opinions of themselves - weak self-awareness), whereas the unsuccessful stressed the need for individuality.

In interpreting the results, we revealed the faults and limitations in academic studies, and identified the principal problems arising from the study of this phenomenon.

CHILDREN'S SPEECH IN EARLY STAGES OF DEVELOPMENT

The material, which was chosen by the author, shows that children learn gradually to consider their companions and their behaviour in conversation, on the subject of information. The percentage of egocentric speech decreases (according to Piaget) in proportion with the increase in communicative competence. The process of learning syntactic and semantic rules and strategies of speech comes through texts. Communication between parents and children is the first condition for successful learning of a first language.

An analysis of patterns of intonation which the author carried out gives interesting results. 28.28% of recorded statements end with antiaudience, which is typical of adult speech in communication with children. Statements in which a girl answers a completion question or repeats her mothers' statement also end with antiaudience. A lifted intonation is also found in complementary questions which otherwise have a falling intonation. Thus the analysis shows that a child builds his principles through patterns of intonation.

UNDERSTANDING OF THE NOTIONS: TASK DIFFICULTY, ACHIEVEMENT, AMBITION AND CAPABILITY

One of the most important effects by which we can explain the changes in the level and in the reality of self-assessment of the cognitive competence of children is the level of self-understanding in connection with cognitive competence. I am presenting a test, which I have devised to measure a child's level of understanding of the notions of task difficulty, achievement, ambition, capability and the level of understanding of the relationships among the notions stated above. In the examination of 113 highly cognitively competent first-graders I have established that by level of self-understanding we cannot completely explain the variations in self-assessment of competence in school and in the expectations of final school grades. I have confirmed the conclusions of other authors, that the majority of children at the beginning of elementary school judge task difficulty on the basis of information on the task complexity and think that the more ambitious problem solvers therefore also more capable than the less ambitious problem solver after having solved the same problem equally.

UDK 316.736:316.258

VESNA V. GODINA

**SOCIALIZACIJSKA TEORIJA TALCOTTA PARSONSA, II. DEL:
ANALIZA POTEKA SOCIALIZACIJE NA MIKRORAVNI - ODORALNE
DO OJDIPUSKE FAZE**

Tekst predstavlja analizo poteka socializacije na mikro ravni kot drugi temeljni del Parsonsove socializacijske teorije. Tekst prinaša podrobno analizo prvih treh faz individualne socializacije. Skozi analizo posamičnih faz (oralna, postoralna, ojdipuska) se pokaže mesto vsake od faz v socializacijskem procesu; ključne značilnosti socialnega sistema, v katerem vsaka od njih poteka; proces socialnega učenja; delitev dispozicij za potrebe; in najpomembnejše rezultate vsake od faz socializacije.

UDK 316.2 Kristan E.

LUDVIG ČARNI

**PRISPEVEK K ZGODOVINI SOCIOLOŠKE MISLI NA SLOVENSKEM
ETBIN KRISTAN (1867 - 1953)**

Etbin Kristan (1867 - 1953) je bil politik, kulturni delavec, urednik, publicist doma in v ZDA. Bil je osrednja osebnost socialističnega gibanja na Slovenskem pred prvo svetovno vojno. Zagovarjal je idejo o enem južnoslovenskem narodu. V znanih čičaški izjavi (1917) se je zvezel za politično združenje Jugoslovancev. Z nastankom in razmerami v novi jugoslovanski državi ni bil zadovoljen. Bil je postaneč njene ustavodajne skupščine. Porovno je odpotoval v ZDA, kjer je živel in deloval vse do konca druge svetovne vojne. Podpiral je jugoslovanski narodnoosvobodilni boj. Kmalu po vrtnitvi v domovino je leta 1953 umrl v Ljubljani.

UDK 314.96(497.12):1880/1910*

SABINA Ž. ŽNIDARŠIČ

**DEMOGRAFIJA KRANJSKIH ŽENSK NA PRELOMU ZADNJEGA
STOLETJA**

Dežela Kranjska beleži vsa desetletja, obdelana v avstrijski državnih statistiki, 1880-1910, rahel presežek žensk v populaciji, relativno visoko starostno strukturo kranjskih nevest, splošen upad interesa Kranjce in Kranjice za sklepanje zakonske zveze, upadanje števila rojstev in izredno nizek odstotek nezakonskih rojstev, v primerjavi s sosednjimi deželami. Preseček žensk na ravni kranjskih povprečij sicer ni problematičen, usodnejše pa vpliva na celotno demografijo dežele skoraj desetinski manjko moških v starostnih skupinah prebivalstva nad dvajsetim letom starosti, torej v obdobju, ko začno Kranjci in Kranjice razmišljati o zakonski zvezi.

UDK 17.035.12.573.01

ARTUR ŠTERN, IGOR JERMAN

**ALTRUIZEM V LUČI PARADIGME SEBIČNEGA GENA IN KVANTNO
MEHANSKE BIOLOGIJE**

Teorija sebičnega gena in biološkega altruizma je v današnjem času postala ena od najmočnejših paradigm redukcionistične biologije. Organizme zreducirna na sebične gene, prav tako tudi njihovo altruistično vedenje. Sodobna porajajoča se kvantno mehanska biologija zabija redefinicijo tako pojma biološke sebičnosti kot altruizma. Istočasno nam lahko tak miselni napor odpre tudi nove filozofske perspektive teh dveh pojmov. Pričujoči članek se osredotoča na slednjega.

UDC 314.964:97.127:1880/1910*

SABINA Ž. ŽVIDARŠIČ

THE DEMOGRAPHY OF WOMEN FROM CARNIOLA AT THE TURN
OF THE LAST CENTURY.

In the Austrian national statistics, the province of Carniola in the decades from 1880 to 1910 had a slight surplus of women in the population, a relatively high average age of single women, a general decrease of interest among both men and women for marriage, a decrease in the number of births and an exceptionally low percentage of illegitimate births, in comparison to neighbouring countries. The surplus of women on average is not really problematical; the fact that the male population in the age group over the age of twenty, that is, when men and women from Carniola begin to consider marriage, is fewer by almost a tenth, has a more ominous effect upon the whole demography of the province.

UDC 17.035.12:573.01

ARTUR ŠTERN, IGOR JERMAN

ALTRUISM IN THE LIGHT OF THE PARADIGM OF THE SELFISH
GENE AND QUANTUM MECHANICAL BIOLOGY

Nowadays the theory of the selfish gene and biological altruism has become one of the strongest paradigms of reductionistic biology. It reduces organisms as well as their altruistic behavior to selfish genes. The modern, rapidly developing, quantum mechanical biology demands redefinition of the notions of biological selfishness and altruism. At the same time it may also give new philosophical meaning to these two terms. The present article focuses on the latter term.

UDC 316.736:316.258

VEŠNA V. GODINA

THE ANALYSIS OF SOCIALIZATION PROCESS ON MICRO LEVEL -
FROM ORAL TO OEDIPAL PHASE

The analysis of socialization on micro level is presented in the text as the second basic part of Parsons's socialization theory. It brings a detailed analysis of the first three phases of the process of the phases (oral, postoral, Oedipal phase) the author indicates the place of each of the phases in socialization process; the key characteristics of social system (into which each it is implemented); the process of social learning; the differentiation of need-dispositions; and the most important results of each of the phases.

UDC 316.2 Kristan E.

LUDVIK ČARNI

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF SOCIOLOGICAL THOUGHT
IN SLOVENIA

ETIBIN KRISTAN (1867 - 1953)

Etibin Kristan (1867-1953) was a politician, cultural worker, editor and journalist at home and in the USA. He was a central figure in the Socialist movement in Slovenia before the First World War. He spoke in favour of the idea of a southern Slavic nation. In a well known statement from Chicago (1917) he spoke in favour of a political union of Yugoslavs. He was not content with the rise of and the conditions in the new Yugoslav country. He was a deputy of its constituent assembly. He returned to the USA, where he lived and worked until the end of the Second World War. He supported the Yugoslav people's war of independence. He died in 1953 in Ljubljana, shortly after his return to his native country.

UDK 316.344.7

MILJANA VEGMUTI

MARGINALNOST V STIKU S CENTROM

Proučevanje pojavov, oblik in vzvodov marginalnosti prebivalstva je v sicer mladi zgodovini družboslovnega raziskovanja ena najstarejših tem, ki slovi tudi po metodološki inovaciji - kvalitativnem, terenskem raziskovanju, katerega komponente so zgradili v čikaški šoli (Anderson, Thomas, Znaniecki). Povdaranje analitične indukcije in opazovanja z udeležbo marginalnih skupin prebivalstva implicitno pripoveduje o skrivnostnostih marginalne.

Tej študiji so botrovala predpostavke o specifičnih lastnostih družbene organizacije, ki preko svojih vedno močnejših aparatov za vzdrževanje te organizacije, hudo spremlja ekstremne socialne pojave. 'Nadzor' nad socialno nižjimi sloji je po pravilu mnogo bolj učinkovit, kot nad višjimi. Preko takega teoretičnega koncepta je mogoče pojav marginalnosti prebivalstva demistificirati do te mere, da je metodološki pristop do vzvodov marginalnosti mogoče graditi na relativno dostopnih podatkih o ljudeh, ki so jih kot uporabnike socialne pomoči registrirale institucije. Dve tretjini uporabnikov socialnih pomoči namreč na

centre za socialno delo ne prihaja prostovoljno. V tej študiji je na nivoju dedukcije opravljen poskus generaliziranja socialnih problemov v oblike, ki jim lahko rečemo, najhujše - kumulativne inacije marginalnosti. Na podlagi anonimne baze podatkov o povodih obravnave strank na centrih za socialno delo smo s pomočjo faktorске analize izpeljali nekaj ontogenetičnih modelov marginalnosti. Med problemi, ki najpogostje vodijo v marginalnost so ogroženo materialno stanje, konflikti, ki jih trpijo otroci ob razvezi staršev, zapuščenost otrok, prekrški in kaznivna dejanja.

UDK 1 Tomaž Akv.: 159.947

BOŠTJAN TURK

PROBLEM SVOBODNE VOLJE PRI TOMAŽU AKVINSKEM

SUMMA THEOLOGICA IA, Q 83, 1-4

V pričujočem prevodu predstavljamo štiri člene iz Summe theologiae Tomaža Akvinskega, ki so namenjeni razdelavi volunutarne tematike. Tomaž se v njih posveča vprašanjem volunutarne avtonomije, tj. razmerju med relativno in absolutno voljo, raziskuje pa tudi temeljne voljne vzgibe in možnosti njihovega definitivnega udejnavanja. Bistvena intenca Tomaževe razprave je prikazati deficitno človeške volje v odnosu do nadnaravnih smotrov, seveda na afirmativen način, kjer tudi kontingentni red ohranja svojo avtonomijo in digniteto. V spremni besedi, ki je prevodu dodana, pojasnjujemo stvarno členov, hkrati pa opozarjamo na najnost konstituiranja normativne podstave, na katero bi se nadaljnje prevodno delo opiralo. Prikazujemo tudi nekaj rešitev, ob tem pa se, v nasprotju s prevodi polpretekle dobe /Jančekovič, Jerže, Ušeničnik/, opiramo na besedotvorno in besedoslovno normo sodobne knjižne slovenščine ter ob njej nakazujemo možnosti integralnije ureditve odgovarjajoče terminologije.

UDK 167 Ule A.

MARIJA ŠVAJNCER

ULETOVA FILOZOFSKO INOVATIVNA REFLEKSIJA, SODOBNIH TEORIJ ZNANOSTI

Članek prikazuje poglavita spoznanja iz obsežnega opisa sodobnega slovenskega filozofa, logika in matematika Andreja Uleta. Teoretik filozofske inovativno in, izhajajoč iz sodobnih teorij znanosti, odgovarja na vprašanja, kakšna je struktura znanstvenega spoznanja, kako se to spoznanje oblikuje v stalnem dialogu med empirijo in razumom in kako se spreminja v vedno nove in nove teorije.

ULE'S PHILOSOPHICALLY INNOVATIVE REFLECTION OF THE CONTEMPORARY THEORIES OF SCIENCE

The article presents the principal insights from the extensive work of the contemporary philosopher, logician and mathematician, Andrej Ule. The theorist, philosophically innovative while deriving his ideas from contemporary theories of science, discusses the issue of what the structure of scientific perception is like; how this perception develops in the constant dialogue between empiricism and reason and how it evolves into a never ending series of new theories.

THE QUESTION OF FREE WILL ACCORDING TO SAINT THOMAS AQUINAS SUMMA THEOLOGICA IA q 83,1-4

In this translation we present four points from the Summa Theologica of Saint Thomas Aquinas which are intended for the analysis of voluntaristic thematics. Saint Thomas here addresses the question of voluntaristic autonomy, i.e. the relation between relative and absolute will, and investigates the basic initiatives of will and the possibilities of their definite realisation. The primary intention of the discourse of Saint Thomas is to describe the deficiencies of human will in relation to supernatural purposes of course in an affirmative manner in which the contingent order retains its autonomy and dignity. In the afterword added to the translation we explain the contents of the points and emphasize the necessity of constituting a normative basis for further translation. We are also presenting some possible solutions relying on the linguistic norms of modern Slovene, contrary to earlier translations (Janžekovič, Jere, Ušeničnik), indicating the possibility of a more integrated ordering of the terminology.

MARGINALITY IN CONTACT WITH THE CENTRE

Although the history of the social explorations is still young, the study of phenomena, forms and thresholds of marginality is one of its the oldest objects which is also famous for the methodological invention (qualitative, participatory research approach, funded by Chicago school: Anderson, Thomas, Znaniecki). The emphasis of analytical induction and participant observation on the field of marginal groups indirectly testify about margin's mystery.

The assumptions used in this study lie on specificity of social organizations generally which have established some efficient apparatus for own maintenance, so they watch vigilantly on social extremes. The 'inspection' on lower social classes is normally more effective than on higher ones. Applying this concept demystifies the phenomenon of marginality, so the methodological approach can be funded on relative accessible data about people, which were registered by these institutions. Two thirds of social-aid consumers are not coming to social services by their own will. In the study an attempt of deriving social problems

in the worst variant - the cumulative marginality - was made, on the ground of deduction. Using anonymous bank of data about social - service clients and factorial desing analysis were made some ontogenetical models of marginality. The most frequent problems leading into marginality are: material insufficiency, conflicts that suffer children because of divorced parents, children abandonment, infringements and penal acts.

ANTHRO POS

časopis za
psihologijo
in filozofijo
ter za
sodelovanje
humanističnih
ved